

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXXII

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL
XXIII

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
KIADVÁNYA

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL**

**BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXXII**

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL**

**A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
KIADVÁNYA**

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL
XXIII**

BUDAPEST 1991

A szerkesztőbizottság elnöke: SZÉKELY GYÖRGY

A szerkesztőbizottság tagjai: GEREVICH LÁSZLÓ
KABA MELINDA
KISS JENŐ
KUBINYI ANDRÁS
MEZEY GYULA
NAGY EMESE
SÁGVÁRI ÁGNES
VÖRÖS KÁROLY

Szerkesztők: KABA MELINDA
NAGY EMESE

ISSN 0238–55–97

Felelős kiadó: DR. SELMECZI LÁSZLÓ főigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország és Buda városa Velence és Genova között a 14–15. század fordulóján	9
GERELYES IBOLYA: Török leletgyűttek a budavári palotából (1972–1981)	21
GÁL ÉVA: Buda környéke a töröktől való visszafoglalás idején	77
HERBERT LANGER – JÁNOS DUDÁS: Die Rückeroberung von Buda 1686 im Spiegel des „Theatrum Europaeum”	101
RÓZSA MIKLÓS: Hébé kioszkja (Adatok a pesti Martinelli tér és Vörösmarty tér történetéből)	111
GÁT ESZTER: Pest–budai zongorakészítők	147

Közlemények

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: Gárdonyi Albert (1874–1946) Budapest Székesfőváros főlevéltárnokának irathagyatéka és nyomtatásban megjelent műveinek bibliográfiája	263
NAGY EMESE: Az 1987. évi Zsigmond évforduló eseményei és tudományos jelentősége	303

Könyvismertetés

NAGY EMESE: Jean-Claude <i>Bessac</i> : L'outillage traditionnel du tailleur de pierre de l'Antiquité à nos jours. Paris 1986	337
---	-----

INHALTSVERZEICHNIS

Studien

GYÖRGY SZÉKELY: Ungarn und die Stadt Buda zwischen Venedig und Genua um die Wende vom 14. zum 15. Jahrhundert	17
IBOLYA GÉRELYES: Türkische Fundkomplexe aus dem Burgpalast von Buda (1972–1981)	53
ÉVA GÁL: Die Umgebung von Buda (Ofen) zur Zeit der Rückeroberung von den Türken	98
HERBERT LANGER – JÁNOS DUDÁS: Buda 1686. évi visszafoglalása a „Theatrum Europaeum” tükrében	109
MIKLÓS RÓZSA: Hebe's Kiosk (Beiträge zur Geschichte des Martinelli-Platzes und des Vörösmarty-Platzes in Pest)	136
ESZTER GÁT: Klavierbauer von Pest und Buda	220

Mitteilungen

KLÁRA CSAPODI-GÁRDONYI: Schriftennachlaß und Bibliographie der im Druck erschienen Werke von Albert Gárdonyi (1874–1946), Oberarchivar der Haupt- und Residenzstadt Budapest	302
EMESE NAGY: Ereignisse und wissenschaftliche Bedeutung des Sigismund-Jubiläums 1987	317

Buchbesprechung

EMESE NAGY: Jean-Claude <i>Bessac</i> , L'outillage traditionnel du tailleur de pierre de l'Antiquité à nos jours. Paris 1986	337
---	-----

TANULMÁNYOK

SZÉKELY GYÖRGY

MAGYARORSZÁG ÉS BUDA VÁROSA VELENCE ÉS GENOVA KÖZÖTT A 14–15. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Közép-Európa gazdasági súlypontjai és politikai erővonalai már a 14. század második felében világosan kirajzolódtak. A bennünket itt foglalkoztató korszak Zsigmond királyságának ideje, aki fia volt IV. Károly német-római császárnak, a Luxemburgi dinasztia kiemelkedő tagjának. A korszak egyik legfontosabb kereskedelmi tényezője pedig Velence volt, az adriai köztársaság fővárosa. A város önmagában is Itália egyik legnagyobb agglomerációja volt; százezer lakosával felülmúlta minden vetélytársát, beleértve Milánót és Genovát. IV. Károly szerencsés törekvése volt, hogy bátorította a kereskedelmet Velencével; ebből a célból Prágában külön házat építtetett a velencei kereskedők számára, kereste a módokat oda vonzásukra: óvta tehát a velenceiek útjainak biztonságát és ami a legnagyobb vonzóerő volt, engedélyezte az arany és az ezüst kivitelét országából. Ezek fejében a cseh kereskedők ugyancsak szabad utat kaptak Velence felé, csakhogy az erőviszonyok gazdasági síkon nem voltak egyenlők és így az ellentétel kevésbé volt jelentős. Az azonban vitathatatlan, mindezek a rendszabályok olyan törekvést céloztak és egyengettek, hogy a Földközi-tenger melléki és a szárazföldi kereskedelem természetes módon kibontakozó forgalmi útjait összekapcsolják, jobban kihasználják, azok megélnküljenek. A császár nagy tervei igen reális elemmel számoltak, tudniillik a városi központok növekvő forgalmával. Ez pedig nem szorítkozott a Luxemburgi uralkodó német és cseh területeire, hanem azok szomszédságában is megmutatkozott. Ennek bizonyítéka egy olyan kereskedelmi kiváltság, amelyet 1367-ben Nagyszében polgárainak adott I. Lajos, Magyarország Anjou-házból való királya. Az említett erdélyi város kiváltságolt kereskedelmi irányai Bécs, Prága, Zára és Velence városokkal voltak megjelölve. Ez szélesebb értelemben is megmaradt Lajos uralma végén és utódai alatt, mivel 1381 és 1400 között kifejezetten jó volt a velencei–magyar viszony.¹

Ezt a visszatekintést azért is meg kellett tennünk, hogy összehasonlítási alapunk legyen az ezután vizsgált kor jelenségeihez, amikor is az uralkodó személye összekapcsolta Magyarországot a Német-római Birodalommal. Ezt a korszakot pedig egy ellentétes kereskedelmi politika kezdte jellemezni, amely távol került attól, hogy Velencére orientálódjék, sőt törekedett a kereskedelemnek más irányba való elfordítására. Hogy ebben sem csak valamiféle uralkodói szeszélyt lássunk érvényesülni, a változás okát kellene megértenünk. Ehhez pedig két tényezővel kell számot vetnünk, jelesen a közép-európai egyensúly módosulásával, hasonlóképpen pedig a Velencével kapcsolatban beállott fontos változásokkal, mivel a köztársaság az olasz szárazföldön terjeszkedett. Természetesen ezek a tényezők nem egyik napról a másikra lazították meg a hagyomá-

nyos kapcsolatokat, sem egyházi téren, sem a gazdasági érintkezésekben. Hosszabb ideig a változások ellenére semmi sem változtatta meg a két hatalom közötti békeállapotot. A velencei–magyar viszony 1400-tól kitapinthatóan romlott, s a Velence illetve a Luxemburgi dinasztia közötti kapcsolatok mind nyilvánvalóbban elhidegültek. Az 1402–05 évek alatt a magyar–velencei, magyar–olasz kapcsolatok összeszűkültek. 1403-ban a köztársaság abbahagyta az évi 7000 arany adó fizetését az utóbbi négy esztendőről, az 1403. és 1405. években pedig visszautasította a burgundi hercegnek erre az összegre emelt igénye megalapozottságát. A viszony Velence és Magyarország között tovább romlott 1409-ig. Mindamелlett a tárgyalást nem szakították meg, amit az a tény tanúsít, hogy Zsigmond 1402-ben visszavonta azt a felhatalmazást, amit egy bolognai személyiségnek adott, 1403-ban pedig megbízta Lorberer Zsigmond pesti kereskedő polgárt, hogy beszedje a kérdéses adót. Lorberer meglátogatta a velencei Fondaco dei Tedeschi irodáját. Mindamелlett 1404 tavaszán nyomást gyakoroltak a velencei dózséra, nyilatkozzék, kész-e a négyévi hátralékos összeg kifizetésére. Az állandó irány fenntartását – mint objektív adottság tudomásul vételét – ugyanannak az esztendőnek nyarán olyan határozat igazolja, amivel Kolozsvár kereskedelmét Buda ellenében védeni volt hivatott, és ez a kiváltság meghatározza, hogy a Velence felé irányuló forgalom megelőzi a Béccsel, Csehországgal, Morvaországgal és Lengyelországgal való cserét. A következő években Eberhard Windecke tett kereskedelmi utazásokat Velencében bécsi és pesti megbízói ügyeiben. Ezek az utazások csak 1410-ben szakadtak meg, amikor is Zsigmond királynak pusztája léte is nyomasztóvá vált a köztársaságra. Egyelőre azonban a kölcsönös kereskedelmi érdekek erősebbnek bizonyultak. Így adódott, hogy Michele Steno velencei doge (1400–14) zecchinoja eljutott Magyarországra, és ott régészeti leletegyüttes részeként Visegrádon került napvilágra. A pénz csak követte kiadóját, hiszen Michele Steno 1397-ben Magyarországon tartózkodott Tommaso Mocenigo társaságában. 1417-ben Magyarország királynéja egyenesen Velencéből akart ékszereket vásárolni, és bizalmi embereit ki is küldte oda. Inkább közvetett bizonyítékok vannak 1422-ből: Buda bírójának Sopron polgármesteréhez fordult, hogy jelezze neki, bizonyos velencei tárgyakat egy bécsi személyiség közvetítésével hozatott azzal a kéréssel, hogy azokat számára Sopronba juttassa el. Mindez világosan mutatja, hogy a politikai események és gazdasági tervek ellenére a természetes gazdasági útvonalak nem helyeződtek át.²

Más oldalról meglepő, hogy milyen kis számmal őrizték meg Magyarországon velenceiek és genovaiak nevét. Igaz, hogy Nagyvárad egy régi negyede Velencével valamiféle kapcsolatban álló nevet viselt az adott korszakban, de ez a Váradvelence (de vico Venetia, de vico Veneciarum) nem hatalmaz fel bennünket arra, hogy feltételezzük ennek a negyednek a lagunák városából jött telepeseikkel népes voltát. A velencei nevek hiánya részben a köztársaság gazdasági szerkezetéből magyarázható meg, amely lényegesen különbözött más olasz városokétól, egyfelől kereskedelmi forgalma irányát tekintve, másfelől azt a körülményt, hogy semmiféle politikai vagy gazdasági ok nem kényszerítette Velence lakóit a világban való szétszóródásra. De még ha ehhez hozzá is tesszük, hogy egy nagyvárad helynév (Padua) nem szükségképpen jelenti, ottani eredetű olasz népességet kell keresnünk, azt az igazságot sem csökkenti, hogy a Magyarországon nagy jelentőségű olasz etnikumban Velence ellenfelei sorából eredő elemek is voltak. Ismert adatok szólnak Paduai Bertalanról, akinek 1390 előtt háza volt Budán, azután

Paduai Galicus Antalról 1397-ben és 1402-ben, valamint Milanoi Gallicus Godofrédról mint egy 1400. évi budai ügylet tanújáról, ugyanazon évben pedig bizonyos Comoi Zakariás Budán bekövetkezett haláláról. Különösen szembetűnő eset volt 1402-ben Génuai Frank János és névtelen génuaiak arrestálása Magyarországon: Joannes dictus Frank de Ianua 646 forintját foglaltatják le ellenfelei, budai illetve lőcsei polgárok, akiknek ki is adatja az összeget Zsigmond király, utasítva a tárnokmestert, ne avatkozzék az ügybe. Az egykori magyar–dalmát politikai és forgalmi szféra kései emléke az, hogy 1409-ben Génuai Miklós vagyonát közjegyző előtt, a zárai Szt. Chrysogonus kolostorra hagyta.³

Anjou Lajos királyunk Magyarországa már nagyon bonyolultnak ismerte meg az itáliai félsziget belső viszonyait, sőt belekeveredett az adriai és Földközi-tengeri feszültségekbe. Lajos király nápolyi politikájának bonyodalmai, valamint a Velencei Köztársasággal hol lappangó, hol fellobbanó ellentétei a magyar külpolitika természetes szövetségeséül kínálták a Földközi-tenger keleti medencéjében a Genovai Köztársaságot. Ezt azok a hamvukbaholt kísérletek is siettettkék, hogy Lajos király, követve atyja Károly Róbert kezdeményeit, az Adrián igyekezett kereskedelemre és háborúra alkalmas hajórajt kialakítani. Hiába volt azonban olykor tekintélyes tengerpartja Magyarországnak az Adrián, azt Velence elvitatta és a magyar–dalmát hajórajt tőle telhetően felégette, szétrombolta. Az 1373-ban Velence és Padova között folyt háború alkalmat adott arra, hogy Magyarország nagy lovasegységeket küldjön segítségül Carrarai Ferencnek, Padova signore-jának a tengeri köztársaság ellen. Magyarország királya továbbá 1373. februári kiáltványában megfenyegette Velencét hadihajóraj támadásával, azzal szemben kalózzjogokat osztott és megnyitotta dalmáciai kikötőit Velence ellenfeleinek. Így lett azután Anjou Lajos magyar király Genova szövetségese a Velence elleni háborúban 1378-ban, pedig ez a háború nagyon mesze robbant ki Magyarországtól. Arról folyt a vita, vajon Genova hatalmába vagy Velencébe jusson Tenedos bizánci sziget és ezen a vitán múlt a tengeri utak ellenőrzése és végső soron a Dardanellák áthajózása. A sorsdöntő háború csatáit a két tengeri köztársaság a Földközi-tenger mindkét medencéjében folytatta 1378-tól 1380-ig, összeütköztek a Tiberis torkolatánál, az Adriai-tenger kikötői és szigetei körül, még Chioggianál is. Az 1381. augusztus 24-i velencei–magyar békeszerződés biztosította Anjou Lajos király dalmát polgárainak, hogy sok árut exportáljanak Velencébe (egészen 35 000 dukátig) vám nélkül, kivéve a sót.⁴

A kérdéses időben Velencének sikerült gyorsan növelnie hatalmát szomszédai rovására. Bekövetkezett a Scaligeri (Della Scala) államának bukása Veronában, a Carraráké Padovában és az aquilejai patriárkáké. Verona, Padova és Aquileja pedig 1378-ban Lajos magyar király szövetségesei voltak. Zsigmond király Carrarai Ferencben a német birodalom vikáriusát látta. A velencei hódítások Észak-Itáliában Zsigmond szemében úgy tündek, mint személyes sérelem, hiszen ő régi jogon magát tekintette a hatalomból kivetettek főnökének, mindig magát érezte a vidék feletti szuverénnek. Különösen Carrarai Ferenc lefejezése izgatta a császárt a köztársaság ellen. Miután elvesztette országát, Brunoro della Scala szintén Zsigmond védelme és joghatósága alá menekült. Ezalatt Velence folytatta területi hódításait Észak- és Északkelet-Itáliában. Rátette kezét Rovigora, Vicenza, Feltre és Belluno városokra, ura lett Veronának és Padovának, Cividale és Udine városoknak. Az utolsó hatalmas aquilejai pátriárka,

Marquart von Randegg (1365–81) fegyverrel volt kénytelen védelmezni tartománya integritását. Végül is 1411-től 1421-ig tartó háború során az adriai köztársaság elfoglalta Aquileját és sietett annak eliszaposodott kikötőjéből az észak és kelet felőli forgalmat átterelni. 1426-ban Velence megszerezte Bresciát, 1428-ban Bergamot. Ilyeténképpen a köztársaság Itália egyik leghatalmasabb szárazföldi államává növekedett. A terjeszkedő Velence ellenőrizte az Alpések legfontosabb útjait, védelmezte gazdasági érdekeit a fűszerek és más velencei áruk, valamint a német fémek tekintetében.⁵

A másik pont, ahol sértették egymást Velence és Magyarország gazdasági és politikai érdekei, Dalmácia volt. Ez a partvidék hátát fordította a szárazföldnek és a tengerre tekintett – mégis ellentmondás, hogy a part egyfelől nem volt természetes része a belső vidéknek, de anélkül élni sem tudott. Fordítva pedig a szárazföld államai, hol a szerb, hol a magyar királyság – adott korunkban az Anjouk erősebb királysága – ellenőrizni kívánták a városállamokat. Ezt az általános törvényszerűséget mégis módosította az a körülmény, hogy Dalmácia szemben találta magát Velencével és így inkább helyezkedett Magyarország védelme alá, mivel az, mint agrár ország, kevésbé fenyegette a dalmát gazdasági érdekeket, mint Velence. Jóllehet Ragusa (Dubrovnik) maga is gazdasági expanzióba fogott a Levantén, s a dalmát városok közti szövetségkeresés is megindult, nem tudtak elszakadni a magyar királyságtól. Emiatt vált fontossá a magyar király személye annyira az Adria-vidék helyzetére nézve. A 15. század elején László nápolyi király, magyar ellenkirály általános helytartója Horvátországban és Dalmáciában a bosnyák Hervoja volt, aki a Spalato hercege címet viselte. Tehát hatalma magvának a Split feletti vezetőszerpét érezte. Végül is látva az erőviszonyok alakulását, alávetette magát Zsigmondnak, aki megengedte Hervojának címe viselését. Amikor azonban Zsigmond helyzete megerősödött, Nápolyi László valójában alkalmas szövetséges lett a Legfenségesebb Köztársaság számára. Ebben a politikai helyzetben tekintette a kasztíliai diplomata, Ruy González de Clavijo a Ioni-tengert velencei öbölnek (golfo de Venecia). Az 1408–09. évek során László trónigénylő átengedte dalmát birtokait és igényeit százezer arany összeg fejében Velencének, amely megszerezve a szigeteket, megindította a küzdelmet a parti kikötők birtoklásáért. A velencei–dalmát helyi harcok 1409-ben folytak. A köztársaságnak sikerült tartósan útiállomásává tenni Splitet. Ilyen módon az adriai köztársaság egyszerre szabadult meg Zsigmond jelenlététől a partvidéken, és attól a veszélytől, amit számára Nápoly és Magyarország uniója jelentett volna az Adria kijáratának lehetséges elzárásával. Ezzel szemben Zsigmond élvezte mindenkor a dalmáciai polgárok, sőt lovagok támogatását. A zárai de Nassis család tagjai szilárd támaszai lettek a királyságnak és Buda patricius kormányzatának.⁶

A 14. és 15. század fordulóján az oszmán törökök előretörése valamennyire intette Velencét Genovához és Magyarországhoz fűződő viszonya feszültsége tekintetében, elodázta a végleges szakítást és bizonyos elővigyázatosságra hívta fel a küzdő felek figyelmét. Az a tény, hogy az adriai köztársaság maga is nem egy esetben harcolni kényszerült a törökök ellen, hogy megvédhesse keleti tartományait és szigetgyarmatait, mégsem módosította lényegesen politikáját az Adriai-tengeren és Itália szárazföldjén. A bizalmatlanság többé nem tűnt el. 1409-ben Velence megtagadta, hogy gályákat adjon Zsigmondnak. 1438-ban a nürnbergi birodalmi gyűlésen akadtak, akik Velencét vádolták, hogy a szultánt Erdélybe való betörésre izgatta.⁷

Ezeknek a bonyolult ellentéteknek következményeképpen a háború Magyarország és Velence közt elkerülhetetlenné vált. 1411–13. során a hadiszerecnse változó volt. Az ifjabb Carrarai Ferenc és Brunoro Della Scala csatlakoztak a magyar haderőhöz. A küzdelem kiterjedt 1411-ben a Terra ferma-ra, 1412 nyarán és 1413-ban Észak-Itáliára. Fegyverszünettel záródott ez a háborús szakasz 1413. április 17-én. A magyar király sikereit korlátozta a rendelkezésre álló had nem mindenkor érvényesülő fegyelme. Már 1411 tavaszán átpartoltak Velencéhez magyarok, akik elégedetlenek voltak a zsoldfizetés elhúzódsásával. Velence a másik fronton elfoglalta Sebenicot, amely 1412. október 30-án nyitotta meg kapuit az adriai köztársaságnak. Erre Zsigmond szövetséget kötött Genovával s a vetélytárs köztársaság el is küldte hajóraját az Adriára, hogy védelmezze Velence ellen Traut és más dalmát városokat. Amikor a hadműveletek elapadtak, az sem jelentette az ellenségeskedések végét. 1412 és 1433 között Velence valóságos kereskedelmi zárlat alatt volt. Zsigmond megtiltotta a német városoknak a Velencével való forgalmat. A gazdasági feszültség élesztette a lappangó parazsat és 1418–19 során új hadműveleteket váltott ki. Velence Friuliban intézett támadást a Zsigmonddal szövetséges aquilejai pátriárka ellen 1418-ban. Magyar csapatok avatkoztak be Marcali Dénes vezetésével 1419 őszén, mégis a következő esztendőben Udine és Aquileja elesett. A másik fronton, Dalmáciában a köztársaságnak jelentékeny helyeket és területeket sikerült elfoglalnia: 1420 márciusában Cattaro város adta meg magát, júniusban Trau, Spalato városok, szeptemberben Curzola, Brazza, Lesina szigetek jutottak velencei kézre. Sovány vigasz volt Zsigmond számára, mégis jelzi kereskedelmi háború elképzeléseit, hogy válaszul felhatalmazta dalmát híveit a velencei hajók megtámadására (kobzasi engedélyek kiadása). Még egyszer kísérletet tett Zsigmond, most már figyelembe véve a köztársaság szárazföldi terjeszkedését, hogy megfordítsa az erőviszonyok alakulását. 1431-ben mint Milano szövetségese jelent meg Itáliában, de inkább diplomáciai téren kísérletezett Velence elszigetelésére, azt is eredménytelenül. A kereskedelmi zárlat reménye is elenyészett, megbukott a német távolsági kereskedők ragaszkodásán megszokott útjaikhoz és kapcsolati formáikhoz. Így a császár-király 1433. június 5-én újabb fegyverszünetet kötött Velencével.⁸

Abban a korban, amikor a fegyveres és a kereskedelmi háború olyan sajátos módon fonódott össze és alkotott szakaszokat az antagonisztikus küzdelmeken belül, nem véletlen, hogy értékes hazai forrásunk van a külkereskedelem irányaira és az árucsoportokra. Ez a budai városi jog Zsigmond alatti szerkesztménye (Ofner Stadtrecht). Ez a joggyűjtemény, tematikus szerkezete folytán, több alkalommal ad lehetőséget az olasz kereskedőpartnerek, az olasz és levantei áruk említésére. A 67. fejezet megtiltja a kereskedőknek a város kikerülését és említi az olasz kereskedőket, jelesen a velenceieket (aus Welischen landten, nemlich Venedig vnd des gleichen kumendt in vnser reich sollen nicht auswendig der stat Ofen gefüert werden) – ez a hagyományos helyzete, nem pedig a pillanatnyi állása volt a kereskedelmi kapcsolatoknak és szereplőinek. A 104. fejezet a kereskedők egy típusára, a kalmárookra vonatkozik (Von den Krameren) és a keleti árukat említi: a fűszereket, mint nádcukrot, cukorlisztet, görög selymeket (Allerley specerey, Zugker vnd zugkermell... Krieches seyden), amiből nem tudjuk meg, hogy kik és milyen irányból szállították ezeket az árukat Budára. A 200. fejezet a hagyományos, békebeli forgalomra vonatkozik, említve az olasz borokat (dÿ waeltschin wein). A 412.

fejezet felsorolja azokat az árukat, amelyeket az apácák mérlegén kell mérni: a bors (pfeffer), a sáfrány (Saffran), a gyömbér (Indber), a szegfűszeg (Negil), a szerecsendió (Muscat), a muskátvirág (Muscaten pluem), a cukor (Czucker) és egyéb fűszerek (anderlay specirei); ez már a levantei áruk jellegzetes csoportosítása, természetesen forrásunk néma a távolsági kereskedők és forgalmi útjaik irányára tekintetében. Végül a 423. fejezet a budai jog szerkesztményében ad bizonyos mennyiségi szabályozásokat az idegen eladók áru tekintetében. Ezeknek az áruknak a sorában látjuk a gyömbért (Gruen Ingber), a fügét (Faigen), a mandulát (Mandelin), az olasz bort (Walisch weyn), a damasztot (damaschk). Ez a fejezet tehát levantei és olasz árukat együtt említ. Ez megközelítőleg meg is adja az eredetük helyét. Az áruegyüttes már a keresztes hadjáratok korában kialakult mint forgalmi lista. A Jeruzsálemi Királyság joggyűjteményébe (Assises) bekerült 111 vám alá eső áru neve, amelyeket a Levante (Outremer) vámházaikkal vittek keresztül a kereskedők. Már ezek közt van a fahéj, malabár-kardamomum, szegfűszeg, szerecsendió, pézsmailatú virág, kék és vörös festőnövények, elefántcsont. Korunkhoz közelebb Velence krétai gályáin tudunk borsról, gyömbérről és más árukról 1401-ben. A Budán is szerepet játszó, sajátos hatáskörrel rendelkező kereskedőtípusok megértéséhez pedig közel visz egy szintén még Zsigmond korából való vita anyaga, amit 1432-ben a bécsi kereskedők és kalmárok folytattak egymással. A két fél által összeállított és szembesített árulisták fontos szerepet adnak a fűszereknek, azok kereskedési jogának. Így emlegetik a borsot, sáfrányt, gyömbért, muskátvirágot, fahéjt. A bécsi vita másik árucsoportja pedig az Itáliából behozott élelmiszerekre és árukra vonatkozott, közte nádcukor, olívaolaj, rizs, mandula, füge, citrom, szárított szőlő. Itt kell keresnünk a budai árucsoportok eredethelyeit is, levantei és olasz árukról van szó, de a levantei árukat is hozhatják Keletről és Itália kikötőin át. Bonyolult tehát a kérdés, hogy milyen irányból érkeztek az értékes áruk Budára – hiszen a szerkesztés idején (1403–24) és érvényesülése korában folytak a velencei–magyar és velencei–német háborúk. Ezért nem tűnik túl merésznek az a feltételezésünk, hogy ezeknek az áruknak egy részét nem Velencéből hozták Budára, hanem a fekete-tengeri városok genovai raktáraiból. Stibor erdélyi vajda 1412. szeptember 7-i szabályozása mutatja ezt a lehetőséget a brassói polgárok Havasföld felé irányuló külkereskedelme vámtételeivel kapcsolatban. Ez a szabályozás világosan sorolja fel a levantei árukat: olvasunk a borsról (De pipere), a sáfrányról (croco), a gyömbérről (sinsibero), a szegfűszegről (cariofolis), a kecskeszórőről (de crinibus caprarum), a gyapotról (bombasio) és a távolsági kereskedelem más áruiról, amelyeket a muzulmán világon keresztül hoznak (de omnibus rebus mercimonialibus, quae per Sarracenos asportantur). A fűszerek és a textilipar nyersanyagai csaknem azonosak a Budai Jog csoportosításával. A fűszerek német és latin neveinek ebben a korban már vannak magyar megfelelői, amelyekből példákat ismerünk régi szöszedetekből. Az 1395 körüli Besztercei Szójegyzék felsorolja a borsot (piper: bors), a sáfrányt (crocus: safran), a gyömbért (zinziberius: gengber), a fahéjt (cinamommam: fa hew), a szegfűszeget (gariofolus: zek phew), továbbá a fügét (ficus: fige), a mandulát (amigdulum: mondola). A Schlagli Szójegyzék 1405 körül említi a bors (piper: Bors), a sáfrány (crocus: safran), a gyömbér (zinziberius: gengber), a szegfűszeg (gariofilus: zeg fiw), a mandula (amigdalus: mondola), a füge (ficus: fige) és a fahéj (cinamomum: fa hej) szavakat, végül a Soproni Szójegyzék 1435 körül ismeri a bors (piper: bors), a sáfrány (crocus: saforian),

a gyömbér (zinziber: gengber), a fahéj (cinamonium: fa hev) szót, a Besztercei Szójegyzék a gyapot szót is tartalmazza (bruetum: gaputh). Azok az esetek, ahol a magyar szó eredete vagy a közvetítő nyelv meghatározható, mutatják a kereskedelem irányait: a sáfrány magyar szava valószínűleg olasz vagy német nyelvből került át; a cukor magyar szava nem közvetlenül jutott át az olasz nyelvből, hanem egy olasz eredetű a magyarországi németességbe átkerült szón át; a gyömbér magyar szava nem német eredetű; a füge magyar neve velencei olasz eredetű ('fighe' többesszámú alak); a mandula magyar szava nem a latinból jött, hanem az észak-olasz nyelvből (friuli és bolognai párhuzamokkal).⁹

Számot vetve a bonyolult helyzettel könnyen érthető Zsigmond tervének (1412, 1417) nagy hordereje, hogy csapást készült mérni Velencére azzal, tereljék át birodalma adriai forgalmát Milánón át Genovába. Milánó azoknak a kereskedelmi utaknak keresztesződésén feküdt, amelyek átvezettek északkelet és észak felől Itálián és éppen területén kereszteszték egymást a Genovából és Velencéből vezető utak is. A Zsigmond-féle terv döntő része volt az, hogy a keleti áruk útja elkerülje Velencét. A terv bizonyos korábbi utak és átrakodóhelyek jelentőségét felismerve és korábbi kereskedői kapcsolatokra támaszkodva nem volt légből kapott. A Fekete-tenger forgalma már korábban is több közép- és kelet-európai ország szárazföldi útjait juttatta keleti áruhoz (Lengyelország, Magyarország, Ukrajna, Podolia, Moldva, Havasalföld): Zsigmond tehát nem alaptalanul bízta meg Johann és Konrad Fischer testvéreket, hogy kutassanak fel, illetve alakítsanak ki kereskedelmi utakat Kaffából és Kiliából a Dunán felfelé haladva Magyarország és Németország felé. A küzdelem későbbi fázisában Zsigmondnak felötlött a Krímről Lengyelországon át Poroszországba irányuló kereskedelem is: 1420-ban a porosz rendi gyűlésen Heinrich Reimann királyi megbízottként fejtegette azt a kérdést, hogyan lehetne megtalálni a Kaffa felé vezető utat. A korabeli genovai kapcsolatok nem hiányzó realitására jellemző a nürnbergi kereskedő Ulman Stromer feljegyzése 1410 körül, aki az itáliai és a magyar forint némileg eltérő genovai értékét figyelemmel kísérte. Ha ilyen kapcsolatteremtőkre, útkeresőkre támaszkodott is Zsigmond, ő maga azonnal elejtette a távolsági kapcsolatok megújítását, amint a kereskedelmi háború végetért. Természetesen még szórványosabbak lehettek a kapcsolatok, amikre Zsigmond magyar vonatkozásban építhetett volna. Pedig bizonyos 1402. évi magyarországi adatok utalnak genovaiakkal fennálló kereskedelmi kapcsolatokra. Bartholomeo de Grimaldi, Callatrea kapitánya és Malchion de Spinula, Pera podestája játszottak pl. egyenlő szerepet egy olyan ügyben, amelyben Elempek János budai és Meynhardus lőcsei polgár, noha fel voltak szerelve perai menlevelekkel, érdekeikben sérelmet szenvedtek Grimalditól, aki elvette javaikat. Ha a sérelmet szolgálati helyén követte el, akkor ezek a magyarországi polgárok az 1400-as évek legelején járhattak Callatréában, ami pedig mint kisebb vár és kikötő a mai Jalta helyén volt, esetleg Szudak és Kaffa közt, de mindenképpen a Krím-félszigeten. De mert a genovai Grimaldi és Spinola családok címerei annak idején egyaránt díszítették Pera erődeinek falait, az eset Perában is lejátszódhatott. Az ilyen kapcsolatok mégsem voltak elégségesek a viszonyok felforgatásához. Az 1430-as évek fűszerár emelkedése megmutatta a nagyszabású útelkanyarítás nem gazdaságos voltát. A Keleten keresett utak nem tudták pótolni a velencei utat, sem az adriai köztársaság politikai szerepét, amit mint az oszmán terjeszkedés egyik gátja játszott. Velence maradt hát az Adria irányító ereje.¹⁰

RÖVIDÍTÉSEK

<i>Chambers</i> 1970	<i>D. S. Chambers: The Imperial Age of Venice 1380–1580.</i> London, 1970
<i>Gerevich</i> 1973	<i>Gerevich L. (szerk.): Budapest története II.</i> Budapest, 1973
<i>Mályusz</i> 1956	<i>Mályusz E. (összeáll.): Zsigmond-kori Oklevéltár II/1.</i> Budapest, 1956
<i>Mályusz</i> 1958	<i>Mályusz E. (összeáll.): Zsigmond-kori Oklevéltár II/2.</i> Budapest, 1958
<i>Mályusz</i> 1984	<i>Mályusz E.: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437.</i> Budapest – Gyomaendrőd, 1984
<i>Szalay–Baróti</i> 1896	<i>Szalay J.–Baróti L.: A Magyar Nemzet Története II.</i> Budapest, é. n. (1896)
<i>Székely</i> 1973	<i>Gy. Székely: Les facteurs économiques et politiques dans les rapports de la Hongrie et de Venise à l'époque de Sigismond (Estratto da: „Venezia e l'Ungheria nel Rinascimento” Atti del I convegno studi italo–ungheresi).</i> Firenze, 1973
<i>Tardy</i> 1980	<i>Tardy L.: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században.</i> Budapest, 1980
<i>Wendt</i> 1916	<i>H. Wendt: Schlesien und der Orient.</i> Breslau, 1916

JEGYZETEK

1. *Székely* 1973. 37–38.; *Székely Gy.: Kereskedelem és városi agglomerációk Közép-Európában IV. Károly korában. Agrártörténeti Szemle*, 1980. 1–2. szám. 21–25.; *Mályusz* 1984. 90.
2. *Székely* 1973. 38–39.; *Gerevich* 1973. 49., 51.; *Mályusz* 1984. 90.
3. *Székely* 1973. 40.; *Mályusz* 1958. 7098. szám; *Mályusz* 1956. 1882. szám; *Tardy* 1980. 165.
4. *Molnár E.–Pamlényi E.–Székely Gy. (szerk.): Magyarország története I.* Budapest, 1971. 105.; *Szalay–Baróti* 1896. 70–71., 73–74., 76.; *Chambers* 1970. 44.; *Csonkaréti K.: A magyar belhajózás rövid története.* Honismeret 1984. 2. szám. 38.
5. *Székely* 1973. 41.; *Szalay–Baróti* 1896. 73.; *Chambers* 1970. 54–55.
6. *Székely* 1973. 42–43.; *Mályusz* 1984. 91.; *M. Mollat: Les routes maritimes.* Tirage à part: Association-Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen. Bulletin X 2/1972 Bucarest. 26–28.; *Ruy Gonzales de Clavijo: The Spanish Embassy to Samarkand 1403–1406.* London, 1971. Notes by I. Sreznevskij 445.
7. *Székely* 1973. 43.
8. *Székely* 1973. 44–45., 47.; *Mályusz* 1984. 82., 91–96.; *Wendt* 1916. 34.
9. *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn.* (Herausgegeben von *K. Mollay*.) Bp., 1959. 86–87., 100., 132., 192., 195–6.; *Gerevich* 1973. 46., 52–53., 80.; *S. Runciman: A History of the Crusades. Volume three. The Kingdom of Acre and the Later Crusades.* Cambridge, 1955. 358.; *F. Thiriet: Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie. Tome deuxième 1400–1430.* Paris-La Haye, 1959. 1027. szám; *H. Kühnel: Die materielle Kultur Wiens im Mittelalter. Wien im Mittelalter.* ²Wien, 1975. 38.; *F. Zimmermann–C. Werner–G. Müller: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Hermannstadt, 1902. Nr. 1692; *Benkő L. (szerk.): A magyar*

nyelv történeti-etimológiai szótára I. Budapest, 1967. 349., 460., 827., 999., 1134.; II. Budapest, 1970. 836.; III. Budapest, 1976. 470., 695.; *Berrár J. – Károly S. (szerk.): Régi magyar glosszárium.* Budapest, 1984. 51., 125., 258., 275., 280., 315., 473., 604., 637.

10. *Székely* 1973. 48–49., 51.; *Mályusz* 1984. 82., 93.; *Wendt* 1916. 34.; *Mályusz* 1956. 1882. szám; *Tardy* 1980. 32., 165.; *Ch. Verlinden: Le commerce en Mer Noire des débuts de l'époque byzantine au lendemain de la conquête de l'Égypte par les Ottomans (1517).* Moscou, 1970. 7.; *L. Veit: Die Imhoff. Handelsherren und Mäzene des ausgehenden Mittelalters und der beginnenden Neuzeit. Archivalien, Münzen, Medaillen und Rechenpfennige.* In: *R. Pörtner (Herausgeber): Das Schatzhaus der deutschen Geschichte. Das Germanische Nationalmuseum. Unser Kulturerbe in Bildern und Beispielen.* Düsseldorf–Wien, 1982. 513.

GYÖRGY SZÉKELY

UNGARN UND DIE STADT BUDA ZWISCHEN VENEDIG UND GENUA UM DIE WENDE VOM 14. ZUM 15. JAHRHUNDERT

Die Studie geht von den sich in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts klar abzeichnenden wirtschaftlichen und politischen Verhältnissen Mitteleuropas aus. Die Dynastie der Luxemburger und die Venezianische Republik unterhielten damals gute Beziehungen zueinander, aber auf wirtschaftlicher Ebene wurde durch den Handelsverkehr, infolge der ungleichen Kräfteverhältnisse eher Venedig reicher. Kaiser Karl IV. trachtete mit seinen Maßnahmen den Handel durch die Verbindung der mediterranen und der kontinentalen Handelsstraßen lebhafter zu gestalten. Das reale Element der Konzeption war der Verkehr zwischen den städtischen Zentren. Der Handel von Herrmannstadt (Nagyszeben) in Siebenbürgen richtete sich gegen Wien, Prag, Zara und Venedig. Das venezianisch-ungarische Verhältnis war zwischen 1381 und 1400 gut. Tommaso Mocenigo und Michele Steno bereisten 1397 Ungarn. In der folgenden Epoche waren Ungarn und das Heilige Römische Reich durch die Person des Herrschers Sigismund von Luxemburg miteinander verbunden. Es entfaltete sich eine gegensätzliche Handelspolitik, die sich nicht mehr in Richtung Venedig orientierte. Eine tiefere Ursache dafür war die Veränderung des mitteleuropäischen Gleichgewichts bzw. die kontinentale Expansion der Venezianischen Republik. Seit 1400 verschlechterte sich das Verhältnis zwischen Venedig und Ungarn. In der Zeit von 1402 bis 1405 engten sich die Beziehungen ein, Venedig stellte die Bezahlung der Steuer bzw. des Steuerrückstandes an Ungarn ein. Verhandlungen wurden aber noch gepflegt. 1403 beauftragte Sigismund einen Pester Kaufmann namens Sigmund Lorberer mit der Einhebung der venezianischen Steuer, dieser suchte auch die Kanzlei des Fondaco Tedeschi auf. Im Jahr 1404 wurde noch mit einem Warenverkehr von Klausenburg (Koložsvár) in Siebenbürgen nach Venedig, Wien, Böhmen und Polen gerechnet. Dann unternahm Eberhard Windecke in Angelegenheit seiner Wiener und Pester Auftraggeber noch eine Reise nach Venedig. 1410 brachen die Beziehungen ab, sie gestalteten sich indirekt. Außer

einigen Straßennahmen (Venetia, Padua) in Großwardein (Nagyvárad) blieben in Ungarn nur wenige venezianische und genuesische Namen erhalten. Zwischen 1390 und 1409 werden Bürger von Padua, Mailand, Como und Genua erwähnt.

Die Studie untersucht dann die Außenbeziehungen zwischen Ungarn und Italien. Die Anjous verwickelten sich in adriatische und mediterranische Spannungen. Die Gegensätze zwischen dem ungarischen König Ludwig von Anjou und Venedig blieben bald verborgen, bald flammten sie auf. So wurde die Genuesische Republik zum natürlichen Verbündeten der ungarischen Außenpolitik im östlichen Becken des Mittelmeeres. Obwohl die Könige Karl Robert und Ludwig eine ungarisch-dalmatinische Flotte aufzubauen trachteten, wurde diese von Venedig zerstört. Im Krieg zwischen Venedig und Padua im Jahr 1373 entsandte Ungarn große Kavallerieeinheiten zur Unterstützung des Stadtherrn Francesco Carrara, und der ungarische König gab gegen venezianischen Schiffen das Piratenrecht. 1378 wurde König Ludwig zum Verbündeten von Genua, obwohl die entfernten Auseinandersetzungen der beiden Republiken ihn wenig berührt hatten. Der venezianisch-ungarische Friedensvertrag von 1381 sicherte den dalmatinischen Bürgern Ludwigs einen günstigen Warenexport nach Venedig. Inzwischen gewann jedoch Venedig auf dem Kontinent die Oberhand über das Verona der della Scalas, über das Padua der Carraras und über den Staat des Patriarchen von Aquileja, die alle Verbündete König Ludwigs waren. Sigismund schaltete sich da ein: das Haus Carrara betrachtete er als Reichsvikariat und die Hinrichtung Francesco Carraras hetzte ihn gegen Venedig auf. Der seines Landes verlustig gegangene Brunoro della Scala flüchtete zu Sigismund. Venedig breitete sich weiter aus, all dies mündete in einen Krieg zwischen der Republik und Sigismund, der von 1411 bis 1421 dauerte. Trotzdem aber dehnte sich Venedig in den zwanziger Jahren weiter aus und kontrollierte selbst die wichtigsten Alpenstraßen. Die wirtschaftlichen und politischen Interessen Venedigs und Ungarns stießen auch in Dalmatien aufeinander. Dalmatien stellte sich unter den Schutz Ungarns, da dieses als Agrarland die dalmatischen Wirtschaftsinteressen weniger bedrohte als Venedig. Auch Ragusa trennte sich nicht vom ungarischen Königreich. Der Sigismund gegenüberstehende Gegenkönig Ladislaus von Neapel stützte sich auf das dalmatische Spalato und das bosnische Hinterland. Später überließ Ladislaus seine dalmatischen Besitzungen und Ansprüche Venedig. Die dalmatischen Bürger und Ritter unterstützen demgegenüber Sigismund, die Familie De Nassis aus Zara bot den Patriziern von Buda Hilfe. Obwohl die osmanische Flut den Zusammenschluß von Venedig bzw. Genua mit Ungarn erfordert hätte, verhinderte das Mißtrauen eine Linderung der bestehenden Spannungen.

Die Studie überblickt das venezianisch-ungarische Kriegsereignisse in den Jahren 1411–1413 und 1418–1420, die zu einem Bündnis zwischen Sigismund und Genua führten. Trau und andere dalmatische Städte wurden von der genuesischen Flotte verteidigt. Zwischen 1412 und 1433 wurde über Venedig eine Handelsperre verhängt, die deutschen Bürger konnten mit Venedig keinen Handelsverkehr unterhalten. Weitere Mißerfolge an der Küste bewegten Sigismund dazu, als Verbündeter Mailands eine Isolierung Venedigs zu versuchen. Der Verfasser prüft im Rahmen des bewaffneten und Handelskrieges das hinsichtlich der Richtung und der Warengruppen des Außenhandels wichtige Ofner Stadtrecht, dieses Machwerk aus der Zeit Sigismunds. Dieses

richtete sich nach der traditionellen Lage, indem es unter den italienischen Kaufleuten an erster Stelle jene aus Venedig nennt. Orientalische Waren, italienischer Wein und eine ganze Reihe von Gewürzen werden angeführt, wobei der Handel levantinischer und italienischer Herkunft zusammengefaßt erscheint. Diese Warenauswahl gestaltete sich zur Zeit der Kreuzzüge aus. Auf den venezianischen Galeeren (1401) und auf den Warenlisten der Wiener Kaufleute (1432) kommt sie in gleicher Weise vor. Den normalen Handelsverkehr mit den unter Kriegsverhältnissen vergleichend, nimmt der Verfasser an, daß ein Teil dieser Waren nicht aus Venedig, sondern aus den genuesischen Lagern der Städte am Schwarzen Meer nach Buda geliefert wurde. Auf die Vermittlungslinie wirft die levantinische Warenliste der Verkehrsregelung zwischen Kronstadt (Brasso) und Muntenia vom Jahre 1412 Licht, in der die Gruppierung der Gewürze und der Rohstoffe für die Textilindustrie fast völlig identisch mit der des Ofner Stadtrechtes ist. In alten ungarischen Wörtersammlungen (Besztercei Szójegyzék [Bistritzer Wörterverzeichnis] um 1395, Schlägli-Wörterverzeichnis um 1405 und Soproner Szójegyzék [Ödenburger Wörterverzeichnis] um 1435) werden diese erwähnt. Der Ursprung der ungarischen Wörter weist auf eine italienische, genauer norditalienische, zuweilen venezianische Mundart hin.

Schließlich befaßt sich der Autor mit der Realität von Sigismunds Plänen von großer Tragweite (1412, 1417), als der Kaiser-König den adriatischen Handelsverkehr seines Reiches von Venedig über Mailand nach Genua umzuleiten beabsichtigte. In Kenntnis des Straßennetzes von Mailand war der Plan nicht aus der Luft gegriffen. Vom Schwarzen Meer gelangten auch bisher schon mehrere mittel- und osteuropäische Staaten über das Festland zu Waren. Hierauf basierte der Auftrag, den Sigismund den Gebrüdern Fischer erteilte, die Wege von Kaffa und Kilia zu erschließen. Der königliche Beauftragte Reimann ließ auch später noch den nach Kaffa führenden Weg suchen. Ein Mitglied der Familie Stromer beobachtete den unterschiedlichen Kurs des italienischen und des ungarischen Florins in Genua. In Ungarn existieren Angaben von 1402 über die Beziehungen zu Grimaldi und Spinula, die vom Balkan bis zur Krim tätig waren. Schließlich ließ Sigismund den Plan der Wiederaufnahme von Beziehungen mit entfernten Ländern wieder fallen, bewies doch die Erhöhung der Gewürzpreise, daß ein so großer Umweg nicht wirtschaftlich war.

GERELYES IBOLYA

TÖRÖK LELETEGYÜTTESEK A BUDAVÁRI PALOTÁBÓL (1972–1981)

Tanulmányomban a budavári palota területén 1972–1981. között folyt régészeti kutatások török kori leletanyagát kívánom közreadni. Munkám során arra törekedtem, hogy lehetőleg a zárt leletegyütteseket, elsősorban az ásató, Zolnay László által egyértelműen török korinak meghatározott gödrök anyagát dolgozzam fel.¹ Éppen ezért e cikk csak érintőleg foglalkozik a török kori, illetőleg a török korban is használt középkori eredetű régészeti objektumokkal: épület és falmaradványokkal, valamint azok egymáshoz viszonyított relatív kronológiájával. Az ásatások ilyen szempontú feldolgozása és közzététele egy jövőbeni tanulmány feladata, melynek megszületéséhez remélhetőleg a zárt leletegyüttesek alább következő elemzése is segítséget nyújt majd. A területen való tájékozódás megkönnyítése miatt természetesen szó esik majd a fent említett régészeti objektumokról is. Ezek meghatározásánál minden esetben Zolnay László ásatási jelentéseit, valamint ásatási naplóit vettem alapul.²

AZ ÁSATÁSOK HELYSZÍNE

1972–81. között az ásatások két fő helyszínen folytak:

I. A palotát a polgárvároستól elválasztó faltól, az északi kortinától északra, a török korban „Kolduskapunak” nevezett bejárat előterében.³

E terület a török korban a középső vár, az ún. Orta Hiszar része volt. A polgári lakosság házai – legalábbis a korszak végén – már egészen idáig, a középső várat a belső vártól elválasztó Tophane tér (azaz a középkori északi külső udvar) északi faláig lehúzódtak.⁴ Ezt támasztják alá az ásatási megfigyelések is, miszerint „a mai Szt. György tér, tehát a város és a palota északi zárófala közé eső térség a török korban sűrűn, alighanem részben fa- és vályogházakkal teleszórt térség volt”.⁵

Az ismert 17. századi leírások, illetve a visszafoglalás után készült térképek a kapu keleti oldalán kisebb épületet, egyfajta raktárat jelölnek.⁶ Ettől északra – ugyancsak a korabeli térképek alapján – szabályos, négyzet-alaprajzú épület állt. Ez utóbbit Zolnay Lászlónak sikerült azonosítania.⁷ Közvetlen közelében, illetve a bejárat melletti raktár és ezen épület közé eső területen, a bejáratához vezető köves út keleti oldalán több, török kori zárt gödröt tártak fel.

75/13 és 75/14 jelzéssel két kerek, sziklába mélyített gödör került kibontásra (1. kép 2, 3).⁸ A 75/13 gödör 4 méter mélységig tartalmazott török kori leletanyagot, alsó rétegeiben középkori kerámiát találtak. A gödörből II. Szelim (1566–1574) dirheme

került elő. A tőle délre lévő 75/14 gödör 3 méter mély volt, s kizárólag török kori anyagot rejtett.⁹ A fent említett négyzet-alaprajzú épület nyugati bejárata előtt tárták fel a sziklába vágott, „szögletes” 78/4. gödröt¹⁰ (1. kép 4).

Török leletegységként kezelem a 75/19 jelzésű anyagcsoportot is, annak ellenére, hogy az ásatási naplókban ilyen lelőhelyszámú gödröt nem találtam (1. kép 5). Ezen együttes előkerülési helyét Zolnay László a négyzet-alaprajzú épület nyugati falára teszi, s megjegyzi, hogy a „nagy méretű épület nyugati oldalán a kőfalat helyenként téglával is kipótolták és a betöltés felső rétegeiben török kori kerámia is akadt”.¹¹ Ehhez az anyaghoz feltűnően nagyszámú érem kapcsolódik: 4 darab török ezüstpénz, egyik közülük III. Mehmed egyiptomi veretésű ezüst akcséja (1595–1603), valamint egy 1603-as évszámú, Rudolf (1576–1608) uralkodásához köthető érem.¹²

A bejárathoz vezető út nyugati oldalán több, egymás mellett sorakozó középkori ház pincéjét tárták fel. Zolnay László megfigyelései szerint e házsort a 15. század első felében, az északi kortina építése idején iktatták ki.¹³ A térség a „török korban újból benépesült... A törökök fabódéi, fészerei, félfödemes épületei nagy, másodlagos felhasználású faragott kövekre támaszkodtak. A 77/6 és 77/7 jelzetű ház felett az útra, vagyis keletre néző homlokzattal a törökök is – rossz falminőségű – kőépületet emeltek.”¹⁴ Az út nyugati oldalán tehát a török korban kis házsor húzódott. A területen 3 török kori gödör anyagát sikerült egyértelműen különválasztani. Az elsőt a 77/6 jelzésű ház (1. kép 7) belsejében tárták fel. Az épület északi oldalához csatlakozott, alja elérte a sziklafelszínre.¹⁵ A második gödör a házsortól keletre került elő. Jelzése: 77/8 (1. kép 8). Mélysége 3,4 méter volt, mélyen belevágták a sziklafelszínbe.¹⁶ Betöltéséből II. Mátyás (1608–1619) denárjai kerültek elő. A harmadik gödröt ez utóbbi közvetlen szomszédságában bontották ki. Jelzése: 78/5 (1. kép 9).¹⁷

Az itt feltárt török kori házak valamelyikében állhatott az a kályha, melynek darabjai két különböző lelőhelyről kerültek elő, 75/9 és 77/1 jelzéssel. (1. kép 10, 11). A típus, melyet képviselnek, a magyarországi török leletanyagban eddig ismeretlen volt, ez indokolta, hogy bár nem zárt gödör anyagából származnak, mégis közlésre kerültek. Előkerülési helyükről az ásatási napló pontos leírást nem tartalmaz.¹⁸ A területen azonban több pénzérmét is találtak, s helyüket pontosan rögzítették. Eszerint itt egy erősen átégett gerendákat tartalmazó réteget tártak fel. E fölött húzódott az ún. török kerámias réteg, melyben 1617-es évszámú II. Mátyás denár mellett két másik, meghatározhatatlan pénzérem került elő.

II. Az ásatások másik fő helyszíne a budavári palota északi külső udvara, illetve annak nyugati oldala, a Hunyadi udvar volt. A feltárások déli határát a szárazárok, valamint annak kaputornya jelentette.¹⁹

Az északi külső udvar, vagy előudvar a török korban – a középső várral ellentétben, mely főként a polgári lakosság városrésze volt – a katonaság fennhatósága alá tartozott: a katonai épületek, kincstári raktárak számára volt fenntartva.²⁰ Evlia Cselebi szerint a „Tophane mejdani” Tüzérség vagy Arzenál tér nevet viselte, mivel itt voltak az ágyú- és golyóraktárak, valamint az ágyúöntő műhelyek.²¹ Ezt támasztja alá Marsigli hadmérnök Buda visszafoglalása után készült térképe is, melyen a tér sarkába bejelöli az ágyúszertárat.²² A térségben felállított ágyúkról, s az itt felhalmozott lőszerrekről beszélnek a hódoltság idején itt járó nyugat-európai utazók is.²³ Az előudvar területén zajló minden-

napi életről az 1663-ban itt járt Heinrich Ottendorf tudóst, aki szerint a teret ekkor török kézművesek népesítik be.²⁴

Az udvar térségében egyetlen nagyobb török építményről tudunk, az ún. „Sziavus aga által épített új, magas bástyáról”, mely az 1684. évi ostrom után készült. E bástya szerepel a Rabatta-féle felmérésen is, ahol szintén a „Cavallier” nevet viseli.²⁵ Gerevich László az épület kisebb részletét tárta fel.²⁶ Még meglévő maradványait, „DNy-i sarkát és Ny-i homlokzatának alapfalait” 1972–73-ban véglegesen elbontották.²⁷ Zolnay László megfigyelései szerint az előudvarban feltárt török kori gödrök „nagyjából” e bástya körül helyezkedtek el, és így koruk a 17. század legvégére helyezhető.²⁸ Ez utóbbi megállapítás a gödrök egy csoportja esetében valóban helyes. Így valóban későinek tekinthetők a 74/42 (1. kép 24) és a 74/43 (1. kép 23) jelzésű gödrök. Az összes gödör kiásásának és betöltésének kora azonban nem tehető a 17. század végére, mivel e gödrök egy része a Cavallier falai alatt került elő, betöltésükben pedig nagy mennyiségű középkori, illetve a hódoltság első szakaszára keltezhető kerámiát találtak. Ez utóbbi csoportba tartoznak a 74/13, 74/14 és a VIII. jelzésű gödrök (1. kép 17, 19, 22).

Az ásatási naplók, valamint a jelentések alapján az előudvar térségében 25 zárt török kori együttes anyaga különíthető el. Az alábbiakban ezek közül csak 17 lelőhelyről lesz szó.²⁹ A tanulmány elemző részében csak azon gödrök leleteivel foglalkozom, melyekből a selejtezés után is számottevő anyag maradt meg.³⁰

81/2. *ciszterna* (1. kép 13). E lelőhelyről Zolnay László a következőket írja: „A XV. század elején kiiktatott házmaradvány tartozéka a tőle keletre álló, 6 m mély, átlagban 1,8 m széles, sziklába vágott ciszterna.”³¹ Az ásatási napló szerint a ciszterna betöltése a sziklaszint alatt 1 méterig török kori.³²

II. *gödör* (1. kép 14). „A kiiktatott, ekkor már valószínűleg nem használt régi falba belevágott gödör. A szabályosan kiásott négyzet alaprajzba vagy egy nagy ládát, vagy valamilyen bélés célját szolgáló deszka-anyagot építettek bele, s ebbe kerültek a kivétel nélkül török kori leletek.”³³

IV. *Konzolos helyiség gödre* (1. kép 15). Zolnay László szerint mint épületet, már a 15. század első felében kiiktatták.³⁴ DK-i sarkában török kori kerámiával kevert beásást bontottak ki.

80/2. *lelőhely* (1. kép 16). Közvetlenül az előbbi mellett, attól délre tárták fel a Zolnay László szerint ugyancsak a 15. század első felében elbontott épület pincéjét.³⁵ Északi fala mellett 2 × 2 méteres, négyzetalaprájú, kötőanyag nélkül, nagy kövekkel kifalazott török kori aknát tártak fel.³⁶

VIII. *lelőhely* (1. kép 17). „A Cavallier É-i zárófala mellett, sziklába vájt gödör, csak török kori leletanyaggal.”³⁷

74/15. *lelőhely* (1. kép 18). Az előbbi mellett tárták fel, Zolnay László szerint a „Cavalliert” övező gödrök közé sorolható be.³⁸

A 74/12–13–14 jelzésű török kori gödrökre vonatkozó leírást az ásatási naplókban nem találtam. Helyüket a Zolnay László által közölt térképen tudtam azonosítani.³⁹ (1. kép 21, 22, 19)

74/16. *lelőhely* (1. kép 20). A 240 cm mély gödröt a sziklába mélyítették. A dokumentáció alapján úgy látszik, hogy részben a Cavallier fala alá esett.⁴⁰

A 74/42–43 (1. kép 24, 23) jelzésű gödrökre vonatkozó bővebb leírást nem találtam.

Az utóbbiban I. Lipót (1655–1705) 1664-es évszámú ezüst pénzérme került elő 50 cm mélységből.⁴¹

A 74/16–12–13–42–43 (1. kép 20, 21, 22, 23, 24) jelzésű gödrök egy csoportot alkotnak. Tőlük délre, ugyancsak egymás közvetlen közelében tárták fel a 74/19–20–21 jelzésű gödröket (1. kép 26, 27, 28).⁴²

E két csoporttól keletre került elő a 74/47 jelzésű, aljával a sziklafelszínbe mélyedő gödör⁴³ (1. kép 25).

Utoljára említeném a 81/11A jelzésű (1. kép 29) 1,5 m mély, aljával szintén a sziklafelszínbe mélyedő gödröt.⁴⁴

A feltárt gödrök nagyobbik része – elsősorban a különösen mélyek, illetve azok, melyeket a sziklafelszínbe mélyítettek – eredetileg gabonátároló vermek lehettek, s szemétgödörként csak egy későbbi időszakban szolgáltak. Hasonló típusú, viszonylag kis területen is nagy számban jelentkező, hódoltság kori, illetve török leletanyaggal feltöltött gödröket az ország területéről máshonnan is ismerünk. Példaként a visegrádi Alsóvárát⁴⁵, illetve az ozorai várkastélyt említeném meg.⁴⁶ Ugyanilyen jellegű gabonátároló vermeket tártak fel a belgrádi várban is.⁴⁷

A budavári palotában feltárt gödrök egy része eredetileg is szemétgödör lehetett. Elképzelhető, hogy azon gödrök anyaga, melyekben középkori kerámiát is találtak (pl. 75/13, 74/13–14), a hódoltság korának első szakaszában, egy esetleges török tereprendezéskor kerülhetett földbe.

A LELETANYAG

Az alább következő tanulmány e gödrök anyagából kizárólag a kerámiát dolgozza fel. E mostani elemzésbe nem kerültek bele a rézedények, vaseszközök, fegyvertörödékek. Külön tanulmány foglalkozik az e gödrökben feltárt üvegekkel,⁴⁸ valamint a török fajanszokkal és kínai porcelánokkal.

I. A Kolduskapu előtere

75/13 (1. kép 2)

A gödör anyaga nagyrészt kiselejtezésre került. A selejtezési napló tanúsága szerint az alábbi kerámiát tartalmazta: belül mázas török kályhaszemek, mázas török tálak töredékei, szürkére égetett, besimított felületű korsók töredékei, vörös színű, pohár alakú, és szürke színű, tál alakú kályhaszemek töredékei. Az egyetlen beletározásra került darab egy *talpastál*; az egész budavári leletanyag egyik kiemelkedő darabja. Világosbarna színű anyag, belső oldalát világos, sárgászöld mázalapon szabálytalanul lecsorgó sötétzöld máz díszíti. Alacsony, csonkakúp alakú talpgyűrűn széles tál ül. 1 cm széles, vízszintes pereme kissé befelé húzott (Ltsz: 83.339.1; 5. kép 1). A tál sajátos díszítése, mely az ún. csorgatott mázas tálaknak egy változatát képviseli, ritka az eddig

közölt leletanyagban. Az itt előkerült II. Szelim dirhem, valamint a tál alakú kályhaszemek alapján a gödör korát a 16. század második felére kell helyoznunk.

75/14 (1. kép 3)

Talpastálak

a) 3 darab sgraffito díszes peremtöredéket találtunk. Mindhárom vörösre égetett agyag, belső oldalukon sötétzölddel, illetve barnával kontúrozott bekarcolt minta. A 83.198.2–3 ltsz. darabok (4. kép 3–4) mintája az ismert leletanyagban ritkábban fordul elő, a 83.198.1. ltsz. darab azonban eléggé elterjedt típust képvisel (4. kép 2). Példaként a Szolnokon előkerült töredékeket,⁴⁹ valamint egy budai ép talpastálat említenék.⁵⁰ Egy pontosan ugyanilyen, illetve egy rendkívül hasonló darabot ismerünk Belgrádból, illetve a belgrádi várból is.⁵¹ A sgraffito díszes kerámia a hódoltság kori leletanyagon belül külön csoportot képvisel. Etnikai háttéréről ma még igen keveset tudunk.⁵² Keltezésének problémáira alább, az ép edények tárgyalásánál még kitérünk.⁵³

A gödör sgraffito díszes darabjai között említenék meg egy világos, barnásrózsaszínű, kissé szemcsés anyagú töredéket (Ltsz: 83.199; 18. kép 1). A tál belső oldalán világos, sárgászöld alapon sárga, illetve zöld színű mázzal festett, a sgraffito mintakincset utánzó díszítés látható. Egy csaknem pontosan ilyen darabot ismerünk a budai vár másik részéről is.⁵⁴ A közreadó Gerő Győző az edényt a 16. század végére, illetve a 17. század elejére keltezi, s a valódi sgraffito díszes tálaknál valamivel későbbinek, ez utóbbiak helyben készült, magyarországi utánzatának tartja.⁵⁵

b) A kiegészíthető talpastálak három különböző típust képviseltek.

1. A *csorgatott* vagy folytatott mázasok csoportjába tartozik a 83.195.1–2. ltsz. talpastál. Vörösre égetett agyag, belső oldalán sötétbarna alapon sárga színű csorgatott mázcsíkok. Alacsony talpgyűrűn felfelé erősen szélesedő tálforma. Vízszintes pereme kívül legömbölyített, tetején kis bemélyedés két részre tagolja (11. kép 5). A csorgatott mázas talpastálak a magyarországi török hódoltság egész területén elterjedtek. A budavárral csaknem teljesen megegyező darab Szolnokon került elő.⁵⁶ E típus ismert Pécsről és Egerből is,⁵⁷ ez utóbbi helyről a 17. század második felére keltezhető leletegyüttesből származó darabunk is van.⁵⁸ Korban ugyancsak ide kell helyoznunk egy székesfehérvári leletegyüttes csorgatott mázas talpastálait is.⁵⁹ A csorgatott mázas tál-típus a 17. századi bulgáriai leletanyagban is előfordul.⁶⁰

2. A második típust: a *rovátkolt* pereműeket a 83.200.2. ltsz. talpastál képviselte. Vörösre égetett agyag, belső oldalát és peremét világoszöld színű máz fedi. Csonkakúp alakú talpgyűrűn félgömb alakú, szája felé erősen szélesedő edény ül. Rovátkolt pereme enyhén kifelé hajlik (6. kép 3). Az e típusba tartozó tálak egyértelműen fémedény-előzményekre vezethetők vissza. Előfordulásuk a csorgatott mázasokhoz hasonlóan igen gyakori. A budavári palotában talált darabhoz formailag legközelebb egy székesfehérvári tál áll.⁶¹ Ismerünk ezen kívül Egerből, Pécsről, Szolnokról.⁶² A tabáni 51. gödör leletanyaga ugyancsak tartalmazott egy e típusba tartozó talpastálat.⁶³ Ez utóbbi leletegyüttest Rudolf (1576–1608) és II. Mátyás (1608–1619) uralkodásának idejéből származó dená-

rok kelteznek.⁶⁴ E típus általánosan elterjedt voltát igazolja, hogy ismerünk ilyen darabokat Belgrádból, egy, a 17. század végére keltezhető ház anyagából.⁶⁵ Bár az eddig felsorolt párhuzamok e típust a 17. századra kelteznek, a kor meghatározásnál azonban óvatosságnak kell lennünk, ti. rovátkolt peremű tálaltaláltak az Esztergom–szenttamáshegyi 16. századi török fazekaskemence anyagában is.⁶⁶

3. A harmadik típusba tartozó 83.200.1. ltsz. talpastál nem formájával, hanem anyagával tűnik ki. A csonkakúp alakú talpon ülő, lapított félgömb alakú, behúzott peremű, zöld mázas talpastál ugyanis sárgásfehér színű, finoman iszapolt agyagból készült, ellentétben a korszakra általánosan jellemző, vörösre égetett, vastagabb falú talpastálakkal. A formailag török, de anyagukban a magyar mesterek által készített edényekkel megegyező talpastálak, bár nem túl gyakoriak, de nem is ismeretlenek a magyarországi leletanyagban. Ismerünk Egerből, Hollókőről, Salgóról, Békésről.⁶⁷

Fazék

A beleltározásra került anyagban egyetlen fazekat találtam (Ltsz: 83.197). Világosbarna színű agyag, belső oldalát és peremét sötétbarna színű máz borítja. Teste enyhén hasasodó, pereme erősen kifelé hajló, kívül egyenesre lehúzott, „galléros perem”. Alatta kívül két vékony kis borda fut körbe. Pereme alatt letört fül nyoma. Típusában azonos a II. gödörben (1. kép 14) előkerült darabokkal (19. kép 3). E fazéktípus az ország egész területén elterjedt. Igen gyakran török edényekkel együtt kerül elő. Így például a már említett tabáni 51. gödörből⁶⁸, a budavári palotában a szárazárokban a 17. század első felére keltezett második rétegeből⁶⁹, illetve a már szintén említett székesfehérvári török leletegyüttesből ismerünk ilyen darabokat.⁷⁰ További példányok kerültek elő Fülekről⁷¹, Párkányból⁷², Sümegről és Szigligetről.⁷³ Ez utóbbiakat a 17. század második felére–végére keltezte az ásató. E párhuzamok alapján e fazéktípust a 17. század elejére – első felére keltezhettük, országos elterjedéséről a század második felében beszélhetünk. Széles körű elterjedtségét a korszakban bizonyítja, hogy 17. század végi belgrádi párhuzama is ismert.⁷⁴

A felsorolt párhuzamok, az alsgraffito töredék és a 17. század elejére–első felére jellemző fazék együttes előfordulása alapján a 75/14 gödröt a 17. század elejére keltezem.

78/4. lelőhely (1. kép 4)

Talpastálak

a) Első helyre egy különleges szépségű darab kíváncsodik. Vörösre égetett agyag, belül világos, sárgásfehér máz-alapon mázzal festett díszítés: sötétzölddel megfestett tüskéslevelű virágok, belsejük sárgásbarna színű mázzal kitöltve. Alacsony, csonkakúp alakú talpon lapított félgömb alakú tál ül. Vízszintes peremének széle rovátkolt, felül középen vékony borda két részre osztja (Ltsz: 85.234.1; 7. kép). Mintázata a sgraffito díszes tálak mintakincsére emlékeztet; az elhegyesedő végű, zöld színű mázzal kontúro-

zott levelekre (pl. 75/14 lelőhely 83.198.1. ltsz. darabja: 4. kép 2.). Csaknem pontosan ugyanilyen talpastálat találtak a Tabánban, az 55. gödörben.⁷⁵ E két tálat a 75/14 lelőhely talpastálainak „a” csoportjában említett álsgraffito csoportba, a sgraffito díszes talpastálatokat utánzó, azoknál korban valamivel később, helybeli mester műhelyében készült edények körébe kell sorolnunk.

b) 85.234.2. ltsz., vörösre égetett agyag, belül egyszínű, zöld mázas talpastál. Alacsony talpgyűrűn lapított félgömb alakú, függőleges peremű tál ül.

c) E talpastál típusában a 75/14 lelőhely talpastálainak „b/3” csoportjába tartozik, anyaga ugyanis világos, sárgásfehér színű agyag. Belső oldalát és külső oldalának felső részét kissé szemcsés, sárga máz borítja. Alacsony, hengeres alakú, bordával tagolt talpon lapított félgömb alakú tál ül. Pereme kissé befelé húzott, legömbölyített.

Kiöntőcsöves korsók

A gödör anyagában két darabot találtam.

a) Fehér színű agyag. Tojásdad edényforma, nyaka összeszűkül, szájrésze tölcselesen kiszélesedik, ide kapcsolódik szalagfüle. Kiöntőcsöve egészen enyhén hajlik meg. Valószínűleg félkész darab (Ltsz: 83.234.7).

b) Vörösre égetett agyag, kívül felső részén zöld mázas. Tojásdad alakú teste nyakánál egészen összeszűkül, majd szájrésze fokozatosan újra kiszélesedik. Ide kapcsolódik széles szalagfüle. Kiöntőcsövének csak indítása maradt meg. (Ltsz: 83.234.4; 19. kép 2). E mázas, kiöntőcsöves, tölcseeres szájú korsó-típus Magyarországon, a töröklakta területen mindenütt elterjedt, darabjai szép számmal ismertek az ország egész területéről. Egyértelműen a 16. századra keltezhető darabot az eddigi publikációk alapján nem ismerünk. A tabáni 17. század eleji leletgyűttesben két mázas, kiöntőcsöves korsót találtak. További párhuzamként említhetjük a budavári palota ásatásából, a szárazárok kaputornyának 4. – a 17. század első felére keltezhető – rétegéből előkerült darabokat⁷⁶, valamint az egri leletgyűttes 17. század második felére keltezhető darabját.⁷⁷ A „b” jelzéssel leírt típusú korsó pontos megfelelője a pécsi anyagból ismert.⁷⁸ A kiöntőcsöves korsók balkáni párhuzamaira először Fehér Géza hívta fel a figyelmet.⁷⁹ Az általa példaként említett fehér színű, vörös festésű darabok azonban nem azonosak a vörösre égetett mázas magyarországi darabokkal, és formailag is némi eltérést mutatnak.⁸⁰ A nálunk előkerülő korsók pontos – és a mieinkkel korban is megegyező – párhuzamait ismerjük Szerbiából.⁸¹

Gyertyatartó

A gödör anyagában egy darabot találtak. Világos, barnászöld színű agyag, kívül belül zöld máz fedi. Lapos csepptányérka fölött hengeres nyakú, szájánál „tulipán-szerűen” kiszélesedő gyertyatartó rész ül. (Ltsz: 85.234.8, 18. kép 2;) Ez a típus a magyarországi leletanyagban viszonylag ritkábban fordul elő. A pécsi, illetve az egri

gyűjteményből ismerünk egy-egy darabot.⁸² A budaival pontosan megegyező gyertyatartó került elő a 17. század végi belgrádi házból.⁸³

Fazekak

a) A 85.234.6. ltsz., szürkésfehér színű, belül zöld mázas, tojásdad alakú, „galléros” peremű, kis szalagfüles fazék típusában a 75/14 lelőhelyen (1. kép 3) leírt fazékkal egyezik meg.

b) A 85.234.5. ltsz. fazék más típust képvisel. Sárgásfehér színű, vékony falú, belül sárga mázas, tojásdad edény. Az előbbi típustól elsősorban bordával tagolt, legömbölyített, kifelé hajló peremkiképzésével tér el. Párhuzama ismert a békési török palánkvar, valamint az ozorai várkastély török kori anyagából.⁸⁴ Nem tarthatjuk török edénynek, bár gyakran azokkal együtt kerül elő (19. kép 4).

c) A 85.234.11. ltsz. fazéktöredék lényegesen eltér az összes eddig tárgyalt edénytípustól. Kívül fekete, belül barna színűre égetett, kavicsal soványított, durva megmunkálású, *kézikorongon* készült, délszláv kerámia. Pereme szögletes, erősen kifelé hajló, alatta az edény nyaka összeszűkül, majd válla hirtelen kiszélesedik. Vállán több soros, vízszintes bekarcolt vonaldíszítés. E típus elemzésére a 81/2 lelőhely (1. kép 13) fazekának „P” csoportjában, az ide tartozó ép edények tárgyalásánál térek ki.

A 78/4 lelőhely anyagát a fent elemzett tárgytipusok együttes előkerülése alapján a 17. század első felére kell kelteznünk.

75/19. lelőhely (1. kép 5)

Talpastál

Egy darab került elő. Világosbarna agyag, belső oldalát és peremét sötétzöld máz fedi. Pereme legömbölyített, kifelé hajló. A tál alakja lapított félgömb, talpa hiányzik (Ltsz: 85.204.5).

Korsók

A lelőhely anyagában mázas, kiöntőcsöves korsót nem, ezzel szemben szürkére égetett agyagú, besimított külső felületű darabokat többet is találtak. Ezek az edények formailag két típust képviseltek.

a) 85.204.5. ltsz. korsótöredék. Nyakán és testén 8 vízszintes sorban apró négyszögekből álló bepecsételt díszítés. Vékony hengeres nyakát középen két kiugró gyűrű tagolja. A hosszú nyakrész lapított félgömb alakú testhez kapcsolódik. E típussal megegyező darab került elő a 78/1. jelzésű, jelen tanulmányban nem elemzett lelőhelyen is (8. kép 1; 9. kép 2). Hasonló darabot ismerünk a korábban előkerült budavári anyagból

is, valamint egy formailag közel álló, de kiöntőcsöves példányt Egerből.⁸⁵ A budai korsóval csaknem megegyező edényről tudunk Belgrádból.⁸⁶

b) A 85.204.6–7. ltsz. darabokat egy csoportba sorolhatjuk. Az előbbi csaknem teljesen ép, nyaka hengeres, tojásdad alakú teste feneke felé erősen összeszűkül. Vállán több soros hullámvonal köteg díszítés. Széles szalagfüle a perem alatt indul. Formájukat és a díszítésmódot tekintve legközelebb az ugyancsak a budavári palotában, a szárazárok 17. század első felére keltezett 2. rétegében talált darabokhoz állnak közel.⁸⁷

A hódoltságkori kerámia egyik jellegzetes csoportját képviselik a fent elemzett, szürkére égetett, besimított külső felületű korsók. Már a 16. század 30-as éveiben megjelennek Magyarországon⁸⁸, általánossá azonban csak a század második felében, illetve a 17. század elején válnak. E csoport közvetlen kapcsolatait a balkáni fazekassággal Fehér Géza mutatta ki.⁸⁹ Elgondolkodtató tény, melynek magyarázata nyilvánvalóan etnikai okokra vezethető vissza, hogy míg az ország egyes területein, nevezetesen a Déldunántúlon ez a típusú kerámia viszonylag nagy számban fordul elő (pl. Pécssett, vagy Ozorán)⁹⁰, addig más vidékeken – így Szolnokon és Visegrádon – csak néhány töredék, vagy pl. az egri leletgyűttesben egyetlen darab sem került elő.

Kancsók

a) Jellegzetesen keleti edénytípus a 85.204.3. ltsz. vörösre égetett agyagú, zöld mázas kis kancsó. Teste lapított félgömb, nyaka hengeres, felfelé kissé szélesedő, pereme legömbölyített. Formájában azonos, de mázatlan, valószínűleg félkész darab került elő a 75/15 jelzésű lelőhelyen (6. kép 4; 9. kép 3). E típus párhuzama ismert Esztergomból a 16. század második feléből⁹¹, a Tabánból a 17. század elejéről⁹², Egerből a 17. század második feléből⁹³, valamint közelebbi kormeghatározás nélkül három darab Szolnokról.⁹⁴ Balkáni párhuzamként két belgrádi edényt említenénk, melyek közül az egyik a 17. század végére keltezhető.⁹⁵

b) A kancsók között említem meg a 85.204.1. ltsz. kétfülvű tárolóedényt (10. kép 4). Vörösre égetett agyag, külső oldalát, füleit, és peremét belül sötétzöld máz fedi. Belső oldalát rossz minőségű, sárgászöld máz borítja. Pereme kifelé hajló, legömbölyített, alatta kívül három, vékony vízszintes borda fut körbe. Az edény vállán egy kiugró vastagabb és egy vékonyabb borda, innen indul ki két széles szalagfüle. Teste tojásdad alakú, feneke felé erősen összeszűkül. A közölt magyarországi leletanyagban csak egy egri párhuzamát találtam.⁹⁶ A közöletlen tabáni török gödrök anyagában két, méretében, formájában és színében a budavárral megegyező darab került elő.⁹⁷ Ismert egy példány a visegrádi Alsóvár anyagából is.⁹⁸ A kétfülvű kancsók balkáni párhuzamára a macedóniai anyagban bukkantam. A miénkkel megegyező formát mutat egy Szkopljében, a Hadzsi Musztafa dzsámi feltárásakor talált, az ásató által a 15. századra keltezett edény, valamint több prilepi töredék.⁹⁹ Ez a forma a bolgár néprajzi anyagból is ismert.¹⁰⁰

A 75/19 lelőhely anyagát az itt talált 17. század eleji pénzermék, valamint a fent elemzett edénytípusok alapján a 17. század első felére keltezhetjük.

77/6. lelőhely (1. kép 7)

Talpastálak

A gödör anyagában 3 darab, egyszínű mázas (zöld és sárga), külön típusokba nem sorolható talpastál került elő. A 83.338.1–2. ltsz. tálak formailag igen közel állnak egymáshoz, némileg eltér a 85.223. ltsz. lapos, vízszintes peremű tál (11. kép 3, 4; 6. kép 5).

Füles bögre

Bár nem török edény, mégis említést kell tennünk a 85.238. ltsz., sárgásfehér színű, vékony falú, belül zöld mázas, kívül vörös festékekkel díszített kis füles bögréről. A IV. helyiség (1. kép 15) gödrének festett fazekával tartozik egy típusba (19. kép 1). Ez az edénytípus gyakran kerül elő török edényekkel együtt. Korát a 17. század második felére – végére tehetjük, de tovább él a 18. századi néprajzi anyagban is. Párhuzamként a hollóközi ásatást, valamint az egri leletgyűttest említeném.¹⁰¹ A selejtezési napló tanúsága szerint a gödör anyagából sok mázas török kályhaszem és török tálak töredékei kerültek kiselejtezésre. A megmaradt anyag alapján a gödör kora nehezen határozható meg. Egyedüli támpontként a festett bögre használható fel. E szerint a gödör a 17. század második felében lehetett használatban.

77/8. lelőhely (1. kép 8)

Talpastálak

a) Az első csoportba tartozó tálak csak méretükben térnek el egymástól (ltsz: 83.337.1–2). Anyaguk világosbarna, illetve vörös színű, belső oldalukat zöld máz fedi. Csonkakúp alakú talpon félgömb alakú tál ül. 1 cm széles, vízszintes peremük külső oldala rovátkolt, felül kiugró bordával tagolt (12. kép 3, 6). A 75/14 lelőhelyen elemzett talpastálak „b/2” csoportjába tartoznak. Pontos párhuzamukat ismerjük Egerből.¹⁰²

b) Világosbarna agyag, testét kívül-belül, valamint talpát kívül zöld máz fedi. Magas, csonkakúp alakú talpon, félgömb alakú, felső harmadában befelé húzott tál ül. (Ltsz: 83.337.3; 6. kép 6). Csaknem pontosan ilyen darab került elő az esztergomi fazekaskemence anyagából, így ez a forma viszonylag korainak tekinthető.¹⁰³

c) Különlegesen szép darab a 83.337.4. ltsz. talpastál. Vörös agyag, belső oldalát világos, sárgásbarna máz fedi, szabálytalanul felrakott máz-pettyekkel. Az edény pereme mentén körben bekarcolt kettős hullámvonal díszítés fut körbe. Alacsony talpgyűrűn csaknem teljesen lapos tál ül. E forma az eddig közölt leletanyagban ismeretlen. Tulajdonképpen átmenetet jelent a talpastálak és a függesztőfüles tálak között (12. kép 1/a–b).

d) A talpastálak közé soroltam a 85.225. ltsz., világosbarna színű, vékony falú, kívül-belül sárgásbarna színű mázzal fedett kis talpascészét, vagy findzsát. A finom kis

edényt kávéfogyasztásra használták (13. kép 2). Hasonló darab ismert az 51. tabáni gödörből és a szolnoki leletanyagból.¹⁰⁴

Korsó

Anyagát tekintve a 75/19 lelőhelyen elemzett, szürkére égetett korsók közé tartozik a 85.242. ltsz. edény is. Tojásdad alakú teste nyakánál hirtelen összeszűkül. Az edény nyakát élesen kiugró bordázat tagolja, ehhez kapcsolódik hengeres füle (9. kép 4). Ez a korsó típus formailag nem a török edényekhez, hanem a késő-középkori magyar faluá-sátásokból ismert, magyar fazekasok műhelyében készült korsókhoz áll közel.¹⁰⁵

Kancsó

A 75/19 lelőhelyen elemzett kancsók „b” csoportjába tartozik a 85.228.1. ltsz., nagy méretű tárolóedény. Formailag megegyezik az ott leírt darabokkal, kivéve széles, vízszin-tes peremét, valamint a testét három vízszintes sorban díszítő, bevagdosással tagolt, kiugró bordát. Színe sárgásbarna, kívül-belül mázas (10. kép 1). Ugyanilyen bordával díszített, nagy méretű, mázas tárolóedény töredékeit ismerjük Gyuláról, a Szulejmán szultán dzsámi feltárásából.¹⁰⁶

Függesztőfülestál

Világosvörös anyagú, belső oldalán szabálytalanul lecsorgatott, márványosan összefutó, világosabb és sötétebb zöld, barnászöld és sárgásfehér mázcsíkokkal díszített tál. Külső oldalán felfüggesztésre szolgáló, átfúrt bütyök. Mély öblű tál, szélesen kihajló peremmel, melynek külső széle kívül megvastagított (16. kép 2). Hasonló módon díszít-ett, formailag is közel álló tálat ismerünk a visegrádi Alsóvár török gödreinek anyagából. A visegrádi darab a 17. század elejére keltezhető.¹⁰⁷ A függesztőfüles dísztalak a hódolt-ság kori kerámián belül külön csoportot képviselnek. Legkorábbi megjelenésük a 17. század elejére tehető, de elterjedésük valójában csak a század második felében követke-zett be. Szoros kapcsolatban állnak a magyar néprajzi kerámiával.¹⁰⁸

Kályhaszem

1 db, belül mázas, kupa alakú kályhaszem került elő (Ltsz: 85.244.1).

Fazék

a) A 75/14 lelőhelyen elemzett „galléros” peremű fazék (Ltsz: 85.244.2).

b) A gödör anyagában két darab kétfülű, hengeres testű, vízszintesen kifelé hajló peremű, durva megmunkálású fazék volt (ltsz: 83.337.6–7). Elemzésüket a 81/2 lelőhely anyagának tárgyalásánál végezzük el.

A 77/8 lelőhely anyagát az itt előkerült pénzérmék, valamint az analóg darabok a 17. század elejére – első felére kelteznek.

78/5. lelőhely (1. kép 9)

Talpastál

Vörös agyag. Külső oldalának felső részét sötétzöld máz fedi. Belül világos, sárgászöld alapon sötétzölddel kontúrozott és barna mázpettyekkel díszített sgraffito minta. A tál öblében négy koncentrikus kör által keretelve hármás levéldísz, ezek belsejében ugyancsak bekarcolt díszítés. A tál felső oldalán hat kör alakú, bekarcolt levél, benne hullámvonal díszítés. Alacsony, csonkakúp alakú talpon, félgömb alakú tál ül (ltsz: 85.233; 3. kép 2). Pontosan ugyanilyen minta látható a Kaposváron előkerült, kívül-belül sgraffito díszes talpastál belsejében.¹⁰⁹ A belgrádi leletanyagból két ilyen talpastalat közöltek.¹¹⁰ Ugyancsak ismert e motívum Bulgáriából is. A Várna melletti Sultanci faluban, az ásatók által a 17. század második, a 18. század első felére keltezett fazekas-kemencéből kerültek elő hasonló tálak.¹¹¹

Korsó

A szürkére égetett, szűk nyakú füles korsó, szokatlanul kisméretű, tölcséres szájképzésével formailag a késői néprajzi anyaghoz áll közel (ltsz: 85.222.5).

Kályhaszemek

A gödörben három azonos típusú kályhaszem került elő (ltsz: 85.222.1–2–3). Mindhárom vörös agyag, belső oldalát és peremét zöld máz fedi. Kupa alakú testük kissé lapított, középen élesen kiugró borda két részre tagolja. Széles, vízszintesen kihajló peremükön ötsoros sekély bordázat fut körbe. Pontosan ilyen darabok kerültek elő a 81/2 lelőhelyen is (14. kép 3–4–5). E kályhaszem típus a hódoltság egész területén szinte mindenütt fellelhető, sőt a korszakban az egész Balkánon elterjedt. A magyarországi párhuzamok közül csak a keltezhetőeket említem: ismerünk Esztergomból a 16. század második feléből, a Tabánból a 17. század elejéről, Dunaföldváról a 17. század első feléből és Egerből a 17. század második feléből.¹¹² Ilyen kályhaszemekből rakott, csaknem ép kályhát tártak fel Belgrádban.¹¹³ E típus bulgáriai párhuzamaira Fehér Géza hívta

fel a figyelmet.¹¹⁴ A 78/5 lelőhely anyaga az itt előkerült sgraffito díszes tál alapján inkább a hódoltság első szakaszára keltezhető.

75/9 és 77/1. lelőhelyek (1. kép 10, 11)

E lelőhelyek anyagából a bevezetőben már említett kályhát emelném ki. A 75/9 lelőhelyen 17. század eleji éremmel keltezett rétegben, a fentiekben elemzett típusú kályhaszemekkel együtt került elő a 85.205. ltsz. kályhaoromdíz töredéke. Vörös színű agyag, külső oldala zöld mázas. Hármastagolású, több soros bekarcolt hullámvonal-kötegek és vízszintes rovátkolt bordák díszítik (14. kép 2). Párhuzama az eddig közölt anyagból nem ismert. Minden valószínűség szerint e kályhának volt része az a kályhacsempe, mely a szomszédos 77/1 lelőhelyről került elő. Vörös színű agyag, külső oldala zöld mázas. Zárt előlapos, köralakú, hátsó oldala csonkakúp alakban összeszűkül. Előlapját három koncentrikus körben futó bekarcolt hullámvonal köteg díszíti, szélét függőleges rovátkákból alkotott körív kereteli (ltsz: 85.206.5; 14. kép 1/a–b). Hasonló darab Belgrádból, a 17. század végétől ismert.¹¹⁵

II. Északi előudvar

81/2. lelőhely (1. kép 13)

Talpastalak

a) Egy csoportba soroltam a formailag kissé eltérő, de egyaránt vörös anyagú, belül egyszínű zöld mázas, alacsony, csonkakúp alakú talpon ülő, félgömb, vagy lapított félgömb alakú, legömbölyített peremű tálakat (ltsz: 82.611.1–2–3–5–6–7). E típus olyan általánosan elterjedt, hogy a hódoltság korán belül pontosabb kormeghatározásra alkalmatlan (11. kép 2).

b) A 82.601.4. ltsz. talpastál deformálódott, rontott példány (15. kép 2).

c) 1. A 77/8 lelőhely talpastálainak „d” csoportjában elemzett talpascészék közé sorolható a 82.601.8. ltsz., vörös agyagú, kívül-belül zöld mázas findza (12. kép 4).

2. Különleges szépségű a 82.616. ltsz., vörös agyagú, kívül-belül barnászöld mázzal fedett, alacsony talpgyűrűn ülő, gerezdelt oldalú csésze (12. kép 5). Hasonlóan gerezdelt oldalú, de nagyméretű talpastálat ismerünk Egerből.¹¹⁶ A vékony falú, finom kidolgozású darab üvegedény előzményekre vezethető vissza.¹¹⁷

Korsó

A 75/19 lelőhely korsóinak „a” csoportjában elemzett típusba sorolható be a 82.600. ltsz., sötét színű, besimított felületű korsótöredék. Vállán bekarcolt hullám- és vízszintes vonalokból álló díszítés, hengeres nyakát két széles borda tagolja (8. kép 2).

Kancsók

a) Az egész budavári leletanyagból kiemelkedik a 82.500 ltsz., fekete színű, kívül fényes, besímitott felületű kancsó. Testén öt vízszintes sorban apró téglalapokból álló bepecsételt díszítés. Gömbtestű edény, nyaka erősen összeszűkül, szája kiöntőcsőrös kiképzésű. Szalagfüles (9. kép 1). Szinte pontosan ugyanilyen darab került elő a Tabánban, szórványként.¹¹⁸ Formailag megegyezik velük az Egerben talált, a 17. század második felére keltezhető, sárgás-fehér anyagú, az ásatók által reneszánsznak nevezett kancsó.¹¹⁹

b) A ciszterna anyaga is tartalmazott a 75/19 lelőhely kancsójának „b” csoportjába sorolható töredéket (Ltsz: 82.609).

Függesztőfülestálak

Török hatásokat mutató magyar munkának kell tartanunk a 82.613–614. ltsz., világosbarna anyagú, belső oldalukon mázas, tulipán- illetve gránátalma díszes tálakat. Korukat a hódoltság végére, illetve az azt követő időszakra kell helyoznünk¹²⁰ (15. kép 1, 3).

Kályhaszemek

A 78/5 lelőhelyen elemzett kályhaszemekkel pontosan megegyező típusba tartoznak a 82.602.1.–9. ltsz. darabok (14. kép 3–4–5).

Fazekak

a) Az első csoportba a 75/14 lelőhelyen elemzett, „galléros” peremű, belül mázas, kívül sűrű vízszintes bekarcolással díszített fazekakat soroltam (ltsz: 82.608.2–4).

b) A második csoportot a sárgásfehér anyagú, külső oldalukon barnászvörös színű festéssel díszített, belül mázas fazekak alkotják (ltsz: 82.620.1–5, 82.621.1–3). Az ásatási napló tanúsága szerint a török réteg fölött kerültek elő. Típusuk szerint a 77/6 lelőhelyen elemzett füles bögrével egyeznek meg, így koruk a hódoltság legvégére, illetve a 18. század elejére tehető.

c) Ugyancsak a magyar néprajzi kerámiához állnak közel az itt elemzésre nem kerülő, világosbarna agyagú, belül mázas, füles fazekak (ltsz: 82.607.1–2, 82.808.1).

d) Az eddig közölt leletanyagban párhuzam nélkül álló a 82.604. ltsz. kis fazék. Világosbarna agyag, kívül-belül mázas. Lapos edényke hengeres testtel, szalagfüllet (18. kép 3).

e) A 77/8 lelőhely fazekainak „b” csoportjában említett kétfülű, hengeres testű edények közé tartozik a 82.6111. ltsz. fazék is (11. kép 6). Ez a típus gyakran kerül elő török edényekkel együtt. Párhuzamait ismerjük a tabáni 51. gödörből, az egi leletegyüt-

tesből¹²¹, valamint a budavári palotából.¹²² A közölt analógiák alapján az edény elterjedésének korát a 17. század elejére – első felére tehetjük.

f) A 78/4 lelőhely fazekainak „c” csoportjában már említett kívül sötétszürke, belül barnászörös színű *kézikorongon* készült edényeket sorolhatjuk ide (ltsz: 82.493.1–2). A fokozatosan hasasodó edény teste legnagyobb szélességét vállánál éri el, majd rövid nyaka hirtelen szűkül össze. Kiugró pereme egyenesre levágott (11. kép 9). Ez az edénytípus a hódoltsági területen elsősorban a Déldunántúlon fordul elő. A Balaton vonalától északra, illetve keletre csak egy-két szórványos előfordulása ismert. Párhuzamaik elemzése balkáni származásra utal. Magyarországi elterjedésük a tárgyalt korszakban nagy számban betelepülő balkáni–délszláv népességhez köthető.¹²³

Merítőedény

Az eddig közölt leletanyagban párhuzam nélkül álló a 82.610.1–3. ltsz., kívül-belül mázas, füles merítőedény.¹²⁴

Sütőtál

Néhány töredék került elő (ltsz: 82.606.1–3). A sütőtál a hódoltság korának jellemző lelete, előfordulása több helyről ismert, pl.: Szolnokról és Egerből.¹²⁵

A 81/2 lelőhely anyagát két különálló részre kell bontanunk. A függesztőfüles tálak, valamint a fazekak „b” és „c” csoportjába tartozó edények a török kor utánra keltezhetőek. A török kori leletanyag e tény ismeretében, valamint a felsorolt párhuzamok alapján a 17. század második felére keltezhető.

II. lelőhely (1. kép 14)

Talpastál

Egy darab világosbarna anyagú, belül sárga mázas talpastál került beletárolásra. Alacsony talpgyűrűn mélyöblű, szája felé erősen szélesedő tál ül. Legömbölyített pereme alatt kívül négysoros hornyolat (ltsz: 72.233.122).

Korsó

A 75/19 lelőhelyen elemzett sűrű, besimított külső felületű („a” csoport) korsók közé tartoznak a 74.125.7–8–9. ltsz. bepecsételt díszű töredékek.

Függesztőfülestál

Az egész budavári leletanyag kiemelkedő darabja a 74.125.32. ltsz. tál (16. kép 3). Világosbarna agyag, belső oldalán világos mázalapon zöld és barnászörös színű díszítés. Mintázata: a tál öblében leveles inda, hegyes végű zöld levéllel, s gránátalmára emlékeztető díszítménnyel. A tál széles, kihajló peremén indás ág között hegyes végű, vörösbarna színű virág, szétnyíló zöld levél, valamint barna és zöld pettyek. Mélyöblű tál, szélesen kihajló peremének széle megvastagított. Formáját tekintve török kori típus, mintázata a törökös díszítményeket utánzó magyar tálakéhoz áll közel. A peremét díszítő stilizált virág és indás levéldísz látható a már többször idézett tabáni 51. gödör csillagmintás tájának peremén. Ez utóbbi viszont rendkívül hasonlatos egy budai lelőhelyű török rézedény vésett díszítéséhez.¹²⁶

Fazekak

A 75/14 lelőhelyen elemzett „galléros” peremű, belül mázas fazekak csoportjába három edény tartozott (Ltsz.: 73.79.35., 74.125.2., 74.125.27; 19. kép 3). A gödör korát a fazekak és a függesztőfüles tál alapján a 17. század második felére–végére kell helyeznünk.

IV. (konzolos) helyiség (1. kép 15)

A selejtezési napló tanúsága szerint a megőrzött anyagon túl a gödör nagy mennyiségben tartalmazott mázas török kályhaszemeket, tálakat, valamint hatalmas mennyiségű 18–19. századi anyagot.

Talpastál

Az egyetlen értékelhető darab kissé eltér az eddig elemzett gödrök anyagától. Leginkább a 78/4 lelőhely talpastáinak „b/3” csoportjához áll közel. Anyaga világosbarna agyag, finoman iszapolt. Külső oldala is engobe borítású, belül – a szokásostól eltérően – rózsaszínű engobe alapozás, felette sárga máz. Alacsony talpgyűrűn félgömb alakú tál ül (ltsz.: 82.172).

Korsók

a) Világosbarna színű agyag, testét felső harmadában sárga máz fedi. Tojásdad alakú, nyaka hengeres, szája felé kiszélesedik, pereme egyenesre levágott. Szalagfüles, kiöntőcsöve enyhén meghajlított (ltsz.: 82.171). Bár szájkiképzése nem tölcéses, típusát tekintve a 78/4 gödör korsóinak „a” csoportjába tartozik (11. kép 7).

b) Szürke színű, besímitott külső felületű. Tojásdad alakú test, tölcseresen kiszélesedő szájrésszel, és kiöntőcsővel, szalagfüllel. Anyagát tekintve a 75/19 lelőhelyen leírt korsók körébe tartozik, azoktól eltérően azonban egy harmadik, az ún. kiöntőcsöves változatot képviseli (ltsz: 82.270; 11. kép 8). Párhuzamát Esztergomból ismerjük.¹²⁷

Függesztőfülestál

Finoman iszapolt, fehér színű agyag, külső oldalán füllel. Belső oldala egyszínű sárga mázas. Mélyöblű tál, szélesen kihajló, külső oldalán megvastagított peremmel (ltsz: 82.173; 17. kép 2). Kora – a fentiekben tárgyalt párhuzamok alapján – a 17. század elejénél korábbra nem tehető.

Fazekak

a) Az első csoportba a „galléros” peremű, belül mázas fazekakat soroltam (ltsz: 82.170).

b) Az egész budavári leletanyag késői fazekainak egyik kiemelkedő darabja ez a sárgásfehér anyagú, belül mázas, kívül vörössel festett, nagyméretű füles fazék. Típusában a 77/6 lelőhelyen elemzett fülesbögrével egyezik meg, így kora a hódoltság végére tehető (ltsz: 82.174; 19. kép 1).

c) A 81/2 lelőhely fazekainak „c” csoportjában elemzett, a magyar népi kerámiához közel álló darabok a 82.166., 82.167., 82.168. ltsz. fazekak.

d) Kétfülű, hengeres testű, vízszintesen kihajló peremű fazék (ltsz: 82.204). E típus elemzését a 77/8 lelőhely fazekainak „b” csoportjában végeztük el.

A IV. helyiség török gödrének anyaga a 17. század legvégére, illetve a fazekak „b” és „c” csoportja alapján a 18. század elejére keltezhető. Valószínűleg késői beásás volt, amely még 1686 után is nyitva lehetett.

80/2. lelőhely (1. kép 16)

Talpastálak

a) A gödör anyaga két sgraffito díszes talpastál töredéket tartalmazott. A 85.249. ltsz. darab anyagában és stílusában beleillik a magyarországi sgraffito díszes kerámia-körbe. A 83.366.2. ltsz. töredék ettől kissé eltér, stílusában közelebb áll az ún. alsgraffito körhöz, annak ellenére, hogy mintázatát a megszokott módon, bekarcolással készítették. A 83.366.1. ltsz. darab már egyértelműen az alsgraffito csoportba tartozik. Elemzését a 75/14 lelőhely talpastálainak „a” csoportjában végeztük el (13. kép 6).

b) Kiemelkedően jó minőségű a 83.343.1. ltsz. kívül-belül sötétzöld mázas talpastál. Vékony bordával tagolt, magas, csonkakúp alakú talpon felfelé kissé megnyújtott tál ül. Pereme alatt öt sorban bekarcolt hullámvonal dísz fut körbe (6. kép 2). Formailag

legközelebb a 77/8 gödör talpastálainak „b” csoportjához áll. Bekarcolt díszítésének párhuzamai ismertek a szolnoki leletanyagból.¹²⁸

c) Vörös anyagú, barna alapon zölddel folytatott mázas tál (ltsz: 85.250.2). Típusában a 75/14 lelőhely talpastálainak „b/1” csoportjába tartozik.

d) Vörös anyagú, zöld mázas, alacsony, csonkakúp alakú talpon lapított félgömb alakú tálak (ltsz: 83.343.1–2).

Kályhaszem

A 78/5 lelőhelyen elemzett típusba tartozó, belül mázas darab (ltsz: 85.248).

Függesztőfülestálak

Két egészen késői, a 18. század elejére keltezhető táltöredék került elő (ltsz: 85.250.1–3).

A 80/2 lelőhely anyaga – a két utolsó tételt figyelmen kívül hagyva – a sgraffito és az alsgraffito töredék alapján a 17. század elejére, első felére keltezhető.

VIII. lelőhely (1. kép 17)

A gödör anyaga nagyrészt kiselejtezésre került, leírását azonban a selejtezési naplóban sem találtam.

Talpastálak

A gödör anyagában két darab kiegészíthető sgraffito díszes talpastál volt.

1. Vörösre égetett agyag, belül vízzöld mázalapon sötétzölddel kontúrozott, belül barnával pettyezett, bekarcolt minta. A tál felmenő oldalán öt elhegyesedő végű levél, bennük bekarcolt hullámvonal dísz. Öblét két koncentrikus kör kereteli. Alacsony talpgyűrűn gömb alakú tál, pereme legömbölyített (ltsz: 74.131.3; 4. kép 1). A tál mintájának pontos párhuzamát az eddig közölt leletanyagból nem ismerjük, de stílusát tekintve jól illeszkedik a nálunk előforduló sgraffito díszes edények körébe.

2. Világosvörösre égetett agyag. Belsejében sárgászöld alapon sötétzölddel kontúrozott és barna pettyekkel díszített minta. A tál öblében hatszirmú virág, melynek belsejében elnagyolt körök, mellette bekarcolt íves vonalkák láthatók. Pereme alatt belül háromszögek alkotta sorminta, szintén bekarcolt íves vonalkákkal (ltsz: 74.131.1; 3. kép 1). A tál díszítése teljesen eltér az eddig ismert darabokétól, egy nálunk eddig példa nélkül álló stílust képvisel. Hasonló jellegű darabot ismerünk a belgrádi vár leletanyagából.¹²⁹

A sgraffito díszes talpastálakat általában a hódoltság első szakaszára, a 16. század

második felére szoktuk keltezni.¹³⁰ A korábbi budavári ásatások során azonban 17. század eleji érmekkel keltezett rétegből is került elő sgraffito díszes talpastál.¹³¹ Ugyancsak az edénytípus továbbéléséről tanúskodik az alább elemzésre kerülő 74/47 lelőhely anyaga is. Az eddig közölt anyag alapján úgy tűnik, hogy a magyarországi anyag a szerbiai – nevezetesen a belgrádi várban feltárt – sgraffito díszes tálakkal mutat szoros kapcsolatot.

Fazék

Tulajdonképpen kis füles bögre. Sárgás-fehér színű, finoman iszapolt agyag. Belül mázas, külső oldalát apró négyszögekből álló bepecsételés díszíti. Tojásdad alakú test, kihajló tagolt peremmel, kis füllel (ltsz: 74.131.2; 20. kép 1). Párhuzamát a Visegrád-al-sóvári anyagból ismerem; a 16. század második felére keltezhető gödörből.¹³²

A VIII. lelőhely anyagát a fentiek alapján a 16. század második felére- végére keltezhajjuk.

74/13. lelőhely (1. kép 22)¹³³

A selejtezési napló szerint anyagában nagy számban találtak középkori kerámiát is. Ezek mellett kiselejtezésre kerültek a török korsók és táltöredékek is.

Talpastálak

a) 80.223 ltsz. sgraffito díszes tál. Vörös anyagú, belül vízzöld mázas. Felmenő oldalán négy ferdén elhajló, elhegyesedő végű levéldísz – sötétzölddel kontúrozva, belül sötétbarnával díszítve. Alacsony talpgyűrűn félgömb alakú tál ül. Függőleges pereme legömbölyített. Mintája a közölt leletanyagban ismeretlen, de hasonlót ismerünk Szolnokról.¹³⁴ Stílusában pontosan beleillik a magyarországi sgraffito díszes tálak körébe (2. kép 1).

b) Vörös anyagú, sötétzöld alapon világoszöld színű, csorgatott mázas tál. Alacsony talpgyűrűn félgömb alakú edény ül, függőleges pereme legömbölyített (ltsz: 80.224). A 75/14 lelőhely talpastálainak „b/1” csoportjába tartozik.

c) Vörös anyagú, egyszínű zöld mázas. Alacsony talpgyűrűn felfelé szélesedő, vízszintes peremű tál ül (ltsz: 80.225.1–2).

Kancsó

A 80.228. ltsz., vörös anyagú, zöld mázas peremtöredék a 75/19 lelőhely kancsóinak „b” csoportjában tárgyalt típusú edényhez tartozhatott.

Fazekak

A 80.229. ltsz. vörös anyagú, belül mázas kétfülű fazék a 81/2 lelőhely fazekainak „e” csoportjába tartozik.

A gödör anyagában kiselejtezésre került középkori kerámia, valamint a sgraffito díszes tál alapján a gödör korát a 16. század második felére helyezem.

74/14. lelőhely (1. kép 19)

A gödör anyagából nagyon nagy mennyiségű, részben középkori, részben török kori kerámia került kiselejtezésre.

Kancsó

Pontosan olyan kancsó töredéke került elő, mint a 81/2 lelőhely ép darabja. Szürke színű, besimított felületű, kívül bepecsételéssel díszített. (ltsz: 80.244; 8. kép 3)

Kályhaszem

Típusában megegyezik a 78/5 lelőhelyen elemzett darabokkal (ltsz: 80.243).

74/16. lelőhely (1. kép 20)

Zolnay László egyértelműen török gödörként említi. Ennek ellenére anyagából mindössze egyetlen tárgyat ismerünk, s leírását a selejtezési naplóban sem találtam.

Kupa

Sárgás-vörös színű agyag. Az edény testét kívül vörös színű, engobe-jellegű réteg borítja. Három helyen, szabályos távolságokra két-két bearcolt vízszintes vonal fut körbe. Teste hengeres, pereme függőleges, legömbölyített. Füle keskeny szalagfűl (ltsz: 80.261; 6. kép 1) Formailag igen hasonló, kívül zöld mázas kupa került elő a 74/27 lelőhelyről is (10. kép 2). E tárgy típus ismert, de nem különösebben gyakori a magyarországi török kori leletanyagban. Egy darabja közölt a budavári palota korábbi ásatásából.¹³⁵ A miénkkel megegyező kupa került elő a macedóniai Krusevoban is, a közreadó által igen bizonytalanul a 12–14. századra keltezve.¹³⁶ E forma jól ismert a 16. századi izniki fajanszok köréből is.¹³⁷

74/42. lelőhely (1. kép 24)

Függesztőfülestál

Világosbarna agyag. Belső oldalán világos mázalapon piros és zöld minta. A tál kihajló peremén váltakozva zöld és piros csíkok, öblében virágot utánzó sematikus díszítés. Mélyöblű tál, széles kihajló, vízszintes peremmel, melynek széle kívül megvastagított (ltsz: 80.459; 16. kép 1) A közölt magyarországi leletanyagban párhuzamát nem találtam. Hasonló töredék került elő Bécsben.¹³⁸ Nem török munka. Jellege és motívumkincse alapján a 17. század végére keltezhetjük.

Fazék

Sárgás-fehér színű agyag. Belső oldala és pereme mázas, külső oldalát sűrű, vízszintes sorokban vékony, bekarcolt hornyolatok díszítik. Pereme erősen kifelé hajló, külső oldalán két sorban csipkézett borda fut (ltsz: 85.201; 20. kép 2) Ugyanilyen csipkézett peremű fazék került elő a Tabánban¹³⁹, valamint az ozorai várkastély 17. századi gödrének anyagából is.¹⁴⁰ Az edény típusában megegyezik a galléros peremű fazekakkal, kora azokéval azonos.

E két – a 17. század végére keltezhető darabon kívül a selejtezési napló szerint – a gödör török kályhaszemeket, tálakat, valamint fazekak töredékeit tartalmazta. Késői jellegű anyaga miatt elképzelhető, hogy valóban a „Cavalliert” körülvevő gödrök közé tartozott.

74/43. lelőhely (1. kép 23)

A kiselejtezés után két, azonos típusba tartozó talpastál maradt meg (ltsz: 83.340.1–2): Mindkettő vörösre égetett agyag, testüket kívül-belül, valamint talpukat kívülről egyszínű zöld máz fedi. Magas, csonkakúp alakú talpon lapított félgömb alakú, felső harmadában kissé befelé húzott tál ül. Legömbölyített peremük alatt kívül vékony, vízszintes hornyolatok. Ugyanilyen tál került elő a 77/8 lelőhelyen: talpastálak „b” csoport (13. kép 1, 5).

Egyéb elemezhető anyag híján a gödör kora nem állapítható meg. Legfelső rétegből I. Lipót (1655–1705) 1664-es évszámú pénzérme került elő.

74/20. lelőhely (1. kép 27)¹⁴¹

Talpastálak

A kiselejtezés után két, azonos típusba tartozó talpastál maradt meg (ltsz: 80.325–326). Mindkettő vörösre égetett agyag, belső oldaluk egyszínűmáz, kihajló peremük széle rovátkolt. A 75/14 lelőhely talpastálainak „b/2” csoportjába tartoznak.

Korsó

Vörösre égetett agyag, külső oldalán sárga, barna, illetve zöld máz nyomaival. Gömbtestű edény, nyaka erősen összeszűkül. Valószínűleg kiöntőcsöves lehetett (ltsz: 80.322.1–5).

A gödör anyagában hatalmas mennyiségű török anyag mellett középkori kerámia-töredékeket is találtak. Ez az együttes korát a hódoltság első szakaszára helyezi. Ugyanezt támasztja alá az itt előkerült, a 16. század második felére keltezhető izniki fajanszkorsó is.¹⁴²

74/47. lelőhely (1. kép 25)

Talpastálak

a) Vörösre égetett agyag. Belső oldalán, a tál öblében vízzöld mázalapon sgraffito díszítés: bekarcolt körrel keretelt négyszirmú virágdísz. Alacsony talpgyűrűn lapított félgömb alakú tál ül (ltsz: 80.501.4: 2. kép 2). Ez a fajta díszítés elég gyakran előfordul a magyarországi leletanyagban. Közölt darabjai: Buda–Csalogány utca¹⁴³, budavári palota: a szárazárok kaputornya,¹⁴⁴ valamint több szolnoki töredék.¹⁴⁵

b) Vörösre égetett agyag, belső oldalán barna alapon világoszöld színű, csorgatott mázcsíkok. Alacsony talpgyűrűn félgömb alakú, szája felé erősen szélesedő edény ül. 1 cm széles pereme vízszintesen kifelé hajló (ltsz: 80.501.5: 11. kép 5). Pontosan ilyen darab került elő a 75/14 lelőhelyen (talpastálak „b/1” csoport)

c) Sárgás-rózsaszínű agyag. Belső oldala zöld mázas, sötétebb mázpettyekkel. Alacsony talpgyűrűn lapított félgömb alakú tál ül. Vízszintesen kihajló peremének széle rovátkolt (ltsz: 80.501.3: 12. kép 2)

Függesztőfülestál

Világosvörös agyag. Belső oldalán sárgás-fehér színű mázalapon barnás-vörössel, illetve zölddel festett minta: zöld leveles ágon tulipánok és gránátalmák. Sekélyöblű tál, függőleges pereme kívül megvastagított. Külső oldalán felfüggesztésre szolgáló átfúrt bütyök (ltsz: 85.200; 17. kép 1). E tál mind formájában, mind pedig díszítőmotívumait tekintve hódoltság utáninak tekinthető.

Fazék

A 81/2 lelőhely fazekainak „e” csoportjába tartozó kétfülű fazékból egy darab volt a gödör anyagában (ltsz: 80.501.9; 11. kép 6)

A selejtezési napló szerint a gödör nagy mennyiségű török kályhaszemet, talpastálat és korabeli fazekat tartalmazott. Anyagában középkori kerámiát nem találtak. Jelentős

mennyiségű vastárgy, többek között fegyverek töredékei, valamint egy állítólagosan az 1686. évi ostrom idején használt gyújtóbomba töredéke került elő. Ez utóbbi tárgy, valamint a függesztőfüles tál alapján úgy gondolom, hogy a gödör 1686 után még nyitva lehetett, tehát valószínűleg a 17. század második felében- végén használhatták. Elgondolkodtató tény, hogy anyagában sgraffito díszes talpastál is volt. Ez eddig az egyetlen adat arra vonatkozóan, hogy sgraffito díszes edény 17. század második feléből származó anyaggal együtt kerüljön elő.

81/11A. lelőhely (1. kép 29)

Talpastálak

a) Világosbarna agyag. Belső oldalán sárgás-fehér mázalapon zölddel és sötétbarnával festett ötszirmú virágdísz. Alacsony talpgyűrűn széles, lapos tál ül (ltsz: 85.235.1; 5. kép 2) A tál egyértelműen az alsgraffito csoportba tartozik. (75/14 lelőhely, talpastálak „a” csoport). Mintája nem más, mint az elhegyesedő végű, bekarcolt levélmintázat festett, helyi változata.

b) Vörösre égetett agyag. Kívül-belül zöld mázas. Magas, csonkakúp alakú talpon lapított félgömb formájú edény ül, széles, vízszintes, kívül megvastagított peremmel (ltsz: 83.342.1; 13. kép 4). Párhuzamát Egerből ismerjük.¹⁴⁶

Korsó

Világosbarna agyag, külső oldalának felső része sötétzöld mázas. Ép, kiöntőcsöves korsó, típusában a 78/4 lelőhelyen elemzett korsók „a” csoportjába tartozik, kis mérete és feltűnően fényes máza azonban korát azokénál kissé későbbre helyezi (ltsz: 83.367; 10. kép 3)

Függesztőfülestálak

Két, a hódoltság végére, illetve az utánra keltezhető tál került elő (ltsz: 85.234. 3–4; 17. kép 3)

Szélesen kihajló peremű, sekélyöblű tálak, belső oldalukon sárgás-barna mázalapon zölddel festett díszítés.

Fazekak

A sárgás-fehér anyagú, belül mázas, kívül apró négyszögekből álló bepecsételéssel díszített kis füles bögre típusában a VIII. lelőhelyen említett darabbal egyezik meg (ltsz: 85.236).

A gödör korát – függesztőfüles tálakat figyelmen kívül hagyva – az alsgraffito tál és a kis füles bögre alapján a 17. század elejére keltezhetjük.

ÖSSZEFOGLALÁS

Buda, illetve a budavári palota török kori szerepe a történeti szakirodalom méltán kiemelt, s jelentőségének megfelelően tárgyalt témája. Az itt élő törökség, és a velük jött balkáni-délszláv népcsoportok anyagi kultúrájának – tárgyi emlékeinek elemzésével, illetve a kutatás számára való közzétételével régóta adós volt a régészet. Horváth Henriknek és Garády Sándornak a maguk korában kiváló tanulmányait – néhány kisebb kivételtől eltekintve¹⁴⁷ – nem követték olyan anyagközlések, melyek alapján csak hozzávetőleges képet is alkothattunk volna a budai törökség tárgyi kultúrájáról. Fenti tanulmányomban megpróbáltam a budavári leletanyagot az ország egészének – ma ismert – török kori anyagával való összefüggéseiben bemutatni. Minden egyes darab esetében arra törekedtem, hogy másutt fellelhető párhuzamát is megemlítsem.

A budavári anyag ismeretében képet alkothatunk a hódolt területek régészeti anyagáról. A budai darabok egyes esetekben ugyan valóban kitűnnek az országos átlagból, összességükben azonban nem térnek el az ország más, a török korban fontos szerepet játszó helységének emlékéanyagától. Így a budai, esztergomi, visegrádi, egri, szolnoki, gyulai, székesfehérvári és pécsi darabok minden tekintetben párhuzamba állíthatók egymással.

E leletanyag külön érdekessége, hogy jellegzetesen török, illetve balkáni eredetű tárgyai soha nem fordulnak elő sem a későközépkori magyar falvak ásatási anyagában, sem az olyan városokban, melyekben a 16–17. században török helyőrség nem állomásozott. A régészeti leletanyag alapján felvázolható kép azonban nem ennyire egyszerű. Az utóbbi évek ásatásai során kezd kibontakozni egy – nevezzük így – „második vonal” is. Az idetartozó lelőhelyek anyagában – annak ellenére, hogy a helység esetleg hosszabb időn át is török kézen volt – hiába keressük, nem, vagy csak igen kis százalékban találjuk meg a fentiekben elemzett török leletanyagot. Csak utalnék a régebbiek közül pl. a füleki vár, az újabbak közül a békési török palánk, vagy az ozorai várkastély kerámiájára. E várak anyagában túlnyomó többségében a helybeli lakosság által is használt tárgyakat találjuk. Külön figyelmet érdemel a Dél-Dunántúl, ahol nagy számban kerülnek elő a korabeli balkáni-délszláv fazekasságra jellemző, kézikorongon készült edények.

Tanulmányomban megpróbáltam az eddig egységesen hódoltságkorinak nevezett leletanyagban egyfajta időrendet felállítani. Az alábbi összefoglalás kísérlet a most feldolgozott budavári, valamint az eddig közölt török kori kerámia alapján a főbb típusok összefoglalására, és egy török kori kerámia-kronológia kialakítására.

I. Talpastálak

1. Sgraffito díszes tálak:

A hódoltság legkorábbi szakaszától, az 1540-es évektől kezdődően jelennek meg Magyarországon. Külön érdekességük, hogy nem terjednek el a hódoltság egész területén. Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy a 17. század elejéig használatban vannak. (75/14, 78/5, VIII., 74/13, 80/2 lelőhelyek, 2. kép 1; 33–4. kép). Egyetlen esetben került elő sgraffito díszes tál 17. század második felére keltezhető anyaggal együtt. (74/47 lelőhely, 2. kép 2).

2. Sgraffito mintát utánzó, festett talpastálak (álsgraffito):

E típust a sgraffito díszes tálak helyben készült utánzatának tarthatjuk. Készítésük és használatuk ideje – az eddig feldolgozott anyag alapján – a 16. század végétől a 17. század elejére – első felére tehető. (75/14, 78/4, 80/2, 74/14 lelőhelyek, 16. kép 2; 7. kép; 13. kép 6; 5. kép 2).

3. Egyszínmázás tálak: A hódoltság egész területén elterjednek.

a) Csorgatott mázasok. 16–17. századi előfordulásukra egyaránt van példa (75/14, 74/47 lelőhelyek, 11. kép 5)

b) Rovátkolt pereműek. 16. század végi, illetve 17. századi előfordulásukra egyaránt találunk példát (75/14, 77/8, 74/47 lelőhelyek, 6. kép 3; 12. kép 2, 3, 6)

c) Különböző perem- és talp-kiképzésű, egyszínű tálak. Előfordulásuk a hódoltság egész területén, a teljes időszakban jellemző (77/8, 81/2, 74/47 lelőhelyek, 12–13. kép).

II. Korsók

1. A vörös, vagy világosbarna színűre égetett, mázas, kiöntőcsöves, tölcséres szájú korsó típus a töröklakta területeken mindenütt elterjedt. Egyértelműen 16. századi darab az eddig közölt anyagban nincs, így e típus magyarországi használatát a 17. század elejétől tekinthetjük biztosnak (78/4, IV., 81/11A lelőhelyek, 19. kép 2; 11. kép 7; 10. kép 3)

2. Szürkére égetett, kívül besimított felületű, gyakran apró, bepecsételt mintával, vagy bekarcolt hullámvonallal díszített edények. Többféle formai változatuk létezik, kiöntőcsővel, vagy anélkül, többféle perem- és nyak-kiképzéssel. A 16. század 30-as éveitől a hódoltság végéig használatban vannak, sőt tovább élnek szinte napjainkig. Nem terjedt el ez a típus a hódoltság teljes területén egyforma mértékben (75/19, 77/8, 78/5, II., IV. lelőhelyek, 8. kép 1; 9. kép 2, 4; 11. kép 7).

III. Kancsók

1. Vörös vagy világosbarna anyagú, hengeres nyakú, mázas kancsók.

a) Egyfülű, általában kisméretű edények. A hódoltság egész időszakára és teljes területére jellemzőek (75/19 lelőhely, 6. kép 4; 9. kép 3).

b) Kétfülű kancsók, vagy tárolóedények. Bevagdosással tagolt bordával, vagy anél-

kül. Az eddig ismert anyag alapján nem terjedt el a hódoltság egész területén. A budavári palotában a 17. század elejére keltezhető leletegyüttesek jellemző darabjai (75/19, 77/8, 81/2, 74/13 lelőhelyek, 10. kép 1, 4).

2. Szürkére égetett, külső felületén fényes, besimított, apró, bepecsételt mintával díszített kancsók. Mai ismereteink szerint csak a budavári palotában és a Tabánban került elő példányuk. Pontos koruk nem határozható meg (81/2, 74/14 lelőhelyek, 9. kép 1; 8. kép 3)

IV. Függesztőfüles tálak

Legkorábbi darabjaik a 17. század elejére keltezhető gödrökből ismertek. A 17. század folyamán széles körben elterjednek, sőt tovább élnek a néprajzi anyagban napjainkig.

1. Egy részük török munkának tekinthető, pl. a 77/8 lelőhely folytatott mázas darabja.

2. Másik részük minden valószínűség szerint a török díszítőművészet motívumait alkalmazó magyar mester kezemunkája. Ez utóbbiak kora a 17. század végére, ill. a 18. század elejére tehető (81/2, II., 74/47, 81/11A lelőhelyek, 15. kép 1, 3; 16. kép 3; 17. kép 1, 3)

3. Külön csoportba kell sorolnunk a 74/42 lelőhely tálját (16. kép 1), melynek párhuzamát a század végi bécsi anyagban találtam meg.

V. Fazekak

1. Belül mázas, kívül mázatlan, külső oldalukon gyakran vízszintes bekarcolásokkal díszített, ún. „galléros” peremű, illetve ugyanilyen, de kifelé hajló, legömbölytett peremű fazekak. Az ország egésze területén széles körben elterjedtek. Legkorábbi darabjaik a 17. század elejére keltezhető együttesekből ismertek. A korszakra végig jellemzőek, sőt tovább élnek a néprajzi anyagban is (75/14, 78/4, 77/8, 81/2, II. lelőhelyek, 19. kép 4)

2. Tagolt peremű, belül mázas fazekak – a korszakra általában jellemzőek (78/4 lelőhely, 17. kép 4)

3. Fehér színű, vékony falú, belül mázas, kívül festett fazekak. Elsősorban Észak-Magyarország területén fordulnak elő. Koruk: a 17. század második fele- vége (77/6, 81/2, IV. lelőhely, 19. kép 1).

4. Kézikorongon készült fazekak, ún. délszláv kerámia. A budai anyagban csak szórványosan fordul elő – elsősorban a Dél-Dunántúlra jellemző. Megjelenése az 1560-as évektől már biztosan kimutatható (78/4, 81/2 lelőhely, 11. kép 9)

5. Belül mázas, kívül mázatlan, külső oldalukon apró bepecsételt mintával díszített kis füles fazekak, vagy bögrék. Általában a hódoltság első szakaszára, a 16. század második felére keltezhető együttesekből ismertek (VIII., 81/11A lelőhely, 20. kép 1)

6. Belül mázas, kívül mázatlan, vízszintes peremű, kétfülű edények. Országosan elterjedt típus, megjelenésének idejét – közölt párhuzamok alapján – a 17. század elejére tehetjük (77/8, 81/2 lelőhely, 11. kép 6)

VI. Gyertyatartó

A most közreadott budavári anyagban a török gyertyatartóknak csak egyik típusa fordult elő (78/4 lelőhely, 18. kép 2)

VII. Kályhaszemek

Országosan elterjedtek, s a korszakra általában jellemzőek a kúp alakú, vízszintes peremű, belül mázas kályhaszemek (77/8, 78/5, 81/2, 80/2, 74/14 lelőhelyek, 14. kép 3-4-5)

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArch	Acta Archaeologica, Budapest
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Arh	Arheologija, Szófia
Bajalovič–Hadái–Pešič 1971	M. Bajalovič–Hadái–Pešič: Najnoviji rezultati arheolosko-konzervatorskih radova na Beogradskoj Tvrđavi. God. 18 (1971) 259–272.
Bajalovič–Hadái–Pešič 1981	M. Bajalovič–Hadái–Pešič: Keramika u srednjovekovnoj Srbiji. Beograd, 1981.
Birtašević 1970	M. Birtašević: Srednjovekovna keramika. Beograd, 1970.
BpR	Budapest Régiségei
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae
EgriMúzÉvk	Egri Múzeum Évkönyve, Eger
EsztÉvl	Esztergom Évlapjai
Fehér 1959	Fehér G.: A pécsi Janus Pannoniusz Múzeum hódoltságkori török emlékei. JanPannMúzÉvk 1959. 103–150.
Fehér 1972	Fehér G.: Adatok Eger török agyagművességéhez. EgriMúzÉvk 10 (1972) 191–214.
Fehér 1975	Fehér G.: Török kori iparművészeti alkotások. Budapest, 1975.
Fehér–Parádi 1960	Fehér G. – Parádi N.: Esztergom-szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások. EsztÉvl 1960. 35–44.
Fekete 1944	Fekete L.: Budapest a törökkorban. Budapest története III. Budapest, 1944.
Fodor–Kozák 1970–71	Fodor L. – Kozák K.: Leletgyűjtések a románkori székesegyház környékéről. (Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez I.) EgriMúzÉvk 8–9 (1970–71) 147–199.
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest
Garády 1944	Garády S.: Agyagművesség. Budapest története III. Budapest, 1944. 382–411.
Gerelyes 1985	Gerelyes I.: Adatok a tabáni török díszkerámia keletkezéséhez és etnikai hátteréhez. FolArch 36 (1985) 223–246.

- Gerelyes – Feld* 1986 *Gerelyes I. – Feld I.*: Hódoltságkori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból. *CommArchHung* 1986. 161 – 182.
- Gerevich* 1966 *Gerevich L.*: A budai vár feltárása. Budapest, 1966.
- Gerő* 1978 *Gerő Gy.*: Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und Importierte Waren. Fifth International Congress of Turkish Art. Budapest, 1978. 347 – 362.
- Glasnik *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*
- God *Godišnjak Grada Beograda.*
- JanPannMúzÉvk *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*
- Kalmár* 1959 *Kalmár J.*: A füleki vár XV – XVII. századi emlékei. *RégFüz Ser II.* 4. sz. 1959.
- Kovács* 1984 *Kovács Gy.*: Török kerámia Szolnokon. *SzolnokiMúzAd* 30 – 31. Szolnok, 1984.
- Kozák* 1966 *Kozák K.*: A sümegi és a szigligeti vár XVII. század végi kerámiája. *VeszprMMK* 5 (1966) 81 – 89.
- Kuzev* 1976 *A. Kuzev*: Grænøarnica za glazirana keramika ot XVII. v. viv Varna. *Izvestija na Narodnija Muzej Varna* 27 (1976) 131 – 136.
- Marjanovič – Vujovič* 1973 *M. Marjanovič – Vujovič*: Kuća iz druge polovine XVII. veka otkopana u utvrđenom podgracu Beogradskog grada Donjem gradu. *Godišnjak* 20 (1973) 201 – 228.
- Művéd *Műemlékvédelem*
- Nagy* 1936 *Nagy L.*: Tabán a régészeti ásatások világában. *TBM* 4 (1936) 18 – 29.
- NógrádMúzÉvk *Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve*
- RégFüz *Régészeti Füzetek*
- Siklósi* 1982 *Siklósi Gy.*: Török konyha Isztolni Belgrád belvárosából. Székesfehérvár, 1982.
- Simiđ – Milanovič* 1954 *Z. Simiđ – Milanovič*: Beograd kroz muzejski material. *Godišnjak* 1 (1954) 9 – 44.
- SzekMúzÉvk* *Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*
- SzolnokiMúzAd* *Szolnok megyei Múzeumi Adattár*
- TBM *Tanulmányok Budapest múltjából*
- Veress* 1906 *Veress E.*: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684 – 1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. *BpR IX* (1906) 105 – 170.
- VeszprMMK* *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei*
- Zolnay* 1977/1 – 2 *Zolnay L.*: Az 1967/75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. *BpR XXIV* (1977) 3 – 4.
- Zolnay* 1984 *Zolnay L.*: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975 – 1981. évi feltárásokról. *BpR XXVI* (1984) 203 – 216.
- Zolnay Án* 1972 – 1981 *Zolnay L.*: Ásatási naplók. Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár.

JEGYZETEK

1. Az ásásokat 1972-től 1985-ben bekövetkezett haláláig Zolnay László vezette, akinek hálával és köszönettel tartozom, amiért e gazdag anyagot közlésre átengedte.
2. *Zolnay 1977/1-2; Zolnay 1984; Zolnay Án 1972-1981.*
3. *Veress 1906. 144.*
4. *Fekete 1944. 83.*
5. *Zolnay Án 1976. 3.*
6. *Fekete 1944. 81; Gerevich 1966, 13 sk; Zolnay 1977/2, 5; Károlyi Á.: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1886. 206.*
7. *Zolnay 1984. 205 sk.*
8. Az alaprajzon jelzett, de a leírásban nem szereplő gödrök anyaga teljes egészében kiselejtezésre került.
9. *Zolnay Án 1975. 19.*
10. *Zolnay Án 1976. 2 sk; Zolnay Án 1978. 13/a sk.*
11. *Zolnay 1984. 206.*
12. A török pénzek meghatározásáért Fehér Gézának kell köszönetet mondanom.
13. *Zolnay 1984. 206.*
14. *Zolnay Án 1977. 6.*
15. *Zolnay Án 1977. 15. rajz.*
16. *Zolnay Án 1978. 110.*
17. *Zolnay Án 1978. 14. említi de leírását nem adja.*
18. *Zolnay Án 1975. 15.*
19. Kisebbségi kutatásokat ettől délre is végeztek, a most elemzésre kerülő leletanyag szempontjából azonban ez utóbbiak érdektelenek.
20. *Fekete 1944. 80 sk.*
21. *Karácson I.: Evlia Cselebi török világtutató magyarországi utazásai 1660-1664. Budapest, 1985. 274.*
22. *Veress 1906. 144.*
23. Szép számmal idézi őket *Gerevich 1966. 19 skk.*
24. *Gerevich 1966. 21.*
25. *Veress 1906. 144; Zolnay 1977/1, 13; Fekete 1944. 78.*
26. *Gerevich 1966. Függelék: „A budai középkori várpalota feltárt falmaradványainak sematikus rajza.”*
27. *Zolnay 1977/1. 21; Zolnay 1984. 209.*
28. *Zolnay 1977/1. 21.*
29. A kimaradó gödrök egy részének anyaga még restaurálatlan, más része 1981 után került feltárássra.
30. Az anyag selejtezését már a feldolgozás megkezdése előtt elvégezték, így munkám során csak a selejtezési naplóra támaszkodhattam.
31. *Zolnay 1984. 206.*
32. *Zolnay Án 1981. 10 sk.*
33. *Zolnay Án 1973. 50.*
34. *Zolnay Án 1973. 50.*
35. *Zolnay 1984. 205.*
36. *Zolnay Án 1980. 28.*

37. Zolnay Án 1973. 47, 51. Az ásatási napló szerint két pénzérem volt benne, sajnos elvesztek.
38. Zolnay Án 1973. 70. Leletanyagát kiselejtezték.
39. Zolnay 1977/2. 12. kép. Az itt közölt alaprajzon és az ugyanezen kötetben a 83–84. képen közölt ásatási felvételeken bejelölt török gödrök számozása nem esik egybe.
40. Zolnay Án 1974. 52.
41. Zolnay Án 1974. 67.
42. Zolnay Án 1974. 54. Csak említésük szerepel, leírásuk nem.
43. Zolnay Án 1974. 70.
44. Zolnay Án 1981. 35. Itt egymás mellett több török kori gödör is előkerült, anyaguk egyelőre restaurálatlan.
45. Héjj M.: A visegrádi Alsóvár lakótornyának építéstörténete. MűVéd 10 (1966) 6.
46. Gerelyes–Feld 1986. 161–165.
47. Bajalovič–Hadái–Pešič 1971. 263 sk.
48. K. H. Gyürky: Mittelalterliche Glasfunde aus dem Vorhof des königlichen Palaste von Buda. ActaArch 38/3–4.
49. Kovács 1984. 10. tábla.
50. Gerő 1978. 359, 10. kép.
51. Birtaševič 1970. 59, 66. képek.
52. Soproni O. feltételezése a tárgy örmény eredetéről erősen vitatható. Soproni O.: A magyar művészi kerámia születése. A hódoltság kerámiaja. Budapest, 1981. 52.
53. A témakör irodalmát legutóbb Kovács Gy. ismertette. (Kovács 1984. 20–31.) Az általa közölt gazdag szolnoki anyag nem ásatásból került elő, így korhatározásra csak nagyon tág időhatárok között alkalmas.
54. Gerő 1978. 351, 360, 11. kép.
55. Gerő Gy. véleményéhez csatlakozva, magam is a talpastálaknak e csoportját, az egyértelműen a sgraffito díszes tálak mintakincsét utánzó edényeket nevezném *alsgraffito* csoportnak. Bár technikailag hasonló módon készülnek, mégis egészen külön csoportot alkotnak a bekarcolt hullámvonaldíszes, zöldmázás talpastálak, és a késői „fésűs” díszű függesztőfüles tálak.
56. Kovács 1984. 16. tábla 6.
57. Fehér 1972. 192 sk., II. tábla 3.
58. Fodor–Kozák 1970–71. 169.
59. Siklósi 1982. 11, 13.
60. Kuzev 1976. 133. IV. t. 12.
61. Siklósi 1982. 12. (Ltsz: 81.17)
62. Fehér 1972. 191 SK. I. t. 2–3; Fodor–Kovács 1970–71. 190; Fehér 1959.; Kovács 1984. 18. t. 1, 6.
63. Nagy 1936. XIV. t. 2.
64. Gerelyes 1985. 226.
65. Marjanovič–Vujovič 1973. I. t. 2, 5.
66. Fehér–Parádi 1960. XXVIII. kép 4.
67. Fodor–Kozák 1970–71. 152, 27. kép; Kozák É.: A hollókői vár kutatása. NógrádMúzÉv 21/1975/49; Feld I.: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásairól. NógrádMúzÉv 1984. 227; A békési tál ltsz-a: 78.1.157.C, 80.117.61.C.
68. Nagy 1936. XIV. t. 2.
69. Gerevich 1966. 24, 27, 12. kép a/3.
70. Siklósi 1982.; 81.26. ltsz. fazék.
71. Kalmár 1959. 35. LXXV.
72. Fehér 1975. 67. kép

73. *Kozák* 1966. 84 skk.
74. *Marjanovič*–*Vujovič* 1973. 212, 18. kép, IV. t. 10.
75. Ltsz: TB 221. A talpastálat *Garády S.* tévesen sorolta a függesztőfüles tálak közé. *Garády* 1944. CXXXVIII. t. 4.
76. *Gerevich* 1966. 31, 25. kép a/2.
77. *Fodor*–*Kozák* 1970–71. 174, 17. kép. A párhuzamok száma még szaporítható lenne, a típus elterjedtségét a felsorolt adatok is bizonyítják.
78. *Fehér* 1959. XXVII. t. 4.
79. *Fehér* 1959. 122 skk.
80. *Cv. D. Popovič*: Lončarstvo u Bosni i Hercegovini. *Glasnik* 11 (1956) I. t. 2, II. t. 1–2.
81. *D. Popovič*–*Gaj*: Ceramic vessels in which were found medieval coins. *Balcanoslavica* 3 (1974) 53, III. t. 11. kép.
82. *Fehér* 1959. XXXV. t. 6.; *Fehér* 1972. IX. t. 5.
83. *Marjanovič*–*Vujovič* 1973. 212. V. t. 2.
84. *Gerelyes I.*: Előzetes jelentés a Békés-kastélyzugi török kori palánkvár ásatásáról. *ArchÉrt* 107 (1980) 108. 8. kép 4.; *Gerelyes*–*Feld* 1986. 169.
85. Ltsz: MNM 1897.61.50; *Fehér* 1972. X. t. 1.
86. *Simič*–*Milanovič* 1954. 17.
87. *Gerevich* 1966. 27, 12. kép b/2.
88. *Parádi N.*: Magyarországi pénzleletes középkori edények. XI–XVII. sz. *ArchÉrt* 90 (1963) 225.
89. *Fehér* 1959. 124 SKK.
90. *Gerelyes*–*Feld* 1986. 177.
91. *Fehér*–*Parádi* 1960. XXIX. t. 8.
92. *Nagy* 1936. XIV. t. 2.
93. *Fodor*–*Kozák* 1970–71. 154, 192, 42. kép.
94. *Kovács* 1984. 20. t. 4–5.
95. *Simič*–*Milanovič* 1954. 17; *Marjanovič*–*Vujovič* 1973. 214.
96. *Fodor*–*Kozák* 1970–71. 154, 194, 44. kép.
97. Ltsz: TB 658. és TB 845.
98. *Szőke Mátyás* szóbeli közlése alapján.
99. *Bajalovič*–*Hadž*–*Pešič* 1981. 55, XIV. kép.
100. *G. Bakardžieff*: Keramikata b Bălgarija, Sofia, 1956. 79.
101. *Kozák É.*: A hollóközi vár kutatása. *NógrádMúzÉv* 21 (1975) 49; *Fodor*–*Kozák* 1970–71. 147 sk, 179.
102. *Fehér* 1972. I. t. 5; *Fodor*–*Kozák* 1970–71. 190.
103. *Fehér*–*Parádi*, 1960. XXIX. t. 6.
104. *Nagy* 1936. XIV. t. 2; *Kovács* 1984. 12. t. 6.
105. *Gerelyes*–*Feld* 1986. 173.
106. Gyula, *Erkel Ferenc Múzeum*, ltsz: 85.1.44–45.
107. *Visegrád, Mátyás Király Múzeum*, ltsz: 67.30.113. Alsóvár: XIV. szelvény 2. gödör. A gödör anyagában II. Mátyás (1608–1619) 1618-as évszámú denárja volt. Az adat közlésre való átengedéséért *Héjj Miklósnak* tartozom köszönettel.
108. *Gerelyes* 1985. 226.
109. *Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum*, ltsz: 61.134.1.
110. *Birtaševič* 1970. 78, 68–69. kép.
111. *Kuzev* 1983. 133, V. t. 2.
112. *Fehér*–*Parádi* 1960. XXVIII. kép 2; *Nagy* 1936. XIV. t. 2; *Kozák É.*: Régészeti és műemléki

- kutatások a dunaföldvári őregtoronynál. SzekMúzÉv 1 (1970) 204; *Fodor-Kozák* 1970-71. 18, 45. képek.
113. *Marjanovič-Vujovič* 1973. 203, 3. kép.
 114. *Fehér* 1959. 131.
 115. *Marjanovič-Vujovič* 1973. 215, V. t. 4.
 116. *Fehér* 1972. II. t. 5.
 117. *V. Han*: Retki primerak muranskog stakla iz XVI veka otkruven na Beogradskoj Tvrđavi. Zbornik Narodnog Muzeja Beograd 8 (1975) 481.
 118. Ltsz: TB 317.
 119. *Fodor-Kozák* 1970-71. 148, 6. kép 4.
 120. *Gerelyes* 1985. 231.
 121. *Nagy* 1936. XIV. t. 2; *Fodor-Kozák* 1970-71. 18. kép.
 122. *Gerevich* 1966. 33, 25. kép b/4.
 123. *Gerő Gy.*: Die Frage der Keramik und des Ethnikums im türkischen Fundmaterial von Ungarn. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 71. Eisenstadt, 1985. 195-200.; *Gerelyes-Feld* 1986. 177.
 124. *Szöke M.* szóbeli közlése alapján tudomásom van róla, hogy a visegrádi Alsóvár anyagában is találtak ilyen típusú edényt.
 125. *Kovács* 1984. 34. t; *Fodor-Kozák* 1970-71. 47. kép.
 126. *Horváth H.*: Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben. TBM V (1936) 213.
 127. *Fehér-Pardai* 1960. XXIX. t. 3.
 128. *Kovács* 1984. 19. t. 1-8.
 129. *Birtaševič* 1970. XIV. t. 4.
 130. *Gerő* 1978. 350.
 131. *Gerevich* 1966. 31, 33, 25. kép a/1.
 132. Visegrád-Alsóvár: 26. gödör. A gödör anyagában I. Ferdinánd (1526-1564) 1556-os évszámú denárja volt. A bögre ltsz. 67.21.77-78.
 133. A 74/12 és 74/15 lelőhelyek anyaga kiselejtezésre került.
 134. *Kovács* 1984. 8. t. 4.
 135. *Gerevich* 1966. 33, 25. kép c/4.
 136. *Bajalovič-Hadži-Pešič* 1981. 65. XXIV. t. 4.
 137. *A. Lane*: Later Islamic Pottery. London, 1957. 45: fig. a., 46: fig. a.
 138. Keramische Bodenfunde aus Wien. Wien, 1982. 169: fig. 275.
 139. *Garády S.*: A Budapest területén végzett középkori ásások összefoglaló ismertetése. II. 1931-1941. BpR XIV (1945) 435: 40. kép.
 140. *Gerelyes-Feld* 1986. 174.
 141. A 74/19 és 74/21 lelőhelyek anyaga kiselejtezésre került.
 142. *Zolnay* 1977/2. 109. kép.
 143. *Garády* 1944. CXXXIV. t. 1.
 144. *Gerevich* 1966. 33: 25. kép a/1.
 145. *Kovács* 1984. 8. t. 1, 9. t. 2-3.
 146. *Fehér* 1972. I. t. 1.
 147. *Gerevich* 1966; *Gerő* 1978; *K. H. Gyürky*: Venezianische und türkische Importartikel im Fundmaterial von Buda aus der ersten Hälfte des 16. Jh. ActaArch XXVI. (1974) 413-423.

TÜRKISCHE FUNDKOMPLEXE AUS DEM BURGPALAST VON BUDA (1972–1981)

Die Rolle von Buda (Ofen) bzw. der Burg von Buda zur Zeit der Türkenherrschaft (1541–1686) ist mit Recht ein hervorgehobenes und seiner Bedeutung entsprechend behandeltes Thema der ungarischen geschichtlichen Fachliteratur. Eine Analyse und Publikation über die materielle Kultur, der hinterlassenen Gegenstände des hierlebenden Türkentums und der von den Türken hier angesiedelten südslawischen Volksgruppen vom Balkan war uns die Archäologie schon seit langem schuldig. In der Studie wird das Material der auf dem Gebiet des Burgpalastes von Buda zwischen 1972 und 1981 freigelegten geschlossenen Gruben aus der Türkenzeit analysiert. Die Grabungen wurden an zwei Schwerpunktstellen durchgeführt.

I. Nördlich der nördlichen Kortine, genauer, im Vorgebiet des nördlichen Torturmes – des zur Türkenzeit „Bettlertor“ genannten Einganges – sowie an der westlichen Seite des äußersten, nördlichen Vorhofes des Palastes (Bild 1).

Das Vorgebiet des Bettlertores war zur Türkenzeit ein Teil der mittleren Burg, der sog. Orta Hisar. Die Häuser der Zivilbewohner zogen sich ganz bis hierher, bis zur nördlichen Mauer des Tophane-Platzes, die die mittlere Burg von der inneren Burg trennte. An der Ostseite der zum Bettlertor führenden gepflasterten Straße aus dem 15. Jahrhundert wurde ein aus dem Mittelalter stammendes, aber auch zur Türkenzeit noch bewohntes Gebäude mit quadratischem Grundriß freigelegt, an ihrer Westseite aber war eine kleine, im Mittelalter errichtete Häuserreihe. Auf diesem Gebiet konnten mehrere Gruben sowie das Füllungsmaterial des Gebäudes abgesondert werden (75/13–14, 78/4, 75/19, 79/6, 77/8, 78/5).

II. Der andere Schauplatz der Grabungen, der nördliche Vorhof des Palastes stand zur Türkenzeit unter der Oberhoheit des Militärs. Laut der Beschreibung des Evlia Tschelebi wurde die „Tophane mejdani“ Artillerie- oder Arsenal-Platz genannt, da hier die Kanonen- und Kugeldepots sowie die Kanonengießereien waren. Auf diesem Gelände wurden im Laufe der Grabungen zahlreiche geschlossene Gruben aus der Türkenzeit freigelegt, von diesen wurde das Material von 13 Gruben analysiert (Zisterne 81/2, Grube II–VIII, Grube des Raumes IV, Grube 80/2, 74/13–14–16–20, 74/42–43–47, 81/11A).

Der überwiegende Teil der Gruben – vor allem die 3–4 Meter tiefen, in den Fels gehauenen – dürften ursprünglich wahrscheinlich als Getreidespeicher gedient haben und wurden erst in späterer Zeit Abfallgruben. Einige von ihnen dürften schon ursprünglich Abfallgruben gewesen sein. Es ist anzunehmen, daß das Material jener Gruben, in denen zahlreiche mittelalterliche Keramiken gefunden wurden (75/13, 74/13–14), zu Beginn der Türkenherrschaft oder in deren ersten Abschnitt in die Erde geraten ist.

Das Material jeder einzelnen Grube wird gesondert analysiert. Der Autor war bestrebt, das Fundmaterial aus der Burg Buda im Zusammenhang mit dem – heute

bekanntes – im ganzen Land erschlossenes Material aus der Türkenzeit darzustellen, so daß er auch zu jedem Gegenstande die Analogien heranzieht. Im Endergebnis kommt der Verfasser zu der Feststellung, daß das Fundmaterial aus der Burg Buda in seiner Gesamtheit nicht vom Fundmaterial anderer Ortschaften des Landes, die in der Türkenzeit eine wichtige Rolle gespielt haben, abweicht. Somit können die Stücke aus Buda (Ofen), Esztergom (Gran), Visegrád, Szolnok, Gyula, Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) und Pécs (Fünfkirchen) in jeder Beziehung miteinander verglichen werden. Es wird nicht nur auf die Analogien des Budaer Fundmaterials innerhalb des Landes eingegangen, sondern auch auf die, die auf dem Balkan gefunden wurden. Die in Ungarn ans Tageslicht gekommene Keramik aus der Türkenzeit weist in erster Linie zu dem zeitgenössischen serbischen Material Beziehungen auf.

Den Schluß der Studie bildet eine Zusammenstellung der charakteristischsten Keramiktypen aus der Türkenzeit und ihre Chronologie.

ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Grabungsgrundriß
1: Grube 75/12, 2: Grube 75/13, 3: Grube 75/14, 4: Grube 78/4, 5: Grube 75/19, 6: Grube 75/16, 7: Grube 77/6, 8: Grube 77/8, 9: Grube 78/5, 10: Grube 75/9, 11: Grube 77/1, 12: Grube 78/1, 13: Grube 81/2, 14: Grube II, 15: Grube des Raumes IV, 16: Grube 80/2, 17: Grube VIII, 18: Grube 74/15, 19: Grube 74/14, 20: Grube 74/16, 21: Grube 74/12, 22: Grube 74/13, 23: Grube 74/43, 24: Grube 74/42, 25: Grube 74/47, 26: Grube 74/19, 27: Grube 74/20, 28: Grube 74/21, 29: Grube 81/11A
- Abb. 2. Fußschalen mit Sgraffitoverzierung: *1: Grube 74/13, 2: Grube 74/47*
- Abb. 3. Fußschalen mit Sgraffitoverzierung: *1: Grube VIII, 2: Grube 78/5*
- Abb. 4. Fußschalen mit Sgraffitoverzierung: *1: Grube VIII, 2–4: Grube 75/14*
- Abb. 5. Bemalte Fußschalen: *1: Grube 75/13, 2: Grube 81/13A*
- Abb. 6. Türkische Gefäßformen: *1: Grube 74/16, 2: Grube 80/2, 3: Grube 75/14, 4: Grube 75/19, 5: Grube 77/6, 6: Grube 77/8*
- Abb. 7. Bemalte Fußschale: *Grube 78/4*
- Abb. 8. Bruchstücke von eingeläteten Krügen: *1: Grube 75/19, 2: Grube 81/2, 3: Grube 74/14*
- Abb. 9. Türkische Gefäßformen: *1: Grube 81/7, 2: Grube 78/1, 3: Grube 75/15, 4: Grube 77/8*
- Abb. 10. Türkische Gefäßformen: *1: Grube 77/8, 2: Grube 74/27, 3: Grube 81/11A, 4: Grube 75/19*
- Abb. 11. Türkische Gefäßformen: *1: Grube 74/1, 2: Grube 81/7, 3–4: Grube 77/6, 5–6: Grube 74/47, 7–8: Grube des Raumes IV, 9: Grube 81/2*
- Abb. 12. Fußschalen: *1a–b: Grube 77/8, 2: Grube 74/47, 3: Grube 77/8, 4–5: Grube 81/2, 6: Grube 77/8*
- Abb. 13. Fußschalen: *1: Grube 74/43, 2: Grube 77/8, 3: Grube 78/4, 4: Grube 81/11A, 5: Grube 74/43, 6: Grube 80/2*
- Abb. 14. Ofenkacheln: *1a–b: Grube 77/1, 2: Grube 75/9, 3–5: Grube 81/2*
- Abb. 15. Türkische Gefäßformen: *1–3: Grube 81/2*
- Abb. 16. Türkische Gefäßformen: *1: Grube 74/42, 2: Grube 77/8, 3: Grube II*
- Abb. 17. Türkische Gefäßformen: *1: Grube 74/47, 2: Grube des Raumes IV, 3: Grube 81/11A*
- Abb. 18. Türkische Gefäßformen: *1: Grube 75/14, 2: Grube 78/4, 3: Grube 81/2*

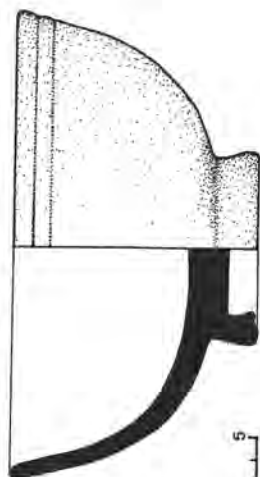
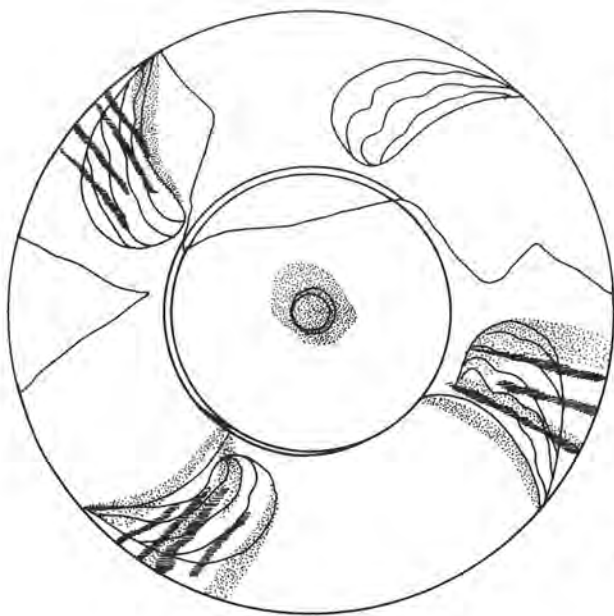
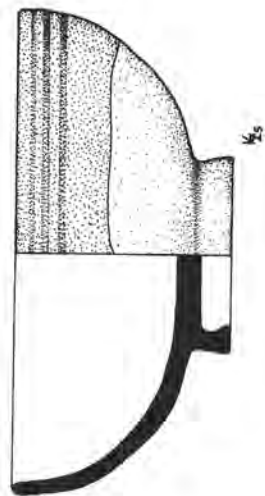
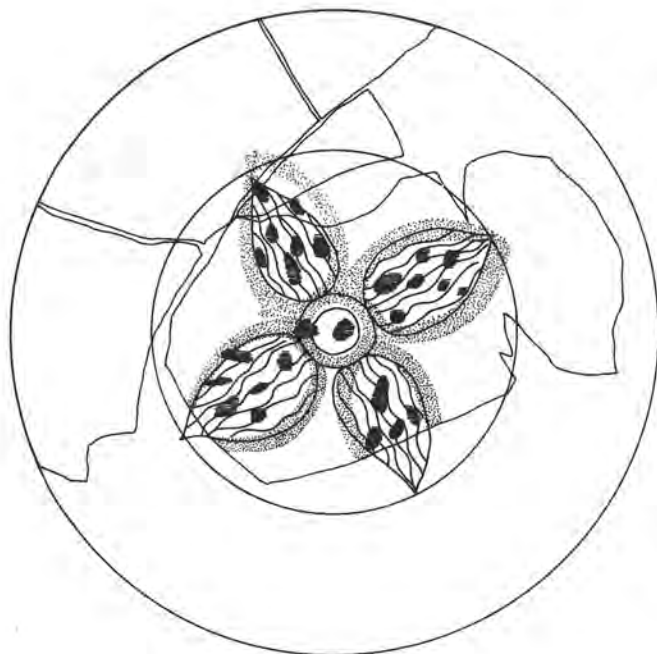
Bild 19. Türkische Gefäßformen: 1: Grube des Raumes IV, 2: Grube 78/4, 3: Grube II, 4: Grube 78/4

Bild 20. Türkische Gefäßformen: 1: Grube VIII, 2: Grube 74/42

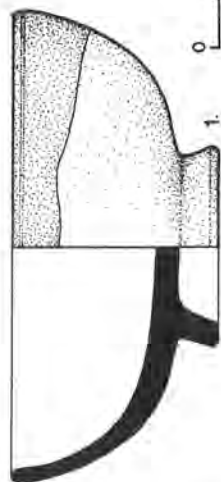
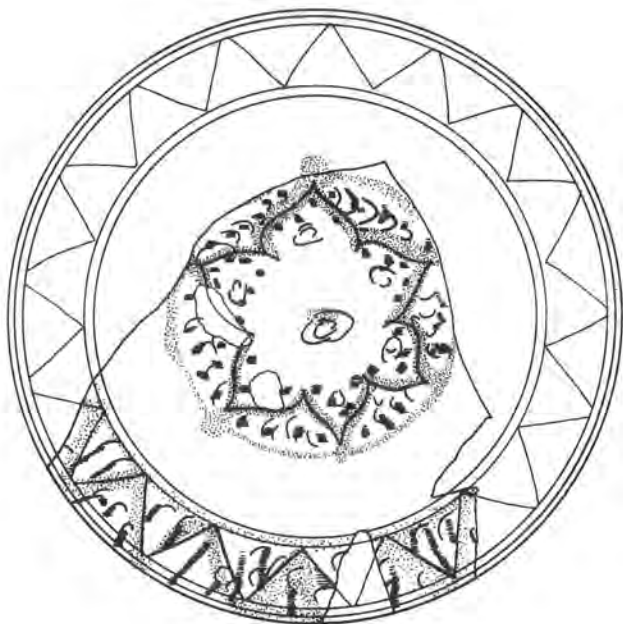
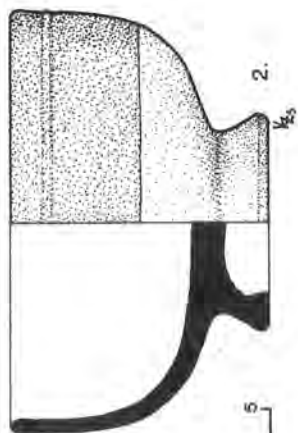
KÉPJEGYZÉK

1. kép Ásatási alaprajz. Jelmagyarázatok sorszám szerint: 1: 75/12, 2: 75/13, 3: 75/14, 4: 78/4, 5: 75/19, 6: 75/16, 7: 77/6, 8: 77/8, 9: 78/5, 10: 75/9, 11: 77/1, 12: 78/1, 13: 81/2, 14: II. gödör, 15: IV. helyiség gödre, 16: 80/2, 17: VIII. gödör, 18: 74/15, 19: 74/14, 20: 74/16, 21: 74/12, 22: 74/13, 23: 74/43, 24: 74/42, 25: 74/47, 26: 74/19, 27: 74/20, 28: 74/21, 29: 81/11A.
2. kép Sgraffito díszes talpastálak: 1: 74/13, 2: 74/47. gödör
3. kép Sgraffito díszes talpastálak: 1: VIII, 2: 78/5. gödör
4. kép Sgraffito díszes talpastálak: 1: VIII, 2-4: 75/14. gödör
5. kép Festett talpastálak: 1: 75/13, 2: 81/11A. gödör
6. kép Török edényformák: 1: 74/16, 2: 80/2, 3: 75/14, 4: 75/19, 5: 77/6, 6: 77/8. gödör
7. kép Festett talpastál: 78/4 gödör
8. kép Besimított korsók töredékei: 1: 75/19, 2: 81/2, 3: 74/14. gödör
9. kép Török edényformák: 1: 81/2, 2: 78/1, 3: 75/15, 4: 77/8. gödör
10. kép Török edényformák: 1: 77/8, 2: 74/27, 3: 81/11A, 4: 75/19. gödör
11. kép Török edényformák: 1: 74/1, 2: 81/2, 3-4: 77/6, 5-6: 74/47, 7-8: IV. helyiség gödre, 9: 81/2. gödör
12. kép Talpastálak: 1a-b: 77/8, 2: 74/47, 3: 77/8, 4-5: 81/2, 6: 77/8. gödör
13. kép Talpastálak: 1: 74/43, 2: 77/8, 3: 78/4, 4: 81/11A, 5: 74/43, 6: 80/2. gödör
14. kép Kályhaszemek: 1a-b: 77/1, 2: 75/9, 3-5: 81/2. gödör
15. kép Török edényformák: 1-3: 81/2. gödör
16. kép Török edényformák: 1: 74/42, 2: 77/8, 3: II. gödör
17. kép Török edényformák: 1: 74/47, 2: IV. helyiség, 3: 81/11A. gödör
18. kép Török edényformák: 1: 75/14, 2: 78/4, 3: 81/2. gödör
19. kép Török edényformák: 1: IV. helyiség, 2: 78/4, 3: II. gödör, 4: 78/4 gödör
20. kép Török edényformák: 1: VIII, 2: 74/42 gödör

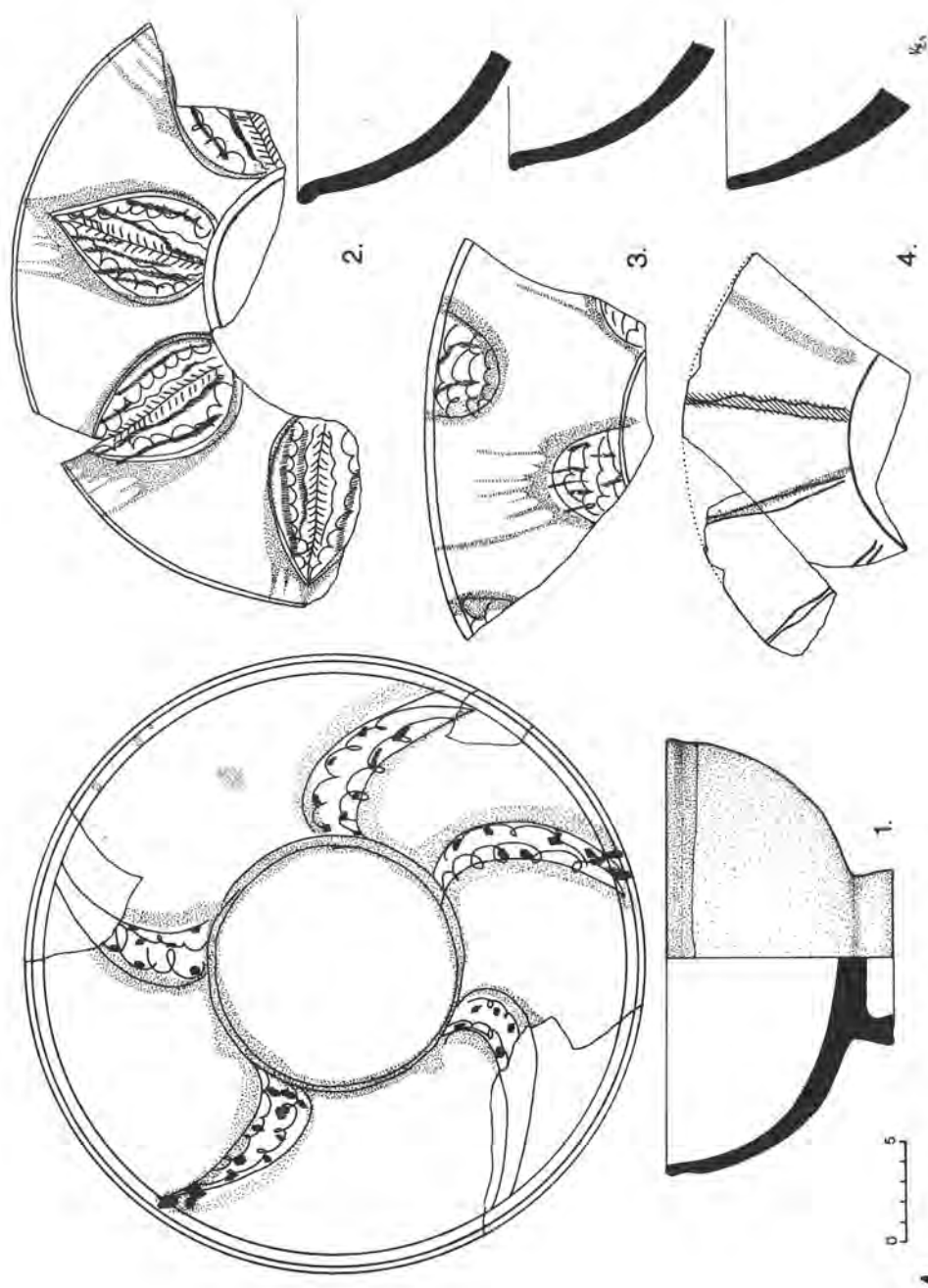

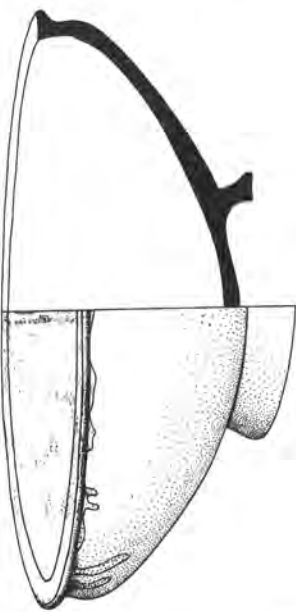
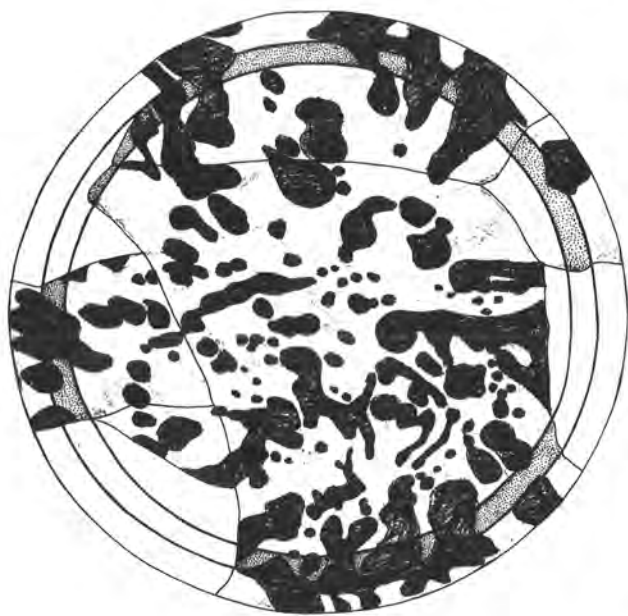
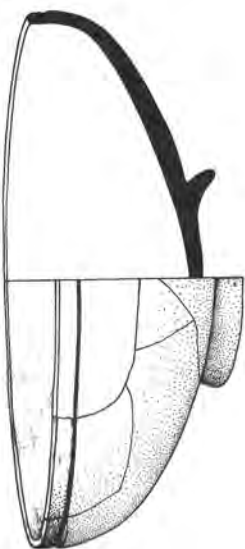

2 0 5

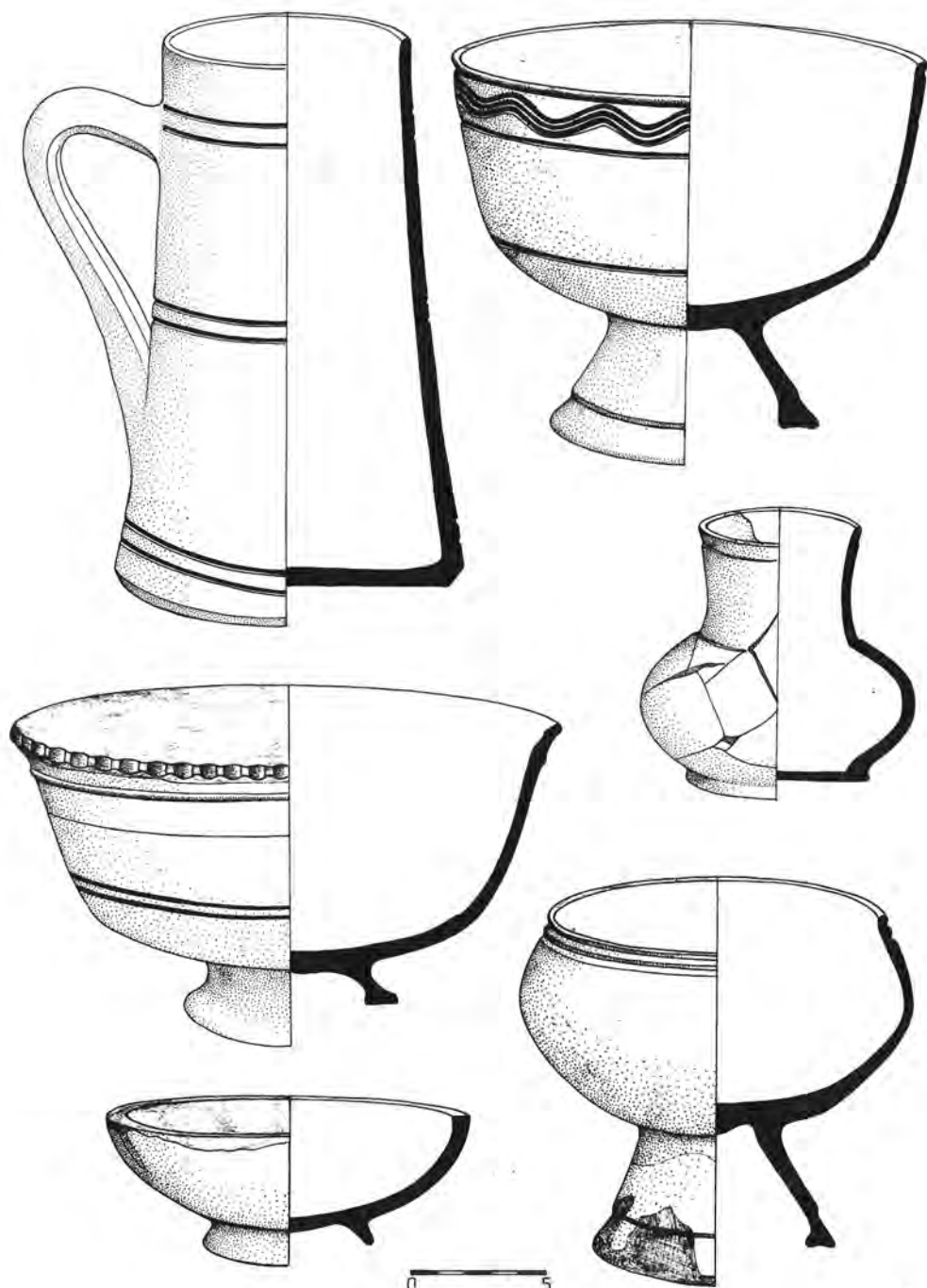

3

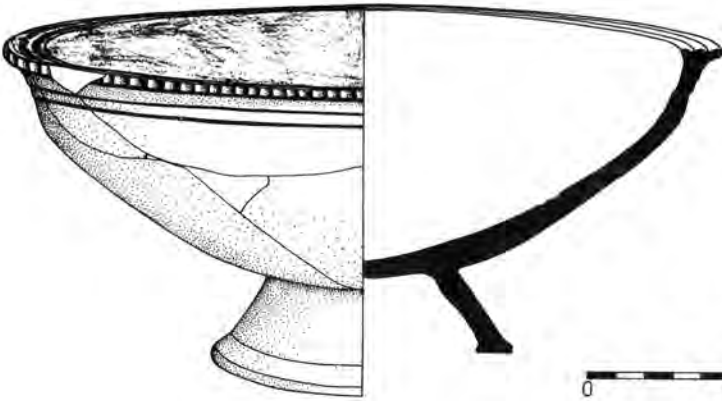
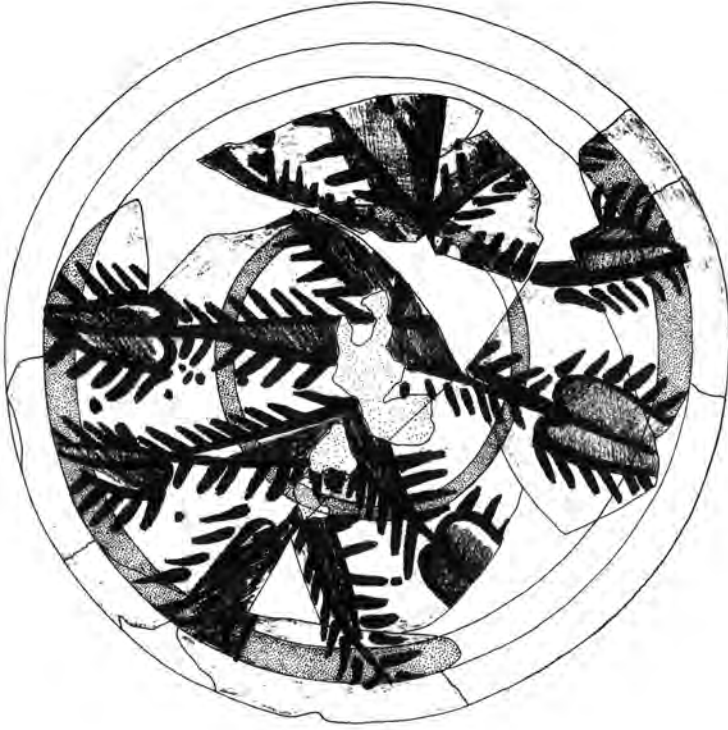

5

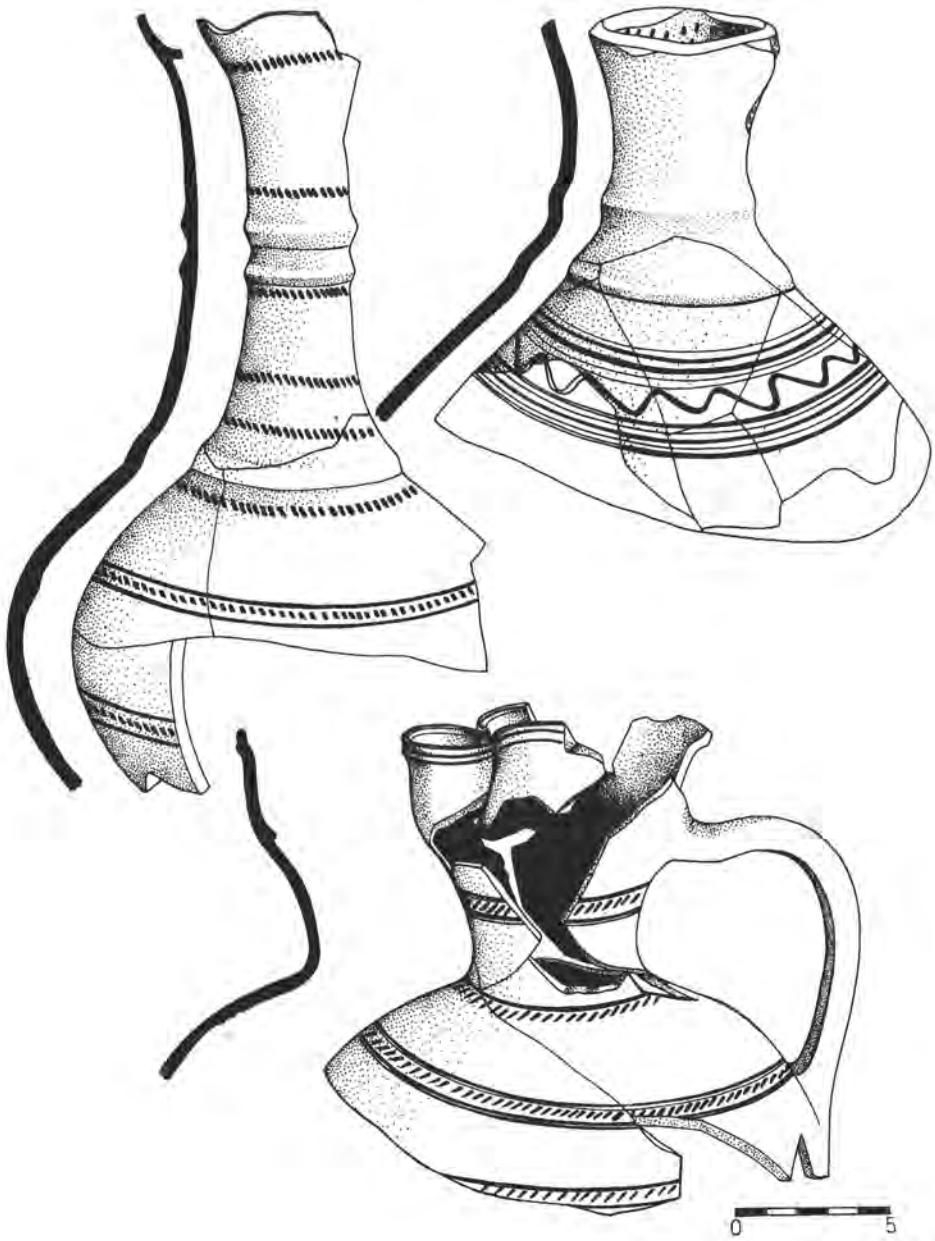

6

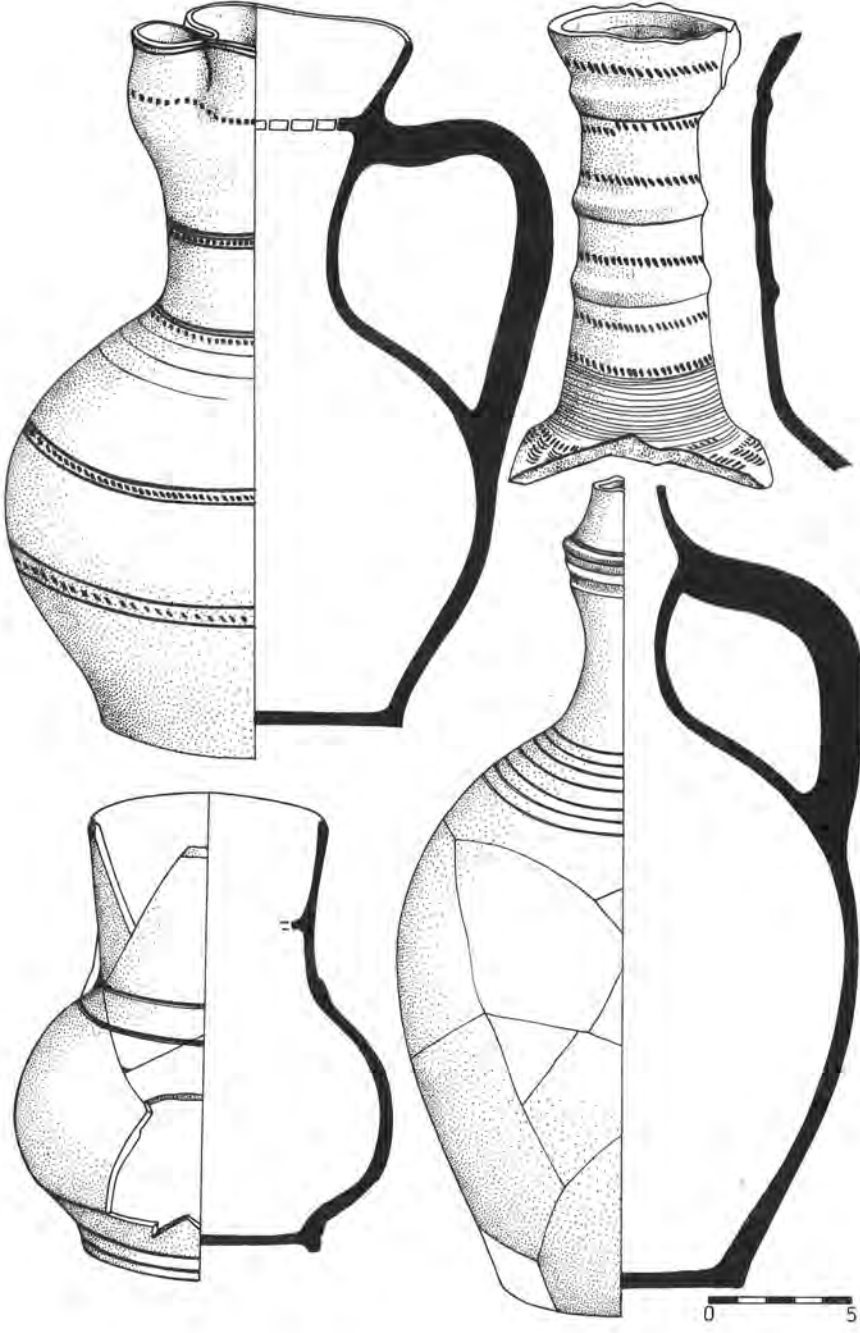
61

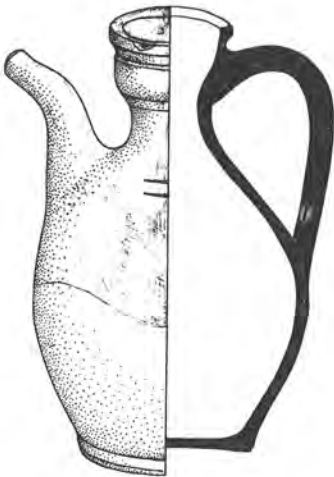

7

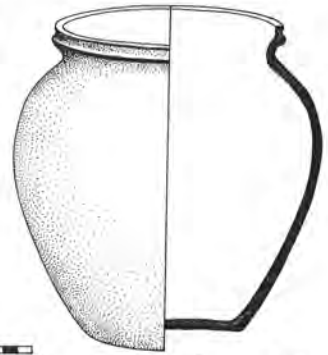
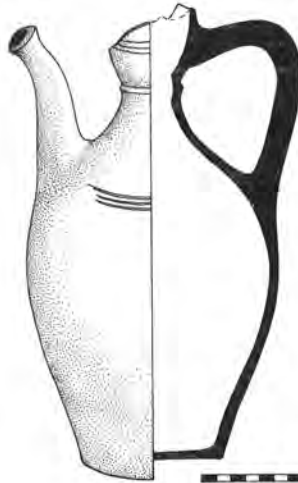
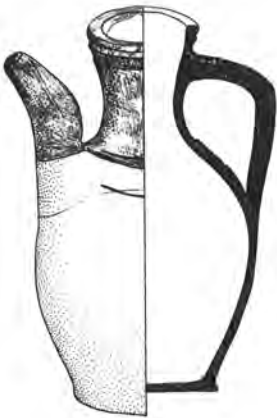
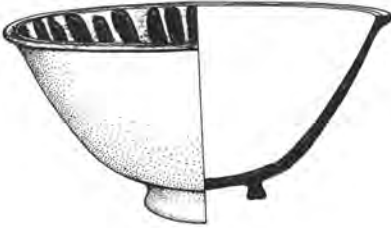
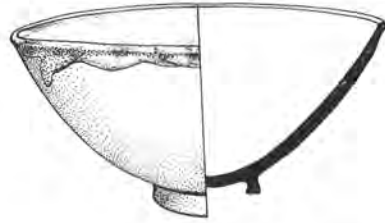
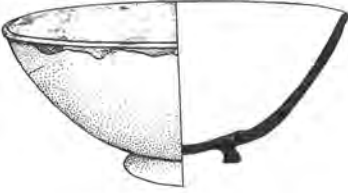
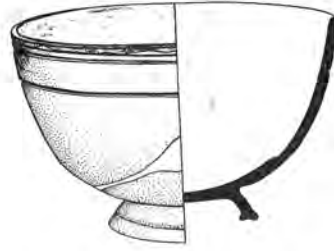
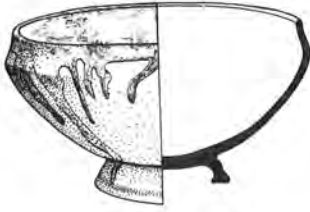

8

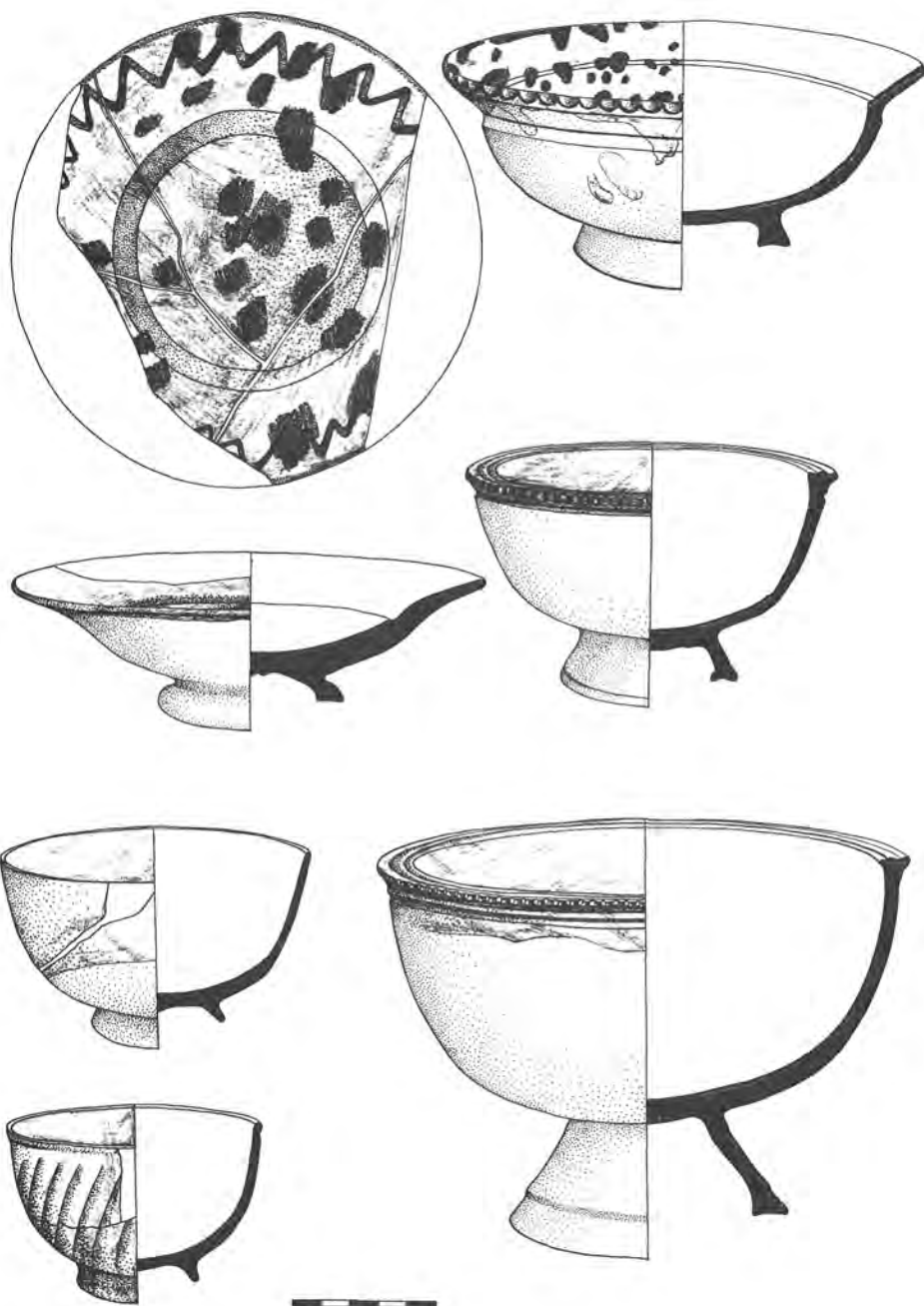

10

0 10

11

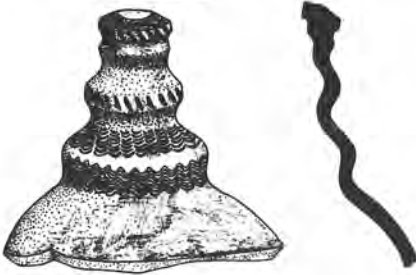
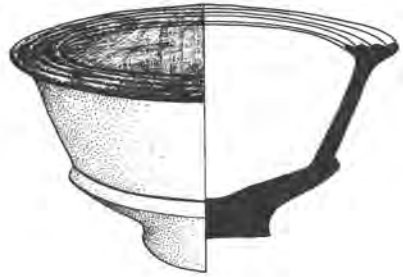
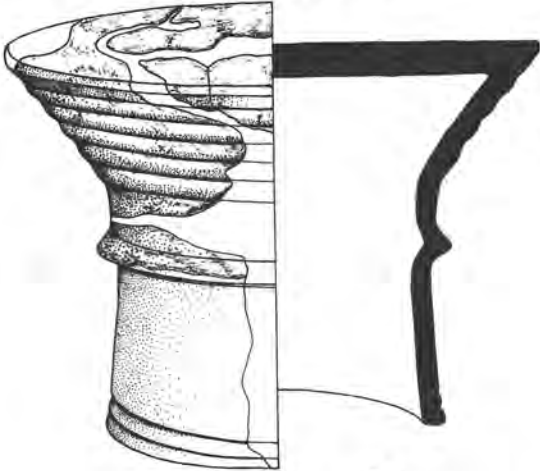
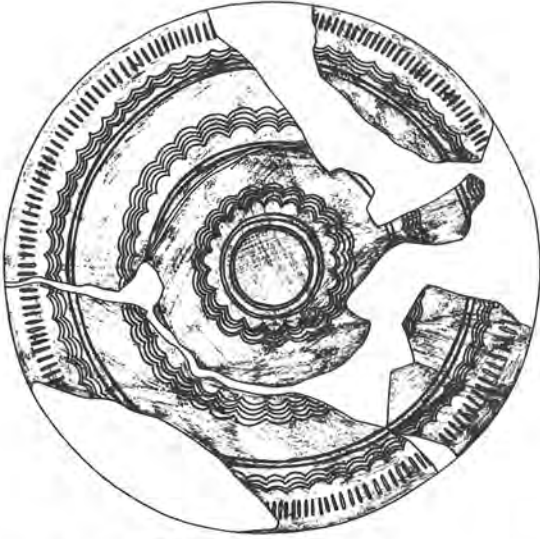

12

67

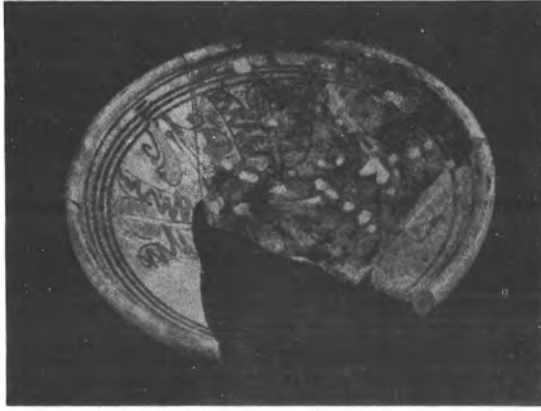

13

14

69

15/1

15/2

15/3

16/1

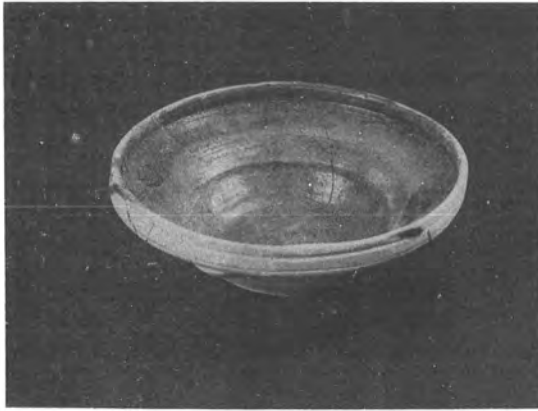
16/2

16/3

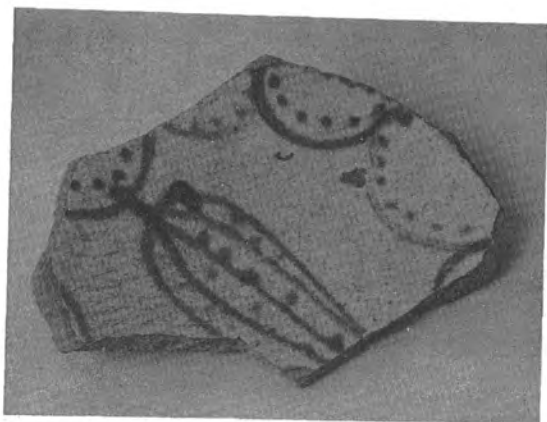
17/1

17/2

17/3

18/1

18/2

18/3

19/1

19/2

19/3

19/4

20/1

20/2

GÁL ÉVA

BUDA KÖRNYÉKE A TÖRÖKTŐL VALÓ VISSZAFOGLALÁS IDEJÉN

A Buda környéki települések sorsa fennállásuk óta szorosan kapcsolódott a fővároséhoz. A város körüli 2-3 mérföld sugarú körön belüli területet mindig sok szál fűzte Budához. Az eredetileg nagyrészt királyi birtokot alkotó helységek az egymást követő eladományozások folytán több ízben is magánföldesurak kezére kerültek, a török hódítást megelőző évtizedekben azonban a királyi hatalom – a koronabirtokok elidegeníthetlenségének az 1514. évi VII. törvény 2. és 3. cikkelyében történt törvénybe iktatása segítségével – erőfeszítéseket tett a Buda körüli birtokok megtartására, illetve visszaszerzésére. 1541 után a Buda körüli helységek nagy részét mindenestre királyi birtoknak tekintették, mind magyar, mind pedig török részről. A török hatalom – amely maga is kincstári birtoknak minősítette a jelentősebb Buda körüli településeket – a Ferdinánddal kötött 1547. évi békében elismerte a magyar király jogát e terület adójának beszedésére.

Tata eleste (1557) után a Buda környéki egykori királyi birtokokat a királyi kézen maradt komáromi váruadalomhoz rendelték. Erről a tényről először a komáromi uradalom Burggrafjának (tisztartójának) számadásai tudósítanak 1569-ben.¹ De már a Szolimán és Ferdinánd közti 1559. évi békeszerződés is tartalmazta azt a kikötést, hogy a török fél nem akadályozza a komáromi várhoz tartozó helységeket szolgáltatásaik teljesítésében, a magyar király pedig elismerte a törökök jogát ugyanezen falvaknak adóztatására.²

A Budán berendezkedő töröknek nagy érdekei fűződtek ahhoz, hogy a környék települései fennmaradjanak, hiszen lakosaiknak jelentős szerepük volt Buda ellátásában. S bár ezen érdekek a harci események idején sokszor háttérbe szorultak, mégis hozzájárultak ahhoz, hogy Buda környéke a török időkben se váljék pusztasággá.

A török megszállás alatti és az 1686 körüli települési viszonyok vizsgálatának fő forrásai a török adóösszeírások, a komáromi számadások és urbáriumok, a magyar részről végzett portaösszeírások, regnicolaris és dicalis összeírások, a Budai Kamarai Felügyelőség (1690-től: Igazgatóság) által 1686 után készített különféle birtokbecslések és összeírások, továbbá szórványosan fennmaradt más iratok (jobbágyfolyamodványok, határpercek stb.).

Az adóztatás céljából készített összeírások természetesen soha nem adhatnak hiánytalan és teljesen megbízható képet a szóban forgó területről, hiszen mindig számolnunk kell az adózó lakosság önvédelmi törekvéseivel, amelyek az adóalap kisebb-nagyobb mértékű eltitkolását eredményezték. Közismert, hogy a jobbágylakosság sokszor elrejtőzött az összeírók elől, vagy legalább jószágai egy részét letagadta. Az összeírások adatai ezért nem csupán a lakosság nagyságát és gazdálkodását illetően hiányosak,

hanem olykor még a települések fennállását illetően is. Nem egy település, amelynek létezéséről más forrás hírt adott, kimaradt a különféle összeírásokból. Mindezt figyelembe kell venni, amikor a források alapján áttekítjük e terület települési képét a hódoltság utolsó szakaszában és a Buda visszavívását követő első években.

Települések Buda környékén a török időkben

Az Árpád-korban Buda körül kialakult viszonylag sűrű településhálózat különböző okok folytán már a 14–15. században megritkult. A pusztásodási folyamat azonban nem jelentett minden esetben pusztulást: egyes települések azért szűntek meg, mert lakóik a városba költöztek, területüket pedig a budaiak szőlői foglalták el.³ A lakatlanná vált falvak neve még igen sokáig élt, pusztafalu- vagy később dűlőnévként.

Buda török kézre jutása után az első török adóösszeírás erről a területről 1546-ból maradt fenn.⁴ Az ekkor pusztaként felvett falvak nagy része az előző évek hadműveletei folytán néptelenedett el, egy részük azonban már korábban is lakatlan volt. Az 1546-os defter Buda környékén⁵ 23 lakott helységet sorolt fel. Ezek: *Óbuda*, *Pomáz*, *Szentendre*, *Várad* (Tahi és Dunabogdány között, a Duna jobb partján), *Bogdány* (a mai Dunabogdány), *Visegrád*, *Tótfalu* (a mai Tahitótfalunak a Szentendrei-szigeten lévő része; a Duna jobb partján lévő Tahi ekkor és még sokáig puszta volt), *Torda* (a Szentendrei-sziget északkeleti partján, Váccal szemközt), *Vácrév* (Tordától délre, nagyjából a mai Pokolcsárda környékén), *Pócsmegyer*, *Monostor* (a mai Szigetmonostor), *Bolgárfalu* (Monostortól délre, a Szentendrei-sziget déli, elkeskenyedő részén), *Hidegkút* (a mai Pesthidegkút), *Budakeszi*, *Tinnye*, *Tök*, *Zsámbék*, *Bia*, *Budaörs*, *Tétény* (a mai Nagytétény), *Érd*, *Sóskút*, *Százhalom*.

1559-ben a fentiekén kívül lakott volt még *Békásmegyér* és *Csik* (Budaörstől nyugatra), amelyeket 1546-ban még pusztaként vettek fel. Ezzel szemben az 1546-ban lakott falvak közül másfél évtizeddel később *Pomázt*, *Váradot*, *Visegrádot*, *Hidegkútot* és *Biát* az összeírók üresen találták: korábbi lakóik meghaltak, más falvakba költöztek, vagy egyszerűen hír nélkül megszöktek.⁶

Perbál 1546-ban sem pusztaként, sem faluként nem szerepelt a defterben. 1559-ben azonban az összeírók falunak nevezték, megállapítva, hogy lakosai (akiket név szerint is felsoroltak) időközben valamennyien máshová (Tökre, Óbudára, Budakeszire, Tabajdra vagy ismeretlen helyre) költöztek. Eszerint tehát a 16. század derekán egy ideig *Perbál* is a lakott helyek közé tartozott, 1559-től kezdve azonban minden összeírás szerint már csak puszta volt.⁷

Három évvel később, 1562-ben *Várad* lakosai előkerültek, *Tinnye* megmaradt három lakója viszont átköltözött Tökre. Így a lakott települések száma Buda környékén az 1546. évi 23-ról 20-ra csökkent.⁸

A következő, 1580-ból fennmaradt török adóösszeírásból azonban kiderül, hogy 1562-höz képest újabb települések néptelenedtek el. Az 1562-ben még lakott helységek közül 1580-tól kezdve már mindvégig pusztaként szerepelt *Bolgárfalu*, *Várad* és *Csik*.⁹ Pusztulásuk valószínűleg 1566-ban következett be, amikor tatár hordák dúltak Buda környékén. A komáromi váruradalom 1575–1579. évi számadásaiból kitűnik, hogy 1566-

ban a tatárok a Szentendrei-szigeten fekvő *Tordát* és *Vácrévet* is felégették, ezért e falvak több mint egy évtizeden át nem fizették meg az adót Komáromnak (1575-re újjáépültek ugyan, de az adófizetést évről évre halogatták).¹⁰ 1580-ban viszont a török adóösszeírók már újra adófizető településként vették számba e két falut.¹¹

Az 1580. és 1590. évi török adóösszeírásban egyetlen olyan településsel találkozunk Buda környékén, amely korábban lakatlan volt, erre az időre azonban benépesült: ez pedig *Páty*.¹²

A 16. század utolsó évtizedének elején tehát Buda környékén 18 lakott hely szerepelt az összeírásokban: *Óbuda*, *Békásmegyer*, *Szentendre*, *Bogdán*, *Tótfalu*, *Torda*, *Vácrév*, *Pócsmegyer*, *Monostor*, *Budakeszi*, *Páty*, *Tök*, *Zsámbék*, *Budaörs*, *Tétény*, *Érd*, *Sóskút*, *Százhalom*.

A 16. század vége felé azonban átmenetileg az egész Buda környék kiürült. Esztergomnak a töröktől való visszafoglalása (1595) után ugyanis Pálffy Miklós esztergomi főkapitány irányításával 1596 elején a Buda körül fekvő települések egész jobbágylakosságát átszöktették a királyi Magyarország területére.¹³ Ennek a törökök által erősen nehezményezett akciónak kettős célja volt: egyfelől a budai török hadtápterületének megsemmisítése, másfelől, a királyi területen letelepítendő jobbágyok révén a szolgáltató robotoló népesség gyarapítása.

Amikor 1602-ben a komáromi váruradalomról újabb urbáriumot fektettek fel (felmérendő az előző, 1592-ben készült urbáriumhoz képest bekövetkezett változásokat), a Komáromhoz tartozó összes Buda környéki helységeket lakatlannak találták.¹⁴ Ez azonban nem a háborús pusztítások következménye volt – miként azt Makkai feltételezi,¹⁵ – hanem a lakosság-áttelepítésé.

Az 1606 novemberi zsitvatoroki békekötés után az elszöktetett Buda környéki lakosok egy része – keresztény uraik engedelmével – visszatért elhagyott helységeibe. Az újratelepülés azonban csak lassanként ment végbe, s nem is mindenütt. *Pócsmegyer* csak az 1620-as években, *Bia* az 1630-as, *Monostor* pedig az 1640-es években települt be. Az 1592-ben még lakott helyek közül *Békásmegyer* és *Budaörs* a török időkben már mindvégig puszta maradt, s valószínűleg ugyanez lett a sorsa *Téténynek*, *Érdnek*, *Sóskútnak* és *Százhalomnak* is; a 17. századi portaösszeírásokban legalábbis nem bukkannak fel, kivéve *Sóskút*at, amely 1635-ben még szerepelt a „be nem jött” falvak közt, többé azonban nem került említésre. *Zsámbékon* és *Visegrádon* a török kiűzéséig már nem élt civil lakosság, csak török helyőrség.

A visszatelepülésről először az óbudaiaknak a komáromi uradalom tisztartójához intézett 1608. augusztus 3-i panaszos leveléből értesülünk, majd az ugyanebben az ügyben – a váci kapitány jogtalan követelései ellen – írt második levélből, amelyet 1608. szeptember 26-án az óbudaiak, szentendreiek, tordaiak, tótfalusiak, bogdányiak, budakesziek és budaörsiek közösen küldtek Komáromba.¹⁶

A visszatelepülés nem a levélírás időpontjába történt, mint ahogy azt néha tévesen feltételezik, hanem korábban, 1606 végén, hiszen a lakosok megírták, hogy majdnem tizenegy esztendei távollét után tértek haza. A budaörsiek azonban, akik szintén szerepeltek az aláírók között, nem saját falujukba költöztek vissza, hanem a többi helyek valamelyikében telepedtek le; talán éppen azon jövevények között voltak, akikről a szentendreiek ugyancsak 1608. szeptember 26-án kelt folyamodványukban azt írták: „im

az falut az iöveveniek megh szállották vala mi velönk egietemben”.¹⁷ Több – alább tárgyalandó – 17. századi forrás mutatja, hogy Budaörs a 17. században már nem volt lakott.

Egy 1609-ből fennmaradt, ismeretlen kéztől származó, töredékes összeírás, amelynek azonban köze lehetett a komáromi uradalomhoz, mert azoknak a hódolt helyeknek állapotát ismertette, amelyek valaha Budához és Visegrádhoz szolgáltak, *Tökről* és *Budakesziről* azt állapította meg, hogy ezeket a falvakat „mostansággal” szállották meg; egyebekben az összeírás csak a pusztá falvakat sorolta fel, ismertetve, kik használják földjüket.¹⁸

Fontos felvilágosításokat nyújtanak a 17. század első felének Buda környéki települési képeről az 1626 és 1652 között tartott református lelkészgyűléseken megjelent lelkészek névsorai. Ezekből kiviláglik, hogy ez időben területünkön *Óbudán*, *Szentendren*, *Bogdányban*, *Tótfalun*, *Tordán*, *Pócsmegyeren*, *Budakeszin*, *Pátyon*, *Tökön* és *Bián* működtek kálvinista lelkészek.¹⁹ Ez a tény is alátámasztja, hogy ezekben a helységekben a 17. században – miként már a 16. század második felében is – kálvinista magyar lakosság élt.

A 17. század derekán a fenti tíz településen kívül még három falu vált lakottá. Az 1640-es években benépesült (de 1652-ben saját lelkészt még nem tartó) *Monostor* lakói az előbbiekhöz hasonlóan szintén református magyarok voltak. Az 1650-es években pusztából faluvá lett *Pomázt* és *Kalászt* azonban óhitű rácok népesítették be. Amikor 1652-ben a Szentendre és Pomáz közötti vitás határ ügyében a megyei hatóságok vizsgálatot tartottak,²⁰ Pomáz már lakott hely volt. 1660-ból van először adatunk arra, hogy Pomáz a magyar vármegyének adózott: ebben az évben 4 és fél forint taxát fizetett; a portaadók 1667-es részletezésében újra szerepel *Pomáz* taxája, ekkor már *Kalással* együtt: a két falu összesen 7 forintot fizetett.²¹

1660-ban Pomáz és Kalász földesura, Budai Bornemissza Bolgár Pál bepanaszolta a vármegyénél a szentendreieket, amiért azok Szentendre körül lévő *falvainak*, Pomáznak és Kalásznak, s ezen kívül „több ott körül lévő pusztáinak is saját igaz határit hol egyszer, hol másszor hol egyiknek, hol másikaak foglalva foglalják”.²²

1662-ben Pomáz és Kalász birtokosai (akkor már Watty Pálné Budai Bornemissza Bolgár Anna és Földváry János özvegye, Budai Bornemissza Bolgár Sára) folyamodására Egry István szolgabíró tanúkat hallgatott ki e két falu hovatartozása ügyében. Az 51 éves, „Ó Budán lakozó” Buday Máté, Zichy István jobbágya azt vallotta, hogy: „minek előtte Pomáz és Kalász névő *rác* faluk puszták voltak ... fizettének az Ó Budaiak Buday Bornemissza Bolgár Pálnak az Pomázj határban egy darab réttől mikor megbérlették, hol hét forintot, s hol nyolczat”. Ugyanennek a birtokosnak a szentendreiek régebben 3 forintot fizettek, amidőn „kivették marhajárásul Pomáz és Kalász pusztát”, – vallotta a tanúkihallgatás alkalmával Tóth Mihály 50 éves szentendrei jobbágy.²³

1696-ban egy határvizsgálat alkalmával a 60 éves Sztarecz Nixa pomázi lakos azt mondotta, hogy 30 esztendeje él Pomázon.²⁴

Mindebből arra következtethetünk, hogy bár a megyei portaösszeírásokban Pomáz és Kalász először csak 1668-ban szerepelt (negyed – negyed portával), a két helység már jó néhány évvel korábban benépesült.

A fenti 13 Buda környéki település került be a 17. századból fennmaradt Pest megyei portaösszeírásokba,²⁵ miként ezt az alábbi táblázat mutatja.

Porták száma

Helység:	1613	1635	1639	1647	1649	1661	1668	1683
Óbuda	8	9	$5\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	4	4	3
Kalász	-	-	-	-	-	-	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
Pomáz	-	-	-	-	-	-	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
Szentendre	$2\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{2}$	1	2	2	2	1	$\frac{3}{4}$
Bogdány	$2\frac{1}{2}$	2	3	2	2	$1\frac{3}{4}$	1	$\frac{3}{4}$
Tótfalu	4	$3\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	2	2	2	2	$1\frac{3}{4}$
Torda	$1\frac{1}{4}$	1	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
Pócsmegyer	-	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$	1
Monostor	-	-	-	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Budakeszi	adóm.*	**	2	1	1	1	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
Páty	-	-	7	$5\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{4}$	2
Tök	$1\frac{1}{4}$	**	$5\frac{1}{2}$	6	6	6	$1\frac{3}{4}$	1
Bia	-	**	2	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	1

* 1613-ban az összeíró azt írta, hogy Budakeszi 1611-ben kétszer egymásután leégett, s ezért három évi adómentességet kapott.

** Az 1635-ös összeírásban a pilisi járás portakimutatásának végén ez olvasható: „Ezen processusból az mely faluk be nem jöttek ezek:

Tök	$6\frac{1}{2}$	porta
Budakeszi	2	porta
Bia	$2\frac{1}{2}$	
Sámbok	2	porta
Sóskút	$1\frac{1}{2}$	porta”

A két utóbbi azonban valószínűleg tévedésből került be, minthogy Zsámbékon a 17. században már nem tudunk civil lakosságról, Sóskút pedig többé egyetlen magyar összeírásban sem fordult elő a 17. század folyamán.

A 17. század második felében újra lakott település volt már *Tinnye* is, bár a Pest megyei portaösszeírásokban nem szerepelt, nyilván, mert lakosai nem voltak adókötelesek. 1663-tól kezdve feljegyezték a tinnyei református lelkészek nevét, 1680-ban a tinnyeiek marháikat a szomszédos Csaba puszta földjére hajtották, 1686 után pedig öreg tinnyei lakosok tanúskodtak a hódoltság alatti tinnyei határokról és határhasználatról.²⁶

Ezekon a településeken kívül is akadt még néhány helység, amely legalábbis a Buda visszavívását megelőző egy-két évtizedben lakott volt, mégpedig rácok által. Mivel azonban ezek a rácok a magyar vármegye részére nem adóztak, az összeírásokba nem kerültek be, s csakis egyes tanúkihallgatások alkalmával elhangzott vallomások utalnak rájuk. A Tök és szomszédjai közti határvitában több tanú beszélt arról az időről, amikor *Perbált* még rácok laktak. 1749-ben Bernhard Kauffmann 50 éves pesti polgár, volt budakeszi ispán hivatkozott arra, hogy egy 12 évvel korábban megtartott vizsgálat alkalmával még meghallgattak „öreg rác tanúbizonyosságokat, a kik Perbálon ... török időkben laktak”; ugyanekkor a 83 éves Békás István töki jobbágy is úgy vallott, hogy „Perbálban midőn még rácok laktak, valamely Dávid névű eöreg rác ember mutogatta neki a határt; miután pedig Perbálról elszéledtek a rácok, s pusztán állott”, földjét Zichy Péter engedélyével a tökiek használták.²⁷

Az emberemlékezet óta pusztaként szereplő (Pilis)*Borosjenő*ről is azt vallották a falu birtokosa ügyében 1697-ben meghallgatott tanúk, hogy a török időkben rácok laktak.

Az óbudai Varga György „tudgya, hogy török idejben raczok laktak rajta, mint edgy harmincz vagy harmincz ött esztendőnek előtte, de nem tudgya, magyar részről kinek adósztak tőle”.

A 75 éves szentendrei Lukács Pál is úgy tudta, hogy „régenten ... rácok laktak rajta ... az rácok is csavargó hajduk miatt nem maradhattak rajta”.

Lehetséges, hogy a török időkben *Vörösváron* is éltek rácok. 1750-ben Óbuda és Üröm határperében Jacob Brkich 70 éves kalászi jobbágy azt vallotta, hogy „édesattjájának Vörösváron laktában” a török mutatta meg a két helység közti határjelet.²⁹

Már későbből, a Buda visszafoglalása utáni évekből vannak adataink arra, hogy a németek betelepődése előtt *Törökbálinton* és *Solymáron* is rácok laktak. Nem lehetetlen, hogy ezek a rácok már 1686 előtt is ezekben a helységekben éltek. Mivel azonban a Buda környékén élő, talán nem is egészen letelepedett életmódot folytató rácok általában – a pomáziak és kalásziak kivételével – nem adóztak magyar részre, a vármegyei összeírásokban az általuk lakott falvak továbbra is pusztaként szerepeltek, s a magyar birtokosok szempontjából valóban azok is voltak. Hogy a töröknek adóztak-e, e korszakból való összeírások híján nem tudjuk megmondani.

A török kiűzése előtti évtizedekből a Buda körüli területről sem név, sem szám szerinti összeírások nem maradtak fenn. A népesség nagyságát ezért még hozzávetőlegesen sem becsülhetjük fel. A magyar részről végzett adóösszeírásokban szereplő portaszámokból nem állapítható meg a lakosság létszáma, mivel ezek csak a szóban forgó helység adózóképességét fejezték ki.³⁰ A portaösszeírásokból legfeljebb az egyes települések egymáshoz viszonyított gazdasági erejére következtethetünk, és természetesen arra, hogy mely települések adóztak magyar részre. A vizsgált helységek portaszámainak változásai az adózóképesség csökkenésére, illetve növekedésére vetnek fényt.

A 17. századi portaösszeírásokból mindenestre kiviláglik, hogy a Buda környéki helységek portaszámái az 1660-as években és kivált 1683-ban lényegesen alacsonyabbak voltak, mint korábban; a lakosság gazdasági ereje tehát – a hadiesemények, a török, tatár és a magyar végvári katonák garázdálkodása, a természeti csapások következtében – meredeken zuhant. Valószínűleg a népesség is csökkent.

Ha a Buda környéki helységekről név szerinti összeírások e korból nem maradtak is ránk, számos akkori lakos nevét fenntartották különféle források, elsősorban tanúki-hallgatási jegyzőkönyvek. A személyek nevein kívül sok régi helynevet is megőrzött számunkra ez a forrásfajta. A határ- és birtokperekben elhangzott tanúvallomások ezenfelül a hódoltság alatti mindennapi élet különféle – a gazdálkodással, a szokásokkal összefüggő – mozzanataira is fényt vetnek. Mindezek persze csak szórványos adatok, amelyekből összefüggő kép nem festhető fel, de átfogó források hiányában mégiscsak reájuk kell támaszkodnunk, ha némi bepillantást kívánunk nyerni a kor életviszonyaiba.

A hódoltság alatti lakosság névanyaga

A török időkben a legtöbb név *Óbudáról* maradt ránk. Egy 1662-ben keletkezett céhírat fenntartotta Óbuda esküdtjeinek és a vargacéh tagjainak névsorát az 1624. és 1662. évben. Ez az egyetlen irat egyébként is igen sok információt tartalmaz. 1662-ben az óbudaiak a kőrösi (nagykőrösi) vargák részére írták le az 1624-ben alakult óbudai vargacéh kiváltságlevelének szövegét.³¹

Ezt a szöveget az óbudai vargák 1624-ben Német-Vác vargáitól vették át, akik viszont 1607-ben a komáromi vargacéhtől kapták meg a céhpontokat. A komáromiak az 1560-as években az esztergomi vargák 1473-ban keletkezett céhlevelét másolták le.³² Így tehát ez az egyetlen, 1662-ben készült irat csaknem két évszázadot ível át, megőrökíti a szövegátvételek időpontjában az illető helységek magisztrátusának és vargáinak nevét, rávilágít az ország különböző területein élő kézművesek egymás közötti kapcsolataira.

1624-ben az óbudai szenátus tagjai a következők voltak: Dömötör András, Trinczel János, Nagy Gergely, Benedek Sebestyén, Literatus (Deák) Benedek, Kováts Pál, Pais János, Wolphgangus, Csörgei Jakab, Molnár András, Csik András, Horváth Péter. Figyelemre méltó, hogy ezek közül három név (Dömötör András, Csörgei Jakab és Pajzs János) az 1590-es defterben is szerepelt, ami a visszatelepültek már említett, 1608-as levele mellett szintén alátámasztja az óbudai lakosság kontinuitását, a helység több mint egy évtizedes lakatlansága ellenére.

Az óbudai vargacéhet 1624-ben Varga János, Varga Mátyás, Varga Mihály, Lengyel Varga János és Varga Pál alakították meg.

1662-ben az óbudai szenátus tagjai Takáts István bíró, Fekete Gábor, Darabos Gergely, Szilágyi Gergely, Bán János, Petresilen János, Barát István, Halász István, Vintse Máté, Vintse János, Varga Márton, Fogarasi István, Lenkei István, Madarasi István és Kandó Mátyás voltak. E nevek közül is jó néhány előfordult a 16. századi összeírásokban, így a Barát, Fekete, Darabont (amiből a Darabos valószínűleg elírás folytán alakult ki), Vincze, Halász, Takáts. Természetesen ez – főként a foglalkozást jelentő nevek esetében – nem szól feltétlenül a család azonosságá mellett.

Mindkét szenátusban akadt egy-egy német nevet viselő tag. Ez arra mutat, hogy Óbudán a török megszállás idején is éltek még néhányan az 1541 előtti óbudai német lakosok leszármazottai közül (ha ugyan nem 1541 után kerültek a városba).

1662-ben az óbudai vargacéhnek nyolc tagja volt: Varga György céhmester, Varga Lőrinc atyamester, Varga Pál, Varga Márton, Varga István, Varga György, Kis Varga György, Katona Varga György.

A két céhnévsor tanúsága szerint ez időben még valamennyi óbudai varga a valóságos mesterségét jelölő nevet viselt. Ez arra vall, hogy a 17. században – ha nem is mindig, de sok esetben – a vezetéknevből még következtetni lehet a foglalkozásra.

Különféle forrásokban a fentiekén kívül a következő *óbudai* nevek maradtak fenn:

1652: Sellingi Márton (80 éves), Lengyel Máté (99 éves);³³

1656: Vincze István bíró;³⁴

1662: Buday Máté (51 éves), Trencsiny Gáspár (52 éves);³⁵

1668: Buday István, Halász István (az utóbbi 1662-ben a szenátus tagjaként szerepelt);³⁶

1676: Domán Gergely és ismét az előbbi Halász István.³⁷

A fentiekén kívül számos olyan óbudai ember szerepelt különféle 1686 utáni forrásokban, aki Buda visszafoglalása előtt is Óbudán élt, sőt sok esetben már atyja is odavalósi volt.

Ilyenek: Bokry Gergely, Budai András, Budai Máté, Császár András, Csizmazia István, Dániel György, Domán Gergely, Feir Mátyás, Gubrányi György, Kerekes Mihály, Lendvay István, Madarassy Gergely, Mészáros György, Molnár István, Nemes György, Nemes János, Német István, Petre István, Szabó György, Varga György, Vincze János, Zsigmond István.³⁸

A 17. századból fennmaradt *szentendrei* nevek:

1660: Boronyai Mátyás (80 éves), Dombó János (50 éves), Nagy Bálint (70 éves), Szalay Ferenc (65 éves);³⁹

1661: Mihály deák;⁴⁰

1662: Tóth Mihály (50 éves);

1668: Lázár János, Tóth Máté.

A Buda ostroma miatt Szentendréről elmenekült lakosok 1687-ben Pócsmegyerről írt folyamodványát Salai (Szalai?) János, Polika Márton és Kovács Istók írták alá.⁴¹ A már említett 1697-es (a Muslayak birtokai ügyében) Szentendrén tartott tanúkihallgatás alkalmával megszólaló Lukács Pál 75 éves régi szentendrei jobbágy, aki külön engedéllyel megmaradhatott az időközben rác településsé vált városban, vallomásaiban a mintegy 40 évvel korábban ott élt Polika Mihályra hivatkozott; a régi szentendrei lakosok közül Tóth Istvány, Bartos Balázs, Biny Mátyás, Barics Jakab, Tóth Lőrinc és Botkó Mihály házának helyét mutatta meg (1697-ben már egyikük sem élt). Egy 1747-ben tartott vizsgálat alkalmával került szóba Szalay István és Kosár Mátyás régi, 1686 előtti, szentendrei lakosok neve.⁴²

A török időkben *Bogdányban* éltek nevei közül az alábbiakat ismerjük:

1652: Könczöl András (50 éves), Tót Péter (73 éves);

1661: Gönczöl Simon (60 éves) – nyilván azonos családnév az 1652-es Könczöllel;

1668: Csizmadia István, Filep Gergely.

1686 utáni tanúkihallgatási jegyzőkönyvekben szereplő bogdányiak, akik a török alatt is a helységben éltek: Füstös István, Fábián Sámuel, Jósa Gáspár, Jósa György, Kovács István, Kustán János, Tóth István.⁴³

Tótfalu 1686 előtti lakosai közül az alábbiak neve maradt fenn:

1652: Surián Máté (75 éves), Veress János (73 éves);

1661: Győrffy István (35 éves);

1668: Vitéz János, Sanny (Szanyi?) János;

1676: Bötökös Máté, Kecskés András.

1686 utáni vizsgálatok alkalmával a régi tótfalusiak közül Cse István és Nagyházu János szerepelt tanúként.⁴⁴ Megjegyzendő, hogy Nagyházu nevű lakos már a 16. századi defterekben is előfordult Tótfalun, s a család leszármazottai még ma is a helységben élnek.

A 17. századi *tordaiak* közül az alábbiak nevét ismerjük:

1649 és

1652: Tenköly István nemes;⁴⁵

1660: Bajcsi Mihály (85 éves), Fáncsol István (55 éves), Tóth Miklós (50 éves).

A 17. századból ismert *pócsmegyeri* nevek:

1652: öregbik Kerek István (80 éves), Vincze János (80 éves), Bodrogi János (70 éves);

1660: Cseh Bálint 75 éves pásztor, Szabó Márton (45 éves);

1668: Király György, Szalaj János.

A török kiűzése utáni időkben felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvekben szerepelt régi lakosok: Bodroghi János, Bodroghi Mihály, Deák János, Király István, Pap István.⁴⁶

A török uralom utolsó évtizedeiben *Monostoron* élt lakosok közül 1652-ben tanúként hallgatták meg az akkor 90 évesnek mondott Szabó Imrét. 1686 utáni forrásokban az alábbi, török időkben is ott élt monostoriak nevei fordultak elő: Becsei Márton, (1724-ben 68 éves), Szalai János (1694-ben bíró), Marussy János, Lengyel András, Juhász István, Szabó András.⁴⁷

Különösen értékes számunkra az a néhány adat, amely a felszabadító háborúk idején végképp szétszéledt *budakeszi* magyarokról maradt ránk.

1662-ben Pomáz és Kalász faluk ügyében tanúként kihallgatták Torma Gergely 60 éves budakeszi lakost, Zichy István jobbágyát is. Erre a Torma Gergelyre – mint információs forrásra – még hét évtizeddel később is hivatkoztak, a Buda és Budakeszi közti határperben 1731-ben tartott tanúkihallgatáson. A két helység közti határ ügyében 1697-ben, 1699-ben, 1721-ben és 1731-ben történt vizsgálatok alkalmával a következő régi budakeszi lakosok neve szerepelt: Csoma István, Deák Ferencz, Halász Ferencz, Halász István, Pap János, Sivó Ferencz, Szabó János, Torma János.⁴⁸

A török időkben *Tökön* élt lakosok közül a következőknek a nevei fordulnak elő 1686 utáni forrásokban: Bucsi János, Buday András, Bereczky István, Benes István, Csizmazia György, Halassy János, Halász István, Kövesdi György, Kövesdi István, Kustár Benedek, Perjés Márton, Szabó János, Szabó Miklós.⁴⁹

A *pátyiak* közül 1662-ben tanúként meghallgatták Varga István 45 éves jobbágyot, 1668-ban pedig Szücs Györgyöt.

1686 utáni forrásokban előforduló régi pátyi lakosok: Cseröklye János, Dávid

György, Gál Tamás, Kerék János, Lukács András, Mucsy István, Mucsy Mihály, Pap János, Végh István.⁵⁰

Valószínűleg 1686 előtt is *Kalászon* élt az 1697-ben Borosjenő ügyében tanúként kihallgatott Wolfgang Rácz 60 éves, Uranics (?) Kalenics 50 éves és Petrus Milos 35 éves kalászi lakos.

Helynevek, gazdálkodásra és szokásokra vonatkozó adatok

Ugyanazok a 17-18. századi források, amelyek a Buda visszafoglalását megelőző évtizedekben Buda környékén élt emberek nevét megőrizték számunkra, számos régi helynevet is megőrkítettek, és rögzítették a korabeli gazdálkodás, életmód, szokások egyes mozzanatait is.

A „török birodalmában lévő” magyarok jogvitáiban magától értetődő természetességgel a magyar vármegyei hatóságok jártak el. 1652-ben Szentendre és Pomáz, 1660-ban pedig Tótfalu és Bogdán határvitájában Ráday András alispán, illetve Egri István szolgabíró utasítására Varga János, „Vácson lakozó” juratus assessor és Tenköly István tordai nemes, „második eskütt”, illetve ugyanez a Varga János már mint alszolgabíró és Fráter Balázs, „Vácson lakozó második eskütt” végzett tanúkihallgatást és határmegállapítást. Pomáz és Kalász területének megsértése miatt e falvak birtokosa ugyancsak Pest vármegyénél tett panaszt 1660-ban a szentendreiek ellen, akik „az pogány ellenséggel, az törökkel társalkodván, azokban bízván, és azoknak erejükkel és hatalmokkal fogván minden dolgaikat, és azokat ingerölvén minden hatalmas foglalásokra”, az említett faluk és a körül fekvő puszták határait foglalják, „és az török pogány ellenséggel is foglaltatják”.

1676-ban azonban, amikor „Szent Endrei és Pócs Megyeri lakos emberek között egy darab földön [a Szentendre és a Pócsmegyer által használt Leányfalu puszta határán] volt veszekedés”, nem a nemesi vármegye tisztviselői tettek igazságot, hanem „az keresztényen uraktól s az török uraktól adatott parancsolat, hogy vidéki emberséges hites emberek” igazítsák el a dolgot; ezért az ügyben hat környékbeli helységről (Tótfalu, Kisoroszi, Vác, Rátót, Körtvélyeskeszi, Óbuda) kiküldött tizenkét lakos járt el.

A 17. századi határperek irataiban előforduló helynevek közül 1652-ben, a Szentendre és Pomáz közti vitában nevezték meg a Duna partján fekvő *Mester rétyét* (amelynek határjelölő szerepéről a tanú egyébként „Békás Megjerj régj öregh embertől” hallott); *Czikó földeit*, a *Kő-hegyet* vagy *Kőszálat*, *Szencsét*, a Duna-parton lévő *Bolhavárat*, a *Kerek tó* nevű nádas, mocsaras mélyedést. A Czikó család a 15. században volt itt birtokos, ez a név tehát bizonyosan török megszállás előtti időből származik, de valószínűleg a többi is. Ez a név ma is él a Nagy Csikóvár hegynéven, s ugyanígy máig fennmaradt a Kő-hegy elnevezés.

1660-ban a Bogdán és Tótfalu közti vitában beszéltek az *Úr Széki* nevű hegyről (ma: Urakasztala), a *Karicsa* nevű erdőről (ennek neve a Kalicsa-patak elnevezéséből maradt fenn), a *Bogonyi* patakról, a *Vértes*-hegyről.

A Szentendre és Leányfalu közötti határmegállapításban csak egy helynév szerepel: a *Hidegvized* patak, amely a Dunába szakad és a két helység között határu szolgál. Ez a

név szinte a legutóbbi időkig fennmaradt a *Hidegvizek*-forrás (ma: Vörös Meteor forrás) elnevezésben.

A Szentendrei-szigeten kevés helynévről maradt feljegyzés, a Tótfalu és Kisoroszi között 1716-ban zajlott határvita irataiban.⁵¹ Ezek: *Martos szigete az Öreg Dunában* (ma: Martuska-sziget), *Felső Martos hegye*, *Kurva Margit halála dombja*, *Kopasz-hegy*, *Hosszú szurdok* (a Kis Duna közelében). Valószínű, hogy ezek az 1716-ban használt nevek korábban, a 17. században is érvényben voltak.

Óbuda területén régi, a török megszállást megelőző időkből származó dűlőnevekre emlékeztek az esztergomi káptalan és a veszprémi püspök közti tizedperben a 17–18. század fordulóján tanúként meghallgatott öreg óbudai magyarok. E nevek: *Papmál*, *Fenyőmál*, *Kereked*.⁵²

Az Óbuda és Üröm közti hosszan tartó határvitában 1750-ben Jacob Brkics 70 éves kalászi ember elmondta, hogy a völgyben, a két helység határában lévő kutat a török időkben Gyonli vodának, magyarul úton járók vizének nevezték, s attól nem messze a budai basának „méhese és kukoriczás kertei valának”; egy másik kalászi lakos szerint „Giga névű török basának volt e kúton felül méhes, kukoriczás és dinnyés kertje”, s a kutat, ahol a török a marháját itatta, „Giga névű török kútjának” nevezték.

Az 1702-ig az óbudaiak és más környékbeli lakosok által pusztaként használt Szántó területén a török időkben is kaszáló, fát vágó, meszet égető öreg óbudai, bogdáni, tótfalusi, monostori jobbágyok az 1710-ben és 1724-ben tartott tanúkihallgatások alkalmával a következő régi helyneveket említették: *Kankalinos kút*, *Czigány kút* (amely arról kapta nevét, hogy a budai török cigányok Buda megvétele előtt „mindenkor itt égettek szenet a kút mellett”), a *Balázs táncza* nevű hegy, ahonnan meszet hordták a budai basa számára.⁵³

Ugyanerről a Czigány kútról egy 50 esztendőes tokodi lakos azt vallotta, hogy „száz tizenöt esztendőes Kun János névű ember lévén Tokodon, annak szájából hallotta, hogy török időkben is a török ide hozta eőtet ugyan a szántói és vörösvári határ végett, és hogy akkor asztat vallotta volna azon öreg ember, hogy ezen Czigán kút légyen Szántó és Vörösvár között való határ...”

A Buda és Budakeszi közti határvitákban szintén emlegettek régi, még a török időkben itt élő budakeszi magyarok által használt helyneveket. *Zsipsárnak* nevezték a két helység határát elválasztó mélyutat. Ez a név 1697-ben és azt követően is sokszor elhangzott. 1751-ben Lukács András 80 esztendőes pátyi ember mondta el, hogy „életének egész folyása alatt... azon utakon Budára jártában számtalanszor megfordulván, mind Budakeszinek régi magyar lakosaitúl, mind pedig másoktúl azon mély utat (amelyben tudnia illik az körül lévő hegyekrúl az víz öszve szokott futni és aki egész az Szent Pál völgyéig terjed), hallotta Zsipsárnak neveztetni”.⁵⁴ Ugyanő „azon leg magassabb hegyet, mellyet most Prespurger bergnek hínak, Iszásznak hallotta az régiektül hívatatni”. Az *Iszás-hegy* elnevezésre az 1731-ben kihallgatott Csoma István 70 éves pátyi lakos is emlékezett.⁵⁵ Ez volt tehát a mai János-hegy 1686 előtti magyar neve.

1697-ben a tanúk a mai Hárs-hegyet még *Szent Pál* hegyének, a tőle nyugatra, a völgyben lévő tisztást pedig *Barátszántásnak* nevezték.⁵⁶ Mindkét elnevezés a török megszállás kezdetén elpusztult budaszentlőrinci pálos kolostor emlékét tartotta fenn.

Tök és Páty határvitájában 1734-ben esett szó a *Töröktemetés*, *Sárkányberek*, *Ko-*

pasz-hegy nevű helyekről;⁵⁷ valószínű, hogy nemcsak az első származik a 17. századból, hanem a másik kettő is.

Földesúri szolgáltatások a török időkben

A Budai Kamarai Felügyelőség által 1688-ban készített összeírások esetenként kitérnek arra is, milyen kötelezettségei voltak az összeírt falvaknak Buda visszavívása előtt. Eszerint *Tótfalu* egészházas gazdái évente 1 forinttal és 2 icce vajjal, a szellérek ennek felével, ezenkívül házanként 1 szekér fával tartoztak a töröknek; széna beszolgáltatása helyett Budán kellett kaszálniok és a törökök részére egy budai szőlőt megművelniök; a *monostori* gazdák egyenként évi másfél forintot és egy szekér fát adtak, kaszáló embereket állítottak ki; a *bogdániaiak* együttesen évi 25 forintot fizettek, egy hajó fát és kaszásokat küldtek Budára; minden egész háztól egy icce vajat szolgáltatattak be.⁵⁸ A *pócsmegyeriek* együtt évi 15 forintot, a jobb módúak 1-1 icce vajat, a szegényebbek fél-fél icce vajat adtak, fát akkor küldtek, amikor a törökök kértek, s Buda mellett egy rétet kaszáltak a törökök számára.⁵⁹ Mindezekeken felül e falvak lakosai tizedet adtak minden termésük, sertéseik, bárányaik és a méhkasok után; ingyenmunkát a várerődítésen végeztek. Ugyanezen összeírás szerint *Tök* lakosai községestül évi 15 forint cenzust, 15 icce vajat, 20 szekér szénát, 20 szekér fát adtak a töröknek, tizedet szolgáltatattak, úgy, mint az előbbi falvak, ingyenmunkát azonban csak akkor végeztek, amikor a törökök házaik kellett tisztogatniok.

Egy 1689-ben készült összeállítás, amely csak a Zsámbék körüli területtel foglalkozik, nemcsak a törököknek, hanem a magyar részről való földesúrnak teljesített szolgáltatásokat is felsorolja.⁶⁰ Eszerint *Tök* 1686 előtt a töröknek házanként 1 forint cenzussal és robottal szolgált, *Zichy* grófnak pedig együttesen évi 43 forintot és egy pár csizmát adott. *Budakeszi* a kimutatás készítése idején lakatlan volt, de az összeíró úgy tudta, hogy 1686 előtt a töröknek házanként 1 forintot, *Zichy* Istvánnak pedig együttesen évi 40 forintot fizetett. *Zsámbék* nem adózott, mert ott török helyőrség volt, *Perbál* és *Csik* pedig pusztán állott.

Kalász és *Pomáz* 1686 előtti földesúri szolgáltatásairól egy jóval későbbi iratból, a *Wattay-birtokról* 1710-ben készült értékebecslésből⁶¹ meríthetők adatok. Eszerint *Kalász* a „török császárnak” évi 35 forintot, a török földesúrnak házanként 1 forintot, egy szekér szénát, két szekér fát és 3 robotos embert adott; keresztény földesúrnak évi 45 forintot fizetett. *Pomáz* mind a török „császárnak”, mind a török földesúrnak házanként évi másfél forintot fizetett, s az utóbbinak ezenfelül 3 okka vajat (1 okka = kb. 1,7 l), egy szekér fát és dézsmát adott; keresztény földesúrnak évi 70 forintot fizetett.

A törökök számára végzett ingyenmunkáról, főként a szénakaszálásról sok későbbi tanúvallomás megemlékezett.

1710-ben Szántó és a szomszédos helységek határvitája alkalmával egy tinnyei lakos arról számolt be, hogy a vitatott területen a török időkben a tinnyeciek „falustúl kaszáltak” valamely budai török szerzetesek (nyilván dervisek) számára.

A szántói határ ügyében 1724-ben tartott vizsgálat során több idős ember emlékezett arra, hogy Buda visszavívása előtt az óbudaiai és a pátyiai szántói réteket kaszáltak

a budai török számára. „Ezen szántói völgyet a török időben a budai török barátok bírták és az ő budaiak kaszálták feliből azon török barátok számára ... a fátens maga is hordott onnét szénát, az atya pedig kaszálta is feliben” – olvasható a 63 éves óbudai Molnár István vallomásában. A 75 éves pátyi Vigh István elmondta, hogy „török időben is török uruk kaszáltatta ezen völgyet, úgy mint szántói határt, és gyermek lévén a fátens, az apja elhoszta magával ...”

Mások elbeszélték, hogy a bogdányiak, tótfalusiak és monostoriak meszet és fát hordottak a szántói hegyekből a budai basa számára.

Puszták használata

A pusztafaluk földjét a török megszállás idején a környező települések lakói meglehetősen szabadon használták, még akkor is, ha arra egy meghatározott helység tartott igényt.

Az ugyanazon földesúrhoz, Zichy Istvánhoz tartozó két falu, *Bogdán* és *Tótfalu* között 1660-ban azért keletkezett viszály, mert a bogdányiak a Tótfalu által használt Várad puszta területéről elvitték a tótfalusiak lekaszált szénáját és levágott fáját. A kihallgatott tanúk közül a pócsmegyeri Szabó Márton azt vallotta, hogy „eő is kaszálta azon liget erdőt, de sem tótfalussi, sem bogdányi, sem más helybéli ember nem háborgatta eőtet”. A tordai Bajcsi Mihály elmondta, hogy „hordotta bogdányi erdőt, és néha néha meg is fogták a bogdányiak az szamarakkal s azt mondták a bogdányiak: a Bogonyi patakon alól a Karicza névű erdő Váradhoz való erdő az, s horgyátok azt.”

1696-ban a Zsámbék és Csonkatebe puszta közötti vitás határ ügyében Halász István 50 éves töki lakos azt vallotta, hogy a pusztát, amelynek igaz urát ő nem tudja, „az török hatalmasul Sámbekekhez usuálta”. Szabó János 45 éves töki jobbágy „maga is hordott pénzért szénát a töröknek” Csonkatebe határából. Őt pátyi tanú is elmondotta, hogy a török Zsámbékhoz csatolta Csonkatebe földjét.⁶²

1697-ben a Muslay-család által Borosjenő birtokáért indított perben Madarassy Gergely 40 éves óbudai jobbágy úgy vallott, hogy „török ideiben maga bírta az megh írt Gyenőt öt vagy hét esztendeig”, de csak a török úrnak adózott utána.

Szántó pusztát is az óbudaiak használták, azon felül, hogy a törökök részére is kaszáltak ott. 1710-ben Nemes György 60 éves óbudai jobbágy úgy emlékezett, hogy egy Csobánka felé eső rétet még atya vásárolt meg egy Hasszán iszpaha nevű budai töröktől, 40 imperiálisért, s ezt a rétet azután Buda visszafoglalása után is használták, egészen 1702-ig, Szántó betelepüléséig. A szántói határok ügyében 1724-ben tartott tanúkihallgatáson az 56 éves monostori Marusy János azt vallotta, hogy „török időben is, a szántói hegyekből fát, meszet hordván ..., látta az Ó Budaiakat csoportosan, hogy ezen kúttúl fogvást föl kaszálták a szántói földet ...”.

Sok esetben a magyar földesúrnak fizettek a puszták használatáért. A Pomáz és Kalász ügyében 1662-ben tartott vizsgálat alkalmával a tanúk – mint erről feljebb már szó volt – elmondták, hogy az óbudaiak és a szentendreiek is bérelték e faluk földjét, amikor azok még pusztán állottak, és Bornemissza Bolgár Pálnak fizettek utána bért.

Települési helyzetkép és telepítések 1686 után

Buda visszavívása idején megint változott a környék települési képe. Már a török seregek 1683. évi, Bécs elleni felvonulása idején, de kivált 1684-ben, a keresztény seregeknek Buda visszafoglalására tett eredménytelen kísérlete következtében a hadak útjába eső helységek kiürültek, elpusztultak. Ez a sors érte *Óbudát, Kalászt, Pomáz, Szentendrét, Bogdányt, Budakeszit, Pátyot és Biát*.

A 17. század második felében Buda körül fennállott 14 település közül Buda visszafoglalásának pillanatában csak 5 helységben maradt meg a lakosok.⁶³ Ebből négy a Szentendrei-szigeten feküdt: *Tótfalu, Torda, Pócsmegyer, Monostor*, az ötödik pedig a zsámbéki vár árnyékában: *Tök*. Ugyanekkor új, magyar lakosok szállták meg az addig csak török katonák által lakott *Zsámbékot*. Ez a magyar lakosság katonákból állott: a Zsámbékot 1686 nyarán elfoglaló huszárokból és hajdúkból, akik ifjabb Zichy István győri vicegenerális parancsnoksága alatt állottak (közvetlen parancsnokuk Bottyán János, a Rákóczi-szabadságharcban vak Bottyánként híressé vált katonatiszt volt). A magyar katonák művelés alá vették a zsámbéki szántókat és szőlőket, s nem sokkal később egy részük véglegesen letelepedett a helységben. Belőlük lett Zsámbék 1686 utáni első jobbágylakossága.

Az, hogy a helységek puszták – a szó eredeti értelmében üresek – lettek, nem jelentette azt, hogy lakosságuk is elpusztult. Többnyire az történt, hogy a veszélyeztetett falvak lakói a hadműveletek megindulásakor biztonságosabb helyekre menekültek. Az ódudaiakról és a budakesziokról ezt konkrétan meg is mondta a Budai Kamarai Felügyelőség által 1688 februárjában készített összeírás.⁶⁴ Eszerint *Óbudát* a császáriak („a mieink”) rombolták le 1684-ben; lakói teljesen szétszóródtak és csak Székesfehérvár felszabadulását várják, hogy biztonságosan visszatérhessenek házaikba, amelyek számát az összeíró 40-re tette. *Budakeszi* mindegy 15 háznépet kitevő lakosairól ugyanezt állapította meg az összeírás.

Ebben az 1688 februári kimutatásban Vörösvárról is szó esett. A helységről, amely az 1686 előtti portaösszeírásokban egyáltalán nem fordult elő, azt írták, hogy régtől fogva lakatlan falu, ahol a törököknek egy palánkváruk volt.

A Budai Kamarai Felügyelőségnek az az értesülése, hogy a Buda környéki helységekből szétfutott lakosok csak Székesfehérvár visszafoglalására várnak, helyállónak bizonyult. A keresztény hadak 1688 nyarán vették be Székesfehérvárt, az 1683–1684-ben kiürült települések lakói pedig valószínűleg még ugyanabban az évben hazaköltöztek. A lakóhelyükre visszatérni akaró óbudaiak 1688. október 9-én kaptak védelelet a Budai Kamarai Felügyelőségtől, hogy háborítatlanul újjáépíthessék házaikat és művelés alá vehessék földjeiket.⁶⁵ A budakesziek ezzel szemben nem a saját falujukba tértek vissza, hanem Óbudára, Pátyra, Tökre települtek (hogy miért hagyták üresen helységeiket, arra egyelőre nincs adatunk).

Az 1689-es portaösszeírás szerint ekkor már újra lakott hely volt *Óbuda, Kalász, Pomáz, Szentendre, Bogdány* és *Páty*.⁶⁶ Egy másik forrásból kiderül, hogy 1688 októberében *Visegrádra* már német telepesek érkeztek.⁶⁷ 1689 augusztusában a Budai Kamarai Felügyelőség *Biáról* is – amely pedig az 1689-es portaösszeírásban még nem szerepelt – azt írta, hogy akkoriban kezdett újra lakott lenni. 1688 augusztusában a Győr és Eszék

közi postaállomások jegyzékében *Vörösvár* is szerepel,⁶⁸ ekkor tehát már nem lehetett teljesen lakatlan. Vörösvár 1686 utáni első lakosai németek voltak; feltehetően a felszabadító seregek körüli polgári elemekből, vagy leszerelt katonákból kerültek ki.

Az 1690-es években újabb, korábban pusztá helyek népesültek be. *Csobánkára* (a régi Borony pusztára) 1690 végén, vagy 1691 elején a Belgrád eleste után Magyarországra menekült rácok egy csoportja szállt.⁶⁹ Vörösvár keresztelési anyakönyvében 1694-től már előfordulnak *Kovácsi* (a mai Nagykovácsi) és *Solymár* lakosaira vonatkozó bejegyzések. Az 1696-os regnicolaris összeírás szerint a fent említettekén kívül lakott hely volt még *Tinnye*, *Borosjenő* és *Törökbálint*; az utóbbi kettőben az új telepések szabad évei ekkor még nem teltek le.

1698-ban német telepések népesítették be *Budakeszit*, amely ily módon újra a lakott helyek közé került.⁷⁰

1701-ben, tehát másfél évtizeddel Buda visszafoglalása után a dicalis összeírás⁷¹ már lakott helyként vette számba az eddigieken kívül *Szentlászlót* (a mai Pilisszentlászlót), *Ürmöt*, *Csabát* (a mai Piliscsabát) és *Hidegkutat* (a mai Pesthidegkutat), 1702-ben pedig – mint más forrásokból kiviláglik – megkezdődött a szintén régóta pusztán álló *Szántó* (a mai Pilisszántó) benépesülése is.

A Buda visszavívása előtti Buda környéki településállomány tehát rövid idővel a törökök kiűzése után megkétszereződött. Az 1686-ban még fennálló települések közül azonban *Torda* megszűnt: lakói beköltöztek Tótfalura, ahogy azt már a török megszállás idején is megtették az őket háborgató katonák miatt.⁷²

A Buda környéki népesség etnikai és vallási összetétele a törökök kiűzését követő időben alaposan megváltozott.

Az 1650 körül még szinte tisztán református magyarokból (vagy régóta elmagyarosodott szlávokból) álló lakossághoz már az 1686-ot megelőző mintegy három évtizedben viszonylag nagyszámú rác népesség járult. Mint már láttuk, letelepedett rácok népesítették be *Pomázt* és *Kalászt*, s ezen kívül csak a töröknek (vagy senkinek sem) adózó rácok laktak szerte a Buda környéki pusztákon – *Perbálon*, *Borosjenőn*, s talán *Sóskúton*, *Solymáron*, *Törökbálinton*.

1686 után lényegesen megnőtt Buda környékén a rácok száma, s rajtuk kívül egyre több német telepes költözött a pusztafalvakba, vagy az addigi lakosok mellé a meglévő helységekre. A 17. század vége felé megindult a szlovák telepések áramlása is a felvidékről a volt hódolt területre.

1690 végén hatalmas rác tömeg – mintegy 6000 lélek – költözött *Szentendrére*, kiszorítva az 1688 vége felé visszatelepült néhány régi szentendrei magyar családot.⁷³ Szentendre régi lakosai közül csak az 1697-es tanúkihallgatáskor szereplő, már említett Lukács Pál, továbbá Baranyai János maradt a helységben. A 17. század végén a rácok egy része Szentendréről visszaköltözött a délvidékre, de a helység még így is hosszú ideig a legnépesebb Buda környéki település maradt.

Rácok költöztek ezen kívül *Csobánkára*, *Solymárra*, *Törökbálintra*. Később a két utóbbi helységbe németek települtek, a rácok pedig eltűntek onnan.

Szentlászló, *Csaba* és *Szántó* első lakosai szlovákok voltak.

Német telepések népesítették be *Visegrádot*, *Vörösvárt*, *Borosjenőt*, *Budakeszit*, *Ürmöt*, *Hidegkutat*, *Kovácsit*. Buda visszavívása után *Óbudán* is megkezdődött a német

beköltözés. Eleinte egyenként szállingóztak, 1698-ban viszont egy több mint 40 családból álló telepescsoport költözött a városba, amelyben ettől kezdve egyre nőtt a német lakosok aránya.

Az 1686 után újjáéledő Buda környéki területen két nagybirtokos, ifjabb Zichy István és Wattay János kezén volt a legtöbb helység. A lakott települések közül a Zichyek zsámbéki (később: óbudai) uradalmához tartozott Óbuda, Szentendre, Bogdány, Tótfalu, Monostor, Szántó, Budakeszi, Zsámbék és Tök; Wattay birtok volt Kalász, Pomáz, Csobánka, Solymár és Kovácsi. Pócsmegyer az 1620-as évek óta az Eszterházyaké, Tinnye pedig ugyancsak régóta a Miskeyeké volt. A többi falu magyar birtokosa vagy ismeretlennek számított, vagy vitatott volt. A gazdátlanok minősített jószágokra a Budai Kamarai Igazgatóság tette rá a kezét; egyébként meg akarta ezt tenni Zichy István birtokaival is, de tervét megghiúsította Zichy ellenállása. Néhány falu esetében a korábbi egyházi birtokosoknak sikerült érvényesíteniük birtokjogukat, így Borosjenő a budai klarissza apácáké, Szentlászló pedig a pesti pálosoké lett. Törökbálint és Páty uralkodói adományként került egyházi birtokba. A többi helységet a Budai Kamarai Igazgatóság kezelte, adta bérbe különböző birtokosoknak (Bia földesura például 1699-ben Hochwartné, 1703-ban Zinzendorf volt; Üröm 1703-ban Johann Georg Rittersheimnek teljesített szolgáltatásokat). Visegrádot (más, főként Hont megyei helységekkel együtt) az uralkodó 1700-ban Starhembergnek, a Haditanács elnökének adományozta.

A felszabadító háborúk idején helyükön maradt, vagy a falvaikból elmenekült és visszatért, továbbá a Buda környékére újonnan letelepedett lakosok életkörülményeiről az 1686-ot közvetlenül követő időkből nem sok adat maradt fenn, de ami fennmaradt, az magától értetődően sötét képet mutat. Az általános Pest megyei helyzetet szemléletesen festette fel Kosáry Domokos.⁷⁴ Az adócsökkentésért könyörgő jobbágyfolyamodványok, amelyeket erről a szűkebb területről intéztek a vármegyéhez, ugyanilyen súlyos viszonyokról tanúskodnak. Három egykori szentendrei magyar jobbágy írta 1687 novemberében, feljebb már említett levelében: „Már alkalmas ideje miúta helyünk el pusztult ... futottunk elsőbben Monostorra, onnét Megyerre, ismét onnét is Buda első szállásátul fogva mindenkor el köllött futnunk, soha azulta nem volt bizonyos lakásunk, hanem csak bujdosunk, a' mi kicsinyünk volt bizony azt megh emésztette a drága szűk idő s a nagy portiozás, mi el is fogytunk, mert csak öten vagyunk, kettej közülünk a kenyérben is úgy ehetett, ha Budán napi munkára el híták ...”, s ezért nem tudják megfizetni a vármegye által tőlük követelt nyolcadfél tallért. A megye le is szállította adójukat négy tallérra.

1697 tavaszán az „Ó-Budai Helység” kérte a megyét, hogy „mind a forspont iránt ... talállyon könnyebbséget, a portio iránt is legyen engedelemmel, hogy így a meg nyomorodott nép tovább is maradhasson Nagysághtoknak ... szárnya és oltalma alatt”, miután „kényszerítettünk Nagysághtoknak ... alázatossan jelentenünk téli s nyári sok szenvedésünket, és forspán adásunkat...”. A kérelem hatására az óbudaiak adóját 18,82 forintra csökkentették.⁷⁵

Nemcsak az ilyen és más fennmaradt jobbágyfolyamodványok és a vármegye vezetői által festett helyzetkép tanúskodik a lakosság mértéktelen megterheléséről, hanem egyebek közt a Budai Kamarai Felügyelőségnek egy 1688 körül készített kimutatása is, amelyből kiderül, hogy az 1686-ban helyükön maradt jobbágyságtól milyen hatalmas összegű adókat hajtottak be. A „Conscriptio bonorum et proventum eorundem, circa

Budam iacentium...” című kimutatás szerint az előző évben *Tótfalu* 1903 forint, *Pócs-megyer* 289 forint, *Monostor* 191 forint, *Tök* 500 forint portiot fizetett a hadbiztosnak (a többi Buda környéki helység akkor még lakatlan volt).

Az 1688 második felétől kezdve lakóhelyükre visszatérő régi magyar lakosok és a pusztafalvakat lassanként benépesítő új telepesek az első években igen nehéz helyzetben voltak, hiába kaptak ez utóbbiak 3 évi (a szőlőre 5 évi) adómentességet.

Mindamellett a 17–18. század fordulóján, tehát mintegy másfél évtizeddel Buda visszafoglalása után a Buda környéki területen már bizonyos regenerálódás figyelhető meg: a népesség a régi lakosok visszaköltözése és főként új telepesek érkezése révén lényegesen megnőtt, a gabonával bevetett szántóföld és a szőlők területe megnagyobbodott, az igásállatok és egyéb haszonállatok száma emelkedett.

1699 februárjából maradt reánk az első dicális összeírás (amely az adóalapul szolgáló állatállományt, illetve termést is részletesen kimutatta), helységenkénti összesítésben.⁷⁷ A Buda környékén ekkor számba vett 18 településen összesen 1060 családot írtak össze. Ezekre összesen 1192 ökör, 477 ló, 1057 tehén, 1758 juh, 6730 mérő elvetett gabona és 2176 akó bortermés után vetettek ki dicaadót.

A valóságos számok ennél mindenképpen nagyobbak voltak. Nemcsak azért, mert azoknak az új telepeseknek termését, akik ekkor még adómentesek voltak, nem tüntették fel az összeírásban, hanem azért is, mert egész biztosan jó néhány helységben a valóságosnál alacsonyabb számokat mondtak be.

Hogy a valóságban mennyivel volt nagyobb a lakosság és az állatállomány, csak néhány, a Zichy-uradalomhoz tartozó helység esetében tudjuk kimutatni, az 1700-as dicális összeírás⁷⁸ és a Zichyek örökségi osztályához 1700 végén felvett uradalmi összeírás⁷⁹ egybevetése alapján.

Ez utóbbiban hat Buda környéki helység szerepelt: *Óbuda*, *Bogdán*, *Tótfalu*, *Monostor*, *Tök* és *Budakeszi*. A kétféle összeírás adatai között meglehetősen nagy különbségek vannak, mint ezt az alábbi táblázat mutatja:

Helység:	adózó		ökör		ló		tehén	
	dic.	ur.	dic.	ur.	dic.	ur.	dic.	ur.
Óbuda	93	126	99	107	47	29	100	84
Bogdán	23	27	47	63	1	7	48	49
Tótfalu	48	69	96	81	37	44	87	104
Monostor	15	23	47	74	35	50	47	73
Tök	29	55	89	230	19	39	65	146
Budakeszi	38	42	36	48	19	25	43	66
Összesen:	246	342	414	603	158	194	390	522

Mint a fentiekből kiviláglik, többnyire a dicális összeírásokban szerepelnek alacsonyabb (néha jóval alacsonyabb) számok. Különösen Tök lakosainak sikerült adóalapjuk nagy részét, több mint felét eltitkolniuk. Van azonban példa arra is, hogy a dicális összeírásban lévő számok nagyobbak. Egészben véve azonban nyugodtan feltételezhet-

jük, hogy a valóságban jobb volt a helyzet, mint amit a mindenkori dicalis összeírások tükröznek.

A Buda környéki terület viszonylag gyors újjáéledésének egyik magyarázata, hogy ezen a vidéken az élet folyamatossága a másfél évszázados török uralom idejében sem szűnt meg; jóllehet a települések száma megfogyott és a népesség megritkult, a megmaradt lakosok lényegében az egész területet „élték”: szántották, kaszálták a pusztafaluk földjét, használták erdeiket, néhol még szőlővel is beültették (mint a tótfalusiak Tahi, a pócsmegyeriek pedig Leányfalu dombjait). Buda környékén tehát 1686 után nem teljesen pusztta földön kellett új életet teremteni.

A másik ok a terület kedvező gazdaságföldrajzi fekvésében keresendő. Buda közelsége – az ostromok és a sűrű seregjárás idejét leszámítva – előnyös volt a környező helységek számára: a katonaság és a gyarapodni kezdő polgári lakosság szinte korlátlan felvevőpiacot jelentett a környék mezőgazdasági termékei számára, s a két város – Buda és Pest – igen sok munkaalkalmat is nyújtott a falvak lakosainak. A Budán és környékén már a 17. század utolsó éveiben újjáéledő és gyorsan fejlődő szőlőtermesztés állandó keresletet támasztott a munkáskezek iránt. Tűzifában és épületfában is igen nagy fogyasztó volt a két város, különös tekintettel a meginduló újjáépítésre. Mindezek a tényezők hosszabb távon erősebben hatottak, mint a háborús pusztítások és a lakosságot megnyomorító katonai terhek. Ezek tették vonzóvá a Buda környéki területet az új telepesek számára, akiknek révén a lakosság már a 17. század vége felé, tehát alig egy évtizeddel Buda visszafoglalása után, lényegesen megnőtt. A lakossággyarapodás pedig, lehetővé téve az intenzívebb gazdálkodás térhódítását, gyorsítólag hatott a terület regenerálására és fejlődésére.

RÖVIDÍTÉSEK

- Acsády 1897* *Acsády I.*: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor, V. k. Bp. 1897.)
- BpR* Budapest Régiségei
- Földvály 1898* *Földvály L.*: Adalékok a Duna melléki ev. ref. egyházkerület történetéhez, I. k. Bp. 1898.
- Gál 1979* *Gál É.*: Óbuda helyrajza a hódoltság végétől a XIX. század közepéig. TBM XXI (1979) 105–146.
- Garády 1931* *Garády S.*: Egy budai polgár feljegyzései. História, 1931 (Pest-budai emléklapok) 115–133.
- Gárdonyi 1936* *Gárdonyi A.*: Buda és Pest keresztény lakossága a hódoltság alatt. TBM V (1936) 13–33.
- Gárdonyi 1945* *Gárdonyi A.*: Óbuda és környéke a középkorban. BpR XIV (1945) 573–588.
- Iványi 1905* *Iványi B.*: Egy 1609-es összeírás. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle XII (1905) 383–384.
- Káldy-Nagy 1977* *Káldy-Nagy Gy.*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest, 1977.

<i>Káldy-Nagy</i> 1985	<i>Káldy-Nagy Gy.</i> : A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Budapest, 1985.
<i>Kiss</i> 1977	<i>Kiss A.</i> : Tinnye, Uny régebbi története – közbirtokosságának kezdete (1526–1711). Budapest, 1977.
<i>Kosáry</i> 1965	<i>Kosáry D.</i> : Pest megye a kuruc korban. Pest megye múltjából. Bp. 1965. 9–89.
<i>Kubinyi</i> 1973	<i>Kubinyi A.</i> : Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. Budapest története, szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. II. k. Budapest, 1973.
<i>Makkai</i> 1958	<i>Makkai L.</i> : Pest megye története. Magyarország műemléki topográfiaja, V. k. Pest megye műemlékei, szerk. Dercsényi Dezső, I. k. Budapest, 1958. 59–169.
<i>Purjesz</i> 1958	<i>Purjesz I.</i> : A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. Levéltári Közlemények XXVIII (1958) 173–200.
<i>Takáts</i> 1903	<i>Takáts S.</i> : Telepítések Esztergom vidékére a XVI. század végén. Századok XXXVII (1903) 531–535.
<i>TBM</i>	Tanulmányok Budapest múltjából

JEGYZETEK

1. Wien, Hofkammerarchiv (a továbbiakban: HKA), Vermischte Ungarische Gegenstände, rote F. 35. Rechnungen des königlichen Burggrafen von Comorn.
2. *Acsády* 1897. 336.
3. *Kubinyi* 1973. 23–29, 35–37.
4. *Káldy-Nagy* 1977. passim.
5. Az alábbiakban Buda környéki területként az egykori Pilis vármegyét, a 17. század közepétől Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült vármegye pilisi járását tárgyaljuk, kihagyva azonban az eltérő adottságú Csepel-szigetet.
6. *Káldy-Nagy* 1977. 42–48, 52–53, 60–62, 64–66, 71, 76–77, 247–255.
7. *Uo.* 76.
8. *Káldy-Nagy* 1985. 638, 688.
9. *Uo.* 162, 187, 688.
10. Wien, HKA, Conscriptionen, rote F. 46. Urbar über die Herrschaft Comorn ... 1575.
11. *Káldy-Nagy* 1985. 641, 678.
12. *Uo.* 482.
13. Az esemény közel egykorú leírása: Dilbaum: Eikonographia ... Augsburg, 1604., benne W. P. Zimmermannak az óbudaiak menekülését ábrázoló metszetével. Háttérét és lefolyását részletesen ismertette *Takáts* 1903. 531–535; foglalkozott vele *Gárdonyi* 1936. 23–24.
14. Az 1592-es urbárium: OL, U. et C. 4/45; az 1602-es urbárium (Kurtze Verzeichniss undt Beschreibung der Herrschaft Comorn ... Anno 1602): OL, U. et C. 86/10.
15. *Makkai* 1958. 106–108.
16. OL, NRA, 268/2. A két levél szövegét közölte *Gárdonyi* 1936. 31–32.
17. OL, NRA, 268/3. A szentendreiek azt írták, hogy ha továbbra is háromfelé (a töröknek, a komáromi váruradalomnak és a váci kapitánynak) kell adózniok, inkább pusztán hagyják a falut; a jövevények is „immár Sz. Endréről el mennek, és mi Sz. Endreyek tízen ha marad-

- hatunk. Mindazon által ha Urasághod megh szabadít ... ismét többen íőnek közzénk, ez ideig is elegenden jőttének volna hozzánk ...”
18. OL, NRA, 405/1. „Az Magyar Országgy Koronához tartozó faluknak nevek, kők Budához és Visegradhoz adoztanak és szolgaltanak ...” (Közölte: *Iványi* 1905. 383–384.) A pusztafalu-helyek közül Váradot, Szentpéttert (a Szentendrei-szigeten, Váraddal szemközt) és Tahit Tótfalu használta, Vácrévet is, de ezt már a tordaiakkal és váciakkal közösen; a szigeten fekvő Bogdánrévet a kisoroszfalusi nemesek élték; Monostort a szentendreiak, Szencsét a szentendreiak és az óbudaiak használták. Pomáz és Kalász pusztáknak „csak az réteket élik az ó Budájak”. Szentlászlónak „csak kaszállják az réteith mind török s mind magyar az kő éry”. Az iratot ismertette *Gárdonyi* 1945. 587, de téves olvasattal (a Budakeszinél szereplő hús *házas* embert *kaszás* embernek olvasta).
 19. *Földvály* 1898. I. k. 113–114, 121–122, 126–128, 132–133, 138–139, 146–148, 183–185, 210, 224.
 20. PmL, Acta iud. ant. (IV. 1-j), 1652 – 7.
 21. PmL, Közgy. jkv. (IV. 1-a), 2. k. 115. 3. k. 98.
 22. Uo. 2. k. 119–120.
 23. PmL. Proc. term. (IV. 31. e.) 1762 – 18, Productum T. (az 1662. augusztus 18-án tartott inkvizíció másolata)
 24. Uo. 1747 – 2, Productum D. (az 1696-ban tartott inkvizíció másolata)
 25. A fennmaradt 1686 előtti portaösszeírások jelzetei: 1613, 1639, 1649: OL, Conscriptio portarum (E 158), T. XXXI. fol. 629–630, 634–635, 640.
1635: PmL, közgyűlési összeírások (IV. 23-a) CP. II. 1.
1647: uo. CP. II. 2.
1661: uo. CP. II. 21.
1668: uo. CP. II. 4.
1683: uo. CP. II. 8.
Az utóbbi négy összeírás adatait közölte *Kosáry* 1965. 18., Budakeszi azonban, feltehetően véletlenül, kimaradt a táblázatból
 26. *Kiss* 1977. 48–51.
 27. PmL, Proc. term. (IV. 31. e.), 1749 – 12.
 28. OL, NRA (E 148), 859/94.
 29. BTM, Várostarténeti Osztály kéziratgyűjt. ltsz. 87.13.1.
 30. *Kosáry* 1965. 14
 31. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Céhlevelek LIX/2. A nyomtatott katalógus azonban – téves olvasat folytán – 1667. évi óbudai céhlevélnek nevezi az iratot, amely pedig valójában a nagykőrösi vargák 1662. évi céhlevele.
 32. Az évszám utolsó számjegye az irat kiszakadása miatt olvashatatlan. Az esztergomi céhlevél évszáma egyáltalán nem szerepel az iratban, de egy fennmaradt másolatból (OL, Hejlytartótanács, Acta mechanica [C 25], Lad. A. Esztergom, No. 1.) megállapítható, hogy az eredeti 1473-ban készült.
 33. Ld. a 20. jegyzetet
 34. OL, Mohács utáni gyűjtemény (R 293), Pest m. Óbuda. (közölve: Vasárnapi Újság 1874. 711.)
 35. Ld. a 23. jegyzetet
 36. PmL, Acta pol. misc. (IV. 1-d.), 1668 – 1. Közölte: *Purjesz* 1958.
 37. OL, NRA (E 148), 859/6.
 38. Uo. 859/94; PmL, Acta iud. ant. (IV. 1-j), 1697 – 2, 1710 – 1, 1724 – 4.
 39. OL, NRA (E 148), 859/5.

40. PmL, Közgy. összeírások (IV. 23-a), CP. II. 21.
41. PmL, Rat. percep. (IV. 23-b/1), 1687. nov. 24. Pócsmegyer
42. Ld. a 24. jegyzetet, Prod. F.
43. PmL, Acta iud. ant. (IV. 1-j), 1724 - 4; OL, NRA (E 148), 859/18.
44. Uo.: PmL, Acta iud. ant. (IV. 1-j), 1731 - 2.
45. OL, NRA (E 148), 860/59.
46. Uo. 859/18.
47. PmL, Acta iud. ant. (IV. 1-j), 1724 - 4.
48. PmL, Acta iud. ant. (IV. 1-j), 1697 - 2, 1699 - 4.; OL, Varii processus (E 164), 102. tétel, Prod. E.
49. PmL, Proc. term. (IV. 31. e.), 1750 - 10 (1696. aug. 4-én Tökön tartott inkvizíció másolata), 1734 - 8; OL, Inquis. jur. (O 4), 3652.
50. Ld. a 49. jegyzet első jelzetét; OL, Varii processus (E 164), 102. tétel, Prod. D et 4, E; OL, Inquis. jur. (O 4), 155
51. Ld. a 46. jegyzetet
52. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Coll. Pray. LIII. 235. Ismertette *Garády* 1931.; a Kereked dűlőnév továbbéléséről ld. *Gál* 1979. 114.
53. PmL, Acta iud. ant. (IV. 1-j), 1710 - 1, 1724 - 4.
54. OL, Varii processus (E 164), 102. tétel, Prod. H.
55. Uo. Prod. E.
56. PmL, Acta iud. ant. (IV. 1-j) 1697 - 2.
57. PmL, Proc. term. (IV. 31. e.) 1734 - 8.
58. OL, U. et C. (E 156), 7/59.
59. Uo. 23/10
60. OL, Expeditionen (E 279), 8. Aug. 1689.
61. OL, U. et C. (E 156), 10/36.
62. PmL, Proc. term. (IV. 31. e.), 1750 - 10 (az 1696. aug. 4-én Tökön tartott inkvizíció másolata)
63. *Kosáry* 1965. 18.
64. Wien, HKA, Hoffinanz Ungarn, rote F. 319. 21. Febr. 1688.
65. OL, Expeditionen (E 279), 9. Oct. 1688.
66. Ld. a 63. jegyzetet
67. OL, Expeditionen (E 279), 6. Oct. 1688.
68. OL, Berichte und Schreiben (E 281), Aug. 1688. 324. fol.
69. OL, U. et C. 10/36.
70. PmL, Acta pol. misc. (IV. 1-d), 1698 - 10.
71. *Kosáry* 1965. III. táblázat
72. Ld. a 40. jegyzetet
73. OL, NRA (E 148), 268/45
74. *Kosáry* 1965. 25-29.
75. PmL, Rat. percept. (IV. 23-b/1), 1697. No. 34.
76. OL, U. et C. (E 156), 23/10.
77. PmL, Közgy. összeírások (IV. 23-a), CP. II. 22.
78. Uo. CP. II. 31.
79. OL, Zichy lt. (P 707), 108. cs. 150-158.

ÉVA GÁL

DIE UMGEBUNG VON BUDA (OFEN) ZUR ZEIT DER RÜCKEROBERUNG VON DEN TÜRKEN

Das Schicksal der Siedlungen in der Umgebung Budas war im Laufe der Geschichte stets eng mit der Geschichte der ungarischen Hauptstadt verknüpft. Das im Mittelalter um Buda entstandene dichte Siedlungsnetz lockerte sich schon im Verlaufe des 15. Jahrhunderts, aber die Entvölkerung der Siedlungen steigerte sich besonders zur Zeit der im Jahre 1541 begonnenen, fast anderthalb Jahrhundert dauernden Türkenherrschaft in Buda sehr. Wie aus dem 16. Jahrhundert erhalten gebliebenen Steueraufnahmen beweisen, befanden sich zu Beginn der Türkenherrschaft, im Jahre 1546, noch 23 bewohnte Ortschaften in der Umgebung von Buda, 1590 hingegen waren es nur noch 18. 1596 verhalf der General von Esztergom (Gran), Miklós Pálffy, der gesamten ungarischen Bevölkerung aus der Umgebung von Buda zur Flucht auf das Gebiet des königlichen Ungarns. In die so verödete Gegend kehrten die Bewohner erst nach dem den fünfzehnjährigen Türkenkrieg beendenden Frieden vom Jahr 1606 zurück, damals aber schon in weniger Ortschaften. Um die Mitte des 17. Jahrhunderts waren nur 13 Siedlungen in der Umgebung von Buda bewohnt.

Um Buda herum lebten zur Türkenzeit hauptsächlich kalvinistische Ungarn oder schon seit langem Ungarn gewordene Einwohner slawischer Herkunft. Mitte des 17. Jahrhunderts wurden zwei Ortschaften, Pomáz und Budakalász, von orthodoxen Serben bevölkert. Die Hauptquelle des Unterhalts der Bevölkerung in der Umgebung von Buda war der Getreide- und der Weinbau, aber natürlich auch die Viehhaltung, und es wurde auch die Befriedigung des alltäglichen Gebrauchs dienenden Handwerke ausgeübt. Während des gesamten Zeit der Türkenherrschaft zahlte die Bevölkerung zweifache Steuern: außer den Türken auch ihrem ungarischen Grundherrn. Mitte des 16. Jahrhunderts gehörte ein Großteil der Ortschaften zur Burgdomäne Komárom (Komorn), die königlicher Besitz war, dort mußten die ungarischerseits gebührenden Grundherrendienste geleistet werden. Bis Mitte des 17. Jahrhunderts gerieten die Ortschaften in die Hände von Privatgrundbesitzern, zum überwiegenden Teil zur späteren Altöfnerischen Herrschaft der Familie Zichy. Der zweitgrößte Besitzer in der Budaer Gegend war die Familie Budai Bornemissza Bolgár, die die Ortschaften Pomáz, Budakalász, Solymár, Nagykovácsi und Borony (mit späterem Namen Csobánka) erwarb, und von der diese im 17. Jahrhundert infolge Erbfolge der weiblicher Linie der Familie Wattay zufielen.

Obwohl das Quellenmaterial bezüglich der Zeit der Türkenherrschaft sehr spärlich ist, können gewisse Daten über die Ortschaften in der Umgebung von Buda aufgrund einiger erhalten gebliebener Prozeßakten, Eingaben und sonstiger Schriften, ferner aus einigen Quellen aus der Zeit nach 1686 gesammelt werden. Vor allem enthalten die Zeugenaussagen in Angelegenheit von strittigen Grenzen wertvolle Angaben hinsichtlich der einstigen geographischen Namen und der Lebensweise der Bewohner dieses Gebietes. Aufgrund der erwähnten Quellen kann auch die Namensliste eines Teiles der seinerzeitigen Bevölkerung in der Umgebung von Buda zusammengestellt werden.

Informationen über die Grundherrendienstleistungen während der Türkenherrschaft sind meistens in den nach 1686 entstandenen Dokumenten zu finden.

Zur Zeit der Belagerung von Buda in den Jahren 1684 und 1686 suchte ein ansehnlicher Teil der Bewohner der Umgebung in besser geschützten Ortschaften Zuflucht. Nach der Rückeroberung der Festung fanden die auf dem Gebiet im Oktober 1686 die Konskription durchführenden Komitatsbeamten insgesamt nur fünf bewohnte Ortschaften vor (Tök, Tótfalu, Torda, Pócsmegyer und Monostor).

Obwohl die Feldzüge in der Umgebung von Buda arge Verwüstungen angerichtet hatten, bevölkerte sich das Gebiet nach 1686 wieder verhältnismäßig rasch. Zsámbék wurde von ungarischen Husaren und Heiducken besiedelt, nach Óbuda, Bogdány, Szentendre, Pomáz, Budakalász, Páty, Bia und Tinnye kehrten die geflüchteten Einwohner zurück, nur nach Budakeszi kam die frühere ungarische Bevölkerung nicht wieder zurück.

Nach 1686 wurden die unbewohnten Dörfer in raschem Tempo bevölkert, anfangs hauptsächlich mit deutschen, später mit serbischen und slowakischen Siedlern. Deutsche Siedler ließen sich in Visegrád, Vörösvár, Pilisborosjenő, Nagykovácsi, Budakeszi, Üröm und Pesthidegkút nieder, zahlreiche Serben siedelten sich in Szentendre, dann in Csobánka an. Törökbálint und Solymár wurden erst von serbischen, später von deutschen Siedlern bewohnt. In Piliscsaba lebten Deutsche und Slowaken. Pilisszántó bevölkerten anderthalb Jahrzehnte nach der Rückeroberung Budas aus Oberungarn zugezogene slowakische Siedler.

Als Ergebnis der großangelegten Ansiedlungen und der seitens der Grundherren gebotenen Begünstigungen regenerierte sich die Umgebung von Buda – trotz der schweren Kriegsverwüstungen und der hohen Kriegssteuern – nach Beendigung der Türkenherrschaft verhältnismäßig rasch, wobei die günstige geographische Lage des Gebietes, die Nähe zu Buda und Pest und demzufolge die vorzüglichen Waren- und Arbeitskräfteabsatzmöglichkeiten eine sehr bedeutende Rolle gespielt haben.

HERBERT LANGER-JÁNOS DUDÁS

DIE RÜCKEROBERUNG VON BUDA 1686 IM SPIEGEL DES „THEATRUM EUROPAEUM“

Als bayerische Truppen unter Kurfürst Max Emanuel Mitte September 1686 mitsamt ihren gefangenen Türken, die sie seit dem erfolgreichen Sturm auf die Festung Buda (Ofen) am 2. September 1686 mit sich führten, durch Wien zogen, war das für sie ein Triumph: Nachdem die christlichen Armeen drei Jahre vorher die Osmanen vor den Mauern der Kaiserstadt zurückgeschlagen hatten, war nunmehr auch die „Ungarische Haupt- und Residenzstadt“ Buda den Türken entrissen worden. Die Gefangenen hingegen wehklagten unaufhörlich „Oh Buda, oh Buda!“ Sie meinten, der Verlust der Stadt sei dem Horne Allash zuzuschreiben, weil der Sultan (Mehmed IV.) den Frieden von Vasvár (Eisenburg) mit dem Kaiser gebrochen habe. Sie hatten wenig Hoffnung, daß Buda zurückerobert werden könnte.¹ – So lesen wir es im 12. Band des „Theatrum Europaeum“, des damals wohl bekanntesten Nachrichtenmagazins und Chronikwerkes in Europa.² Es bietet in 21 Bänden aktuelle, chronologisch und geographisch-politisch geordnete Informationen über ein ganzes Jahrhundert: von 1617 bis 1718. Diese hundert Jahre europäischer Geschichte waren vom Kampf der christlichen Herrscher, Armeen und Völker gegen die Osmanen in Österreich und Ungarn reichlich erfüllt. Deshalb folgen in den meisten Bänden des „Theatrum“ nach den Informationen vom Kaiserhof und aus dem Reich an zweiter Stelle Nachrichten aus Nieder- und Oberungarn und den angrenzenden Gebieten. Karten, Stadtansichten, Schlachtenbilder und Porträtstiche ergänzen die Textinformation auf ihre Weise. Im Bd. 12. bezieht sich ein Drittel der Bilder auf den Schauplatz Ungarn, darunter auch ein Kupferstich über die Einnahme Budas.

Der Begründer des Nachrichtenwerkes war der namhafte Kupferstecher und Verleger Mathäus Merian aus Frankfurt am Main, der noch andere voluminöse, mehrbändige Druckwerke von hohem Informationswert produzierte, u. a. die „Topographia Germaniae“ – ebenfalls zum kombinierten Zwecke der Wissensvermittlung, Erbauung und Zerstreuung hergestellt.³ Der Kompilator des ersten Bandes, Johann Philipp Abelinus, schuf die für alle weiteren Foliobände gültige Form: Jahreshefte mit übersichtlicher Ordnung der Nachrichten mittels Haupt- und Zwischentiteln, Daten und stichwortartigen Marginalien sowie einem Register. Der Leser kann die Bände also fast wie eine historisch-politisch-kulturgeschichtliche Enzyklopädie über wesentliche Vorgänge in Europa und außerhalb des Erdteils benutzen. Nach damaliger Auffassung von Geschichte und Politik agieren auf der Bühne des „Theatrum“ vornehmlich Dynastien, Herrscher und Heerführer, doch finden vielfach auch die Völker Bürger, Bauern, Soldaten, Erfinder und Künstler Erwähnung. Daß sich das Werk ein Jahrhundert lang

hielt und für das Verlagshaus Merian Gewinn brachte, bestätigt die Zuverlässigkeit und Nützlichkeit des Inhalts. Seine Basis war die Tatsache, daß Frankfurt als Reichsstadt, Kaiserwahl- und Krönungsstadt, Handels-, Gewerbs-, Buch- und Messenmetropole eines der bedeutenden europäischen Zentren der Sammlung, Übermittlung und Fixierung von Informationen unterschiedlicher Art darstellte – ähnlich wie Hamburg, Danzig, Venedig, Paris und London. Eine der wichtigsten Informationsquellen für die Kompilatoren der „Theatrum“-Jahrgänge, die als Ware auf den Buchmessen angekündigt und angeboten wurden, waren die gedruckten Zeitungen. Um 1650 gab es im Reich bereits in 40 Orten Wochenzeitungen, mit ihnen wurde ein städtischer Leserkreis von maximal 60 000 Menschen erreicht, das waren etwa 0,002 Prozent der Gesamtbevölkerung des Reiches. Selbst wenn die orale Weiterverbreitung der Informationen weitere Kreise zog, so erreichte der Inhalt der Zeitungen nur einen geringen Teil der Bevölkerung. Noch weniger Menschen erfuhren etwas von den beliebig erscheinenden gedruckten „Relationen“, der nächstwichtigen Quelle des „Theatrum“. Sie boten ausführliche Nachrichten von Verhandlungen, Verträgen, Feldzügen, Belagerungen und Schlachten.⁴ Im Falle der Kämpfe in Ungarn berichtet das „Theatrum“ über die wichtigsten Ereignisse und Personen; Vertragstexte, Reden und Landtagsbeschlüsse werden zuweilen in toto abgedruckt, so auch der berühmte Landtagsbeschluß von Ödenburg (Sopron) 1681. Das „Theatrum“ wandte sich also an ein vornehmlich städtischen Publikum mit gehobener Bildung und ausgeprägtem Bedürfnis nach zuverlässiger Information.

Die Nachrichten über Vorgänge im dreigeteilten Ungarn gelangten vor allem über den Sammelpunkt Wien und weiter über Augsburg, Ulm und Nürnberg nach Frankfurt, manchmal auch über Umwege, die durch Warschau, Danzig und die großen europäischen Informationszentren Amsterdam und Paris führten. Auch das „Theatrum“ bestätigt, daß es einen weit vernetzten Austausch und Handel mit Nachrichten gab, der seine Unternehmer hatte und Gewinn abwarf. Mit Sensationen und Kuriositäten vermischt, ergab sich eine Informationsart, die mit „memorabilia und mirabilia“ umschreiben werden kann. Ein hervorragendes Beispiel für die Befragung der genannten und weiterer Quellen verwandter Art schuf B. Köpeczi mit seinem Buch, „Staatsräson und christliche Solidarität“.⁵ Vorliegender Beitrag versteht sich als eine Ergänzung zu diesem Buch. Während darin die ungarischen Aufstände und ihre Widerspiegelung in der holländischen und französischen Presse im Mittelpunkt stehen, konzentrieren sich die folgenden Ausführungen auf die Rückeroberung Budas durch die kaiserlich-christliche Hauptarmee und den Niederschlag dieses Ereignisses im „Theatrum Europaeum“. Da das Nachrichtenmagazin auch reichlich publizistisches Material erfaßt, ergibt sich eine weitgehende Übereinstimmung hinsichtlich des Quellenfundus mit Köpeczis Ermittlungen.

Die Rückeroberung Budas, einschließlich des gescheiterten Versuches von 1684 (ein Jahr nach der Entsatzschlacht am Kahlenberg bei Wien), ist wissenschaftlich rekonstruiert und historisch verschiedentlich gewertet worden.⁶ Hier sollen weniger die objektiven Aussagen des „Theatrum“ mit den gesicherten Forschungsergebnissen konfrontiert als vielmehr die Art und Weise der Darstellung sowie der politisch-weltanschauliche Standort des Kompilators untersucht werden.

Die Nachrichten vom Wiener Hof im Jahre 1684 stehen ganz im Zeichen des

Feldzuges mit dem Ziel, Buda zu belagern und zurückzuerobern.⁷ Dekrete des Kaisers ordnen dafür eigens Gebete an Sonn- und Feiertagen an, und dies den ganzen Sommer lang. Die Ankunft des bayerischen Kurfürsten Max Emanuel wird ebenso vermeldet wie die des Herzogs Karls von Lothringen (Ende August 1684), daneben aber auch die „vornehmste Sorge“ des Kaisers und der Heerführer: der Geld- und Proviantmangel sowie der Hunger unter den Soldaten. Die Amnestie Kaiser Leopolds I. für alle gegen ihn stehenden Ungarn wird ausführlich erörtert. Für die aufständischen Ungarn unter Imre Thököly werden zwei Begriffe im Wechsel gebraucht: „Rebellen“ und „Malcontenten“. Thököly selbst wird keines offiziellen Titels für würdig erachtet, er heißt schlicht „der Thököly“, oder „der von den Türken dafür erkannte Fürst Teckely“.

An nur wenigen Stellen zeigt der Kompilator ein gewisses Verständnis für den wechselvollen, langen Kampf des Christen Thököly und läßt ihn sogar zu Worte kommen, so im Jahre 1680, als er auf das Friedensangebot des Kaisers eingeht und antwortet: „Wir können es doch nicht höher bringen/darum wollen wir in Gottes Namen (Frieden) schliessen/damit daß Raubens und Verwüstens in unserem Vatterland ein Ende werde.“ Im übrigen glaubt der Kompilator, daß die durch General Caprara übermittelten Angebote lediglich eine Finte waren.⁸ An anderer Stelle (1684) wird dagegen vermerkt, Thököly gehe es gar nicht um „ungarische Privilegien und Gewissensfreiheit“, sondern allein um die „Dignität eines Fürsten.“⁹ Seinen Gegnern wird ein derartiger Eigennutz nicht vorgeworfen, vor allem der Kaiser gilt als Sachwalter des Wohls der Christenheit und Ungarns und als Hüter des „gemeinen Wesens“.

Den Aufmarsch der Truppen vor Buda, die Einschließung, die Stürme und den Beschuß der Stadt seit Mitte Juli 1684 schildert der Kompilator Stück für Stück. Anfang September kommt er auf das Unterhaltsproblem zu sprechen mit der Bemerkung, Karl von Lothringen habe die Fouragierkommandos in immer weitere Entfernung schicken müssen, es fällt der Ausdruck „Mause-Parteinen“ – Ableitungen, die sich Unterhaltsmittel faustrechtlich und gewaltsam beschaffen. General Heusler (Heissler) sei, so heißt es, mit 800 Sack Getreide und 4500 Stück Rindern und Schafen eingetroffen – nicht viel für eine Armee von 20 000 Mann, deren Kampfkraft und -moral durch die gefürchteten „Lagerkrankheiten“ (Typhus, Ruhr) sowie türkische Überfälle fortwährend abnimmt. Viel Sorgfalt verwendet der Kompilator auf die sachliche Schilderung der rein militärischen Details, auch beim Heere des türkischen Seraskers. Eindeutig sind Lob und Parteinahme für die katholischen Befehlshaber (Karl von Lothringen, Ludwig von Baden, Max Emanuel und Rüdiger von Starhemberg), obwohl der Kompilator zweifellos Protestant war. Der Kampf gegen die Türken, den „stets nach Christenblut dürstenden Erbfeind“,¹⁰ minimierte die konfessionellen Barrieren; alle Christentruppen nennt der Kompilator häufig „die Unsrigen“.

Die Kämpfe um und vor Buda im Sommer und Herbst 1684 waren nicht zuletzt deshalb so schwer, weil die türkischen Truppen in der Festung und auf freiem Felde eine große, teils überlegene Kampfkraft entfalteten, die sich in erfolgreichen Ausfällen und in meisterhafter Minierkunst äußerte. Ende Oktober gelang es den Türken, noch einmal firsche Einheiten, Munition und Proviant in die belagerte Festung zu bringen: „Welches dann die Belägerten dergestalten encouragiert/daß sie so gleiche hernach einen erschrecklichen General-Sturm/mit blossen Säbeln in der Hand/auff die Unsrigen ge-

than/und nicht allein die Approchen ruinieret/sondern auch die Minen entdeckt/und also der Belägerung/mit Außgang des Monats/ein Ende gemacht haben." Dergestalt wird der Mißerfolg vor Buda, der Rückzug der Kaiserlichen am 1. November, auch auf die Qualitäten des Gegners zurückgeführt. Die Verantwortung für diesen Mißerfolg hätte jedoch keiner der sonst so gerühmten Befehlshaber übernehmen wollen, heißt es im „Theatrum“; im Falle des siegreichen Ausganges hätte aber jeder gern „einen Part daran“ gehabt.¹¹ Wie sich zeigt, konnte der Kompilator nicht umhin, die großen Herren als Durchschnittsmenschen mit gewöhnlichen Eigenschaften und Schwächen vorzuführen. Die Sentenz ist im übrigen ein Beleg für den didaktischen Zweck der Darstellung, die einer rhetorisch-moralisierenden Tradition verpflichtet ist.

Die vom Kompilator ausgewählten Nachrichten enthalten auch tadelnde oder bedauernde Passagen, die offenbar der humanistischen Grundhaltung des Autors entspringen. Der Bericht über das zentrale Ereignis des Jahres 1685, die Rückeroberung der Festung Neuhäusel (Érsekújvár) am 19. August, verurteilt unverhohlen die sinnlosen, disziplinzersetzenden Plünderungen der christlichen Soldaten und Offiziere. Es ist die Rede von ganzen Wagenladungen abgeschlagener Türkencöpfe, wie auch 1686 vor Buda von Kopfprämien des Oberkommandierenden. Obwohl die Neuhäusler Bewohner und Verteidiger weiße Fahnen zeigten (das Zeichen für Unterwerfung und Bitte um Gnade), erschlugen die Sieger sie, gleich ob groß oder klein. Nicht der Kampf um die Festung kostete die meisten Opfer, sondern die Rache der Sieger: Nun sei, so heißt es, „der Jammer erst angegangen“.¹² Das Feindbild des intellektuellen Kompilators, der weit vom Schauplatz entfernt saß, war nicht so unversöhnlich hart gezeichnet; er sah die Vorgänge mehr vom Aspekt des Allgemein-Menschlichen – im Gegensatz zu den von Hunger und Strapazen zusätzlich erbitterten soldatischen Rächer und Beutemacher.¹³

Die Erfolge der christlichen Streitkräfte auf den Hauptschauplätzen – trotz riesiger Finanz- und Versorgungsprobleme erfochten, die vielfach vorgeführt werden – und die Neigung der Hohen Pforte zu Friedensverhandlungen geben dem Kompilator Veranlassung, Zeichen der schleichenden Krise des Ottomanischen Reiches zu konstatieren.¹⁴ Ein Ausdruck dieser Krise war die Gefangennahme Thökölys, des Partners der Türken im Kampf gegen den Kaiser und seine Verbündeten, durch den Pascha von Erlau (Eger) bei Großwardein (Nagyvárad). Diese von der Publizistik Westeuropas als Sensation aufgenommene Maßnahme des Sultans sollte den Weg zu Verhandlungen zwischen der Hohen Pforte und Wien bahnen helfen. Dazu kam eine erneute Amnestie des Kaisers, die in der Tat zum Massenabfall der Kurutzenkämpfer von Thököly führte. „Deß Töckely Glück fangt an zu hincken“, stellt der Berichterstatter mit Genugtuung fest.¹⁵ Er vermerkt weiter, Thökölys Schatzkammer in seinem Stützpunkt Munkács sei an die Kaiserlichen verlorengegangen. In dieser für die Kurutzen und ihren Führer schwierigen Lage zeigte die Gattin Thökölys Ilona Zrínyi Standhaftigkeit und Treue zu ihrem Gemahl und seiner Sache. Sie weist in einem Brief an den kaiserlichen General Enea Silvio Caprara (Munkács, 28. November 1685) den Vorwurf des Rebellentums und des Verrats gegen den Kaiser zurück und betont, sie verteidige mit ihrem Widerstand die Rechte und Güter der Familie. Dem Kaiser komme es zu, Gnade walten zu lassen; eine Kritik an ihm unterbleibt jedoch. Sowohl der Bericht über die Gefangennahme Thökölys als auch der Inhalt des Briefes seiner Gattin wurden fast wortgleich wie im „Theatrum“

in der Pariser „Gazette“ abgedruckt, ebenso in Relationen anderer Orte.¹⁶ Die Freilassung des Kurutzenkönigs erwähnt das „Theatrum“ nur beiläufig. Den gerechten, tragischen Grundzug des auf ein unabhängiges Staatswesen zielenden Kampfes der Kurutzenbewegung vermochten der Frankfurter Kompilator und seine Informationslieferanten nicht zu erkennen, da sie sie durch das Prisma des antitürkischen Klischees und des Kaisermythos betrachteten. Eine pauschale Verurteilung oder Geringschätzung des ungarischen Volkes findet sich jedoch ebensowenig, schon deshalb nicht, weil es stets eine kaisertreue oder dem Hause Habsburg zugewandte Gruppe ungarischer Adliger und Soldaten gab. Im Reich war man sich der Vormauer- und Schutzrolle zweier Völker bewußt – der Polen und Ungarn. Polen galt nach Ungarn als „der andere kriegende Theil gegen die Türken“.¹⁷

Die Reichs- und Hofnachrichten seit dem Herbst 1685 und an der Wende zu 1686 bringen weithin Informationen über die Vorbereitung der nächsten Feldzugssaison. Die Festigung der „Heiligen Liga“ und die Gewinnung weiterer Verbündeter im Reich (Kurbrandenburg, Sachsen, Schweden als Reichsstand) wurden betrieben. Auf dem Regensburger Reichstag im März 1686 bewilligten Fürsten und Reichsstädte eine Kontribution in Höhe von 50 Römermonaten (2,75 Millionen Gulden), und aus dem Reich marschierten insgesamt 34 000 Mann nach Südosten, um unter und mit dem Kaiser in Ungarn gegen die Türken zu kämpfen; Seite an Seite mit Einheiten aus den habsburgischen Erblanden, die ebenfalls zu hohen Summen verpflichtet wurden. Die Reichskriegsverfassung von 1681/82 gewann reale Umriss, ebenso formierte sich eine „Reichsgeneralität“ aus bewährten Heerführern wie Ludwig Wilhelm, Markgraf von Baden-Baden und Karl von Lothringen, später auch Prinz Eugen von Savoyen. Ludwig und Karl agieren in den Berichten an vorderster Stelle, nach ihnen eine Reihe von nicht untalentierten Generalen: Caprara, Schultz, Souches, Scherffenberg, Leslie und Caraffa. Über den rührigen Anteil Papst Innozenz XI. an der Finanzierung der Campagne von 1686 und der Versorgung von Verwundeten in drei Hospitälern (Gran-Esztergom, Neuhäusel, Komorn-Komárom) wird ebenso informiert wie über den Beitrag des Olmützer Bischofs. So vermittelt der Berichtsstoff das Bild eines großangelegten solidarisch-christlichen, kaiserlichen und Reichsunternehmens, das den Dimensionen des Jahres 1683 nicht nachstand. Die vereinigte Kraft der aufgeführten Beteiligten war in der Tat notwendig, um einen zweiten Versuch zur Rückeroberung Budas zu wagen, und so ist es keinesfalls abwegig, wenn der Kompilator Kaisermythos und Reichspatriotismus durchklingen läßt. Daß Buda und das türkisch besetzt Ungarn dem Kaiser zufallen muß – daran läßt der Text keinen Zweifel. Die Schicksale der Völker wurden an legitime Dynastien und Herrscher gebunden, eine Selbstbestimmung der Völker lag außerhalb der Denkweise des Kompilators.

Am Hofe, so wird berichtet, wogte der Streit um Kommandostellen und Feldzugspläne immer heftiger.¹⁸ Das schien dem Kompilator ein Reservoir für sensationelle Episoden zu sein. Der „Haller-Skandal“ ist ein Beispiel dafür: Der Sekretär („Hofmeister“) der Gesandtschaft des Fürsten Michael I. Apafi von Siebenbürgen, Joseph Haller, wurde in Wien unter der Vermutung „verdächtiger Correspondenz“ verhaftet und im Peller-Tor arretiert. Mangels Beweisen mußte er freigelassen werden. Der Vorfall leistete aber für einige Zeit der „Kriegspartei“ am Hofe Vorschub. Nach der Version

des „Theatrum“ sei Haller, der inständig bereit und um Gnade gebeten habe, von Kaiser Leopold aus „angestammter Clementz“ wieder in Freiheit gesetzt worden.¹⁹

Die moralische Rüstung zum großen Zug nach Buda, der von Aktivitäten und Abwehrmaßnahmen der Kaiserlichen in Oberungarn, Siebenbürgen und Kroatien flankiert wurde, erfolgte durch vermehrte Kollekten für Christen in türkischer Gefangenschaft und durch wöchentliche Andachten im Wiener Hof der Societas Jesu. Papst Innozenz XI. hatte schon im Dezember 1685 durch eine Bulle all denen Sündenerlaß zugesichert, die mit ins Feld ziehen würden oder Krieg durch Geldzuwendungen unterstützten.²⁰

Dem Kaiser fiel es trotz alledem nicht leicht, dem Drängen der „Kriegspartei“ nachzugeben und die Eroberung Budas zur Hauptaufgabe des Kampfgeschehens im Jahre 1686 zu erklären. Karl von Lothringen überzeugte Leopold noch im letzten Moment, einen erneuten Versuch zu unternehmen. Diese dramatische Vorgeschichte der Rückeroberung fehlt im „Theatrum“, die Einzigartigkeit des Unternehmens wird hingegen gebührend betont. Der kaiserliche Befehl, der im Lager der Hauptarmee zu Párkány (Šturovo) verlesen wurde, führt eine pathetische Sprache. Die entsprechende Passage im „Theatrum“ lautet: „Denn nachdem allhöchstgedacht Ihre Kaiserliche Majestät allergnädigsten Befehl ergehen lassen/ besagte Stadt Ofen abermals zu belägern/ selbige aus den Türckischen Raub – Klauen zu reissen/ und hierdurch das Ungarland seiner Ruhe zu versichern/ so hat man entschlossen die Kaiserliche und Auxiliar – Völker/ so eine Mannschaft/ dergleichen an guter Gestalt/ Rüstung und Tapfferkeit wenig ist gesehen worden/ dahin zu führen/ in Hoffnung es durch den Feldzug dieses Jahrs dahin zu bringen/ wozu man über anderthalb hundert Jahr nicht hat gelangen kccennen.“²¹

Die gesamte Armee langte am 18. Juni vor Buda an, und die Heerführer suchten aus dem Mißerfolg von 1684 Lehren zu ziehen. In der Tat beendeten die vereinigten Truppen die Belagerung erfolgreich, die Erstürmung der Burg am 2. September konnte auch eine in Südungarn aufgestellte Entsatzarmee unter dem Großwesir Suleiman nicht verhindern. Die im „Theatrum“ enthaltenen Informationen über das Geschehen schildern die Härte und Schwere des Kampfes, die beiderseitige Tapferkeit, auch die technische Meisterschaft der Türken sowie die Standhaftigkeit des greisen türkischen Kommandanten Abduvrahman Pascha. Er empfing den Generaladjutanten des bayerischen Kurfürsten Graf Kreuz, der eine Übergabeaufforderung überbrachte, höflich und zeremoniell, lehnte eine Kapitulation aber entschieden ab: Buda müsse gehalten werden, es sei „der Schlüssel zu Jerusalem und zum ganzen Ottomanischen Reich“.²² Kreuz berichtete den christlichen Befehlshabern der Belagerungsarmee von argen Zerstörungen auf dem Burgberg, aber auch von der verzweifelten Kampf- und Opferbereitschaft der Belagerten. Die Weiber hätten ihre Röcke und Hemden für Sandsäcke hergegeben, um die Breschen zu schließen.²³ Als besonders grausames Werk bezeichnet der Berichterstatter die Plünderung der Margareteninsel durch Tataren, über die durchweg nur mit negativen Charakteristika geschrieben wird.

Der von Karl von Lothringen geforderte Generalsturm, der den übrigen Befehlshabern nur durch den eilends aus Wien herbeigeholten Hofkanzler Stratmann plausibel gemacht werden konnte, erfolgte am 2. September; die inneren Befestigungen wurden

genommen, damit war Buda gefallen. Das Berichtsangebot des „Theatrum“ führt dem Leser die verbissenen Kämpfe anschaulich vor. Die Stürmenden hätten sich an die Hand genommen und gerufen: „Bruder, wir wollen es noch einmal wagen.“ Wieder, wie vordem bei Neuhäusel, erstickt die „erste Furia“ der Sieger jegliche Gnade mit den Feinden, die weiße Fahnen gehißt hatten. Gesteigert wurde die Grausamkeit noch dadurch, daß es viele Beutelüsterne, aber wenig der sonst üblichen prächtigen Beute gab. Die Nachricht verbreitet sich, die Türken hätten Schießpulver in den Häusern verstreut und so eine Feuersbrunst entfacht. Nur ein kleiner Teil konnte sein Leben durch Lösegeld oder Flucht in die Keller und Katakomben retten. Im „Theatrum“ heißt es: „Dann es hatte der verbitterte/ und von lauter Rache brennende Soldat alle Barmherzigkeit/ darumb sie (die Verteidiger, H. L.) fleheten/ verlohren.“²⁴ Durch Eingriff des bayerischen Kurfürsten wurde einem kleinen Rest, der aus den unterirdischen Verstecken hervorkam, durch Gnade das Leben geschenkt. Buda war wieder, wie es im „Theatrum“ heißt, „in der Hand ihres rechtmäßigen, Christlichen Erb-Königs und Schutzherrn“.²⁵ Aber es lag in Trümmern. Ende September standen der neuernannte kaiserliche Gubernator Siegfried Graf Breuner, Präsident der Wiener Hofkammer, und der ungarische Kanzler vor der Frage, wie man Buda wieder aufbauen könnte. Der fortdauernde Krieg verzögerte das Werk. Karl von Lothringen entwarf schon Pläne für die Winterquartiere und die Fortsetzung des Krieges im folgenden Jahre. Tatsächlich setzten sich am Winer Hofe jene durch, die die offensichtlich nachlassende Kampfkraft der Osmanen nutzen wollten, um sie auch aus Südungarn zu verdrängen.

ABKÜRZUNGEN

Habsburg-osmanische
1985	Habsburg-osmanische Beziehungen (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kinder des Morgenlandes, hrg. von A. Tietze, Bd. 13) Wien, 1985. S. 67–89.
<i>Köpeczi</i> 1971	<i>B. Köpeczi</i> : La France et la Hongrie au début du XVIII ^e siècle. Budapest, 1971.
<i>Köpeczi</i> 1983	<i>B. Köpeczi</i> : Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Budapest, 1983.
Literatur und Volk
1985	Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Probleme populärer Kultur in Deutschland (Wolfenbüttler Arbeiten zur Barockforschung, Bd. 13), hrg. von W. Brückner, P. Blickle und D. Breuer, Wiesbaden, 1985. S. 917–934.
Tagebuch <i>Karls V. von Lothringen</i>
Theatrum 1691, 1698	<i>Lotharingiai Károly</i> hadinaplója Buda visszafoglalásáról. Budapest, 1986. Mit einer Einleitung von L. Nagy.
Theatrum Europaeum ..., Bd. 12, Ausgabe 1691, gedr. bei Johann Görlin, S. 1003 f.; Bd. 13 erschien in Frankfurt a. M., 1698 in einer weiteren Ausgabe.
The reconquest 1686	Ein unbekannter Engländer: The reconquest of Buda in 1686, hrg. von t. Faragó. Budapest, 1986. Faksimile Ausgabe der Budapester Szabó-Ervin-Bibliothek.

ANMERKUNGEN

1. *Theatrum* 1691, S. 1003 f.; *Theatrum* 1698.
2. *H. Bingel*: *Das Theatrum Europaeum*. Ein Beitrag zur Publizistik des 17. und 18. Jahrhunderts, München/Berlin, 1909.
3. *H. Eckardt*: Mathäus Merian. Skizze seines Lebens und ausführliche Beschreibung seiner *Topographia*, 2. Aufl., Basel 1892.; *P. Raabe*: Herzog August und Merians Topographie, in: *Sammler, Fürst, Gelehrter. Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg (1597–1666)*, Ausstellungskatalog, Wolfenbüttel, 1979. S. 207–209.; Analogien zu Martin Zeiller sind offenkundig. Siehe dazu: *W. Kühlmann*: Lektüre für den Bürger: Eigenart und Vermittlungsfunktion der polyhistorischen Reihenwerke Martin Zeillers (1589–1661), in: *Literatur und Volk* 1985. S. 917–934.
4. *E. Blühm*: Die ältesten Zeitungen und das Volk, in: *Literatur und Volk* 1985. S. 741–752.
5. *Köpeczi* 1983; *Köpeczi* 1971.
6. *A. Károlyi*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban; in Umarbeitung durch *I. Wellmann* 1936 in Budapest erschienen (Vgl. auch *Köpeczi* 1983. S. 287 ff.); *Á. Várkonyi*: Buda visszavívása 1686. Budapest, 1984.; *Tagebuch Karls V. von Lothringen*; *The reconquest 1686*.
7. *Theatrum* 1691. S. 661 ff.
8. *Theatrum* 1691. S. 169.
9. *Theatrum* 1691. S. 667.
10. *Theatrum* 1691. S. 524.
11. *Theatrum* 1691. S. 684 f.
12. *Theatrum* 1691. S. 817.
13. Zu dieser Frage siehe *M. Grothaus*: Zum Türkenblind in der Kultur der Habsburgermonarchie zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert, in: *Habsburgisch-osmanische* 1985, S. 67–89.
14. Neues dazu bringt *R. A. Abon-El-Haj*: The nature of the Ottoman State in the latter part of the XVIIth century, in: *Habsburg-osmanische* 1985. S. 171–185.
15. *Theatrum* 1691. S. 838. Zum Echo auf Thökölys Gefangensetzung siehe auch *Köpeczi* 1983. S. 176 ff., 279 ff.
16. Zitiert bei *Köpeczi* 1983. S. 58 f.
17. *Theatrum* 1691. S. 844.
18. *The reconquest 1686*. S. 5 f.
19. *Theatrum* 1691. S. 1003.
20. *Theatrum* 1691. S. 999 f.
21. *Theatrum* 1691. S. 1012.
22. *Theatrum* 1691. S. 1018.; Im *Tagebuch Karls V. von Lothringen*, S. 347 u. 355, finden sich solche Wendungen in den Schreiben des Paschas nicht.
23. *Theatrum* 1691. S. 1021.
24. *Theatrum* 1691. S. 1025.
25. *Theatrum* 1691. S. 1026.

HERBERT LANGER–JÁNOS DUDÁS

BUDA 1686. ÉVI VISSZAFOGLALÁSA A „THEATRUM EUROPÆUM” TÜKRÉBEN

A Frankfurt a. M.-ben megjelenő „Theatrum Europæum” a 17. és 18. század egyik legismertebb hírmagazinja és krónikása volt. 1617–1718 között 21 kötetben tudósította Európát az aktuális földrajzi–politikai eseményekről. A szöveges híradásokat térképek, városképek, hadiesemények ábrázolásai, a jeles személyek portréi egészítették ki.

Az 1691-ben megjelent 12. kötet részletesen foglalkozik a Buda visszavívását megelőző eseményekkel, az 1686-os ostrommal, sőt, utal a felszabadítás után történetekre is. Forrásértékét növeli, hogy nem egyszer szó szerint ismerteti beszédek, szerződések, határozatok szövegét is. Említi az 1681. évi soproni országgyűlés döntéseit, beszél az 1684. évi sikertelen felszabadítási kísérletről, az 1685. évi érsekújvári harcról. Értékeli a Thököly-féle mozgalmat, bemutatja a császári és török hadvezetést.

Bőséges forrásanyagot hoz az 1685–86 fordulóján tett előkészületekre, bár válogatása nem mentes bizonyos birodalmi elfogultságtól. Közli a Párkányban felolvasott császári hadparancsot. Részletesen ismerteti az 1686-os ostrom eseményeit, a keresztény támadásokat, s a törökök elhárító harcait. Befejezésül pedig az új császári kormányzóval együtt felveti a kérdést, hogy miként lehet felépíteni a rombadólt Budát?

A „Theatrum Europæum” 12. kötetének ismertetése új színfolttal gazdagítja a Buda 1686. évi felszabadításával kapcsolatos forrásközlések sorát.

RÓZSA MIKLÓS

HÉBÉ KIOSZKJA

(Adatok a pesti Martinelli tér és Vörösmarty tér történetéhez)

I.

Alt Rudolfnak (Bécs 1812 – Bécs 1905) Sandmann rajzai nyomán könyomatban és „Magyarország nádorának, mint Pest felvirágzása 's minden újabb építési emlékek mik azt a' nagyszerű városok rangjára emelik, magasztos alapítójának” ajánlva 1845-ben kiadott¹ és különböző kiadványokban reprodukált pest–budai városképei közül a Színház térről készültnek² bal oldalán egy kisebb építmény látható. Találkozunk vele egykorú napilapok tudósításaiban, pesti életképben, többször említi naplójában gróf Széchenyi István, láthatjuk nagyobb méretű pesti látképet szegélyező több kisebb kép egyikén³ és biedermeier pohár metszetén,⁴ megemlítik a reformkor és a neoabszolutizmus éveiben kiadott városismertetések, szól róla – létesítésének indítékait ugyan tévesen megjelölve – Naplótöredékeiben báró Podmaninszky Frigyes és olvashatunk róla létesítője halálának centenáriumára írt – téves adatokat is bőven tartalmazó – újságcikkben.

A múlt század közepe pesti városképének e jellegzetességéről szóló írások azonban nem nyújtanak lehetőséget létesítése előzményeinek, megvalósulása idejének és körülményeinek, építészeti megoldásának, interieurjének, valamint eltávolítása idejének és indítékainak megismeréséhez. A város és társadalma életében betöltött szerepe is csak a nyomtatott források adatai folytán kirajzolódó, s éppen ezért csak részleges kép alapján ismeretes.

E hézagokat igyekszünk levéltári források alapján és azokat követve, a történeti valóságnak megfelelő pontossággal kitölteni. E levéltári források egyben olyan adatokat szolgáltatnak, amelyek az építmény felállítása helyén volt múlt századi topográfiai és városképi adottságokról, közlekedési, vízellátási és köztisztasági problémákról, ezek mikénti rendezésére törekvésről tudósítanak s együttességükben hozzásegítenek a reformkori Pestről eddig ismert képnek a városfejlesztés, városrendezés nézőpontjából részadatokkal való kiegészítéséhez.

Az építmény Fischer Péternek, a 19. sz. első fele legjelentősebb pesti cukrászának fagylaltozó kioszkja volt.

A 18. sz. kilencvenes éveiben a gazdasági helyzet lendítő hatására számszerűen növekvő, majd a napóleoni háborúk idején fellépett pénzürtéktromlás hatására bekövetkezett tönkremenések következtében visszaeső pesti cukrász-kézművesség az 1820-as években Fischer Péter működésének megkezdésével kapott újabb, a későbbi időszakot is kedvezően befolyásoló lendületet és termékeivel szemben a társadalomnak az eddiginél szélesebb köreiben jelentkező igények felkeltését is előmozdító attitűdöt. Ennek

hatása volt a pesti belterületi városképnek és a város társadalma egyes rétegei szokásainak alakulására, fejlődésére.

Az 1801. február 9-én Pesten született⁵ Fischer Péter a Svájcból bevándorolt Peter Troll⁶ pesti cukrásznál töltött inasévei, majd nála 1818-ban történt felszabadulása, Budán, Bécsben, a Bécs melletti előkelő gyógyfürdő- és nyaralóhelyen, Badenban töltött segédévei, majd Bécsben Daun Ferenc grófnál fennállott urasági cukrászi szolgálata után megvásárolta tanítómesterének Uri utcai – akkor 613. összeírási szám alatt⁷ (a mai Petőfi Sándor utca 5. sz. alatti ház helyén) állott házban levő cukrászatát, majd a Városi Tanácstól 1823. november 8-án kapott jogosítvány alapján ugyanott megkezdte – az olymposi isteneknek nektárt töltő Hébé istennőt ábrázoló boltcímerkép alatt – önálló működését⁸ Ennek első éve a napóleoni időszakot követő gazdasági recesszió utáni politikai fejlődéssel párhuzamosan folyt városterebélyesedés és építés éveire esnek. Fischer olyan szakmai felkészültségre következtetni engedő és működésével igazolt ismeretekkel indult az önállóság útján, amilyenekről az addigi pesti cukrászokról szóló adatok nem tudósítanak. Cukrászboltja színvonalával kapcsolatos törekvéseinek egyik illusztrálója, hogy 1823-ban – Pesten elsőként – portálkirakatot építtetett boltja elé, s így neki tulajdonította az erről tudósító egykorú újságíró az érdemet, hogy ehhez az első impulzust adta, aminek nyomán már az elkövetkező másfél évtizedben számtalan követője volt.⁹ 1827-ben a cukrászok címjegyzékében már mint a Peter Troll tulajdonát képezett Belváros 427. számú (a mai Petőfi Sándor utca 18. sz. és Régi posta utca 19. számú ház helyén állott) házban levő cukrász szerepel.¹⁰ 1837-ben azonban cukrászata már a Szervita téren¹¹ (ma Martinelli tér) álló, akkor 423. összeírási számú, Wurm József és Heinrich Alajos tulajdonát képezett, később 444. számú (a mai Martinelli tér 4. sz. a. ház helyén állott) házban van.

A portálkirakatról szóló tudosítás a másfél évtized alatt az időjárás hatására megrongálódott portál ide történt átalakításáról ad hírt, hangsúlyozva, hogy Fischer költséget nem kímélve adott üzletének új fényt és csillogást. Az üzlet utcai oldala számtalan tükrével, ezek foglalataival és kereteivel, tűzaranyozott tartórudacskaival amelyek közül az oly bájosan festett HÉBÉ mosolyog a járókelőkre, – már impozáns látványt nyújt, s a meglepetést csak fokozza, ami az üzlet belsejébe lépő elé tárul. A leírtak újszerűek a Szervita teret nyugatról övező házsor által alkotott utcaképből. Nem csak színvonalas, új látványt nyújtanak, hanem a nagyvárosi elegancia irányába fejlődést is érzékeltetnek. Fischer üzletét magába foglaló ház homlokzatát, s így a portálkirakatot is – oldalnézetben láthatóan – Fuchsthaller Szervita teret ábrázoló metszete¹² örökölte meg.

A metszeten a házban lévő boltok portálkirakatai feletti cégtáblák közül a Fehérhajú utcához legközelebb esőről olvasható a FISCHER név. E szerint az ez alatti volt Fischer cukrászboltjának portálkirakata. Ezt a metszetről következtethetően két bejárati ajtó osztotta meg. A portál középső tagján megörökített álló ovális mező és az ennek közepére rajzolt álló nőalak Fischer cégérvégre és Hébé istenasszonynak erre festett ábrázolására utal. Nem volt azonban megnyugtatóan megállapítható Fuchsthaller aprólékos ábrázolásmódja ellenére és a metszetről készített fényképfelvétel 27x40 cm méretű nagytáblájáról sem, hogy mik voltak azok a tárgyak, amelyeket a metszet, mint a kirakatokból levőket ábrázol.¹³

Fischer vállalkozó szellemű volt. Ennek tulajdonítható többek között, hogy cuk-

rászolgáltában újszerű szolgáltatásokat vezetett be. Már az Uri utca 613. sz. alatti boltja 1824. évi hirdetésében felhívja a figyelmet arra, hogy termékeit nem csak azokat a boltból elvívó vásárlóknak adja el, hanem a boltjával szomszédosan kényelmes termet rendezett be, ahol színvonalas kiszolgálás mellett mindenféle hűsítő italokat és fagyaltot lehet fogyasztani. Ezzel Pesten – Heger Frigyesnek az 1810-es évek második felében tett uttörő vállalkozását követően – másodikként vonta a cukrászi tevékenység körébe termékeinek helyben, illetve fogyasztók részére való árusítását és az ehhez szükséges szolgáltatásokat.¹⁴ E szolgáltatásokat Szervita téri üzletben – Pesten újabb cukrászdai újdonságként – már azzal bővítette, hogy az itteni társalkodó szobában (Konversationszimmer) a legolvasottabb újságok és folyóiratok is rendelkezésre álltak a vendégeknek.¹⁵ 1830–1840. években feleségével közös tulajdonát képezte a Hajó utca 627. sz. ház (a mai Fehérhajó utca 2–6. sz. helyén állott házak egyike), amelyre második emeletet húzatott, udvarára pedig toldaléképületet építtetett.¹⁶ E házban gyümölcsbefőző műhelyt tartott üzemben. 1833-tól 1836-ig a pesti Redoute termeit bérelte, ahol bálakat rendezett, de értékesítette cukrásztermékeit is. 1838. évi adat szerint a Terézvárosban ecet- és rozsolis (= Rosoglio)¹⁷ gyára volt. 1842-ben pedig, amikor már érdeklődés volt a Városliget nyaralásra alkalmas környéke iránt, akkor itt, a Hermina mezőn, az akkor még csak tervbe vett kápolna helyétől nem messze, a nyaralni kívánók által bérelhető több lakást magába foglaló villát építtetett és tartott cukrászi szolgáltatások nyújtásával is üzemben.¹⁸ Látókörének és szakmai ismereteinek bővítése végett 1839-ben feleségével együtt utazást tett külföldre,¹⁹ s Párizsban is megfordult. Ilyen utazás a hazai polgári osztály tagjainál abban az időben még nem igen volt szokásos, viszont következtetést enged Fischer műveltségére és elért anyagi helyzetére.

Fischer a gyorsan fejlődő Pest életébe bekapcsolódó és azt továbbfejlesztő vállalkozásaihoz megvolt agilitása mellett szervezőkészséggel is rendelkezett: élenjárója volt a pesti cukrászok céhalapításáért vívott küzdelmének, amely a Helytartótanácsnak az akkori iparigazgatási rendszerben gyökerező döntése folytán céh helyett érdekképviseleti testület (Gremium) életre hívását tette lehetővé.²⁰

A Szervita téri üzlet 1837. évi kialakításának idejére Pesten a szórakozási alkalmak és lehetőségek a város társadalma különböző rétegeinek igényeit általában kielégítő és együttességükben már a nagyvárosi élet velejárói voltak. Ezek közé tartoztak a szállodák, vendéglői és a mind nagyobb szerepet játszó kávéházak. Utóbbiak és a cukrászboltok közül azok, amelyek a pusztán árusítóboltból már a helyben fogyasztáshoz szükséges szolgáltatásokat is nyújtó cukrászdákká alakultak át, a fagyaltfogyasztás szokásának terjedését mozdították elő. Fagyaltnak Pesten nyilvános helyen fogyasztásáról már 1782-ből van ugyan – a legkorábbi – adatunk, oly széles körben azonban, mint Bécsben, nem lehetett elterjedve, amint ez a svájci születésű történész, Dr. Friedrich Hurter 1839. évi nyári bécsi és pozsonyi utazásokon tett megállapításából következtethető. Azt írja, alig valószínű, hogy az Alpoktól innen bárhol is nagyobb lenne a fagyaltfogyasztás, mint Bécsben.²¹ Itt már az empire és a korai biedermeier idejében kimagasló mennyiségben fogyasztották. A bécsi cukrászok fel is ismerték a nagy keresletből nyerhető előnyöket, s szállítóivá váltak azoknak a kávéházaknak, ahol fagyaltot házilag nem készítettek. Egyik kedvelt és nagy látogatottságnak örvendő fogyasztási helye volt a fagyaltnak a Grabenen álló sátorzerű építmény, ahol hölgyek is megfordulhattak, akik az akkori bécsi

társadalmi szemlélet szerint kávéházba nem járhattak. Mind nagyobb számban létesültek a *Limonadehütte* vagy *Erfrischungszelt* nevet kapott fagyaltozó helyek, ahol mindenféle hűsítő italokat is lehetett kapni,²² és amelyek éppen vonzóerejüknel fogva a társasági találkozások kedvelt helyeivé váltak.²³

Pesten viszont éppen úgy, ahogy hiányzott a város belső részén felüdülést kínáló néhány fásított sétáló hely, ugyanúgy hiányzott itt olyan szabadtéri létesítmény is, ahol a közönség forró, fűledt napokon asztal mellett ülve hűsítő itallal és fagyalttal enyhülhetett volna. Így az 1830-as években nem volt Pesten olyan vagy hasonló kiképzésű és rendeltetésű létesítmény sem, mint amilyenek a bécsi *Limonadehütte*-k voltak.

E hiány megszüntetését szolgálóan kért 1838. december 6-án Fischer Péter – mint írja – „attól a szándéktól vezetve, hogy mind az idők szellemének, mind a műveltség emelkedésének eleget tegyen, mind a város növekvő szépségéhez és a lakosság kellemes kényelméhez hozzájáruljon”, a Szépítő Bizottmánytól arra engedélyt, hogy a Színház (ma Vörösmarty) téren... egy elegáns stílusban megépítendő, belül és kívül csinosan és szépen díszített, fából való *Limonadehütte*-t, mégpedig kizárólag a nyári hónapokra szólóan felállíthasson”, mégpedig a térnek a Bizottmány által megállapítandó helyén és méltányos ellenszolgáltatás fizetése mellett. Kérelmét azzal indokolja, hogy ilyen *Limonadehütte*-k Bécsben, egy sokkal szűkösebb helyen, mint a pesti Színház tér, nevezetesen a Grabenen a város előnyére és a lakosság kétségtelen kényelmére már évek óta állnak.²⁴

A Szépítő Bizottmány a kérelmet egy 1826. évi rendelkezés szerinti korlátozásra tekintettel döntésre elnöke, a nádor elé terjesztette. A Városi Tanácshoz 1826-ban intézett rendelkezés ugyanis előírta, hogy a Színház téren, az ottani nagy forgalom miatt még országos vásár idején sem szabad bódékat felállítani. Felterjesztésében a Szépítő Bizottmány arra is rámutatott, hogy egy, a bemutatott rajz szerint szorosan a tér közepén álló kút mellett felállításra kerülő bódé a tér díszére lenne, már csak azért is, mert a tér a bódé tulajdonosa által saját érdekében történő seprésre kerülne, s a bódé nem akadályozná a közlekedést sem. Felhívta a figyelmet a Szépítő Bizottmány, hogy a színházépületben fog lakni egy cukrász, aki nyári időben az utcán, a színházi előadások idején pedig a színház halljában frissítőket kínál.²⁵

Fischer kérvényéhez csatolta a tervezett létesítmény rajzát. A rajz adalék ahhoz, hogy milyen külsőt nyújtva kívánta szolgálni Fischer a felüdülést hűsítő italok és fagyalt mellett kereső közönséget és a tér képét.

Az építmény oldalai közül az egyik hosszabb (a homlokzati), és a két rövidebb nyitott. A homlokzati nyílást lábazat és kanelura nélküli két oszlop osztja meg. Az épület sarkain fejezetlemezekkel és lábazattal kialakított sarokpillérekre emlékeztető térelhatárolók állnak. Ezeken – és a homlokzati oldalon – a két oszlop egyszerű, négyzetes fedőlemezén, a klasszicista stílusnak megfelelően erőteljes tagolású párkány húzódik, s e felett sima attika látható. Az antik elemekből komponált, higgadt vonalú, sima klasszicista építmény lényegében egy oszlopcsarnok, amely kétszer olyan hosszú, mint a magassága.

Figyelemre érdemes, hogy amikor az 1830-as években a biedermeier szemléletben, hangulatában a korábbival szemben bizonyos eltérés mutatkozott, s klasszicista köntösből előlép a rokokó polgári utánérzése (pl. bútorok vonalainál és a női ruházatban és egyes festészeti alkotásoknál is), ugyanabban az időben, egy, a rendeltetésben a kellemes

felüdülést szolgálni hivatott létesítmény céljára nem egy könnyed, hanem a simaságánál fogva komoly, együttességében mereven ünnepélyes megjelenésű építmény terve készült, és került az építető által elfogadásra, majd felállításának engedélyezése véggett bemutatóra.

Nem tűnik ki azonban a tervből, hogy a kínálásra kerülő hűsítő, fagyaltok tárolása, és a használt edények tisztítása az építmény belső terében, az ennek elválasztásával kialakításra kerülő helyiségben, vagy valamilyen toldaléképületben történne.

A nádor, mint a Szépítő Bizottmány elnöke a felterjesztett iratok alapján 1838. december 21-én úgy rendelkezett, hogy Fischer kérelmét el kell utasítani. A Fischerrel ismertetésre került rendelkezés indoka, hogy a Színház teret az ottani forgalmat hátráltató minden akadálytól szabadon kell hagyni.²⁶

A nádori rendelkezés folytán Pest – mint látni fogjuk, már csak egy rövid időre ugyan – elesett a hűsítő mellett felüdülést lehetővé tevő *Limonadehütte*-től, de ezzel együtt egy olyan, bár csak ideiglenes jellegű építménytől, amely megjelenésénél fogva kedvezően illeszkedhetett volna a térnek a klasszicista stílusú színházépület által meghatározott látványába.

1840 tavaszán Mayer Vince kávé, a Színház utca (ma Vigadó utca) és a Mária Dorottya (ma Dorottya) utca sarkán állott Magyar Király szálló bérlője szeretett volna a Pesten változatlanul fennálló igény kielégítéséért és – mint írja – más nagy városok, különösen Bécs mintájára egy felüdülést szolgáló pavilont, egy *Limonadehütte*-t, mégpedig ugyancsak a Színház téren felállítani. Ezt a helyet azért tartja egyfelől megfelelőnek, másfelől a célt szolgálónak, mert a Színház tér a város közepe, közel van a híd és a Vásártér, különösen a színház, amelynek látogatói számára kellemes lenne, ha forró nyári este, előadás után és a felvonások közti szünetekben a szabadban üdülnének fel.

Mayer csak május, június, július és augusztus hónapokban álló és oly műszaki megoldású létesítményhez kért engedélyt, amelynek oldalfalai és a tetőzete belülről lennének összekapcsolva, mégpedig csak vaskampókkal, hogy az bármikor felhívásra néhány perc alatt szétszedhető és helye kiüríthető legyen. A Városi Tanács az 1838. december 21-i arra a nádori döntésre hivatkozással, hogy a Színház teret szabadon kell hagyni, a kérelmet 1840. április 3-án elutasította. Ezzel egyezően döntött Mayer orvoslást kérő beadványa folytán 1840. június 8-án a nádor.²⁷

II.

Fischer változatlanul kitartott a felüdülést hűsítő fogyasztásának lehetőségével együtt nyújtó létesítmény felállítása iránti szándéka mellett. Mert erre az eredeti terve szerinti helyen, a Színház téren nem volt lehetőség, 1840. tavaszán arra kért engedélyt a Városi Tanácstól, hogy nyári időre szólóan a Szervita téren, a térnek a bolttal szembeni részén állíthasson fel egy, általa *Limonade Gezelt*-nek nevezett, tehát sátor szerű létesítményt. A kérelemnek Patisz Károly városkapitány jelentése alapján az 1840. április 3-i tanácsülésben történt tárgyaláskor a Tanács megállapítja, hogy Fischer állandó helyisége nem elég nagy ahhoz, hogy a nyári hónapokban növekvő számú vendégeket befogadja, s mert a sáornak a Szervita téren, mégpedig az ottani szobor háta mögött, fronttal a

cukrászbolt felé nézően megépítése pedig a gyalogos forgalmat nem akadályozná, megadja az engedélyt a sátoznak a nyári hónapok idejére történő felállítására, azzal a kikötéssel azonban, hogy Fischernek a boltja előtti járdát szabadon kell hagynia. Kár, hogy addig, amíg a Színház térre szánt, de meg nem valósult építmény terve – szerencsére – megmaradt, a Szervita téren megvalósult sátoznak a felállítását engedélyező tanácsi határozatban bemutatottként említett tervét nélkülöznünk kell, ami kizárja megjelenésének megismerését.

A Tanácsnak a sátor felállítási helyét meghatározó és a járda szabadon hagyását előíró rendelkezése két helyszíni adottság megemlítését igényli. Az egyik, hogy a Szervita térről észak felé indulva csak balra, a Kristóf téren át, vagy jobbra, a Hajó (ma Fehérhajó) utcán lehetett tovább haladni, mert a mai Bécsi utcának megfelelő irányba haladásnak útjában állott a Fehér Hajó fogadónak csak az 1869. évben megindult kisajátítás²⁸ után lebontott épülete. Annálfogva, hogy az Úri (ma Petőfi Sándor) utcából a Színház (ma Vörösmarty) tér felé és ellenkező irányba elsősorban a Szervita téren és Kristóf téren át vezetett az út, a Szervita tér Fischer cukrászboltja előtti járdája szabadon hagyását előíró rendelkezés egy sűrű forgalmat lebonyolító útvonalnak a téren áthaladó szakasza szabadon hagyására irányult.

Nem értékelhető ilyen egyértelműen a másik, a szobornak a téren létéből származó helyszíni adottság. Fischer, mint láttuk arra kapott engedélyt, hogy a sátrat a szobor háta mögött (am Rücken der dortigen Statue) állítsa fel. A téren álló szoboroszlop történetét vizsgáló Dr. Schoen Arnold a Szervita templomról és rendházról 1756-ban készült és általa pontos helyrajzi képet nyújtónak minősített (és a bécsi szervita rendházba került) festményre alapítva az 1729-ben felállított szoboroszlop eredeti helyeként a térnek a templom bejárata előtti, annak középtengelyében levő részét jelöli meg.²⁹ A szoboroszlopnak ezzel egyező elhelyezéséről tanúskodik a szerviták pesti épületcsoportjáról Sebastian Rosenstingl bécsi építész 1769 körüli rajza nyomán T. D. Herz által készített rézmetszet, amelyet pedig Rómer Flóris minősített hitelesnek.³⁰

A szoboroszlopnak a templombejárat középtengelyében állásából kiindulva könnyebben is képzelhető el, hogy a sátoznak a szoboroszlop háta mögé állítása a tér nyugati oldalán haladó forgalmat nem akadályozta. A szoboroszlop és Fischer boltja közötti távolság azonban sokkal kisebbnek látszik Hofbauernek 1827-ből való rajzán és Fuchsthallernek 1840 körül a térről készített metszetén.³¹ Az előbbin a tér templom előtti része teljesen szabad, s a szoboroszlop a templom (képzletben észak felé meghoszabított) középtengelyétől nyugatabbra eső helyen állónak látszik. Az utóbb említett kép rajzolójának a képről következtetett nézőpontja a tér rendház előtti déli végének az a pontja, ahonnan a tér északi keskenyedését határoló házak közötti zavartalan kilátását nem a templomkapuval szembeni ház, hanem éppen a szoboroszlop akadályozta. A szoboroszlopnak a két ábrázoláson megörökített helye tehát nem a templom előtt, annak tengelyében volt, mint az az 1756. évi festményen és az 1796 körül készült rajzon látható, hanem nyugatabbra. Az 1827. évi és az 1840. évi ábrázolásból levont következtetés megalapozottsága mellett szól, hogy Balla Antal 1785-ben Pestről készített részletes térképe³² szerint sem a templom előtt, a templom középtengelye vonalában áll a szoboroszlop, hanem a rendház Szervita téri bejárata középtengelyétől nyugatabbra. Ennél fogva viszont a szoboroszlop és a nyugati térfüggőnyt alkotó házsor közötti távolság

kisebb, mint amekkorának az az 1769 körüli rajzból következtethető. E távolság-különbségnek különösen Fuchsthaller metszete alapján érzékelhetősége még érthetőbbé teszi, hogy a Tanács szükségesnek tartotta a nyugati házsor előtti járda szabadon hagyásának előírását.

A szoboroszlop helyének változása elsősorban az oszlop története körébe tartozik, s mint ilyen tárgyunkon kívül esőnek tűnik. Ezzel szemben a szoboroszlop Fischer sátra felállításakor helyének szempontunkból jelentősége van, mert ez határozta meg a Szervita tér nyugati oldalán haladó forgalomnak a sátor felállítása utáni lehetőségét és adottságait. Ez viszont hozzátartozik a kioszk helytörténeti kapcsolatához.

E kapcsolat miatt tanulmányunkba kellett vonnunk a Szervita tér ábrázolásait. S mert ez megtörtént, talán nem vonható kifogás alá a képi forrásokon, de elsősorban Balla térképén alapuló annak a megítélésünknek innen el nem hagyása, mely szerint a képi források adatot és alapot szolgáltatnak arra a következtetésre, hogy a szoboroszlop már 1785 előtt, s nem csak az 1863. évi restaurálásakor³³ került el e templom bejárata előtti eredeti helyéről.

A pesti Szervita Konvent, amikor tudomására jutott Fischer sátrának a szoboroszlop mögé kerülését lehetővé tevő tanácsi határozat, akkor a sátor felállítására adott engedély visszavonását kérte. A Helytartótanáctól a Városi Tanácshoz érkezett kérelmét azzal indokolta, hogy a Szervita tér területe a Konvent tulajdona, mert azt 1726-ban megvásárolta, oda szobrot állíttatott, az vallási tisztelet tárgya, s a Tanács határozata hozatalakor mindezt figyelmen kívül hagyta.

A Helytartótanács jelentést kérő leíratának a Városi Tanácshoz 1840. április 22-én érkezését és annak április 27-én Patisz városkapitánynak kiadását követő második napon Fischer beadványt intéz a Tanácshoz, amelyben előadja, hogy a tavaszi meleg időjárás közeledtére tekintettel nem késlekedett nyomban az engedély elnyerése után a sátor megépítéséhez szükséges munkák elvégzésére a megbízást megadni. Ennek eredményeképpen a sátor április 28-ára elkészült, a vállalkozási díjat kifizette, és hogy a „magas uraságok és a közönség elvárásainak megfelelően”, a sátor elegáns belső kiképzésére, valamint a frissítők felszolgálásához szükséges edények beszerzésére jelentős összeget fordított; az eddigi kiadásai váltójegyben számolva 5000 forintot (5000 Gulden Wiener Währung) meghaladóak voltak. Kéri a sáturnak a Szervita téren való felállítására adott engedély érvényben hagyását, vagy a Színház téren való felállítása engedélyezését és beadványának a Tanács által a Helytartótanácsához intézendő jelentéshez csatolását.

A Tanács április 29-i jelentésében részletesen ismertette a Szervita tér területének tulajdonjogával kapcsolatos előzményeket, rámutatott a Szervita Konventnek a tulajdonjogára vonatkozó álláspontja megalapozatlanságára és részletezte a Fischernek adott területfoglalási engedéllyel kapcsolatos körülményeket. Jelentette a Tanács, hogy az engedély adásánál szem előtt tartotta az akadálytalan közlekedéshez fűződő közérdeket. E tanácsi jelentés szolgált adatot arról, hogy Fischer a vendégek részére a térnek a sátor előtti területére is helyezett már ki kis asztalokat és székeket. A Tanács szükségesnek tartott oly rendelkezést, amely szerint Fischer ily módon nem szűkítheti a közlekedési sávot, egyben nem tartotta megengedhetőnek, hogy a sátorban vagy az előtt zeneszolgáltatásra kerüljön sor.

A Helytartótanács május 12-i leíratával elrendelte a területfoglalási engedéllyel

kapcsolatos feltételeknek újabbakkal való kiegészítését. Így előírta, hogy a sátor sem a szomszédos templomban megtartásra kerülő istentisztelet alkalmával, sem a téren álló szoboroszlopnál akár a délutáni órákban is folyó ájtatosság, szertartás idején, nemkülönben a kávéházakra megállapított zárórát követő időben nyitva nem tartható, valamint, hogy Fischer a teret tisztán tartani és a szoboroszlop sértetlenül és tisztán maradásáról gondoskodni köteles.

A Szervita Konventnek a tulajdonjoggal kapcsolatos igényét a Helytartótanács az erre illétekes útra utasította.

A Tanács a helytartótanácsi leírat alapján 1840. május 16-án hozott határozatával a sátor felállítására adott engedélyt a következőkkel egészítette ki: Fischer

- a sátrat a szomszédos szobor és templom miatt addig, amíg az istentisztelet tart, délelőtt és délután egyaránt zárva köteles tartani,
- köteles a tér és az ott álló szobor tisztán és rendben maradásáról gondoskodni,
- a sátrat a kávéházakra megállapított zárórán túl nem tarthatja nyitva, s
- felhívásra köteles azt eltávolítani.

A Tanács Fischernek a feltételek megtartására utasítását és azok megtartása feletti őrködést a városkapitányra bízta.

A város egyik központi téren felállított, megjelenésében Pesten újszerű építményre, rendeltetésében pedig a fagylalt és hűsítő italok kellemes és színvonalas környezetben fogyasztását igénylő közönséget szolgálni hivatott cukrászi létesítményre, röviddel az üzembe helyezés után, a sajtó is felhívta a figyelmet. A PESTHER TAGEBLATT „Hebe kioszkja” cím alatti tudósításában arról is szól, hogy a frissítőket kínáló létesítménynek Fischer a *kioszk* megnevezést adta, s e szó jelentésének magyarázatával³⁴ egyben tájékoztatást hagyott annak létesítési tervét sajnos nélkülözni kénytelen utókor számára arról, hogy milyen is volt a reformkori Pestnek ez az építménye. E tudósításból válik ismertté, hogy az nem volt sem egy puszta vászonból való fődél, sem egy tulajdonképpeni sátor, hanem egy minden oldalról nyitott olyan építmény, amelynek egy része felett az újságíró által baldachinnak nevezett (a tudósításból ki nem tűnő anyagból való) tető volt. A Színház térre tervezett igényes, ünnepélyes megjelenésű építmény helyett egy sátor-szerű létesítményt kapott Pest. A városképet ért veszteséget nem pótolta, hogy annak, mint a PESTHER TAGEBLATT írja, mind külső kialakításánál, mind belső terében, mind a baldachinok alatt minden együtt volt, amit a legnagyobb elegancia és a legjobb ízlés nyújthat. Ide tartozóan említi meg az újságíró – ami ugyan nem az építészeti kialakítás, hanem a cukrászi vendéglátás színvonalához tartozik, de e vonatkozásban lényeges szakmatörténeti adatszolgáltatás – hogy Fischer névjelzéses edényekben szolgálta fel kiváló minőségű fagylaltját,³⁵ amelyből a HIRNÖK tudósítója szerint „minden délután 12 és több féle szolgáltatik ki.”³⁶

A sátor a közönség érdeklődését lekötő, egyben tetszését kiváltó lett annyira, hogy báró Podmaniczky Frigyes emlékiratainak közel fél évszázad múlva – naplójából – történő összeállításakor és kiadásakor³⁷ is érdemesnek és érdekesnek tartotta megemlégetését. Innen ismeretes, hogy Fischer arra – mint Podmaniczky Frigyes írja – a „Hébének kioszkja” feliratot pingáltatta, amely feliratot darabos magyarságúnak, de dicséretesnek tart, „mert ez volt az egyik legelső magyar feliratú nyilvános helye Pestnek”. Egyben megemlíti, hogy az „csinosan berendezett” volt.³⁸

A Pesti Szervita Konvent nem tudott belenyugodni, hogy a társasági találkozó hely a sajátjuknak tulajdonított ingatlanon, és az ott álló Mária-szobor tövében van. A szerviták úgy ítélték meg, hogy az zavarja és akadályozza a szobrot felkereső hívek ájtatosságát. Kérelmükre Kopácsi József esztergomi érsek 1841. március 19-én az uralkodóhoz fordult. A Helytartótanács a kérelmet a szervitáknak a „hűtő italok adására állított hajlék” eltávolítása iránti kérelme melléklésével és azzal küldte meg 1841. május 25-én a Városi Tanácsnak,³⁹ hogy ha Fischer Péter „a kérdéses hajlék” felállítására az 1840. május 12-i leíráttal adott engedély szerinti feltételeket nem tartaná meg, egyébként pedig a miatt, „hogy ezen hajlék hátulsó része, ugyanis az ahhoz ragasztott kamra, melyben az edények öblítettnek, közvetlen az ott álló képoszlopot is éri”, Fischert szorítsa a feltételek megtartására, egyben az említett hátsó kamrát haladéktalanul távolítsa el, hogy a szoborállvány minden felől szabadon megközelíthető legyen, az edények mosogatása pedig ne a szoborállvány közelében, hanem Fischer boltjához tartozó helyiségben történjék. Felhívta a Helytartótanács a Városi Tanácsot annak jelentésére is, hogy „ezen kunyhó nem tétethetnék-e más valami térre” át. A csak 1841. július 13-án megérkezett leírát alapján a Tanács már másnap arra hívta fel Patisz városkapitányt, hogy a mosogató kamrát tústént távolítsa el, Fischert az engedély szerinti feltételek megtartására szorítsa, és a kioszk áthelyezése ügyében Fischer meghallgatása után tegyen véleményes jelentést.

A városkapitány a tanácsi végzésről annak vétele után Fischert értesítette, s közölte vele, hogy ha a kamrát 3 nap alatt el nem távolítja, akkor azt az ő költségére lebontatja. Fischer emiatt a Városi Tanácshoz intézett kérvényében azt kérte, hogy a kioszk a folyó (1841) évben a meglevő állapotban megmaradhasson, a következő évre pedig engedélyezze a Tanács annak a Színház téren való felállítását.

A kérvényben előadott és 32 személy által aláírt „Attestat”⁴⁰ csatolásával alátámasztott indoklásában előadták, ha Fischer és 32 nyilatkozó érthető subiectivitásánál fogva nem is hiánytalanul egyértelmű tényként, de várostörténeti apró forrásadatokként figyelemre érdemesek. Ezek szerint a Szervita tér a kioszk felállítását megelőzően soha olyan tisztán tartott nem volt, mint azóta, mert az előtt a Mária-szobor környéke az a körül álló bérkocsik és lovaik által okozott, s egyéb szemétnak rakhelye volt, most pedig, hogy a kioszk ott áll, a szemét nem söpörhető oda, mert az „meg nem türeik”. A „hűsítő hajlékban és annak körülletében – írja Fischer – a legválogatottabb társaságok szokván összegyűlni, ottan mindenkor a legszebb rend és legilledelemesebb társalgás is uralkodik”.

A városkapitány a mindezekre kiterjedő jelentésében hangsúlyozta, hogy Fischer a Helytartótanács által szabott feltételeket pontosan megtartotta. A jelentés egyébként további adatot szolgáltat az építmény kialakításáról. E szerint az említett kamra, amelyben a fagyaltot tartják és ahol az annak felszolgálásához használt üvegedényeket tisztítják, a vendégek fogadására szolgáló belső térrel szoros kapcsolatban van, s a fagyalt a kamrából „két kis ablaknyíláson keresztül a hajlékban és körülötte ülő vendégeknek szolgáltatik.”

Az áthelyezés kérdésében a városkapitány úgy nyilatkozott, hogy a Színház téren kívül a városban más alkalmas helyet, amely Fischernek megfelelné, nem tud megjelölni.

Fischer azonban (kelet nélküli) beadvánnyal a Helytartótanácshoz is fordult, előad-

va ebben, hogy a kamra eltávolítása esetén a tetemes költségekkel felállított kioszk frissítők árusítására alkalmatlan, mert azok megkívánják a gyors felszolgálatukat, mihez viszont szükséges, hogy azok az értékesítési hely közelében készen tartva legyenek. Kérése itt is az, hogy a kioszk a folyó évben fennmaradjon s a következő évben a Színház téren legyen felállítható.

A Helytartótanács július 27-én kelt leiratában a korábbi keménységéből már engedve, a kamra lebontásának függőben tartását rendelte el s felhívta a Tanácsot, 8 nap alatt tegyen jelentést. Figyelemre érdemes, hogy ez a Fischernek kedvező leirat, szemben az előzővel, már másnap megérkezett a Városi Tanácshoz s az már harmadnap jelenti, hogy a Színház téren kívül alkalmasabb hely a városban nincs, de mert a nádor ezt a teret szabadon hagyni rendelte, (ez utalás a Fischer és Mayer Színház térre szánt létesítményei ügyében 1838. december 21-én ill. 1840. június 8-án hozott nádori döntésre), az ügyet a Helytartótanács döntése alá bocsátja.

Az is figyelemre érdemes, hogy csak a nyári idény elmúltával, október 12-én került sor újabb helytartótanácsi intézkedésre. Az ezt tartalmazó és a Városi Tanácshoz csak november 14-én érkezett leirat szerint „olly k. királyi Határozat adatván ki, hogy a fent forgó tekintetknél fogva a kérdéses kunyhó (: Kioszk :) Fischer Péter Ön öhajításához képest és onnan elmozdítottassék s más alkalmasabb helyre állítottassék”, miért is utasítást kap a Városi Tanács, hogy a királyi rendelkezést azonnal hajtsa végre.

A rendelkezés célja azonban csak az volt, hogy a kioszk a Szervita téri szobor mellől kerüljön el, de nem az, hogy végképp szűnjék meg, amint ez a rendelkezésnek abból a befejezéséből tűnik ki, hogy a kioszk „más alkalmasabb helyre állítottassék”.

A leiraton alapuló tanácsi határozat november 14-i meghozatalakor „A kérdéses kunyhó már elszedetvén”, a városkapitány arra kap felhívást, hogy Fischert az alkalmasabb hely kijelölésére szólítsa fel, s tegyen jelentést.

A mondottak szerint Hébé kioszkja pontosabb időmeghatározáshoz szükséges adat hiányában csak időspaciumokban meghatározhatóan 1840. április 3. és 28. közöttől az 1841. évi nyáridényi nyitvatartás vége és november 14-e közötti valamelyik napig, tehát kb. másfél évig volt a Szervita téren.

III.

Az 1841. november 14-i tanácsi határozatot követő néhány nap múlva, november 20-án tett nyilatkozatában Fischer az eredeti szándékával egyezően a Színház teret s annak az általa csatolt rajz szerinti helyét jelölte meg. Indokainak felsorolásában írtak és a beadvány alapján tett mérnök-közigazgatási intézkedések mai korunkra maradt forrásadatokként értékesek a Színház téren akkor fennállott állapotok, a közlekedés szokás alapján kialakult ottani rendje és a járművek haladási irányának megismeréséhez.

A városkapitány jelentésében a körülményeket Fischer indokaival egyezően ismertetve, Fischer beadványában foglaltakkal egyetértett, javasolta a Tanácsnak a kioszk Színház téren történő felállítása engedélyezését, s az engedélynek jóváhagyás végett kedvező véleménnyel a Helytartótanácshoz való felterjesztését. Óvatos volt azonban a városkapitány, amikor jelentésében megemlítette a nádornak Mayer Vince kérelmével

kapcsolatos 1840. évi döntését, de óvatos volt a Tanács is, amikor december 17-én csak úgy döntött, hogy a városkapitány által jelentett körülményeket a Helytartótanácsnak felterjeszti.

Az 1842. január 14-én elküldött felterjesztés már egyértelműbb, és azt tükrözi, hogy a Tanács és a város társadalma érdekelt része igényeit érvényre juttatni – és Fischer céljai megvalósítását előmozdítani törekszik. A Tanács visszautalva a nádor 1838. és 1840. évi döntésére, amelyek az akadálytalan közlekedés érdekében zárták ki hűsítők fogyasztására alkalmas és nyári idényben üzemben levő cukrászdai vagy kávéházi vendéglátóhelynek a Színház téren felállítását, arra mutat rá, hogy a tapasztalat szerint Fischernek a Színház térnél kisebb Szervita téren állott kioszkja sem akadályozta a közlekedést, s hogy e kioszk a Színház tér rajz szerinti helyén felállítása esetén sem lesz útjában a közlekedésnek. Kiemelte azonban a Tanács azt is, hogy az ilyen vendéglátóhelyet megkedvelt közönség kényelme a Színház téren zavarmentesebb lesz, s hogy a javasolt hely rendőrségi szempontból is alkalmasabb. A Tanács oly döntést kért, hogy Fischer a kioszkot a megjelölt helyen „további rendelkezésig, minden abból származandó következtetés nélkül és egyedül a nyári hónapok alatt felállíthassa”. Ez az idítványozott korlátozás a Városi Tanács oly jogi vonatkozású előrelátásáról tanúskodik, amelynek mint látni fogjuk, a városfejlődés folytán negyed század múlva bekövetkezett városrendezési szükséglet kielégítésekor lett a köz akkori érdekének érvényre juttatását lehetővé tevő szerepe.

Nem egészen egy hónap múlva, február 3-án megérkezett a Helytartótanács leirata, amely szerint a kioszknak a felterjesztés szerinti helyen történő felállításával szemben „többé semmi észrevétel nem forogván fent”, most már a Városi Tanácsra bízta az ottani közlekedési érdekek érvényre juttatását, amikor arra kötelezi a Tanácsot, gondoskodjék, hogy a Színház téren a közforgalom ne legyen akadályozva, s a téren levő bérkocsiknak a célszerű elrendezése mellett mind a gyalogosoknak, mind pedig a kocsiknak minden irányból szabad és megfelelő útjuk maradjon. A döntésről a Tanács már másnap, február 4-én hozott határozatával a városkapitány útján értesítette Fischert, s felhívta a város első mérnökét, Erhardt Ágostont, hogy a kioszk felállítási helyét jelölje ki, s erről még a felállítás előtt tegyen jelentést.

A mérnöki eljárás eredményeképpen megállapításra került, hogy a kioszknak a tervezett helyen felállítása esetén a kioszk háta mögött 14–15 öl (= az abban az időben alkalmazott hosszértékek méterrendszerben mért hosszának különbözősége miatt csak *körülbelül számolva* 26,6 – 28,4 m) távolságra levő terület – fiakerenként bőségesen 4 négyszöglet (= kb. 14,4 m²) számítva – akár 80–100 fiaker állomásoztatására is elegendő ugyan, a tervezett felállítási helytől 2 ölnyire (= kb. 3–8 m) levő nyilvános kút használata azonban csak a színházépület előtti passage további szűkülését eredményezné, ami nem ajánlatos, s mert a kút megfelelő használata a kioszknak a tervezett helyen felállítása esetén nem lenne lehetséges, Fischer a kút betömését és egy új kútnak a létesítését saját költségén vállalta. Ennek folytán a városi mérnök is a megjelölt helyet tartotta a legalkalmasabbnak a kioszk felállítására

A Tanács 1842. február 25-én az ügyet a Gazdasági Bizottság elé utalta. A Gazdasági Bizottság 1842. március 22-i ülésében úgy foglalt állást, hogy a téren levő kútnak a csatolt (de az iratok között sajnos már nem található) rajzon jelölt helyre lenne legcélszerűbb

áthelyezni, a meglevő kút pedig kerüljön betömésre. A Bizottság az áthelyezés műszaki kivitelezésének módját is előírta, s javaslatot tett a költségeknek Fischer és a város között miként történő megosztására. A Bizottság azt tartotta szükségesnek, hogy Fischer ne csak a meglevő kút merítő szerkezetét szereltesse át az új kútba, hanem a lakossági vízellátás javításához fűződő érdektől vezetve azt is szükségesnek tartotta, hogy egy második merítő művet is szereltesse be, ezt azonban a város bocsássa rendelkezésére. Meghatározta a Bizottság, hogy a két merítő szerkezetét 4 ill. 14 láb (= kb. 1,30, ill. 4,50 m) vízmélységbe kell beépíteni. Az új kútnak a mondottak szerint és jó anyagból megépítésre felügyelésre a Bizottság a városi mérnök és két választó polgár kiküldését javasolta.⁴¹ A Tanács a Gazdasági Bizottság véleményét március 26-án elfogadva, az erről szóló határozatát közölte a városi mérnökkel, és a két választó polgárral. Eljárásukról tudósító irat – legalábbis az eddigi kutatási eredmény szerint – nem ismeretes.

A kioszk még 1842 tavaszán a tér délnyugati sarkán felállításra került.⁴² A felállítási munkák befejezésének napjáról adat nem áll rendelkezésünkre. Arról van csak adat, hogy a kioszkot április második felében állították fel. Lechner János szépipítő bizottmányi tiszviselő 1842. április 26-án tett jelentést arról, hogy az 1826. évi korlátozó rendelkezés és Fischer Péter kioszk-felállítás iránti kérelmének 1838. évi elutasítása ellenére minden előzetes bejelentés nélkül kioszkot állítanak fel, amely, mint Lechner szükségesnek tartotta rámutatni, a színház épületében levő és tekintélyes bért fizető kávéfőzőnek nem csekély hátrányt fog okozni.

A Szépipítő Bizottmány képviselőjében Patisz városkapitány május 12-én Lechner kézírásával szövegezett jelentésben és az 1826. évi rendelkezésre valamint Fischer 1838. évi elutasítására hivatkozással, egyben a Lechner féle jelentés melléklésével tesz jelentést a nádornak, hogy egy kioszkot tanácsi engedéllyel elegáns formában felállítanak és a nyilvános kutat egyelőre áthelyezték. A nádor május 26-án csak annyit válaszolt, hogy miután Fischer az ő előzetes tudtával és helytartótanácsi eljárás keretében kapott engedélyt a kioszk felállítására (ez utalás az 1842. február 3-i helytartótanácsi leiratra), a Szépipítő Bizottmány jelentését tudomásul vette. Lechner az április 26-i jelentésével, Patisz, aki az engedélyt tartalmazó leiratot a városi tanácsi ügyintézés keretében intézkedésre megkapta és így a Szépipítő Bizottmány képviselőjében a nádorhoz intézett jelentés megtételekor azt már ismerte, a nádornak történő jelentéssel fedezte le magát (talán Lechnerrel szemben?), majd a Szépipítő Bizottmánynak a hozzá intézett nádori leiratot irattárba tenni rendelő határozatát a leiratra Lechner volt kénytelen rávezetni.⁴³

A kioszk május első felében már nyitva volt a közönség részére, amit igazol, hogy Széchenyi István május 13-i színházban léte után már vendége volt annak.⁴⁴

A források nem adnak megnyugtató tájékoztatást arról, hogy a Színház téren felállított kioszk azonos volt-e a Szervita téren lebontottal, vagy nem. Az, hogy az iratokban a szervita téri kioszknak a *Színház térre áthelyezéséről* olvashatunk, még nem szól egyértelműen arról, hogy ugyanaz az ideiglenes építmény került a Színház térre, mint amelyik a Szervita téren állott. Az, hogy a Szervita térről a PESTHER TAGEBLATT-ban olvashatók szerint az sátorszerű építmény volt, s hogy Alt Rudolf Színház teret ábrázoló rajzán látható kioszk is ilyen külső megjelenésű, lényegében romantikus ihletésű fapavilon, arra a következtetésre indít, hogy a kettő azonos volt. Ellene szól viszont ennek Podmaniczky idézett naplófeljegyzése, amelyből az következik, hogy nem voltak

azonosak, mert a Szervita térít szűkösebbnek állítja, mint amilyen a Színház téri lett. Elképzelhető viszont az is, hogy a Szervita téri került a Színház térre, de nem eredeti állapotában, hanem több vendég befogadhatása érdekében történt megnagyobbítása után, de a Szervita térivel azonos külső megjelenéssel.

Kioszknak a Színház téren felállítása érdekében folyt eljárásban keletkezett iratok a térnek a felállítás előtti képéről a következők szerint tudósítanak.

A térnek a kioszk számára eredetileg kiszemelt részét 3 oldalról az ott állomásozó fiákerek vették körül, s e négyszög közepén közlekedés nem volt, minthogy a lovaskocsi forgalom vagy a színházépület és a fiákerek között, vagy a keleti házsor és a fiákerek között vonult. A tér északi oldalán volt Harmincadhivatalba való be- és onnan kihajtás a fiákerek mögött éppúgy zavartalan volt, mint a színházlátogatók előadások alatt a Színház (ma Vigadó) utcánál várakozó hintóinak a színházépület középizolitjának árkádján át történő elhaladása. A térről eltakarítatlan lótrágya a levegőt különösen nyári időben elviselhetetlen szagúvá tette. Abból, hogy Fischer késznek nyilatkozott a teret a kioszk környékén saját költségén kövezettel burkoltatni, az következik, hogy a kioszk feállítása előtt a tér burkolatlan volt.

Fischer azzal indokolta a kioszknak a Színház téren felállítására irányuló szándékát, hogy a tér fekvésénél és kiterjedésénél fogva összekapcsolja az óvárost (így nevezi a korábban városfallal övezett várost, tehát a mai V. kerület Deák Ferenc utcától délre eső részét) és az újvárost (így nevezi a kiépülő Lipótvárost), s ekként a nyilvános nyári szórakozóhelyekben egyébként is szegényes város közönségének kényelmét szolgálónak látja a kioszk itteni elhelyezését. A város számba jöhető többi terén, így a József (ma József nádor) téren és az Új Vásár téren (ma Engels tér) viszont vásár idején sűrűn állnak a vásári sátrak, ami nem teszi lehetővé, hogy a minden oldalról szabadon megközelíthetően kiképzett kioszkt a vendégek akadálytalanul látogathassák.

A reformkori pest fekvésénél fogva valóban központivá kialakult terének képe és adottságai a kioszk felállítása után a kioszk ott léte folytán és azzal változtak, hogy a tér kőburkolatot kapott.

A kioszk – a negyvenes évek elején megjelent nyelvújítási szóval: fagyalda⁴⁵ – éppúgy, mint a Szervita téri, hamar kedvelt találkozó és szórakozó helye lett – egy tanácsi jelentés szóhasználata szerint – a műveltebb közönségnek. Garay János RÉGELŐ PESTI DIVATLAP-ja a Színház téri kioszkt Pest „valódi díszé”-ként említi, ahol „a város díszét egybegyűlve” lehetett látni.⁴⁶ Visszatérő, és a kioszk fennállása első évében, 1842-ben május–szeptember hónapokban 16 alkalommal, vendége volt Széchenyi István, aki általában színházi előadás után, néha előtte kereste fel. Naplójának az itteni találkozásait megőrkítő feljegyzései tudósítanak arról, hogy a kioszk vendégei közé tartozott 1842-ben Deák Ferencen, Kossuth Lajoson és társaikon, valamint Széchenyinek a naplóban említett arisztokrata ismerősein kívül pl. Schoeft Ágoston pesti születésű festő, aki Kelet-Indiából tért vissza,⁴⁷ s aki Széchenyiről korábban arcképet festett.⁴⁸ Pulszky Ferenc úgy emlékezik vissza Deák Ferencre, hogy a Színház téri kioszk előtt esténként ülte, fagyalatozásaihoz újságot vásárolt.⁴⁹

Fischer Péter a város és társadalma egy részének életében is szerephez jutott kioszkja felállításáért folytatott küzdelmei eredményében örömet sokáig nem látott, mert a Színház téri kioszk két nyári idény alatti üzemből létét követően, 1843. október 2-án

meghalt.⁵⁰ Vagyonának, így a Szervita téri cukrászatának és annak nyári fiókja, a váltójegyekben számolva 5400 Ft-ra (5400 Gulden Wiener Währung) becsült Színház téri kioszknak örököse 6 kiskorú – 1842. augusztusa óta már félárva⁵¹ – gyermeke lett, akik javára a cukrászatot a végrendeleti végrehajtók: Fischer Péter sógorai, Emmerling Károly és Schlick Ignác számadási kötelezettség mellett, és szakképzett üzletvezető, a korábban Franciaországban és más külföldi városban cukrászként alkalmazásban állott Rossi Károly⁵² közreműködésével vezették.⁵³ Így a kioszk 1843. október 2-től már mint a Fischer örökösök cukrászatához tartozó nyári fagyalatozó hely áll továbbra is a Színház téren a közönség rendelkezésére. Változatlanul látogatott hely maradt. Ugyanakkor az egyébként is hegyes tollú Nagy Ignác nem volt megelégedve a kioszk helyével. A Színház tér „bajai”-val foglalkozó 1844. évi cikkében, amelyben a tér kövezetének lábfcammal fenyegető minőségét és a téren változatlanul állomásozó bérkocsik lovai és az emberek okozta rettenetes szennyezettségét valamint az ettől származó „orrfacsaró bűz”-t tűzi tolla hegyére, a tér egyik bajaként említi, hogy „maga a fagyallda sem igen díszíti a teret, mert nincs közepén és nem felel meg nagysága arányainak”.⁵⁵

A kioszk, mint vendégeket fogadó hely értékeit előnytelenül befolyásoló kedvezőtlen környezeti adottságokat – Nagy Ignácra hivatkozva – néhány hét múlva felveti DER UNGAR című napilap is,⁵⁵ s ugyane hátrányok szerepelnek Nagy Ignácnak egy másik cikkében is,⁵⁶ amelyben hangsúlyozza, hogy „ezen fagyalldában a legjobb a fagyalt”, de tollát még jobban hegyezve gúnyolja a kövezetet valamint a tér tisztátlanságát és ennek a fagyalatra gyakorolt hatását.

Széchenyi Istvánt mindez nem zavarta, mert továbbra is visszatérő vendége maradt a kioszknak, ahová színházlátogatásai után az 1845., 1846. és 1847. évben is szívesen betért,⁵⁷ még azt követően is, hogy egy, a naplójában „Schwichak”-nak és „Dandy”-nak titulált, s csak keresztnévvel megörökített férfi vele ott elég hetykén viselkedett.⁵⁸ Találkozó helye volt a kioszk gróf Batthyány Lajos minisztériuma tagjainak és az országgyűlés előkelőinek is,⁵⁹ de kiinduló pontjává fejlődött a Ligetbe lóháton s kocsin kiránduló, valamint versenyekről hazatérő, s a kissé fárasztó multság után üdülni óhajtó közönségnek⁶⁰ is.

A kioszk külső megjelenését Alt Rudolf bevezetőben említett rajza és ezen felül fennmaradt még egy ábrázolás⁶¹ örökítette meg. Az itt láthatók szerint oldalain a tetőzetének alsó szélétől ferdén alá lógó rojtdíszes napvédő ponyva vette körül. Megjelenésében emlékeztet a bécsi Grabenen álló *Limonadehütte*-re.⁶²

A felkutatott levéltári források nyitottak lehetőséget a Színház téri kioszk méretei megismeréséhez és interieurjére következtetéshez. Méreteiről a lebontása után más helyen történő felállításának engedélyezése iránti kérelemhez mellékelte tervrajz tudósít. A Feszl Frigyes által 1867. január 9-én szignált terv szerint a felállítani kívánt kioszk hossza 7 öl (= kb. 13,3 m), szélessége 2 öl és 4 láb.(= kb. 5.04 m), s mint már utaltunk rá, Podmaniczky Frigyes naplófeljegyzése szerint nagyobb volt a Szervita téri kioszknál.⁶³ Abból következően, hogy az új helyen való felállítás iránti kérelem szerint a *Színház téren állott* kioszk kerül más helyen felállításra, a kérelemhez csatolt tervből⁶⁴ következően a Színház téri kioszk fából tervezett, téglalapalaprajzú, három cellás, egyik hosszoldala közepén és a két rövidebb oldalán nyitott, romantikus részletkiképzésű építmény volt.

A kioszk interieurjéről Fischer Péter hagyatéki leltára alapján alkothatunk képet

magunknak. Eszerint a kioszkhoz tartozóként került összeírásra valamennyi oda való drapéria, s berendezéséhez tartozott 4 db hosszú, 12 db kerek, 5 db nagyobb asztal és 1 db politúrozott hosszabb asztal, 8 db díványként megemlített ülő alkalmatosság, 70 db szalmafonatú szék, 1 politúrozott kassza (amely az akkori kávéházi kasszákkal lehetett azonos vagy rokon alakú), 1 db 8 cilindres csillár, 8 db lámpa és 12 db virágállvány.⁶⁵

A Színház teret és környékét a 40-es évek végén két csapás érte. Arról nincs adat, hogy a kioszkban valamelyik is kárt okozott volna. A Német Színház 1847. február 1-jéről 2-ára virradó éjjel történt kigyulladásakor a kioszk mint nyári rendeltetésű építmény e jellegénél fogva az ez évi időnyre felállítva – következethetőleg – még nem volt, s így a tűz nem terjedhetett át reá. A kioszkban esett kárról nem szól sem a színház égéséről fennmaradt leírás, sem a tüzesetről szóló újságtudósítás.⁶⁶ Fuchsthallernek a színház égését ábrázoló acélmetszetén a térnek az a része, ahol a kioszk állni szokott, bizonyára azért is nincs rajta, mert a kioszk nem szenvedett a rajzzal megörökített tűztől –, talán éppen annak köszönhetően, hogy a téli időre tekintettel nem állott ott. Pestnek Hentzi vezérőrnagy által 1849. május 5-én, 9-én és 13-án történt lövetésekor a Színház téren és a közvetlen környékén elpusztult és megrongált épületek rendelkezésünkre állt jegyzékében a kioszkról említés nincs.

A neoabszolutizmus első éveiben, amikor a város egyik ismertetője a fejlődő Lipót-várost a haldokló Belváros (a mai V. kerület Deák Ferenc utcától délre eső része) nevető örököséként említette, akkor a Színház tér képét a kiégett Német Színház maradványai uralták s egy itteni kis sétához változatlanul hozzá tartozott a hegyes kövekből álló, és ezért szörnyűként említett burkolat. Városismertetőnk a tér egyetlen díszének Hébé kellemesként említett kioszkját tartotta, amely, mint írja, a nyári hónapokban a beau monde, az előkelő világ találkozó helye volt.⁶⁷ A városfejlődésnek köszönhetően a felüldülés Fischer kioszkjához hasonló helyeinek száma szaporodván, Pestet az 1852. évi adatok alapján ismertető Joseph Vincenz Haeufler, valamint Feldmannak, a város reformkori történetének oly gyakran használt forrásaként szolgáló 1844. évi városkalauza 1855 évi kiadása Hébé kioszkját már csak mint az ilyen szórakozóhelyek egyikét említi, s megjegyzi, hogy annak késő délutáni életéhez hozzátartozott a társadalom felső rétegeinek ottani találkozása.⁶⁸

1852-ben a kioszk tőszomszédságában a leégett Német Színház portáljának oszlopai között álló árusító bódében megkezdte termékei árusítását Kortschak Vilmos cukrász,⁶⁹ akit korábbi címjegyzékek Hajó (ma Fehérhajó) utcai, a Fehér Hajó fogadó melletti cukrászként tartottak nyilván.⁷⁰ Ez az egyébként is súlytalan konkurencia azonban csak rövid életű volt, amint az egy 1855. évi címjegyzékből következik, mely szerint Kortschak cukrászjogosítványa alapján ekkor működő özvegyének telephelye már a józsefvárosi Ósz utcában (ma Szentkirályi utca) volt.⁷¹

A Szervita téri cukrászat és a hozzá tartozó kioszk 1850. június 4-től már nem valamennyi kiskorú Fischer-örökösé, hanem Fischer Péternek a szakmát inasként nála s Bécsben, Capistori Antalnál tanult legidősebb fiáé, az ekkorra nagykorúvá vált Károlyé volt.⁷²

Az ő 1860-as évekbeli – közelebről még felderítésre váró időben és okból bekövetkezett – csődbe jutása folytán, az eddig rendelkezésre álló legkorábbi adat szerint

1866-ban, már a csődtömeg-gondnok kezelte a kioszkot, amikor ott Fischer felesége, szül.: Izer Antónia kávémérő ipart akart kezdeni.

Az akkor hatályos Iparrendtartás⁷³ szerint a kávémérés az engedélyhez kötött iparokhoz tartozott. Fischernének az engedély iránt a Városi Tanácshoz, mint I. fokú iparhatósághoz intézett kérelmével indult eljárásban előkérdésként az a városgazdálkodás körébe tartozó kérdés merült fel, hogy Fischer Károlynak milyen feltételek mellett nyert engedélye van a kioszk fenntartására. A Tanácsnak a kérdésben vélemény nyilvánításra jogosult Gazdasági Bizottsága az általa nyaraldának nevezett kioszk Színház téren felállítása tárgyában 1841-ben és 1842-ben keletkezett iratok megvizsgálása után, az azokban írtak alapján foglalt állást. 1866. június 4-i véleményben a Gazdasági Bizottság megállapította, hogy amikor 1842-ben Fischer Péter engedélyt kapott a kioszknak (itt már csarnokként említve) a Színház téren felállítására, „korántsem nyert örökidőkre jogot, hanem csupán oly engedélyt, melynél fogva a csarnoknak eltávolíttatása, a hatóság részéről bármikor is elrendelhető”. Ez a megállapítás a Tanács 1842. január 14-én a Helytartótanácsnak küldött azon felterjesztésén alapszik, amellyel kapcsolatban az akkori Tanács előrelátását hangsúlyoztuk. A Gazdasági Bizottság az 1842. évi területfoglalási engedélyt csupán Fischer Péter személyére szólónak tartotta, minél fogva az az ő elhalálozása után – mondja a Gazdasági Bizottság – fiára át nem szállhatott, miért is Fischer Károly az apjának adott engedélyt jogtalanul bitorolja.

Kívül esik e tanulmány célján és keretén annak Fischer Péter hagyatéka ügyében a Tanács előtt folyt eljárásban keletkezett, a Gazdasági Bizottság véleményében azonban *megvizsgáltként nem említett* iratok és városi tanácsi valamint helytartótanácsi határozatok alapján, jogi szempontból való vizsgálata, miként „bitorol”-hatták Fischer Péter 1843. évi halálától 6 és 1/2 évig a Fischer-örökösök, majd 16 évig Fischer Péter az apjuk valóban személyre szóló azt a területhasználati jogát, amely az eltelt 22 és 1/2 év alatt is a város legforgalmasabbnak minősült tere egy részére szólt, s ahol a Fischer-örökösök is, majd Fischer Károly is palam et publice, s így a Tanács „szeme láttára” is, egy építményt tartottak fenn, amely előtt naponta számtalan ember, köztük bizonyára a Tanács testületeinek egyes tagjai és egyes tanácsi tisztségviselők is elhaladtak, s amelyben közülük néhányan feltehetően tartózkodtak is.

A Gazdasági Bizottság 1866. június 4-i jelentésében arra tekintettel, hogy „a hely jelenleg minden tanácsi engedély nélkül foglaltatik el”, azon a véleményen volt, „miszertint a Fischer Károlyt képviselő csődtömeg e nyaraldának eltávolítására utasíttatnék.” Véleményét azonban a bizottság a tér forgalmi szempontú rendezését szükségessé tevő, s ekként bennünket közelebről érdeklő tény fennállásával is indokolta. A Bizottság rámutatott, hogy a kioszk a Színház térnek oly részén áll, ahol a kocsi- és a gyalogközlekedés minden oldalról összpontosul, és felettébb élénk, minél fogva a kioszk a közlekedést hátráltatja.

A Tanács, Gazdasági Bizottságának véleményét elfogadva, 1866. június 30-án a kioszk eltávolítását tartotta szükségesnek, és felhívta Tarone Nándort, a csődtömeg gondnokát, hogy azt Szt. Jakab napjáig (= július 25.) hajtsa végre, mert ellenkező esetben az hatóságilag történik. A gondnok, a csődválasztmány utasítására, július 19-i kérvényében a kioszknak az idény végéig, október 15-éig való nyitvatartása engedélyezését kérte. A csődválasztmány utasítását arra alapította, hogy a kitézött határnapig történő eltávo-

lítás a csődtömegre nézve – miután a kiosk a jövedelemének egyik fő forrását képezi – káros lenne, a nyári idény előre haladta miatt a kiosk árverési úton értékesítése csak csekély vételárért, esetleg csak becsértéken alul lenne lehetséges, így a csődtömeg jövedelmei még inkább csökkennének, de a csődvagyon is kárt szenvedne. A Tanács a kiosk eltávolítására október 15-ig haladékat adott.

1866. október 12-én a csődtömeg gondnoka – mert a csődválasztmány az üzlet folytatását a kellő esélyre tekintettel elhatározta – a Tanácstól a kioskknak a téren hagyását és nyitva tartása engedélyezését határozatlan időre kérte. Az újból meghallgatott Gazdasági Bizottság most már többsirányú közérdekű szempont határozottabb megjelölésével indokolta az előzővel egyező véleményét. Rámutatott a Bizottság, hogy a térnek éppen azon a részén lévén, ahol négy utcából áramló közlekedés találkozik, s mert a kiosk a téren a nélkül van zárva, hogy eltávolítására sor kerülne, egyszersmind „a tisztátalanság rakhelyéül s így a közönség legnagyobb botrányára szolgál, tehát úgy közlekedési mint tisztasági szempontból ott továbbra nem tűrhető”. A Tanács 1866. október 16-án a kiosk azonnali eltávolítására hívta fel a csődtömeg gondnokát, aminek elmaradása esetére a Kapitányság által karhatalommal való eltávolítását helyezte kilátásba.⁷⁴

E tanácsi határozat folytán a kiosk még 1866-ban lebontásra került, amint ez Schreier András kőbányai vendéglős 1867. január 9.-i kérelméből kitűnik, amelyben arra kér engedélyt, hogy Fischer cukrász kioskját „welcher am alten deutschen Theaterplatz durch viele Jahre paradierte”, kőbányai külterki 1. sz. alatt nem rég parkosított (a mai Korponai utca, Zalka Máté tér és Hölgy utca, valamint a mögöttes, akkor 2. sz. telek által határolt) telken felállíthassa.⁷⁵

A kiosk a Színház téren az 1842. évi tavaszi felállításától az 1866. évnek október 16-a utáni valamely napján történt lebontásáig, tehát mintegy 24 és 1/2 évig állott fenn.

Amíg a pesti Színház téren a közlekedés és a környezeti tisztaság érdekeire alapított hatósági határozat folytán megszűnt 1866-ban a „Limonadehütte”, a hasonlóan központi fekvésű és jellegű bécsi Grabenen még az 1873. évi vilákiállítás idején is állt, s nem zavarta sem a kocsit-, sem a gyalogos forgalmat.⁷⁶

A kioskot felállító Fischer Péter nemcsak az a cukrásza volt a biedermeier légkört is sugárzó reformkori Pestnek, aki „szakadatlanul oda irányzá minden törekvését, hogy... a Cukrászság... a kifejlődésének azon fokára juthasson, mely akár mely mesterségnek egyedül képes mind a helybeli, mind a vidéki, mind pedig a kereskedő Közönség előtt hitelt és bizodalmat szerezni.” Egyben olyan polgára is volt városának, aki arra is törekedett, hogy „ezen felvirágzó Sz. K. város a kényelem és kellem tekintetében is gyarapodjék” s ezért „több rendbeli a város kellemeinek szaporítására szolgáló vállalatokat is részint egészen újonnan létrehozott, részint kifejlesztett és a kor izléséhez és kívánságaihoz alkalmazott”.⁷⁷ A város kellemességét és lakosságának kényelmét előmozdító vállalkozásainak egyike volt a felüldülés helyeként figyelembe jövő fagyaltozó kioskknak, mint a cukrászi vendéglátás Pesten akkor még újszerű létesítményének felállítása. Ez a felállítás helyén új képet adott a mind lakosságszámban, mind építészeti rohamosan fejlődő, utcáin, terein mind lüktetőbb forgalmat magában foglaló városnak. Mint láttuk, első felállítási helyén, a Szervita téren, az ott templommal rendelkező szerzetesrendi Konvent már akkor is csak vélt ingatlantulajdonára⁷⁸ alapított

érdekével, egyben a Konvent által érthetően védett vallási áhitat gyakorlásához fűzött érdekekkel került ellentétbe. Új helyén, a Színház téren egyrészt a helyi vízellátás, másrészt az ott lebonyolódó városi közlekedés zavartalanságához fűződő érdekekkel kellett felállítását összhangba hozni. Utóbbi tekintetében a városrendezési és városépítészeti érdekeket képviselő Szépművészeti Bizottság elnökének, ugyanakkor a Helytartótanács elnökének, a nádornak és a Városi Tanácsnak – az utóbbinak határozataiban ugyan tartózkodó óvatossággal és eleganciával megfogalmazott – álláspontja eleinte nem egyezett. Nem egészen egy év múlva azonban a kioszk Szervita téri helyén történt kényszerű megszüntetése miatt a város közönsége (ennek egy része) kényelmi és felüdülési lehetőségei csökkenésének elhárítását, esetleg Fischer Péter személyét figyelembe vevő felsőbb hatósági döntésre került sor. A kioszk felállítása kérdésében 1842-ben csak konkurálóként mérlegelt adottságnak, a Színház téri közlekedésnek a városfejlődés következtében negyed század alatt beállított változása, a forgalom növekedése volt végül az, ami a kioszknak azon a helyen való megszüntetéséhez vezetett, amely helyen állva Pestnek egyik akkori sajátosságaként, helyi városképet formáló létesítményeként, mondhatni nevezetességként vonult be a város életébe. Ma már, mint a főváros múltjának egyik tényezője, hozzátartozik annak történetéhez. A várostörténethez tartozik azonban az is, hogy megszűnésében szerepet játszott a környéknek a lakosság kultúráltságára igazán nem jó fényt vető s többek között Széchenyi István, Podmaniczky Frigyes és Nagy Ignác által e miatt is rosszallóan megörökített reformkori köztisztasági állapotnak a lakossági magatartás változatlansága folytán nem javuló, s a városnövekedés egyik jelenségeként a 19. sz. második harmadában talán éppen romló köztisztasági helyzet javítására a Városi tanács által való törekvés.

A kioszknak a Színház térről elkerülését követően néhány év múlva megindult a Színház tér már korábban is tervezett⁷⁹ rendezése. A szabályozás 1873-ra készült el.⁸⁰

IV.

Goethének attól a megállapításától vezetve, hogy az igazságot ismételni kell, mert a tévedések is ismétlődnek, befejezésül a kioszkot érintő publikációk tárgyi tévedéseire mutatunk rá, mert ezek a fennállott tényekkel ellentétes ismeretek terjedéséhez vezethetnek.

Dr. Vizota Gyula Széchenyi István naplójának általa szerkesztett kiadásában Széchenyinek 1839. május 12-i ahhoz a feljegyzéséhez, amely szerint Széchenyi e napon Fischernél fagylaltot fogyasztott, azt a téves jegyzetet fűzi, hogy a naplóban említett Fischer „Fischer Péter cukrász a Színház téren”.⁸¹ 1839. május 12-én Széchenyi Fischernek csak Szervita téri cukrászdájában fogyaszthatott fagylaltot, mert Fischernek akkor a cukrászdáján kívül máshol értékesítési helye, így a Színház téren sem volt. A kioszk oda – mint láttuk – csak 1842 tavaszán került. Széchenyi 1839. október 19-i naplóbejegyzéséhez fűzött szerkesztői jegyzet viszont már helyesen utal arra, hogy Széchenyi Fischer Péter cukrásznál a Szervita téren (tehát az ottani cukrászdában) volt.⁸²

Széchenyi 1841. május 7-i feljegyzése szerint Hébé kioszkjába látogatott. Az ehhez

fűzött szerkesztői megjegyzés szerint a kiosk a Színház téren volt.⁸³ Annál fogva, hogy a kiosk ekkor még a Szervita téren állott, ez a szerkesztői megjegyzés is téves.

Az említett tévedések arról tanúskodnak, hogy a napló-kiadás szerkesztőjének nem volt ismerete arról, hogy a kiosk a Színház téren mikor került felállításra, s hogy ezt megelőzően meddig volt Fischernek kioszkja a Szervita téren.

Nagy óvatosságot igényel a bevezetőnkben említett centenáriumi (ilyenként viszont elkésetten megjelent) újságcikk.⁸⁴ Ebben az első tévedés, hogy a Színház téri kiosk a tér északkeleti sarkán állott. E topográfiai tévedés következménye az a hibás megállapítás, hogy a kiosk helyén idők folyamán Kugler, majd Gerbeaud cukrászdája emelkedett. A kiosk helye és a Gerbeaud cukrászda helyiségeit magába foglaló épület közötti távolsági különbség a Színház tér kevés híján teljes hossza.

A cikk írója a Szervita téri kioszkkal kapcsolatban Podmaniczky Frigyesnek az itt állott kioszkról szóló feljegyzésére és ehhez csatlakozóan egy „patkósütőné”-re és ennek boltjára utal, a boltot azonban tévesen cukrászduként említi. Az 1840-es években a patkósütő-ipar nem volt (de még az 1851-ben hatályba lépett ún. Ideiglenes Iparrendtartás⁸⁵ hatálya idején sem volt) azonos a cukrász-kézművességgel, a patkósütő nem minősült cukrásznak, nem hozhatott forgalomba cukrászi termékeket, s így boltja nem volt cukrászda.

A cikk szerint a „patkósütőné” a boltjából Fischer kioszkjára látott. Ezzel szemben a cikkben idézett Podmaniczky Frigyes által „Beigelbäckerin”-ként említett patkósütőné nem láthatott Fischer Szervita téri, hanem legfeljebb Színház téri kioszkjára, mert boltja nem a Szervita téren, hanem – amint éppen Podmaniczky írja – a színházépület földszintjén volt.⁸⁶

Az újságíró azt állítja, hogy Széchenyi naplójának 1841. május 7-i bejegyzésében Széchenyi aznapi kioszkban létét megörökítő szavakat követően olvasható tördőfést és utcai zűrzavart Fischer kioszkjának zenekarába történt belekötés váltotta ki. Az újságíró mindezt május 6-án és a Színház téri kioszkban történtként említi.

Az újságírói állítás feltehetően onnan fakad, hogy az utóbbi bejegyzés a kioszkkal kapcsolatosat követi. Széchenyi viszont sem azt nem írta, hogy a zene a kioszkban szólt, sem azt, hogy a tördőfés ott történt.⁸⁷ Bár a bejegyzéshez fűzött szerkesztői jegyzet utal arra, hogy az eseménnyel a PESTI HÍRLAP 1841. V. 8-i és 19-i száma foglalkozik, az újságíró e sajtóközleményeket bizonyára nem ismerte. A május 8-i számban tudósítás van a Pest vármegyei kisgyűlésnek arról az üléséről, amelyiken az első alispán a megnyitó beszédében a tördőfést és a zűrzavart ismertette. A május 19-i számban pedig a vezércikknek a tárgya az esemény.

A május 8-i számban a tudósítás a vármegyei kisgyűlésről, mint „ma, május 8-án”, tartottról ad tájékoztatást. A tudósítás szerint az első alispán azt mondta, hogy „Tegnap este a táborig zene alkalmával” keletkezett az utcai zűrzavar. Széchenyi napló bejegyzésének és a most idézett újságtudósításnak az időpontot illető egybehangzása folytán egyértelmű, hogy az eseménynek május 6-ra tételével az újságíró tévedett. Ennél az időbeli tévedésnél azonban a kiosk és története vonatkozásában jelentősebb az a tévedés, amely a kiosk zenekarába történt belekötés folyamányának és a kioszkban történetnek tartja a tördőfést. Sem a vármegyei kisgyűlésről szóló tudósításban, sem a vezércikkben nem olvasható, hogy a nagy felháborodást kiváltó események elindítója a

kioszk zenekara, ill. az ebbe való belekötés volt. A centenáris újságcikk írója bizonyára nem tudott arról, hogy a Szervita téri kioszkban – amint említettük – tanácsi rendelkezés folytán tilos volt a zene. Így a centenáris újságcikknek az a része, amely a kioszkkal hozza összefüggésbe a történeteket, és azok elindítójának a kioszk zenekara által játszott darabot állítja, az egykori forrásokból kitűnő tényekkel nincs összhangban.

RÖVIDÍTÉSEK

Int. a. n.	Intimata archivi novi
<i>Leitich</i>	<i>Leitich, Ann Tizia: Das süsse Wien. Von Konditoren und Konditoren. Wien. 1964.</i>
P. lt.	Pest sz. kir. város levéltára Budapest Fővárosi Levéltára őrizetében.
<i>Podmaniczky</i>	<i>Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a Napló-töredékekből 1824–1887. Budapest 1984.</i>
Rel. a. n.	Relationes archivi novi.
<i>Schoen</i>	<i>Schoen A.: A pesti Szervita téri Mária-szobor. TBM III. 157–164. és a 146. old. előtti kép.</i>
Sz. B.	Szépítő Bizottmány
Széchenyi naplói	<i>Gróf Széchenyi István</i> naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. Viszota Gyula. I–VI. Budapest 1925–1935.
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából.
Test. a. n.	Testamenta et Inventaria archivi novi.
Tjkv.	Tanácsülési jegyzőkönyv.
<i>Vörös</i> 1966	<i>Vörös K.: Pest-Budai hétköznapi egykorú naplók és emlékiratok tükrében 1805–1848. Budapest, 1966.</i>
<i>Waldapfel</i>	<i>Waldapfel J. (szerk.): Forradalom előtt. Buda-Pesti tollrajzok és életképek Petőfi korából. Budapest. é. n.</i>

JEGYZETEK

1. Buda-Pest előadva 32 eredeti rajzolatban *Alt Rudolf* által. Rajzolta Sandmann, nyomtatta Rauch János. Pest und Ofen. Illustriert in 32 Originalzeichnungen von *Rudolf Alt*. Litographiert von Xav. Sandmann, gedruckt von Joh. Rauch. Pest. 1845.
Sandmann, Franz Xaver (? – Bécs 1856.) tájképfestő, de elsősorban litografus, akinek munkáiról számtalan adat, életéről annál kevesebb ismeretes. – (*Dr. Wurzbach, Constant: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich I–LX. Wien 1856–1891. XXVIII. p. 183.*)
2. Közzétéve többek között: *Waldapfel. A 128. old.-t követő képes tábla.; Rexa Dezső: 101 kép a régi Pest-Budáról. [Budapest] 1959., 109.; Tóth Endréné (szerk.): Budapest enciklopédia. [Budapest] [1970.], 407.; Gerevich László (főszerk.): Budapest története I–V. Budapest [1973.] – 1980., III. 407.; Tóth Endréné (főszerk.): Budapest enciklopédia. [Budapest] [1980.] 489.*
3. Pest város képrajza – Ansicht von Pest. Wiessenberg Ignác Majláth György országbírónak

ajánlott színes könyomata. Készült H. Engel könyomdájában Bécsben. Budapesti Történeti Múzeum. Metszettár. 28 287. lt. sz.

4. *Borsos B.*: Régi pesti üvegpocharak. BUDAPEST 1947. évi februári száma. 45.
5. Budapesti Belvárosi r. k. Főplébánia. Keresztelési anyakönyv. G. kötet.
6. P. lt. Tjvk. 1804. VIII. 31. p. 376. Nr. 4270.
7. *Vojdisek, J.*: Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth. Pesth [1822.] 192.
8. P. lt. Rel. a. n. 2023.
9. DER SPIEGEL 1837. XI. 11., (2) 719. Itt írja a tudósító, hogy Fischer volt 14–15 évvel ezelőtt az első „der vor seinen Verkaufsladen eine sogenannte Portal-Auslage errichten liess.
10. *Dorfinger Jos[eph] Andr[ea]*: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die Königl. ung. Freystadt Pesth. Pesth 1827., 514.
11. Fejér megyei Levéltár. Feudalizmus- és kapitalizmuskori iratok. Családi levéltárak. Bajzáth család levéltára. Rechnung aus der Zuckerbäckerey Peter Fischer unter dem Schilde „Zur Hebe“ am Servitten-Platz. A számla kelt 1837. XII. 25-én.
12. A metszet fényképreprodukciója közzétéve: *Vörös* 1966. 8. sz. képmelléklet.
13. A FISCHER feliratú cégtábla alatti portálkirakattól az Uri (ma Petőfi Sándor) utca felé esően a ház kapuja, s ennek megfelelően kapualja volt, amint ez Hofbauernek a Szervita térről készült rajzáról még világosabban látható. A kapunak az Uri utca felőli oldalához csatlakozó falon ábrázolt két cégtábla közül az egyikről a HIDEG név olvasható. Ezt egybevetve azzal, hogy a 40. jegyzet szerinti „Attestat” egyik aláírója Anton Hidegh, s hogy egy ilyen nevű kereskedő található Pest polgárjogot nyert lakosai között (aki 1827. II. 28-án kapott polgárjogot), már valószínűsíthető, hogy a HIDEG feliratú cégtáblával jelölt bolt bérletje ő volt. A másik cégtábláról már nehezebben olvasható feliratot egybevetve azzal, hogy az „Attestat” egy másik aláírója egy A. Ehrenreich nevű személy, az következtethető, hogy ez a cégtábla az ő bérletében levő boltot jelöli.
Fuchsthaller metszetével, mint képi forrással közvetített adatokkal egyezők azok, amelyeket egykorú címjegyzékekből nyerhetünk. Ezek szerint a Szervita tér 444. sz. (tehát Fischer cukrászboltját magába foglaló) házban volt Adam Ehrenreich mű- és zeneműkereskedő (Kunst und Musikalienhändler), valamint Hidegh Antal kalapkereskedő (Huthändler, Hutstepperwarenhändler) boltja.
A HIDEG és az EHRENREICH feliratú cégtáblák alatti portálkirakatok Fischer portálkirakatjánál közelebb esnek ahhoz a ponthoz, ahonnan nézve a rajzoló a Szervita teret ábrázolta. Ennek következtében a metszeten az ő boltjuk kirakatában lévőként ábrázolt tárgyak mivolta is felismerhető. Hidegh kirakatában kalapokra, köztük cilinderkalapra, Ehrenreich kirakatában arcképekre és egész alakot ábrázoló képmásokra utaló ábrázolások láthatók, tehát a kirakatokban ilyen tárgyak voltak. – (Hofbauer említett rajzának fénykép reprodukciója közzétéve *Vörös* i. m. 7. képmellékleteként.) – Hidegh Antal polgárjogára: „Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai” címmel két kötetben kiadni tervezett, de szerzői jogi vita miatt meg nem jelent mű kinyomtatott ívei, amelyek egy sorozatáért *Dr. Pallós Jenőnek* tartozom e helyen is köszönettel. A kinyomtatott ívek egy-egy sorozata néhány könyvtárban hozzáférhető. Ezeket egyes szerzők *Dr. Illyefalvi Lajostól* származóként idézik.
– Ehrenreich és Hidegh üzletének helyére: PESTHER UND OFNER WEGWEISER, KALENDER FÜR DAS JAHR..., ADRESSENBUCH... 1841. p. 160. *Ua.* 1842. p. 154. *Ua.* 1843. p. 176. *Ua.* 1844. p. 161. DER PESTHER STADT- UND LANDBOTE AUF DAS JAHR..., ADRESSENBUCH... 1842. p. 81., 82. *Ua.* 1843. p. 89., 90. *Ua.* 1844. p. 87., 88.
14. *Rózsa M.*: Egy 1824. évi pesti üzleti hirdetés és annak forrásértéke. TBM XXII. 501–511.
15. DER SPIEGEL 1837. XI. 11., (2) 719–720.

16. P. lt. Telekátírási jegyzőkönyvek 1825. január – 1830. december. p. 643. *Ua.* 1839. szeptember – 1844. december. p. 134. P. lt. Sz. B. 5177.
17. *Der Rosoglio*: borból és a hozzáadott harmatfűből (ros solis) és különféle más növényekből, valamint gyümölcsökből lepárlás útján készített, édesített, majd különbözőképpen színezett szeszes ital. (*Schedel, J. Christian*: Waaren-Lexikon I – II. Leipzig 1830. II. 263.)
18. Redoute termei bérlésére: P. lt. Sz. B. 5517., Sz. B. 5294., Sz. B. 5818. Ecet- és rozsolis-gyárra: P. lt. Sz. B. 7614. Villaépítésre: P. lt. Sz. B. 9460., PESTHER TAGEBLATT 1843. IV. 21., 399.
19. Széchenyi naplói V. 322.
20. P. lt. Int. a. n. Külön csomó. 8004. I. A – H.
21. *Hurter, F.*: Ausflug nach Wien und Pressburg im Sommer 1839. I – II. Schaffhausen 1840., I. 367.
22. *Limonade* nemcsak citromléből való hideg gyümölcsitalt jelentett, hanem általában a vízből, gyümölcsléből és cukorból való hűsítő italt. (*Drosdowski, Günther – Grebe, Paul*: Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim/Zürich [1963.] 405.)
23. *Leitich* 41 – 42.
24. P. lt. Sz. B. 7614.
25. Ez Strauss Jakabra utalásnak tűnik, akinek 1837 óta a színházépület Nagyhid (ma Deák Ferenc) utcai szárnyában levő utcai üzlethelyiségek egyikében cukrászboltja volt, s aki a nádorhoz intézett felterjesztés 1838. december 16-i megtételekor ugyan még csak várhatóan, de a december 30-i versenytárgyaláson tett ajánlata folytán ténylegesen bérlője lett a színházépület egyik lakásának. – (P. lt. Sz. B. 6452., Sz. B. 6555., Sz. B. 6690., Sz. B. 8737.)
26. P. lt. Int. a. n. 7201. – A tanulmány további részeiben közzétett adatokról túlnyomóan e tekintélyes terjedelmű ügyiratcsomó iratai tudósítanak. Egyszerűsítés és a jegyzetek mennyiségének csökkentése érdekében erre a forrásra a továbbiakban csak akkor utalunk, ha ezt valamely adat vagy ennek a szövegben elhelyezkedése megkívánja.
27. P. lt. Int. a. n. 7201.
28. *Siklóssy L.*: Hogyan épült Budapest? (1870 – 1930) Budapest 1931., 238. old.
29. *Schoen*
30. *Gerő L.*: A Szervita tér. BUDAPEST 1947. évi 2. sz., 62. – E tanulmánynak a 61. oldalon (képaláírás felcserélésével) közzétett egyik illusztrációja Herz metszete.
31. *Vörös* 1966. 7. és 8. kép.
32. Budapest Főváros Levéltára. XV. 221. Pest áttekintő térképei közül a 221/1 számú.
33. *Schoen* 160.
34. Az újságíró jegyzetben közli, hogy a török eredetű *kioszk* szó szabadon álló és minden oldalról nyitott kerti építményt jelöl.
A perzsa *kusk* a törökbe *köskk*ént, a 18. sz. vége táján pedig *kioskk*ént került a német nyelvbe *sátorszerű kerti ház* jelentéssel s onnan a magyarba, ahol 1818-ban „kerti ház keleten” jelentésével fordul elő először. – (*Paul, Hermann – Schirmer, Alfréd*: Deutsches Wörterbuch. Halle (Saale) 1961. 327.; *Benkő Lóránd* (főszerk.): A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I – IV. Budapest 1967 – 1984., II. 493.)
35. PESTHER TAGEBLATT 1840. V. 31., p. 520.
36. HÍRNÖK 1840. VI. 8., 1.
A reklámtörténet körébe tartozó itteni adat, hogy a kínált fagyalfajták felsorolása „a magyar játékszíni czédulákon német nyelven” volt olvasható.
37. *Podmaniczky F.*: Naplótöredék 1824 – 1887. I – IV. Budapest 1887 – 1888.
38. *Podmaniczky* 1984. 173.
39. Fischer létesítménye a megjelenésénél és műszaki megoldásánál fogva Pesten annyira újszerű

volt, hogy ezzel a leirattal kezdődően már magyar nyelven váltott iratokban való megnevezéséhez a hatóságok nem is találtak a német *Limonadehütte*-nek megfelelő és a létesítmény nevét egyértelműen és helyesen kifejezésre juttató magyar nevet. Ezért találkozunk az iratokban a *hajlék*, *hűsítő hajlék*, *sátor*, *kunyhó*, *bódé*, s csak egyszer a *kioszk* megnevezéssel. Ez utóbbi is nehezen talált befogadásra, mert mint látni fogjuk, az 1866. évi városi tanácsi iratokban *csarnok*-ként és *nyaralda*-ként is említik.

40. Ennek azonosítani sikerült aláírói között van: 10 kereskedő: Aebly Frigyes, Benkovics Eduard, *Ehrenreich Adam*, Heinrich Alajos, *Hidegh Antal*, Mitterdorfer János, Piesche József, Steinbach József, Swoboda Nep. János, Szekrényessy Pál, 1 dohánygyáros: özv. Gärtner Józsefné, 3 iparos: Röck István szitásmester, Streith Alajos aranylapító-mester, Schlick Ignác bádogos mester, választópolgár, és 1 újságíró: Lenkert Antal.

Aebly és Heinrich a város legnagyobb kereskedői közé tartoztak, Steinbach bizonyára rokonságban volt Steinbach Ferenc királyi tanácsos, jogügyi igazgatóval, Szekrényessy Pál pedig a Széchényi köréhez tartozó, a városvezetésben akkor is már fontos szerepet játszó Szekrényessy József ügyvéd, Nemzeti Kaszinó-i levéltáros rokona. Röck István polgári szitásmester bizonyára Röck István szitásmesternek, Schlick Ignác választópolgár pedig valószínűleg Schlick Ignác vas- és bronzöntőmesternek az apja. A fiatalabb Röck és Schlick volt az 1850-es évektől fokozatosan fejlődő gépgyári iparunk két jelentős gyárának alapítója. Az „Attestat”-on olvasható nevek olyan nevek, amelyek igen jellegzetesen mutatják Fischer (nyilván szakmáját is minősítő) nagyon kedvező társadalmi pozícióját.

Fuchsthaller Szervita teret ábrázoló metszete behatóbb vizsgálatának a cégtábla-feliratok és a címjegyzékek adatai egybevetésén, valamint az „Attestat”-on szereplő nevek figyelembevételén alapuló eredménye a 13. sz. jegyzetben foglalt az a megállapítás, hogy Fuchsthaller metszetén a Szervita tér 444. sz. ház kapujának Uri utca felé eső oldala mellett ábrázolt portálkirakatok mögötti boltok milyenek, ill. kiknek boltjai voltak.

A metszet vizsgálata ezen túlmenően egy, a várostörténet szempontjából sokkal lényegesebb megállapítás lehetővé tételét eredményezte. A metszetet a várostörténet és a képzőművészettörténet jelenleg az 1840-es évekből, tehát egy 10 éves, s így elég távan meghatározott időspáciumból származóként kezeli. A metszet vizsgálatának módszere folytán e képi forrás, ill. az alapját képező rajz készítésének ideje egy 2–2 és 1/2 éves, tehát szűkebb időspáciumban vált meghatározhatóvá.

A meghatározás a következőkön alapszik. Az a címjegyzék, amelyben *Hidegh Antal először* szerepel, mint Szervita tér 444. sz. alatti kereskedő, az 1844. évre szóló címjegyzék. Az 1842. évre szóló címjegyzékben Váci utcai kereskedőként szerepel. Mint Szervita téri kereskedőt találjuk azonban már az 1843-ra szóló címjegyzékben, – itt azonban házsám megjelölése nélkül. Korábbi kutatásokkor nyert ismereteink szerint akkor, amikor az ez időszakból származó címjegyzékek a címet csak az út, utca vagy tér nevével, de házsám nélkül közlik, s a következő évre szóló címjegyzékben ugyanaz az út stb. házsámmal együtt szerepel, akkor a két cím között nincs eltérés, hanem a házsámnak a későbbi címjegyzékben való közlésével címpontosítás történt.

A rendelkezésre álló kétféle címjegyzék közül az egyik szerint az 1843. évi, a másik szerint az 1844. évi az, amelyben *Ehrenreich Ádám* mű- és zeneműkereskedése utoljára szerepel, mint Szervita tér 444. sz. alatti kereskedés. Tehát az 1843. év az, amelyre vonatkozó címjegyzék szerint *Hidegh* és *Ehrenreich* első alkalommal, és az 1844. év az, amelyre vonatkozó címjegyzék szerint utoljára szerepelnek mind a ketten Szervita tér 444. sz. alatti kereskedőkként. Az egyértelmű, hogy az egyes évekre vonatkozó címjegyzékek – szerkesztési okokból – az előző évi, esetünkben tehát az 1842., ill. 1843. évi állapotot tükrözik. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a címjegyzékek a tényleges állapotot egyes esetekben csak 2

évi különbséggel követik. Így elképzelhető, hogy Ehrenreich üzlete a Szervita téren már 1842-ben szűnt meg, s Hidegh Antal már 1841-ben helyezte üzletét a Váci utcából a Szervita térre. Ez esetben az 1841. év az, amikor először, és az 1842. év az, amikor utoljára volt mindkettőjük boltja Szervita tér 444. sz. alatt.

Amint láttuk, Fischer a Szervita térnek az ő boltja és a téren álló szoboroszlop közötti részén állította fel fagylatozó kioszkját. Ez azonban Fuchsthaller metszetén nem látható, s így az ennek alapját képezett rajz készítésekor ott nem állott. A címjegyzékekből kitűnő és az azokból következtethető időpontok, valamint a kioszk fennállásának a továbbiakban ismeretetésre kerülő időpontja alapulvételeivel a metszet, ill. az annak alapját képezett rajz készítésének ideje az 1841. évi nyár végével kezdődő és 1842., legfeljebb 1843. vége közötti időspáciumra szűkült, tehát *Fuchsthaller metszete a tér 1841. utolsó hónapjai szerinti, vagy 1842. évi, vagy legfeljebb 1843. évi állapotát örökölte meg.* Így a metszet most már mint a tér 1840-es évek eleji állapotáról tudósító képi forrás tartható nyilván és használható fel. – (Ehrenreich és Hidegh említett címeiről és azok változásáról tudósító forrásadatok a 13. sz. jegyzetben közöltek.)

41. P. lt. Gazdasági Bizottmány jegyzőkönyvei. 1842. III. 22-i jegyzőkönyv. 382. sz.
42. Bizonyára a Helytartótanács 1841. október 12-i leirata, e leirat előzményei és a leirat alapján tett városi tanácsi intézkedések ismeretének hiánya vezetett Podmaniczky Frigyesnek ahhoz a téves naplóbejegyzéséhez, hogy a Színház téri kioszk létrejöttének a Szervita téri kioszk idővel szűknek bizonyulása volt az oka. – (*Podmaniczky* 173.)
43. P. lt. Sz. B. 9579.
44. Széchenyi napló. V. 595.
45. Szily K.: A magyar nyelvújítás szótára. I–II. Budapest 1902–1908. I. 84.
46. REGÉLŐ PESTI DIVATLAP 1842. V. 22., 41. sz. 321.
47. Széchenyi napló. V. 601., 606.
48. *Bárfai Szabó L.*: Gróf Széchenyi István művészkortársai és barátai. MAGYAR MŰVÉSZET 1930. 9–10. szám. (p. 598.)
49. *Pulszky F.*: Életem és korom. Budapest 1884., 314.
50. Budapest Belvárosi r. kat. Főplébánia. Halotti anyakönyv. 9. kötet. 288. old.
51. Fischer Péterné szül.: Huszák Franciska 1842. augusztus 19-én halt meg 36 éves korában – (Budapest Belvárosi r. kat. Főplébánia. Halotti anyakönyv 9. kötet. 249. old.)
52. P. lt. Rel. a. n. 14.166., P. lt. Engedélyek 1848/49., 754.
53. P. lt. Test. a. n. 3515.
54. *Nagy I.*: Uracsok, arszlánnők. Budapesti életképek 1840–1848. Válogatás Nagy Ignác műveiből. Budapest [1980.] 17.
55. DER UNGAR 1844. IX. 24., 220. sz. 874.
56. *Waldapfel* 29–30.
57. Fischer cukrászdájának és kioszkjának a cukrászi vendéglátásban és a pesti társadalmi életben elfoglalt előkelő helyére az is enged következtetést, hogy pesti tartózkodása idején Széchenyi ide járt akkor, amikor bécsi tartózkodásaikor Bécs legszínvonalasabb cukrászdájában, August Dehnének a Hofburg közeli Michaelerplatz-on levő cukrászdájában, a felső körök – és sok magyar – kedves találkozóhelyén volt rendszeres vendég, hogy egyetlen alkalmat ne mulasszon el ügyeinek sikerre juttatása érdekében. – (Széchenyi napló. V. 490., 494., 495., 746., 771., VIII. 76., 82., 232., 233., 234., 237., 244., 377., 378., 380., 394., 397., 398., 663.)
58. Széchenyi napló. VI. 224., 227., 230., 242., 401., 403., 406., 583., 611.
59. Drei Tage in Pest-Ofen. Kurzgefasster Wegweiser für Fremde. Pest 1851., 17.
60. *Podmaniczky* 173.

61. Lásd 3. sz. jegyzetet.
A kiosk itt Alt Rudolf rajzától eltérő nézőpontból látható.
62. Ennek a vendégek elhelyezkedését is megörökítő képe Alexander Bensanak a Historisches Muzeum de Stadt Wien gyűjteményében őrzött litographiáján. Közzétéve: *Leitich*. 10. kép.
63. *Podmaniczky* 173.
64. P. lt. Pest városi Építési Bizottmány iratai. 40/ÉB-1867. Erre az ügyiratra dr. Komarik Dénes hívta fel a figyelmemet, amiért e helyen is köszönetet mondok.
65. P. lt. Test. a. n. 3515.
66. *Prée, A.*: Beschreibung des Brandes vom königl. städt. Theater in Pesth am 2. Februar 1847. Ofen. é. n.; NEMZETI ÚJSÁG 1847. II. 5., 432. sz. 80. old.
67. L. 59. sz. jegyzet.
68. *Haeufler, J[oseph] V[incenz]*: Buda-Pest historischtopographische Skizzen. Pest 1854., 235.; *Feldmann, G. L.* Wegweiser durch Pest und Ofen und deren Umgebungen für Fremde und Einheimische. Zweite, ganz umgearbeitete Auflage von *Dr. Joh. Chr. Seiz*. Pest 1855., 178.
69. P. lt. Tanácsi iratok 9884/1850-52.
70. Pesther und Ofner Wegweiser. Gemeinmütziger Kalender... zugleich Adressenbuch für die K. Freistädte Ofen und Pest auf das Jahr 1848., 126.; *Ua*. 1849, 109.
71. Dr. Dóka Klára levéltáros adatközlése, általa a Magyar Országos Levéltárban folytatott ipartörténeti tárgyú kutatás alapján. Az adat közléséért ezúttal is köszönetet mondok. - Kortschakra és özvegyére további adatok: P. lt. Rel. a. n. 14.736., P. lt. Tanácsi iratok II. 1054/1856.
72. P. lt. Test. a. n. 3515.
73. Kaiserliches Patent von 20. December 1859, womit eine Gewerbe-Ordnung... vom 1. Mai 1860. angefangen in Wirksemkeit gesetzt wird. - (Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1859. LXV. Stück.)
74. P. lt. Int. a. n. 7201.
75. P. lt. Pest városi Építési Bizottmány iratai 40/ÉB-1867.
76. *Ziak, K.*: Wien vor 100 Jahren oder Rausch und Katzenjammer. Wien 1973. 13. old.
77. P. lt. Test. a. n. 3515.
78. A Konvent tulajdonjoga később - a 19. sz. végén - sem került elismerésre. (Budapest Főváros Levéltára. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. VI. 1409/1897.
79. Budapest Főváros Levéltára. XV. 224. A 224/70, 224/74, 224/83 sz. lipótvárosi tervek.
80. *Preisich G.*: Budapest városépítésének története I - III. 1960 - 1969. II. 71.
81. Széchenyi napló. V. 279.
82. Széchenyi napló. V. 322.
83. Széchenyi napló. V. 472.
84. PESTI HÍRLAP 1944. III. 1.
85. Ideiglenes utasítás a kereskedelmi és iparviszonyok szabályozása iránt Magyarországon. (Landesgesetz und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn - Magyarországot illető Országos Törvény és Kormánylap. II. évf. VI. db.)
86. *Podmaniczky*: 34. és 173.
87. Széchenyi napló. V. 472.

MIKLÓS RÓZSA

HEBE'S KIOSK

**(BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES MARTINELLI-PLATZES
UND DES VÖRÖSMARTY-PLATZES IN PEST)**

„Das schnelle, grossartige Emporblühen der Stadt Pesth mit ihren herrlichen Bauwerken hat eben so einen europäischen Ruf erlangt, als die malerische Lage der Hauptstadt Ofen und ihre Umgebung die Bewunderung aller Reisenden erregt.“ So ist es im Vorwort der Pester Publikation von Jahre 1845 zu lesen, die 32 lithographierte Pester und Ófner Zeichnungen von Rudolf Alt enthält. Dadurch, daß Alt die charakteristischsten Einzelheiten der beiden Städte an der Donau als Zeichnung verewigt hat, hinterließ an der Nachwelt einen solchen Querschnitt über die Verhältnisse und das Leben der beiden Städte um die Mitte der vorigen Jahrhunderts, der einen Quellenwert besitzt.

Auf der linken Seite des Bildes, das den Pester Theater-Platz darstellt, sieht man ein kleineres Bauobjekt, das auch in zeitgenössischen Zeitungsberichten und Tagebüchern erwähnt wird. Es ist in der Umrahmung größerer Pester Ansichten als eines der kleineren Bilder und am Schliß von Biedermeiergläsern zu sehen, es wird in Stadtführern erwähnt, und man kann darüber in dem Zeitungsartikel lesen, der anlässlich des Zentnariums des Todestages jenes Mannes erschien, der es errichten ließ. Leider enthält der Artikel zahlreiche irrtümliche Angaben.

Die Berichte über dieses charakteristische Bauobjekt des Pester Stadtbildes um die Mitte des vorigen Jahrhunderts bieten jedoch keine Möglichkeit zur Erkennung der Vorgeschichte seiner Errichtung, des Zeitpunktes und der Umstände seiner Realisierung, seiner architektonischen Lösung und seines Interieurs sowie des Zeitpunktes und der Ursachen seiner Entfernung.

Verfasser der Studie trachtet danach, diese Lücke anhand archivalischer Quellen mit einer der geschichtlichen Wirklichkeit entsprechenden Genauigkeit auszufüllen.

Das Objekt war die *Limonadehütte* des bedeutendsten Pester Zuckerbäckers der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Péter Fischer.

Das in den neunziger Jahren des 18. Jahrhunderts an Zahl mehr gewordene Zuckerbäckerhandwerk erfuhr durch die Aufnahme der Tätigkeit von Péter Fischer einen Aufschwung, der auch die späteren Epochen günstig beeinflusste. Er wirkte auch auf die Gestaltung des Stadtbildes des inneren Gebietes von Pest und auf die Entwicklung der Bräuche einzelner Schichten der städtischen Gesellschaft.

Der am 9. Februar 1801 in Pest geborene Péter Fischer verbrachte seine Lehrlingsjahre bei dem aus dem schweizerischen Kanton Graubünden eingewanderten Pester Zuckerbäcker Peter Troll. Nachdem ihn sein Lehrherr 1818 freigesprochen hat, arbeitete er als Gehilfe in Buda, in Wien und in Baden bei Wien. Dann war er in Wien als herrschaftlicher Zuckerbäcker tätig und erwarb danach von seinem Lehrherrn die in der Innenstadt von Pest, in der Herrengasse (heute Petöfi Sándor-Gasse) gewesene Zucker-

bäckerei. Dort begann er aufgrund der vom Stadtrat am 8. November 1823 erhaltenen Zuckerbäckergerechtigkeit mit seiner selbständigen Tätigkeit. Sein Ladenschild stellte die Göttin Hebe dar. Das Pester Bürgerrecht wurde Fischer im Jahr 1825 zuerkannt. 1837 war seine Zuckerbäckerei schon an dem sich der Herrngasse anschließenden Servitenplatz (heute Martinelli-Platz). Die Straßenseite des Gewölbes bot mit ihren hundertfältigen Spiegeln und ihren zierlichen Dingen, mit ihren herrlichen Einfassungen und Rahmen, ihren im Feuer vergoldeten Stäben einen imposanten Anblick dar. Im Inneren des Ladens regierte Eleganz, Geschmack und Bequemlichkeit im schönsten Einklange. Es wurde auch ein Konversationszimmer eingerichtet, wo neben Erfrischungen aller Art auch eine Auswahl der gelesensten Zeitungen zu finden war. – In der Studie sind auch die übrigen Objekte und Unternehmen Fischers erörtert.

In den dreißiger Jahren gab es in Pest noch keine derartigen oder ähnliche Bauten, wie es die Wiener *Limonadenhütten* waren. Zwecks Behebung dieses Mangels ersuchte Péter Fischer am 6. Dezember 1838 die städtische Verschönerungs-Commission, auf dem Theater-Platz (dem heutigen Vörösmarty-Platz), der durch die Bebauung des flachen Geländes vor der bereits abgetragenen nördlichen Stadtmauer im Laufe der Ausgestaltung eines neuen Stadtteiles, der Leopoldstadt, entstanden war, die Errichtung einer *Limonadehütte* zu bewilligen. Diese hätte ein aus antiken Elementen komponierter, glatter, klassizistischer Bau aus Holz, im westlichen eine Säulenhalle, werden sollen. Der Theater-Platz war zu jener Zeit der frequentierteste Platz von Pest. Das Ansuchen Fischers wurde zwecks Gewährleistung des ungestörten Verkehrs abgewiesen.

Im Jahr 1840 ersuchte Fischer den Stadtrat, ihm in den Sommermonaten in der Innenstadt, am Serviten-Platz, gegenüber seines Ladens, die Errichtung eines von ihm *Limonade-Gezelt* genannten Objektes zu gestatten. Hierzu erhielt er die Genehmigung. Dem im April 1840 errichteten Limonade-Gezelt gab Fischer den Namen „Kiosk der Hebe“. Ein Bild von diesem Kiosk ist nicht erhalten geblieben. Zeitgenössische Presseberichte besagen, daß „in der Aufstellung dieses Kiosk's, sowohl im Inneren, wie unter den Baldachinen alles konzentriert war, was die höchste Eleganz und der geläuterste Geschmack nur bieten kann. So war es doppelt angenehm, in dem eleganten Locale bei Tische das köstliche Eis zu verspeisen.“

Ungefähr in der Mitte des Serviten-Platzes erhob sich ein Obelisk mit den Standbildern von Heiligen. Zwischen diesem und dem Gehsteig vor der Konditorei Fischers bewilligte der Stadtrat die Errichtung der *Limonadehütte*. Dagegen verwahrte sich der Konvent des Servitenordens, mit der Begründung, daß dadurch die übliche Andacht bei der Denkmalsäule gestört würde, um so mehr, als die Serviten auf dem Platz eine Kirche und ein Ordenshaus hatten. Während des Verfahrens, das bei dem Stadtrat und dem Königl. Ungarischen Statthaltereirat eingeleitet worden war, ließ Fischer den Kiosk im Herbst 1841 abtragen. Aufgrund der erhaltenen Bewilligung ließ ihn Fischer nun unter Berücksichtigung der Vorschriften, die das technische Verwaltungsverfahren erbracht hatte und die in der Studie eingehend erörtert werden, an der Südseite des Theater-Platzes neu errichten.

Die Quellen bieten keine befriedigende Information darüber, ob der Kiosk am Theater-Platz mit dem, der auf dem Serviten-Platz abgetragen worden war, völlig identisch war. Über seine Maße unterrichtet uns eine Zeichnung, die im Zusammenhang

mit dem – jetzt aber nicht mehr durch Fischer sondern durch jemanden anderem – vorgenommenen Abriß und an einer anderen Stelle der Stadt geplanten Aufstellung des Kiosk's betreffenden Bauantrag und baupolizeilichen Verfahren gezeichnet und aufbewahrt wurde. Demnach war es ein in der Mitte der einen Längsseite und an den beiden kürzeren Seiten offener, romantisch gestalteter, textilbedeckter, zeltartiger Bau. Auf die Einrichtung des Kiosks kann aufgrund der in der Studie angeführten Posten des Nachlassinventars gefolgert werden.

In der Studie werden die Straßenpflasterungs-, Wasserversorgungs- und Verkehrsgegebenheiten geschildert, die auf dem Serviten-Platz bzw. auf dem Theater-Platz vor und nach der Errichtung des Kiosk's dort herrschten: Es werden auch Quellenangaben über das im Kiosk Eis und Erfrischungen verzehrende Publikum gegeben.

Péter Fischer starb am 2. Oktober 1843. Sein Vermögen, so auch seine Zuckerbäckerei und den dazu gehörenden Kiosk, erbten seine unmündigen Kinder, zu deren Gunsten die Testamenttsvollstrecker, die Schwäger Fischers, die Zuckerbäckerei unter der Mitwirkung eines Zuckerbäckers, als Geschäftsführers weiterleiteten. Als der älteste Sohn Fischers, Károly, der die Konditoreikunst bei ihm und in Wien erlernt hatte, im Jahre 1850 großjährig wurde, übernahm er die Zuckerbäckerei und damit auch den Kiosk.

1866 ordnete der Stadtrat unter Berufung auf den ständig zunehmenden Verkehr und das Interesse der Stadtreinheit die Entfernung des Kioskes an, was noch im gleichen Jahr erfolgte.

Am 9. Januar 1867 ersuchte ein Gastwirt in einer äußeren Siedlung von Pest, in Kőbánya (Steinbruch), um die Bewilligung, den einstigen Kiosk des Zuckerbäckers Fischer auf seinem Grund in Kőbánya aufstellen zu dürfen.

Abschließend wird in der Studie auf die sachlichen Irrtümer und die mit den Daten der archivalischen Quellen nicht übereinstimmenden Mitteilungen der den Kiosk betreffenden Publikationen hingewiesen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1. Limonadehütte am Wiener Graben im Jahr 1836 (Detail einer Lithographie von Alexander von Bensa)

Abb. 2. Die von Péter Fischer 1836 auf den Theater-Platz geplante Limonadehütte

Abb. 3. Teil des Serviten-Platzes vor Fischers Konditorei. (Detail des Stiches von Alois Fuchsthaller)

Abb. 4. Südlicher Teil des Theater-Platzes im Jahr 1845 (Detail einer Zeichnung von Rudolf Alt)

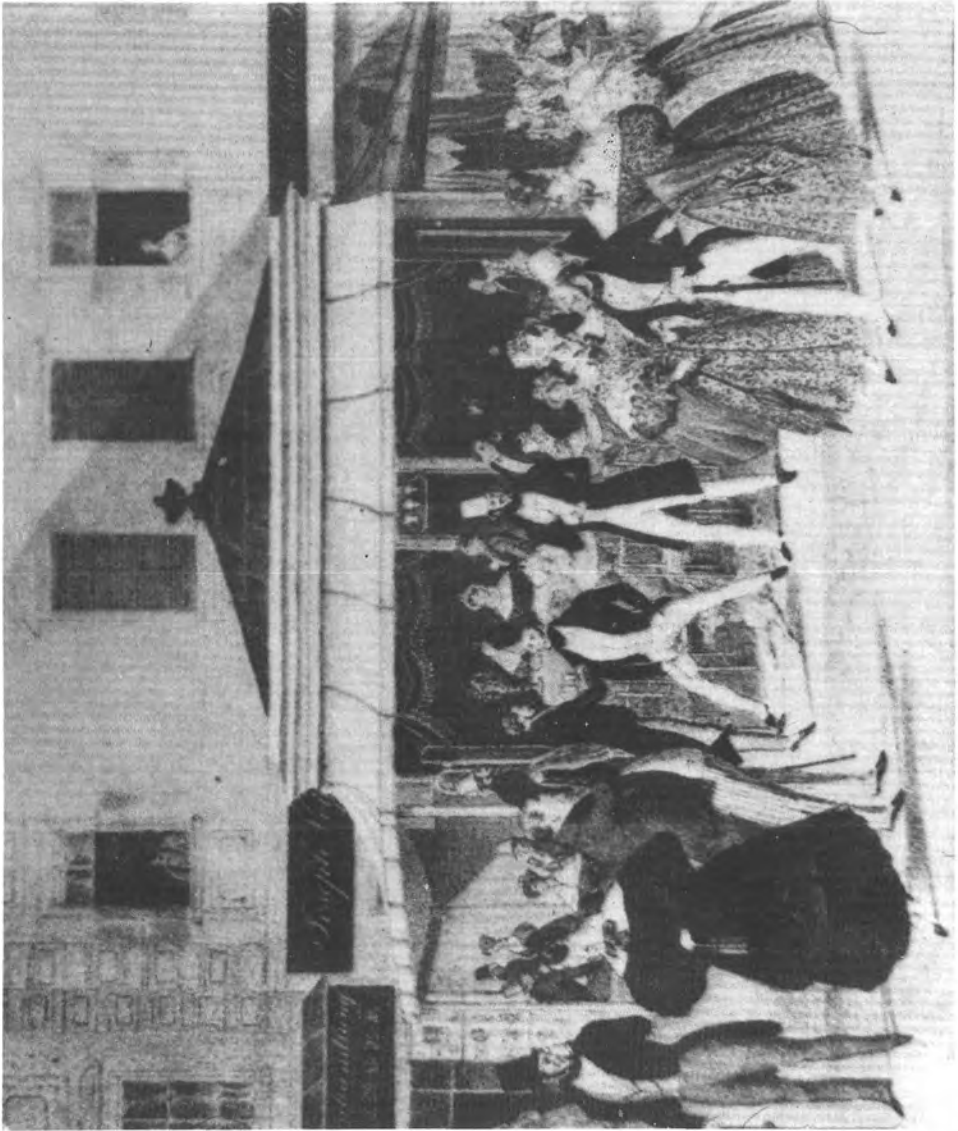
Abb. 5. Der Hebe-Kiosk auf dem Theater-Platz im Jahr 1845 (Detail einer Zeichnung von Rudolf Alt)

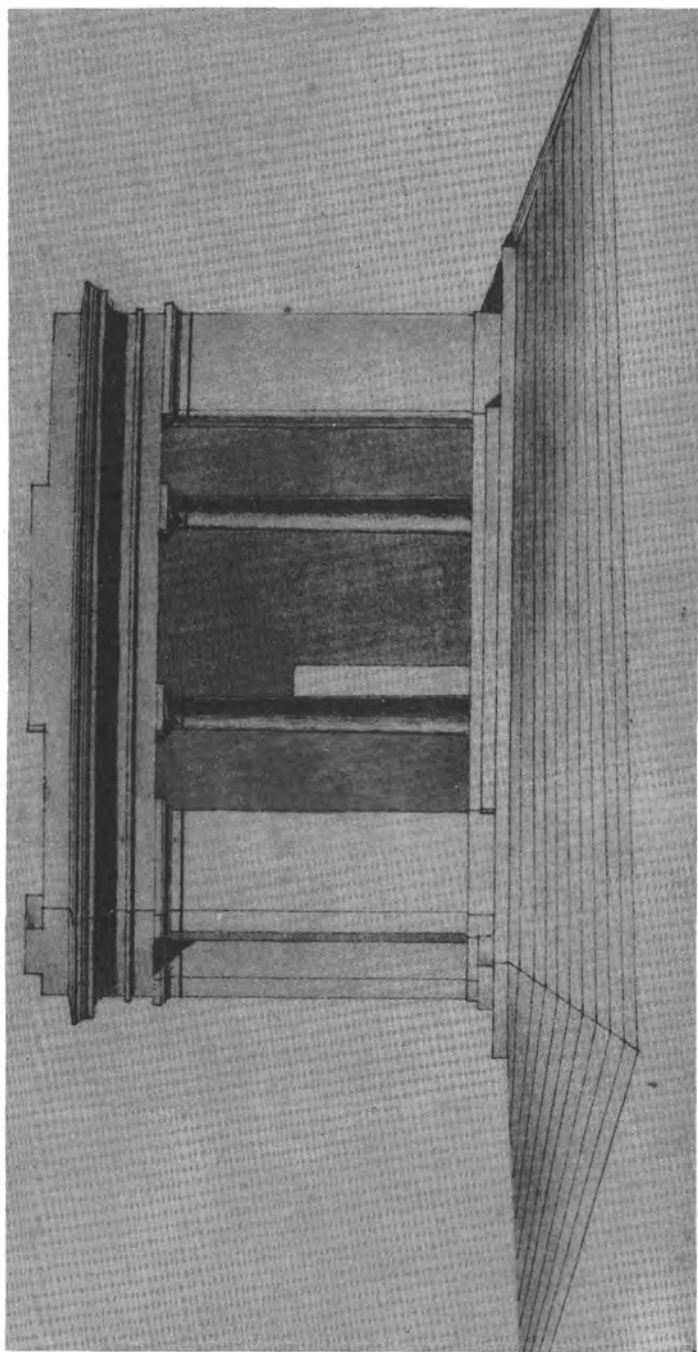
Abb. 6. Der Hebe-Kiosk von Norden zwischen 1842 und 1847 (Detail des Steindruckes von Ignaz Weissenberg)

Abb. 7. Der dem Ansuchen um Bewilligung zur Aufstellung des Kiosks in Kőbánya (Steinbruch) beigeschlossene Plan vom Jahre 1867

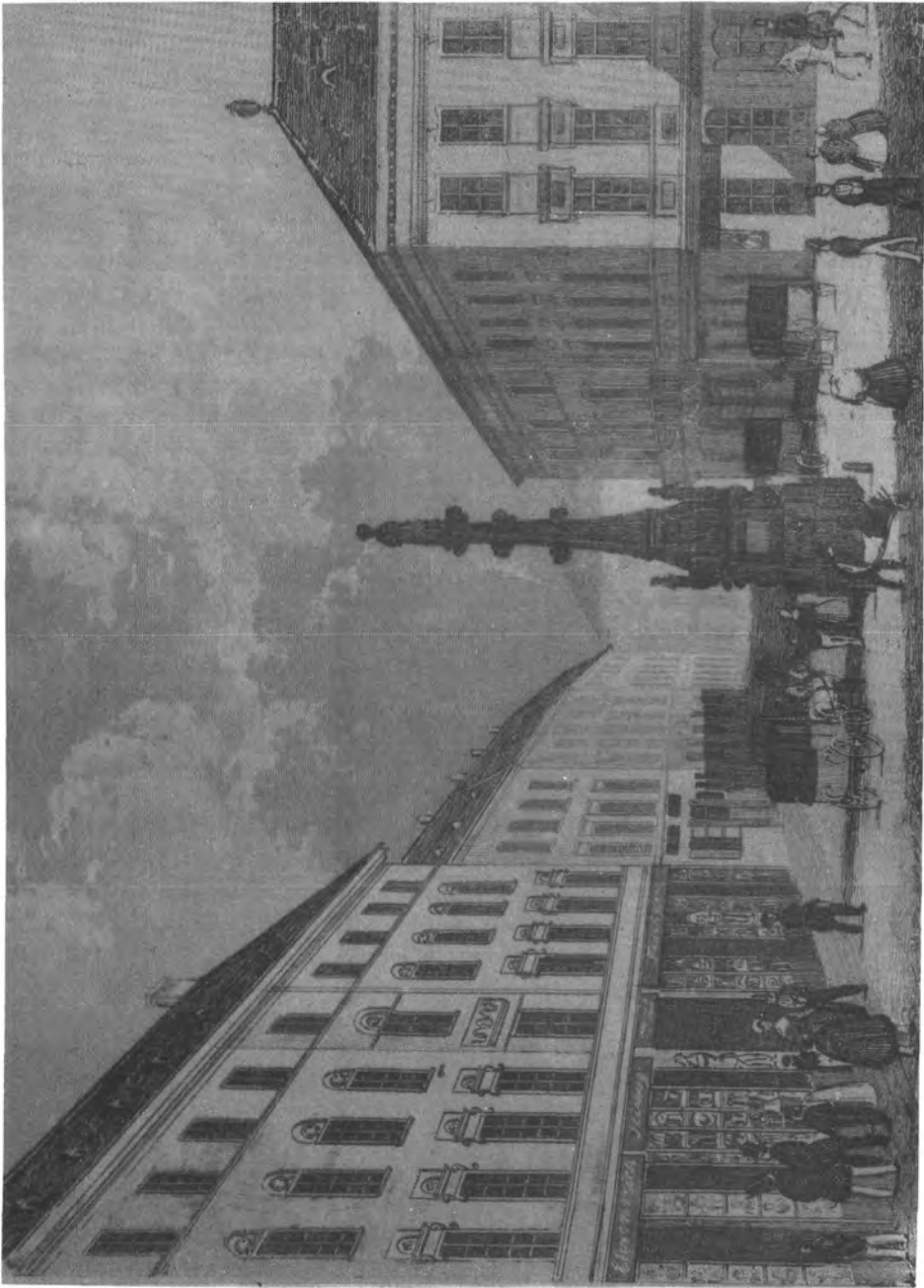
KÉPJEGYZÉK

1. kép. Fagylaltozó kioszk (*Limonadehütte*) a bécsi Graben-en 1836-ban. Alexander v. Bensa színes litográfiájának reprodukciója *Leitich, Ann Tizia* i. m.-ben (13. kép)
2. kép. Fischer Péter által a Színház térre 1836-ban tervezett fagylaltozó bódé. Budapest Főváros Levéltára. (BFL). Sz. B. Tervrajzsorozat. 7614.
3. kép. A Szervita térnek Fischer boltja előtti része az 1840-es évek elején. Fuchsthaller metszete. Budapesti Történeti Múzeum. (BTM) Metszettár 1181.2 lt. sz.
4. kép. A Színház tér déli része 1845-ben. Alt Rudolf rajza. Sandmann Xavér könyomata. BTM. Metszettár. 16 507/4.lt. sz.
5. kép. Hébé kioszkja a Színház téren 1845-ben. Alt Rudolf rajza. Sandmann Xavér könyomata. BTM. Metszettár. 16 507/4. lt. sz.
6. kép. Hébé kioszkja Észak felől. (1842 és 1847 között) Weissenberg Ignác könyomata. BTM. Metszettár. 28 287. lt. sz.
7. kép. A kioszk kőbányai felállításának engedélyezése 1867. évi kérésekor csatolt terv. BFL. Pest városi Építési Bizottmány iratai. 40/ÉB. – 1867.

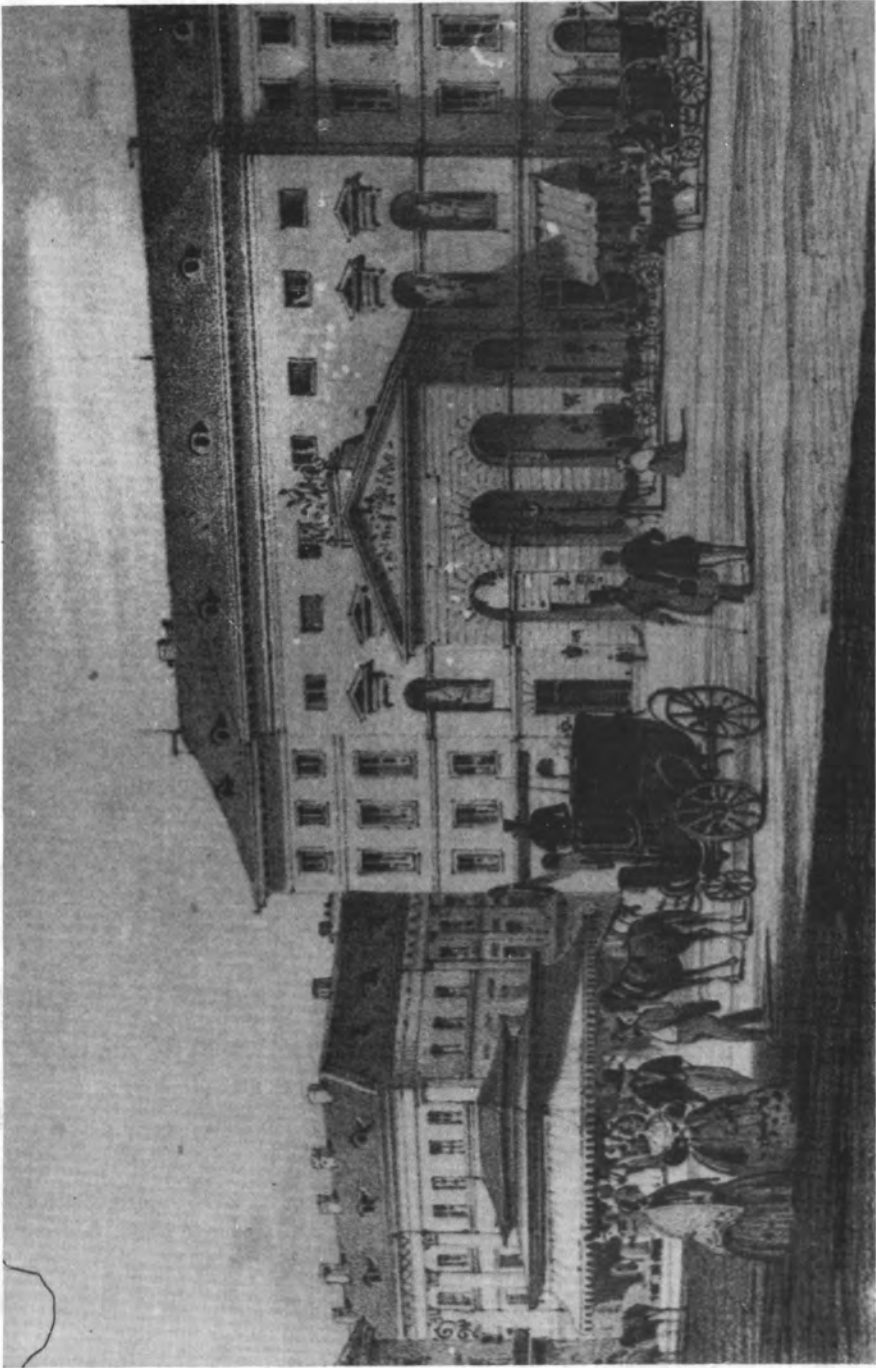

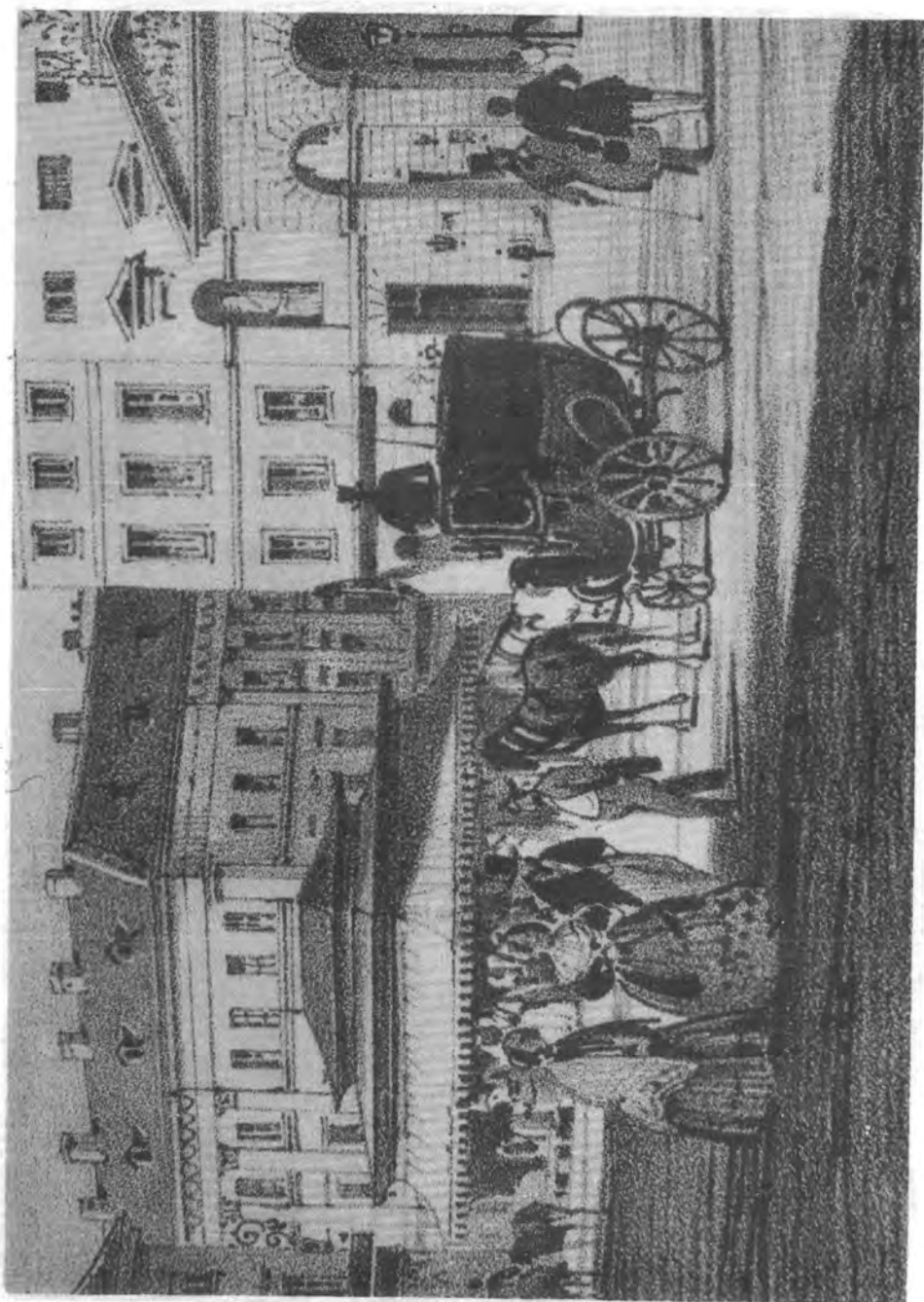
2

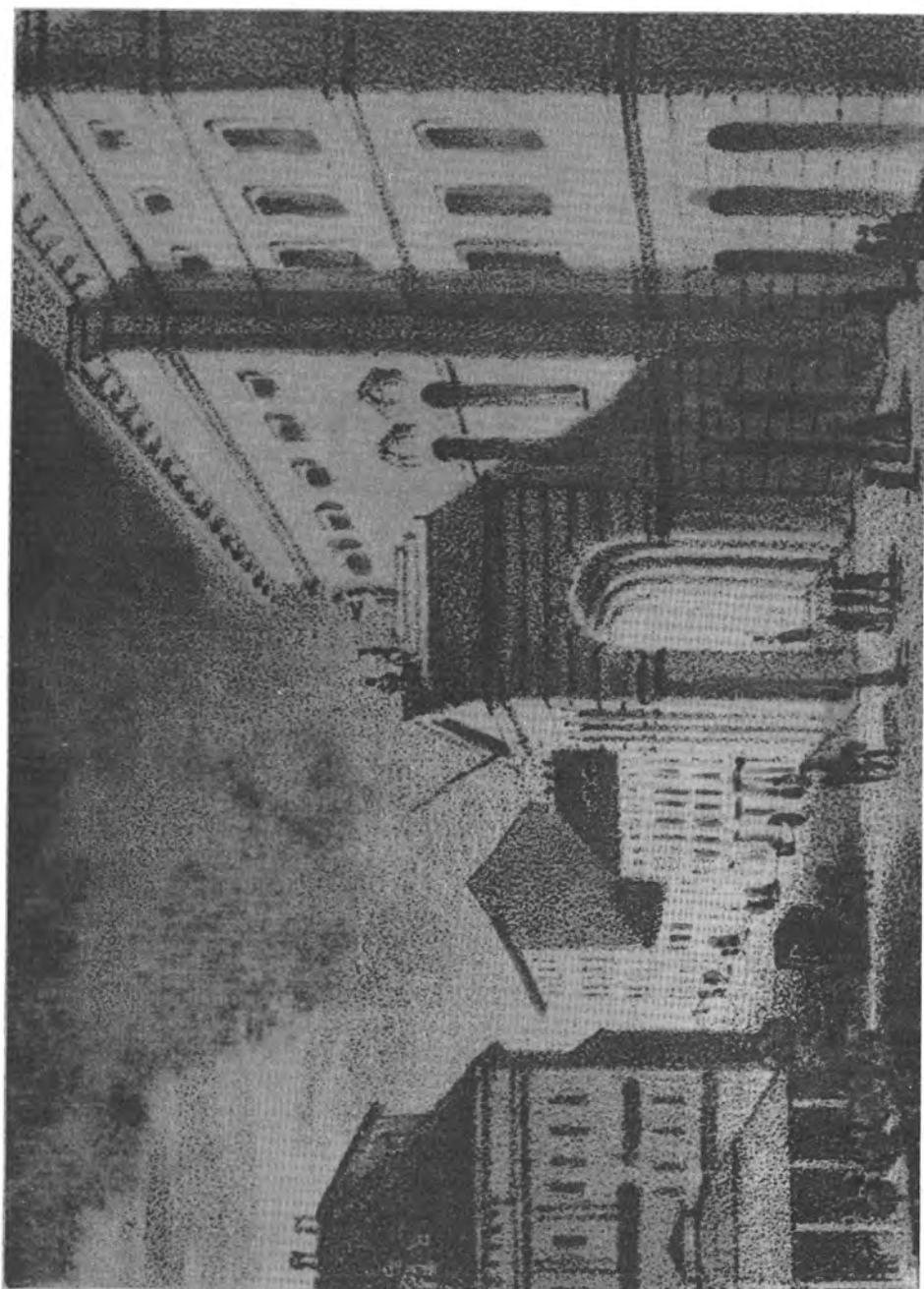
3

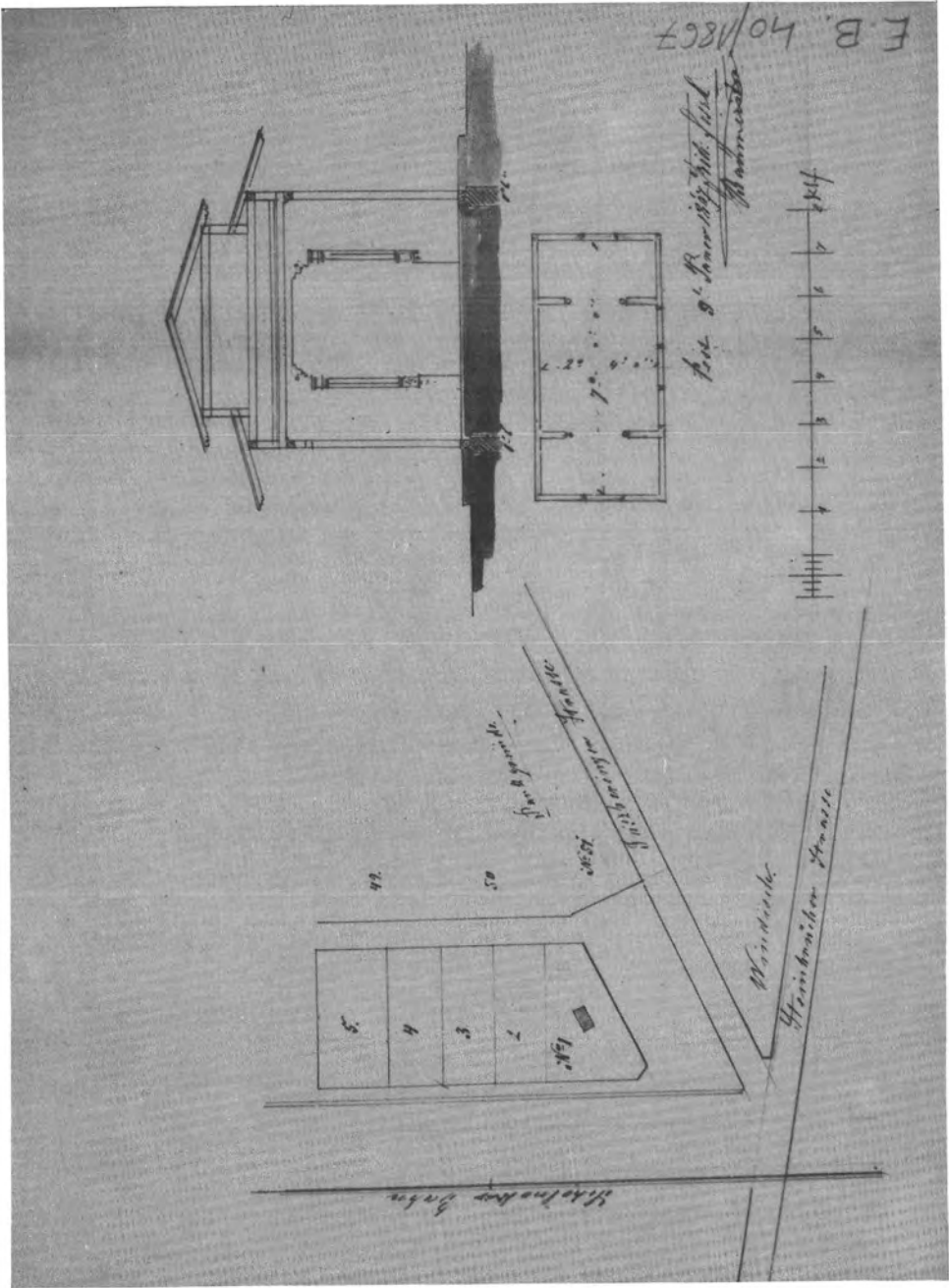
4

5

6

GÁT ESZTER

PEST-BUDAI ZONGORAKÉSZÍTŐK

„Örülnek, ha talán az ipar egyéb ágairól mások kedvezőbb dolgokat mondanának, de amit a zongorakészítés terén tapasztaltakról elmondtam, az mind tiszta igazság. Ne lásson senki egyebet soraimban, mint őszinte hazafiúi jóakaratot.”

(Beregzászy Lajos
zongorakészítő, 1874)

ZONGORÁK ÉS ZONGORAMESTEREK

Bevezetés

1686 szeptemberében, csaknem három hónapig tartó ostromot követően, 145 éves török uralom alól szabadult fel a két testvérváros, Buda és Pest. A lassabb, majd felgyorsult ütemű újratelepítés, újjáépítés, a kereskedelem és a termelés újraindítása évtizedekig tartott.

Pest, kedvező földrajzi fekvésének köszönhetően, egy évszázad alatt óriási változáson ment keresztül. A korábban mezőgazdasággal, főként állattenyésztéssel és marhakereskedelemmel foglalkozó népességet a céhekbe tömörült, elsősorban helyi szükségletekre termelő kézművesek, kereskedők, tőkés vállalkozók, kisebb számú ipari munkásság és értelmiség váltotta fel. A 18. század utolsó harmadára Pest jelentős ipari, kereskedelmi és kulturális központtá vált. A város ekkor indult igazán fejlődésnek: lakosainak száma harminc év alatt megduplázódott, 1870-ig pedig tizenötszörösére emelkedett.

Az egyetem Budára (1777), majd Pestre költözésével (1783), a Királyi Helytartótanács és a Pozsonyban székelő Udvari Kamara Budára telepítésével (1784), Buda is visszanyerte régi rangját. Lakosainak száma azonban Pesthez képest sokkal mérsékeltebb ütemben növekedett: lakói birtokos nemesek, hivatalnokok, kézműves mesteremberek, kereskedők és a népesség nagyobb részét kitevő szőlősgazdák és napszámosok voltak.

A statisztikai számadatok azonban alig tesznek említést egy vékony, de a városi életben fontos szerepet játszó rétegről, a *muzsikuskokról*. A 18. század közepéig a *városi alkalmazásban* álló hivatásos zenészek feladata elsősorban a toronyszolgálat (a város

őrzése, fontosabb események jelzése stb.) és a templomi zene ellátása volt. A zenészek élén a *regens chori* (legtöbbször a városi tanító) állt, aki a karzaton éneklő két fiút, a diszkantistát és az altistát is nevelte, gondozta, tanította. Az énekkar a tenoristával és a basszistával egészült ki, a zenekar pedig két-két első, illetve második hegedűsből, négy fúvósból (akik szükség szerint fagotton, oboán, klarinéton, kürtön vagy trombitán játszottak), egy csellistából és egy bőgősből állott. A zenészek a sajátjukon kívül még két-három másik hangszer játékának is tanult mesterei voltak, a mindössze tizenkéttagú zenekar tehát mindig az alkalomnak megfelelő összetételben szerepelhetett. A muzsikusok ugyanis a torony- és a templomi szolgálat mellett a város egyéb zenei szükségleteit is ellátták és külön díjazás fejében temetéseken, esküvőkön és más ünnepélyes alkalmon is játszottak.

A budai zenészek 1718-ban *városi* privilégiumot nyertek, amely biztosította a céhtagok munkavállalási előjogait, az idegeneket pedig arra kötelezte, hogy a céhtől, alkalmanként hét krajcárért, zenélési engedélyt váltsanak. A különkereset egyenlő elosztásáért a legidősebb muzsikus, az *előjáró* felelt. A pesti toronyzenészek nem szerveződtek céhbe, de minthogy fizetésüket a város pénztárából kapták, *közvetlenül* a tanács felügyelete alá tartoztak és az számukra is biztosította a céhes szokás szerinti jogokat. A muzsikálás azonban még a mellékkeresetekkel együtt sem tartozott a jól jövedelmező foglalkozások közé, ezért aki csak tehette, más mesterséget is űzött: tanított, ruhát vagy paplanokat varrt, földet művelt, kocsmát bérelt, de akadt közöttük hangszerkészítő is.¹

Pest és Buda zenei életében fordulóponthoz jelentett a század utolsó harmada. Ebben az időben ugrásszerűen emelkedett mindkét város lakosainak száma és a népesség összetétele is differenciáltabb lett. Pesten és Budán is színtársulatok működtek, amelyek repertoárján sok zenés játék, opera is szerepelt és általánosak voltak a felvonásközi koncertek is. A színházi szerződés 16–28 többnyire *műkedvelő* zenésznek jelentett külön jövedelmet. A zene iránt érdeklődő közönség pedig már nemcsak az országos vásárok könyvessátraiban, hanem Weigand és Köpf boltjában is vásárolhatott kottákat. 1802-ben megjelent az első magyar zongoraiskola, Gáti István „A kótából való klavírozás mestersége” című műve is.

A Ratio Educationis hatására, a Nagyboldogasszony templom *regens chori*ja vezetésével, 1778-tól a budai tanítóképzőben is rendszeres zeneoktatás folyt. A tanítást tizenegy klavikordon kezdtek meg, később mód nyílt egy négyregiszteres orgona vásárlására is. Újabb hangszert azonban csak évtizedekkel később kapott az iskola. A klavikordok a több mint fél évszázados használat során annyira tönkrementek, hogy javíttatásuk halaszthatatlanná vált. Saját hangszer híján a diákok az iskolába jártak vissza gyakorolni, de a sérült klavikordokkal ekkor már a tanítás sem volt folytatható. A tarthatatlan helyzetet látva a tanácsülés végre 1831-ben határozatot hozott az iskolai felszerelés sürgős javíttatásáról, egy újabb hangszer, a zeneiskola *első fortepiano*ja megvásárlására azonban csak 1837-ben jutott pénz.²

Szegény volt a város, nem volt pénze a muzsikusoknak, üres maradt a hangszerkészítők, de még inkább a zongorakészítők zsebe is. A zongora ugyanis drága hangszer volt, hiszen készítéséhez nagy mennyiségű, jó minőségű fa szükséges, a nagyméretű hangszer-test is csak jól felszerelt műhelyben készíthető el és a mechanika is gondos, aprólékos

munkát igényel. E tények ismeretében meglepőnek látszik, hogy a 18. század végén és a század fordulóján, más hangszerek készítőihez viszonyítva sok zongoraműves telepedett le Pesten és Budán.

A jelenség magyarázata elsősorban zenei: a hangversenyeken egyeduralkodó billentyűs hangszer, a *csembaló* dinamikai képessége a pengető szerkezetből adódóan rendkívül korlátozott volt és e tulajdonságát a különböző kombinációkban használható regiszterek sem tudták feledtetni. Az egyszerű, érintőmechanikás kis klavikordok ugyan rendelkeztek a kívánt dinamikai képességekkel, de halk hangjuk miatt elsősorban gyakorlóhangszerként voltak népszerűek. A zenevilág pedig türelmetlenül vágyott egy olyan billentyűs hangszer után, amely nagy, koncerttermet is betöltő hanggal, ugyanakkor a klavikordéhoz hasonló, széles skálájú árnyalási lehetőséggel rendelkezik. Erre csak az új hangszer, az eddigiektől eltérő szerkezetű *fortepiano* volt képes. Annak ellenére, hogy a kalapácsszerkezet megbízhatósága és teljesítőképessége még az akkori közönség véleménye szerint is hagyott kívánni valót maga után, a *fortepiano* az 1770-es évek újításai után hallatlan népszerűségre tett szert.³

Kialakult egy új iparág: a zongorakészítőké, London, Párizs és Bécs központokkal. Minden év valamilyen technikai újdonságot hozott és minden öt évben elavulttá vált a korábbi konstrukció. Az új hangszer iránt a pest-budai közönség is érdeklődött: az 1790-es évektől már sok dokumentumot ismerünk a *fortepiano* itteni használatáról is.⁴

Az első *fortepiano*ók Bécsből, Walter, Schanz, Rosenberger és más mesterek műhelyeiből kerültek Pest-Budára, de hamarosan a helyi orgonakészítők is elkészítették az első darabokat. „Mehrere versuchten sich auch im Bau von Fortepiano-Clavicembalo ect. Nur schade, daß solche Talente größtentheils in der Dunkelheit und ohne Aufmunterung bei den ersten Versuchen stehen bleiben.” írta 1829-ben megjelent munkájában a kor egyik jeles leírója.⁵

Kik voltak ezek a tehetségek? Mi biztosította a zongorakészítő iparág fellendülését az 1800-as évek első évtizedeiben és mi volt a rövidesen bekövetkező hanyatlás oka? Annyi bizonyos, hogy nem csak a „sötétség és a buzdítás hiánya”. A pest-budai hangszerkészítők felvevő piaca eleve szűk volt, hiszen ők a zeneértő városi polgárok speciális luxusigényét elégítették ki. Noha a háborús események sok szakmának biztosították a piac bővülését, a hangszerkészítőké nem tartozott ezek közé. Annak ellenére, hogy a gabonakonjunktúra nyomán beáramló pénz megnövelte a luxuscikkek iránti keresletet, a zongorakészítő mesterek pénztárcája vékony maradt; a drága, kényes, gyorsan elavuló kalapácszongora nem bizonyult jó befektetésnek.

A pest-budai zongorakészítés kezdete, virágzása majd 1848 után bekövetkező hanyatlása a helybéli hangszerkészítő céh működésének éveit íveli át. Ezért az áttekintett időszakot a hangszerkészítők első ízben benyújtott, céhprivilegiumot kérő felségfolyamodványának keltezése és a céhek megszűnését kimondó törvénycikk dátuma (1817–1872) határolja. Ugyanezek az évtizedek azonban magukba foglalják a zongora konstrukciója és gyártása történetének legfontosabb állomásait az útkereséstől a modern zongora kialakulásáig, a céhes szokás szerint működő műhelyektől a zongoragyártásra specializálódott nagyüzemek létrejöttéig.⁶

A »Forte Phiano Fliegl«

A zenészek érdeklődése az orgonakészítők, közöttük a híres budai mester, Hartmann Vilmos figyelmét is az új, kalapácsszerkezetes hangszer felé irányította. Hartmann a Krisztinavárosban rendezte be műhelyét, ahol kisorgonákat és más billentyűs hangszereket készített, javított. Később azonban újabb megrendelést már nem fogadott el, mert ideje java részét a műhely helyett újra az iskolapadban töltötte. Egy héten többször is felkereste Waltert, a híres budai rajztanárt és leckéket vett a pesti Universitas mechanika professzorától, Horváth atyától is, kinél naphosszat kísérletezett, tanult. Hartmann már második éve folytatta tanulmányait, amikor a budai tanácstól felszólítást kapott, hogy az 1785–1786-os évről elmaradt adóját fizesse be. Az orgonaépítő mester ekkor a hivatalos iratok fogalmazásában járatos ismerősével egy beadványt szerkesztetett, melyben előadta, hogy műhelye zárva van, iparát szünetelteti. Egyszer-egyszer ugyan készít hangszert, de ezek csupán a tanulmányokhoz szükséges mintadarabok. Néha előfordul ugyan, hogy próbálkozásait az érdeklődő műkedvelők díjazzák is, de az így nyert összegek nemhogy a munkadíjat és az egyéb kiadásokat, de még az anyagköltséget sem fedezik. Annak ellenére, hogy az utolsó krajcárja is rámegey, eltökélt szándéka, hogy tanulmányait mindaddig folytassa, amíg tudása tökéletes nem lesz.⁷ A mester egyszer sem nevezte meg kísérletei tárgyát, de sejthető, hogy a famunkában és a hangszerkészítés fogásaiban járatos szakember azért fordult az egyetem mechanika professzorához, mert egy megbízható szerkezetű fortepiano megalkotásán fáradozott. Hartmann adója elengedését kérte, tovább kísérletezett és remélte, hogy próbálkozásait siker koronázza. Nem sajnált sem időt, sem fáradságot, hiszen tapasztalatból tudta azt, amit két évtizeddel később egy lipcei szakíró így foglalt össze:⁸ „A csembaló struktúrája nem teszi lehetővé a finom modifikálást és árnyalást. Ezt az egyébként kitűnő, a nagyzenekari daraboknál, különösen az operánál valaha megfelelőnek tartott hangszert immár húsz éve teljesen kiszorította a fortepiano [...].⁹ Az újabb hangszerkészítők a fortepiano hangjában a csembaló hangerejét és ragyogását egyesítették mindavval a finomsággal és bájjal, ami különben csak a [fa] fúvó hangszerek tulajdona, sőt lehetővé tették a hangok kedvök szerinti továbbzengetését, mindemellett ez az új hangszer a csembaló nehéz, kemény játékmódjával szemben a könnyű megütés előnyével is bír. Mindehhez jön még az a lehetőség, hogy a hang ereje fokozatosan erősíthető vagy egészen a pianissimoig visszafogható, valamint a hat oktávra megnövelt hangterjedelem is. Ennek ellenére méltatlan dolog a klavirt¹⁰ úgy háttérbe szorítani, ahogyan azt napjainkban tapasztaljuk. Az a báj, amivel csak ez a hangszer rendelkezik, az előadás bizonyos finomságát, érzékenységét, bensőségességét biztosítja, máskor szelíden sejtelmes, ellágyuló, ugyanakkor finoman hangsúlyozott játékmódot tesz lehetővé. Erre a fortepiano nem képes.”

Hartmann kísérletei idején az országos vásárokon is kaphatott fortepianot az új hangszer iránt érdeklődő közönség. E vásárokon, minthogy a céhszabályzat ezt lehetővé tette, a bécsi zongorakészítő mesterek is megjelentek portékáikkal. Bécsben ebben az időben már jelentős zongorakészítő műhelyek működtek, s számuk, annak ellenére, hogy a mesterjoggal rendelkezők az újabb engedélyek kiadását akadályozni igyekeztek, évről évre nőtt. (A mesterek többsége bevándorló volt; a Habsburg örökösödési háborút, majd a hétéves porosz–osztrák háborút követő gazdasági bizonytalanság és a német céhes ipar

válsága miatt sokan elhagyták hazájukat és délebbre próbáltak szerencsét.) Az 1790-es években a bécsi hangszerkészítők háromnegyede zongorakészítéssel foglalkozott.¹¹ E mesterek teljes mértékben ki tudták elégíteni Ausztria szükségleteit és jelentős mennyiségű zongorát szállítottak a határokon túlra is: bécsi zongorákon játszottak nemcsak a Habsburg birodalom tartományaiban – Csehországban, Magyarországon, Lengyelországban – hanem Németországban, Oroszországban és Törökországban is.¹² A császárváros a 18. század végén a német nyelvterület és Kelet-Európa legjelentősebb zongorakészítő központjává vált.¹³

Ugyanezekben az években Pest és Buda még csak néhány hangszerkészítőnek biztosított megélhetést. A század fordulóján azonban itt is megszapordtak a hangszerkészítői engedély iránti kérelmek.¹⁴ Az új mesterjog megadását a városi tanács ugyanolyan feltételekhez kötötte, mintha hangszerkészítő céh működött volna a városban. A jelöltnek igazolnia kellett nagykorúságát, szabályszerűen, jó magaviselettel eltöltött inas- és vándoréveit, a nem magyar honosoknak pedig hazájuk elbocsátó levelét is be kellett mutatniuk.

A zongorakészítők általában másfél-két évig asztalosműhelyben inaskodtak. A felszabadított asztalosinas a tanácstól vándorlási engedélyt kért és Bécsbe ment, hogy az orgona- és zongorakészítői mesterséget kitanulja. A vándorévek alatt három-négy vagy annál is több műhelyben fordult meg a tanulni vágyó legény. A pest-budai zongorakészítők Bécs legnevezetesebb mestereinél (Conrad Graf, Michael Rosenberger, Joseph Brodmann, Johann Jakesch, Jacob Bertsche) sajátították el a zongorakészítői fogásokat. A nyolc-tíz évi vándoridő elteltével természetesen minden legény arra vágyott, hogy végre önálló mesterként dolgozzék. Ekkor egy kérelmet írt a városi tanácshoz, amelyhez csatolta a szükséges bizonyítványokat is. A tanács megvizsgálta, hogy a jelölt képzettsége az előírásoknak megfelel-e és hogy talál-e majd elegendő munkát a városban, ezért a kérvényezők általában azt is jelezték, hogy melyik elhunyt vagy elköltözött társuk helyére pályáznak.¹⁵ Úgy látszik, a pesti hangszerkészítői mesterjog megadásához ekkor még általában elegendő volt az igazolások felmutatása, mesterremeket nem kellett készíteni.¹⁶ (Csak egyetlen kivételt ismerünk, Szalevszkyt, aki 1824-ben egy új zongorát készített. Ugyanakkor Sopron tanácsa a zongorakészítő jelöltet Bécsbe küldte remekelni, mert közelebb nem talált olyan szakembert, aki munkáját meg tudta ítélni.)¹⁷ A pesti tanács a mesterjogkérelmek elbírálása előtt az engedelemmel dolgozó hangszerkészítők véleményét is kérte, akik a választ egységes testületként (Sämtlich hiesig befugter Musikalische Instrumentenmacher) írták alá. Válaszukban azonban minden esetben tiltakoztak az új konkurens felvétele ellen és a rendelkezésükre álló eszközökkel megakadályozni, vagy legalábbis hátráltatni törekedtek az iparengedély megadását. Arra hivatkoztak, hogy a zongorakészítők száma éppen elegendő, de előfordult az is, hogy a keresztlevel hiányát kifogásolták, vagy a bemutatott iratok hitelességét vonták kétségbe.¹⁸ A tanács azonban már ismerte az efféle kifogásokat, ezért a hangszerkészítők óvását általában nem vette figyelembe. Habersberger József ügyében például 1811-ben a tanácsülés a következő határozatot hozta: „A kérvényező rendelkezik a hangszerkészítéshez szükséges ismeretekkel, erkölcsös életvitelle ellen semmilyen kifogás nem merült fel, e városnak szülötte, az pedig, hogy a városban a hasonló művészek száma mekkora, nem vehető figyelembe, ezért a kérvényező tanácsi engedéllyel a zeneszerkészítők sorába felvétetett.”¹⁹

A pesti és a budai zongorakészítők a klasszikus céhes termelési keretek között dolgoztak, vagyis a nyersanyagot az éppen szükséges mennyiségben maguk szerezték be és a fém alkatrészek és a klaviatúra kivételével, a zongora valamennyi részegységét maguk állították elő. Sem az egyes műhelyek között, sem a műhelyen belül nem volt munkamegosztás, a mester és a legénye napkeltétől napnyugtáig egyforma munkát végzett.

A zongorák nagy alapterületű, asztalosszerszámokkal jól felszerelt műhelyekben készültek. Az egyes munkafázisok előkészítése olykor tovább tartott, mint maga az elvégzendő feladat, ezért a gyártást rentábilisabbá tette, ha egyszerre több hangszeren lehetett ugyanazt a fogást elvégezni. A nyersanyag és az alkatrészek vásárlása, a műhely bérlete készpénzbefektetést igényelt, a zongorák azonban, a segédek számától függően, csak egy-két hónap múlva készültek el.

A szükségesnél kevesebb pénzzel rendelkezett Czeiner Alajos budai polgár és orgonakészítő, aki már jó néhány éve kísérletezett a kalapácsszerkezetes hangszer készítésével. Tudta, hogy érdemes lenne az új, divatos zeneszerszám gyártására berendezkednie, ezért 1797-ben egy udvari kamarástól, aki néhány évvel azelőtt már vásárolt tőle egy *Forte Phiano Fliegt*, kölcsönt vett fel műhelye fejlesztésére. A kamatok fejében megígérte, hogy régi zongoráját visszaveszi és egy *vadonatúj, tartósat* készít helyette.²⁰ Czeiner éppen csak hozzáfogott tervei megvalósításához, amikor váratlanul meghalt. Elképzeléseit minden bizonnyal ismerte legénye, Vopatarni József is, ki később, önálló mesterjogot szerezve, maga is készített zongorákat. Ekkor már egy pesti orgonakészítő, Leykauf is csinált fortepianoakat.

A pest-budai zongorakészítők a *szárny* (Flügel) alakú hangversenyzongorákon kívül olcsóbb, kisméretű, különféle formájú *asztalzongorákat* és a bútorzathoz jobban illeszkedő zsiráf-, piramis- és szekrényzongorának nevezett *állózongorákat* gyártottak. A széles választékra utalnak az újságokban közzétett hirdetések is, amelyekben a zongorakészítők kicsi és nagy, „teke forma, almárium forma, hosszúkás vagy kereszt fortepiano”²¹-at kínáltak eladásra. A formai választék mellett a megrendelő ízlése szerinti fa felhasználásával, öt, öt és fél, hatoktávós, esetleg ennél nagyobb hangterjedelmű zongorák készítését ajánlották. A kortársak véleménye szerint a fortepiano egyik legnagyobb előnye ugyanis az volt, hogy nagy volt a hangterjedelme: „hat oktávája legyen, ha hetedfél vagy éppen hét, még tökéletesebb”.²² A zongorákat többnyire hangszínváltoztató szerkezetekkel, ún. „mutációkkal,” „változtatókkal” is ellátták. E szerkezetek alkalmazásának szokása az 1780-as évekre vezethető vissza, amikor a fortepiano még nem rendelkezett azokkal a dinamikai lehetőségekkel, amire elméletileg a kalapácsszerkezet képessé tette. Az ezen a vidéken²³ általánosan alkalmazott csapómechanikával gyakran megtörtént, hogy a kalapács a húrokhoz szorult, megakadt. „A’ játszásbeli jó ízlésnek, nem külömben az illendőségnek is, nagy ellenére van, ha a’ Játszó kezeit, a Tasztatúra felett, magosan fel emelvén, mint egy dühösséggel tsap a’ Klavisokra; melly miatt gyakran, vagy Húr szakad, vagy a Kalapács pattan ki helyéből, ’s a’ Húrok között fent marad” A fortepiano játékosok tehát, a megütés erejéből fakadó dinamikai lehetőségek kihasználása helyett egy sajátos billentésmód elsajátítására kényszerültek: „A fortet és a fortissimot[...] kéz-fejeknek kevésbé való felemelésével, és többnyire, az újjaknak erős nyomásával, nem pedig erőszakos paskolással kell elő adni.” Mindez persze a zenei kifejezésmód rovására ment. A hangszer tökéletlenségéből fakadó hiányt, amint az

korábban a csembalóknál szokásos volt, a mutációk alkalmazásával pótolták.²⁴ Úgy gondolnánk, hogy a Stein-féle kiváltással készült kalapácsszerkezet ezt a problémát megoldotta.²⁵ A mutációk használata azonban még néhány évtizedig szokásban maradt. Az egykorú dokumentumok is ennek szükségességét tükrözik:²⁶ „A fortepiano [...] Hangja tömöttebb, erősebb, tartósabb, e' mellett több rendbeli Hang-Változtatói lévén, a' Hangokat, a leg gyengébbtől a' leg erősebbig lehet rajta kifejezni; következésképpen az Előadásnak, több világot, és árnyékot lehet adni.”

A vadonatúj zongorák hangja sokszor tompa volt. Az általános tapasztalat azt mutatta, hogy egy ideig játszani kellett e hangszereken, hogy kiderüljön, milyen is a hang minősége. Ekkor az apró kalapácsok bőrizése már hozzáidomult a zongora húrozatához és valamivel tömörebbé is vált. Ez a jelenség a hirdetésekben is tükröződik, ahol különbséget tettek az új, az új-átjátszott és a használt zongora között.²⁷

Hogyan szólt egy új-átjátszott zongora? „A tellyes, tiszta éneklő Hang mellyek a Forte-pianóban is meg kívántatnak, mint szintén az is; hogy a' Klavisok ne zörögjenek, ne kopogjanak. [...] A' kerek, az az, sem nem éles sem nem puffanó Hang. A' Hangoknak átaljában, minden Oktávákban egymáshoz egyenlő aránja, az az, se a' Bassus, el ne nyomja a' Diskántot, se pedig ez, a' mahoz képest nagyon erős ne legyen. Igen nagy fogyatkozás, ha a' közép Hangok, a' hol tulajdonképpen eggyesül a' Harmónia a' felső és alsó Oktávákban lévőkhöz képest, gyengék; valamint szinte, az is nagy tökéletlenség, ha imitt amott némelly Hangok a' többek közül, mintegy kíválnak, vagy nagyon élesek, vagy nagyon tompák, siketek. Megkívántatik, a jó hangfogó (Dämpfer), melly a' Hangot azonnal megszüntesse, mihelyt, az ujjak a' Taszokról felvevődnek. Mind a Klavisoknak, mind a Hang-Változtatóknak könnyű járások legyen.”

A zongorakészítők tehát jól ismerték e hangszerek gyengéit, de csak keveseknek volt hozzá tehetsége és kitartása, hogy készítményét addig igazgassa, javítgassa, amíg az tökéletes nem lesz. Az idézett sorok szerzője szerint „Az ilyen jó Fortepianot készítő mesterek között, Hazánk egyik Fő -Várossából, említést érdemelnek *Drüner Károly* és *Zobel Ferenc*, mind ketten Pesti, Fortepianot készítő mesterek.”

»A zeneszerkészítők szabadalmas községe«

Drüner korának egyik legtekintélyesebb zongorakészítője volt. Pest-budai viszonyok közt nagyonak számító műhelyében évente 30–40, erőteljes és mégis széphanjú, árnyalatok kifejezésére alkalmas zongora készült, azonban ő is – akárcsak társai – értékesítési gondokkal küzdött.²⁸ A kedvezőtlen gazdasági viszonyok közepette csak kevesen engedhették meg maguknak, hogy egy zenész évi fizetésének megfelelő összeget adjanak egy jó fortepianoért.²⁹ A kereskedelem felbukkanó olcsóbb bécsi zongorák is komoly konkurenciát jelentettek.

Drüner és nyolc, orgona- és zongorakészítéssel foglalkozó társa 1817 szeptemberében felségfolyamodványt nyújtott be, melyben az 1813-as Általános Céhszabályokra³⁰ hivatkozva önálló orgona- és zongorakészítői céh megalakításának engedélyezését kéri. Előadják, hogy a kalapos, paszományos és fésűs társaikéhoz hasonló, azonban néhány toldással kiegészített céhszabály-tervezet engedélyezése a jelen és a jövő szempontjából

is üdvös lenne, mert akkor nem történhetne meg, hogy egyik polgár a másikat kenyérkeresetében akadályozza, e helyett együttesen léphetnének fel a zugkereskedők ellen. A kérvényt Drüner, Habersberger, Herodek, Janitschek, Krausz, Lettner, Leykauf, Schwab, Schillinger, Peter és Vopatarni, pesti polgári orgona- és zongorakészítő mesterek írták alá. A hangszerkészítők kérelme és a mellékelt, a „Közönséges Céhbeli Cikkek...”³¹ egyes artikulusaival csaknem szószerint egyező tervezet először a Budán székelő Helytartótanácsához, onnan a pesti tanácshoz került, ahol azonban csak 1819 januárjában vizsgálták meg érdemben. Ugyan a beadványt csak pesti mesterek írták alá, de a Helytartótanács feltehetően nem látta értelmét, hogy az orgona- és zongorakészítők céhe a budai mesterek nélkül jöjjön létre. A budai mesterek³² azonban jelezték, hogy ők az ottani asztaloscéh tagjai, ezért egy újabb céhprivilegium költségeihez nem kívánnak hozzájárulni. Minthogy az ellentét napvilágra került, számítani lehetett a királyi kamara elutasító válaszára. Az 1820 januárjában kelt végzés arra hivatkozott, hogy az örökös tartományokban a hangszerkészítők az asztalosok, vagy az esztergályosok céhében lesznek mesterré és csupán Bécsnek és Prágának adatott meg az a kegy, hogy egy hangszerkészítő három évi tanulás és a remek elkészítése után mesterjogot szerevve legényeket tarthasson.

A hangszerkészítők újabb beadványt szerkesztettek, amelyhez mellékelték a cseh kancellária igazolását, miszerint sem Prágában, sem Bécsben nem működik hangszerkészítő céh. Létezik viszont egy, a városi tanács által kibocsátott szabályzat, amelyhez hasonlót a pesti hangszerkészítő mesterek is kérnek. A pesti tanács azonban az újabb kérvényt elfektette, hiszen azt felettes hatósága egyszer már visszautasította, s nem állt szándékában a Helytartótanácséval ellentétes döntést hozni. 1830-ban Drüner Károly zongorakészítő és Teufelsdorfer Péter hegedűkészítő ismételt kérvényt nyújtott be, most már valamennyi pesti hangszerkészítő nevében. A megújított kérelmet újabb kivizsgálások, majd további beadványok követték. Végül a pesti Városi Tanács 1836. március 19-én tartott ülésén felolvasták a pesti hangszerkészítők céhprivilegiumát és egy másolatot visszatartva, az eredeti „a helybeli muzsika eszköz csináló Mestereknek kiadatott.”³³

A privilegium 49 paragrafusból áll: 1–9-ig az inasok, 10–20-ig a legények, 21–35-ig a mesterek kötelességeit és jogait tárgyalja. Egy-egy cikkely a temetésről és az özvegyekről, a továbbiak pedig a céhösszejövetelekről, a céhmester és az alcéhmester választásáról intézkednek. A piros bőrbe kötött, aranyozott mesterkönyvbe huszonekét hangszerkészítő, közöttük tizenkét zongorakészítő nevét, szakágát és mesterjoga megszerzésének időpontját jegyezték be.

A hangszerkészítők céhe a klasszikus céhes mintára szerveződött. Késői megalakulása ellenére, működése évszázados hagyományokra támaszkodott. A céhszabályzat szerint a hathetes próbaidőt négyéves inaskodás követte, de ha a jelölt asztaloslegény volt, elegendő volt kétévi³⁴ tanulás is. Ha a jelentkező a próbaidő tapasztalata alapján a szakma tanulására alkalmasnak ítéltetett és szabályszerű keresztelőlévéllel, vagy ennek megfelelő születési igazolással is rendelkezett, nyitott cáhláda mellett valóságos inasnak vétetett fel. Ekkor igazolásait és az egy forint harminc krajcár felvételi díjat a ládába helyezték. Az immár felvételt nyert inast figyelmeztették, hogy viselkedjék úgy, ahogyan az egy jólnevelt fiatalemberhez méltó, legyen szerény és szófogadó. Mesterét is emlékez-

tették, hogy inasát nem kötelezheti házimunkák végzésére, inkább igyekezzék őt, akár egy jó atya, a vallás, az erkölcs és a mesterség alapjaira oktatni.

Az inasévekről a hangszerkészítő jelölt bizonyságlevelet kapott, majd a tanácstól vándorkönyvet váltott, amely referencia, igazolvány és bizonyítvány volt egyidejűleg. Az előírt vándorlás során, melynek időtartama általában négy év volt, de gyakran a tízet is megközelítette, a jelöltnek érintenie kellett Bécsset is. Ha a legény a vándoréveket becsülettel kitöltötte, nagykorú volt, magaviselete ellen semmilyen kifogás nem merült fel, elegendő szakmai tapasztalatra tett szert és az önállósuláshoz elegendő pénzzel is rendelkezett, megkísérelhette a mesterjog megszerzését.

A céhszabályzat megkövetelte, hogy a mesterjelölt a származására vonatkozó megbízható dokumentumokkal és az inasévekről bizonyságlevéllel rendelkezzen. Amennyiben bemutatta a vándoréveket igazoló iratait és a pesti tanács is megígérte, hogy a polgárok sorába felveszi,³⁵ a céh feladhatta a remeket. A remeklő legény, a céh által kijelölt mester felügyelete alatt, először egy tervrajzot, majd annak alapján „szépen és ízlésesen” magát a fortepianót készítette el.³⁶ Az elkészült munkát általában a céhgyűlés bírálta el, a zongorákat egy bizottság tekintette meg.³⁷ A koncesszust végül a céh hozzájárulásával, de gyakran tiltakozása ellenére a városi tanács adta meg. A kiadható mesterjogok számát a céhszabályzat nem korlátozta, mégis gyakran előfordult, hogy a hangszerkészítők céhe az új kéréseket éppen a mesterek számának túlzott növekedésére hivatkozva próbálta elutasítani. Íme néhány eset:

Zobel Ferenc fia Károly, édesapja műhelyében ismerkedett meg a zongorakészítő mesterség alapjaival. Úgy látszik ezt a tényt vette figyelembe a céh is, amikor mindössze egy évi és nyolc hónapi inaskodás után a húszéves, barna hajú, középtermetű, hosszúkás arcú legényt felszabadította és hozzájárult, hogy vándorkönyvet váltva Bécsbe menjen. Zobel el is indult, de három hónap múlva a vándorlás valamiért megszakadt. Útját csak két év múlva folytatta; 1842-ben az éppen akkor polgárjogot nyert fiatal bécsi zongorakészítő, Ignaz Stelzel legénye lett.³⁸ Már másfél éve készítettek együtt zongorákat, amikor az édesapa, Zobel Ferenc váratlanul elhunyt. Károly azonnal hazatért és a városi tanácstól mesterjogot kért. Arra hivatkozott, hogy ugyanazt a jogot kéri, amelyet özvegy édesanyja kapott meg, így a céhbeli mesterek száma sem szaporodnék ő pedig könnyíthetne három kiskorú testvérét nevelő édesanyja sorsán. Az előadottakat igazolandó mellékelte vándorkönyvét is. A városi tanács kérte a zeneműszerészek testülete véleményét, amely más hibát nem levén kifogásolta, hogy Zobel „még igen fiatal és ennél fogva nem bírhat még azon tulajdonságokkal, mik a mesterjog megszerzéséhez szükségesek. Maradjon tehát özvegy édesanyja mellett, folytassa nála mesterségét, ügyeljen nála a mesterségre, mi által alkalmatlansága leendő magának bővebb ismeretségeket ezen csakugyan nehéz művészetben szereznie, és néhány év múlva ha telyeskorúságát elérte folyamodjék újra, midőn a kívánt tulajdonságok kimutatása mellett a mesterjog megnyerhetését semmi képen gátolni nem fogjuk.”³⁹

Kevésbé volt szigorú a céh Chmel József esetében. Chmel 13 éves korában szegődött el a bécsi Teichmannhoz, kinél öt év múlva szabadult. Ekkor vándorkönyvet váltott; Berlinben, majd Pesten Pachlnál dolgozott. Chmel 1847-ben vaskos paksamétát nyújtott be a pesti városi tanácshoz, melyben kérvénye mellett a keresztelőlvele, a becsülettel eltöltött vándoréveket bizonyító öt irat, a vándorkönyv és egy orvosi igazolás feküdt. Az

utóbbi arról szól, hogy Chmel „súlyos belső betegségben szenved, ezért remeklésre alkalmatlan”. A beadványt a városi tanács döntés végett „pártoló szavazattal” a Helytartótanácsnak küldte. Az iratból⁴⁰ további részletek már nem tudhatóak meg, a mesterkönyvből azonban kiderül, hogy a kérvény továbbításától számított három hónapon belül Chmel már bekebelezett céhtag volt.

Mi lehetett, volt-e egyáltalán „súlyos belső betegség”? Mindenesetre érdekes, hogy évtizedekkel később Chmel Gusztáv büszkén állította, hogy cégét édesapja 1835-ben alapította. „A fiatal Chmel József Pestre ment, ahol önállósította magát és elkezdett zongorákat készíteni. Az első években egyedül dolgozott, s csak akkor vett magához asztalost, ha feltétlenül szüksége volt a segítő kézre. Akkoriban a legtöbb pesti mester így dolgozott.”⁴¹ A fiú dicsekvő szavait és az 1847-es beadvány megszépített szövegét egybevetve feltételezhető, hogy Chmel József kontár volt. Ez viszont komájára,⁴² a hangszerkészítő céh elöljárójára nem vetett jó fényt. Talán éppen Pachl volt az, aki javasolta Chmelnek, hogy kérjen a remeklés alól felmentést.

Hamarosan egy újabb zongorakészítő, Balassovits Károly kérte felvételét a „kebelbeli szabadalmas zongorakészítő mesterek községébe”. A magyarországi születésű zongorakészítő már tíz éve volt Bécsben mester, amikor honvágyára hivatkozva engedélyt kért a pesti tanácstól, hogy a város kebelében letelepedhessen és mesterségét szabadon űzhesse. A tanács, szokás szerint a hangszerkészítő céh véleményét kérte, amely ebben az esetben újra szigorúnak mutatkozott. Alapos vizsgálatnak vetette alá a benyújtott dokumentumokat és megszerkesztette, amint az várható volt, az elutasító választ. Kifogásolta, hogy Balassovits nem valóságos, remekelt mester, hanem csak tanácsi engedelmével dolgozik Bécsben és a céhszabályzat 24. cikkelye értelmében a pesti céhbe csak akkor lehetne bekebelezhető, ha e nélkülözhetetlen kellékkel is rendelkeznek. Nem találják elégségesnek Balassovits indokait sem, márpedig „A legújabb időben kelt helytartói intézvény szerint a mesterembereknek egy helyről más helyre való átköltözésük fontos ok nélkül tilalmaztatik. [...] Ide járul még az is hogy alolirt községbe rövid idő alatt 3 egyén nevezetesen Chmel – Zobel és Beregszáz felvétetvén, a zongorakészítők száma annyira már megnövekedett, hogy részint ez okból, részint azért is, mivel ide folyton külföldi zongorák hozatnak, már többé meg nem élhetnek.”⁴³

»Az újabb találmányú fortepiano«

A 19. század első felének minden évtizede jelentős változásokat hozott a zongoragyártás technológiájában. A század elején készült zongorákkal az akkori közönség sem volt teljes mértékben elégedett; a mechanikát túl lustának és túl kényesnek találta, a húrok hamar lehangolódtak és a hangerő is elmaradt attól, amit a koncertteremben ülők hallani szerettek volna.⁴⁴ A zongorakészítők figyelme tehát elsősorban erre a két kényes pontra irányult. A bécsi Stein/Streicher műhelyben 1794-től szabályozócsavarral készültek a zongoramechanika kiváló-nyelvecskéi. A csapó-rendszer további tökéletesítését jelentette 1825-ben egy másik apró alkatrész, a kalapácsok visszapatnását megakadályozó visszafogópárnácskák alkalmazása. Az egyszerű, megbízható működésű szerkezet a zongorakészítők körében hamar népszerűvé vált.

A 19. század első évtizedeiben több zongorakészítő kísérletezett a hangerő növelésével; néhányan a húrok számát szaporították,⁴⁵ mások a korábbinál vastagabb drótokkal húrozták fel hangszereiket. Az évek során jelentősen bővült a zongorák hangterjedelme is. Az újabb zongorák vázára már négy-öt tonnányi húzóerő⁴⁶ hatott, amely elkerülhetlenné tette a zongorakeret és a váz átszerkesztését, az újabb igényeknek megfelelő, robusztusabb modell kialakítását.

A zongora minden porcikáját érintő új konstrukciót szerkesztett 1824-ben Augustin Károly pesti zongoraépítő is. Az „új találmányú forte-pianon” a mechanika a húrok felett helyezkedett el, tehát a kalapácsok felülről ütötték meg a húrt. A zongorát bemutató leírások,⁴⁷ kiemelik, hogy a mechanizmus eltér a megszokottól és különbözik a bécsi hangszerektől is.⁴⁸ A hangszertest építése pedig olyan, hogy nem, vagy csak ritkán igényel javítást. Az asztal- és szárnyformájúra készített zongorák az eddigiéknél sokkal jobb hangolástartásúak, húrjaik ritkábban szakadnak, kalapácsaik sem törnek olyan könnyen. A cikk a dinamikai lehetőségek közül kiemelésre érdemesíti a különösen halk pianót és a crescendót, valamint, hogy az erősen megütött forte hangok is mindig telt, tiszta hangzásúak, anélkül, hogy a szerkezet kopogna vagy zörögne, amint az a korábban készült zongoráknál előfordul. E hangszereket Augustin a négy szokásos mutációval is ellátta (f, p, pp, fagott), de az ún. klaviatúra-eltolást szándékosan elhagyta, mert véleménye szerint az efféle szerkezetek rontják a zongorák hangolástartását. Az új konstrukciójú zongora kiváló tulajdonságairól 1824 májusában hangversenyen győződhetett meg a pesti közönség. A híradás jelzi, hogy csodás véletlen folytán hasonló elgondolással állt elő a híres bécsi mester Müller⁴⁹ is, de a két feltaláló mitsem tudott egymásról.

Tizenöt évvel később egy másik zongorakészítő, Schwab Vilmos nyert szabadalmat⁵⁰ a zongora mechanikáját és húrozatát érintő elgondolásaira. Schwab egy eszközt készített, amellyel a zongorahúrokat serpentin formájúra görbítette. Elképzelése szerint a „hullámhúrokkal” ellátott zongorák hangolástartása jobb, mint a többi egyenes húrosé, és az ilyen módon megnövelt húr hosszúság lehetővé tette, hogy a zongora a szokásosnál 18–20 collal rövidebbre készüljön. Kisebb módosításokat végzett a mechanika egyes részein is, amelyek megakadályozták a kalapács kipattanását, megkönnyítették a klaviatúra kiemelését. Az új rendszer szerint készült zongorát Schwab a bécsi Iparmű-kiállításon⁵¹ is bemutatta, egy évvel később – kérésére – a feltűnést keltő újítást neves bécsi mesterekből⁵² álló szakértő bizottság vizsgálta meg. A szakértők megtekintették Schwab újonnan konstruált „fél-kiváltásos” mechanikáját is, amelynél a hangok a billentyű teljes visszaengedése nélkül, félútról is ismételtetőek voltak. Ebben a helyzetben a tompító nem érintette a húrt, amely így az újabb megütésig rezgésben maradt. A feltaláló szerint az új szerkezettel lehetővé vált a vonós hangszerekre jellemző folyamatos hangkeltés. A bizottság a hullámhúrok kipróbálására egy kísérletsorozat elvégzését javasolta, hogy adatokkal rendelkezzen a találmány előnyösnek tetsző tulajdonságairól, Schwab azonban elzárkózott, mondván, hogy megelégszik a már meglévő referenciákkal.

»Ide folyton külföldi zongorák hozatnak«

Az 1840-es években Magyarországon évente mintegy hatszáz zongora talált gazdára, ennek nagyrésze Pesten és Budán. A hangszerek felét a helybeli mesterek állították elő, a többi elsősorban Bécsből, kisebb számban Pozsonyból, Lőcséről és a szepességi Ménhádról szállították Pestre. A behozatalt a magas vám⁵³ mégiscsak nehezítette, így a pesti és a budai zongorakészítők is számíthattak további megrendelésre.

A mesterek többsége egyedül vagy egy-két legénnyel dolgozott és csak a nagyobb műhelyekben készült évente több mint tíz zongora.⁵⁴ A zongorakészítők egyidejűleg többféle modellt készítettek, mindig a megrendelő igénye szerinti fából, hangterjedelemmel, díszítménnyel. Ez a gyakorlat lehetetlenné tette, hogy a kis műhelyek a fázisokra bontott gyártás bevezetésével termelékenységüket növeljék. Az alkatrészyártás gépesítésére, a termelés gyorsítására, az előállított termékek árának csökkentésére ilyen körülmények között nem volt lehetőség. Nem tudunk arról, hogy a budai vagy pesti zongorakészítők közül csak egy is alkatrészek gyártására specializálódott volna, vagy hogy a hangszerkészítők, az asztalosokhoz hasonlóan, műveik értékesítésére társulásokat hoztak volna létre.⁵⁵

Az elkészült hangszereket, ki-ki saját boltjában, műhelyében, vagy vásárok alkalmával árulta. Csak kevesek engedhették meg maguknak, nemcsak a készáruba fektetett tőke, hanem a tárolás nehézségei miatt is, hogy nagyobb raktárkészletet tartsanak. A kicsi, egy-két legénnyel dolgozó műhelyekben csak néhány zongora tárolására volt lehetőség. A piac bizonytalanságát jelzi az a tény, hogy a zongorakészítő mesterek javítást, hangolást, hangszerkölcsonzést, értékbecslést is vállaltak, többen részletre árulták készítményeiket, de akadt olyan mester is, aki felajánlotta, hogy az általa készített zongorát terményre cseréli.

A nagyobb hagyománnyal rendelkező, gyakorlottabb segédekkel és munkamegosztással dolgozó, a pest-budaiaknál körülbelül négyszer annyi bécsi zongorakészítő az itteniek produktumának tízszeresét állította elő. A helyi vásárlóközönség pedig amúgy is előnyben részesítette a bécsi árut, szívesen vásárolta tehát a hazainál olcsóbb bécsi zongorát is. Nem csoda, hogy néhány zongorakészítő a kisebb kockázattal és főleg kevesebb munkával járó megoldást választotta, vagyis inkább a helybeli és bécsi mesterek készítményeit forgalmazta. Annak ellenére, hogy a céhes keretek az idegen hangszerekkel való kereskedést nem tették lehetővé, az 1848-ig terjedő időszak éves szükségletének közel felét Bécsből hozták be.⁵⁷ Úgy látszik, a céh szemet hunyt afelett, ha a mesterek készítés mellett mások termékének árusításával is foglalkoztak, beadványok sorozatával lépett fel azonban az ellentmondásos szituáció hasznélvezői, az iparosok nemkívánatos versenytársai, az olcsó árut forgalmazó kereskedők ellen.

Az egyik bepanaszolt a kebelbeli Peter Vendel, eredeti mestersége szerint zongorakészítő volt. Peter hamarosan tapasztalta, hogy a testvérváros adottságai⁵⁸ közepette jobban megtalálja számítását, ha a zongorák készítése helyett inkább azokkal kereskedik. A céhbeliak persze megorroltak rá, ezért a kitűnő érzékkel megáldott zongorakészítő jobbnak látta, ha Budán kér kereskedői engedélyt. Úgy gondolta, hogy a pesti közönség budai boltjában is megveheti portékáját, s a Duna túlsó partjára a pesti céhbeliak keze már nem érhet el. Peter jól számított: a budai tanács nem górdított akadályt tabáni boltja

megnyitása elé. A hangszerkészítők persze nem hagyhatták annyiban a dolgot, s beadvánnyal fordultak a Helytartótanácsához, melyben előadták, hogy Peter kizárólag saját készítményei árusítására kapott engedélyt a budai tanácstól, de ő idegen készítményeket árul, s ami még fájdalmasabb, a korábbi tilalom ellenére ugyanezt teszi Pesten is. Úgy látszik, Peter mit sem törődött a céh tiltakozásával, és 1843-ban a pesti tanácstól is kereskedői jogot kért. A tanács ezúttal következetesen járt el, mert határozatában elutasította Peter kérelmét „minthogy a városban a helybéli hangműszer készítőknél nemrégiben kiváltságlevél adatott”.

Ebbe persze Peter nem nyugodott bele. Újabb kérvények születtek, és ezek megjárták a felsőbb fórumokat is. Peter 1845-ben valószínűleg egy pénzeszacskóval nyomatékosította legújabb kérvényét, mert Lechner Károly tanácsnok pártoló javaslatot terjesztett a tanácsülés elé. Előadásában kifejtette, hogy Peter „Budai kereskedésével a' Buda-Pesti közönségnek olly nagy hasznot hajtott és kényelmet szolgáltat, hogy az nem lévén kényszerítve akár milly zongorát iszonyú áron a' helybéli Zongora mesterektől megvenni a' legjobb bécsi mesterektől készített zongorákat nagy válogatás mellett illendő áron tölle megszerezhetette. Mivel a felidézett Vevőknek abbéli kívánságuk, hogy Zongorai raktára a' közönség nagyobb kéjelmessége okáért e királyi fő kereskedő városban felállítassék már azért is méltányos figyelmet érdemel nehogy a helybeli lakosok és idegen vevők rosz időben de leginkább télen Budára fáradozni és a' pesti partról Budára hurczoltatni szokott zongorákat nagyobb költségekkel ismét Pestre hozatni kéntelenítessenek. Mivel idegen készítményeknek raktárai létezésén már Pesten, illy nemű raktárak nem árthatnak a' helybeli művészeknek 's mesterembereknek minthogy ez által nekik alkalom nyújtatik mit tanulhatni.” A tanács a jelentést tudomásul véve a következő határozatot hozta: „jelentettek szerint folyamodó, ki sérült kezével maga zongorákat nem készíthetvén, csupán idegen zongorák árulásával keresheti élelmét, a kérdéses kereskedés üzésére kívántató vagyonértékkel ellévén látva, miután neki hasonló zongorákkal kereskedhetés Budán már megengedettet, ugyanannak a' kért kereskedési engedély az 1840, 16 t. cz. értelmében csupán új zongorákra⁵⁹ korlátolva megadatik”. A céh felháborodva vette tudomásul, hogy felsőbb hatósága mit sem törődve saját- és a Helytartótanács korábbi elutasításaival,⁶⁰ megmásította eddigi véleményét. Jogtudós segítségével megszerkesztett beadványában a Helytartótanácsnál és most már legfelsőbb helyen, a kancelláriánál is tiltakozott az eljárás ellen. A hatóságoknak már eddig is sok munkát adott az ügy, tudták, hogy akár az egyik, akár a másik fél javára döntenek, a vesztes ügyis újra próbálkozik. Bölcs előrelátással tehát az asztalfiókba süllyesztették az aktát.⁶¹

Az 1848-as márciusi napok, illetve a felelős minisztériumok létrehozása után a hangszerkészítők céhe úgy gondolta, hogy most már végére járhat az évek óta húzódo ügynek. Panaszát előbb szóban, majd a minisztérium felszólítására írásban is előterjesztette.⁶² „Ministerialis parancs következtében ezennel aláterjesztjük, legényeink nyilatkozását, melynél fogva azoknak ellenünk semmiféle panaszuk nintszen a' fenálló czéhbeli viszonyaikkal tökéletesen megelégszenek, hanem csak az eránt panaszkodnak: hogy Peter Vendel bécsi zongorákkal, Placht Mihály pedig mindenféle külföldi zeneszerekkel törvénytelen kereskedést űznek, mi által a' hazai ipar nyomatik, a' munka és kereset gyérül. [...] Ezen külföldi portékákkal annyira elárasztják a várost, hogy mi nálunk a' munka majd egészen már megszűnt. [...] Nekünk sem engedtetik meg, Bécsben vagy

Prágában készítményeinket rendes raktárakban minden nap árulni; mi oknál fogva legyen tehát azoknak itten oly elsőbbségük, mely iparunkat 's keresetünket tönkre teszi, egy pár lusta ember nyereszkesége miatt?"

A hangszerkészítők látták, hogy a kereskedők boltja virágzik, ők maguk meg egyre nehezebben boldogulnak. Annak ellenére, hogy a forgalomba hozott zongorák száma egyre nőtt, a hazai iparosok mind kevesebb és kevesebb megrendelést kaptak. A céh a kereskedőket hibáztatta, pedig ebben az időben már a bekebelezett zongorakészítők többsége is inkább forgalmazással mint készítéssel foglalkozott. Johann Pachel, a hangszerkészítők elöljárója is leépítette üzemét és készpénzét, igaz ez akkoriban nem volt Pesten ritkaság, inkább telekvásárlásra⁶³ fordította. Ő sem látta értelmét egy pesti zongoragyár felépítésének, hiszen a bécsi gyártmányok kiváló minősége és a pestiekénél lényegesen olcsóbb ára köztudomású volt.⁶⁴

Az 1848–1849-es események miatt bekövetkező hangszeripari pangás csak meggyorsította az eseményeket; ez a kézművesipari ág sem létezhetett tovább a régi keretek között. A megváltozott gazdasági körülmények (egységes vámrendszer, vasút, gőzhajózás, kiépülő bankrendszer) a kereskedőknek kedveztek. A hagyományos keretek között dolgozó kézművesek egyre nehezebb helyzetbe jutottak. A hangszerkészítőknek újabb reményt jelentett az 1859-es Iparrendelet, amely a régi szervezeti formát igyekezett az új társadalmi igényekkel összeegyeztetni. A rendelkezés felszólította a céheket, hogy készítsék el új szabályzataikat és tegyék meg a szükséges lépéseket egy új szervezeti forma, az iparostérség megalakítására.

A hangszerkészítők elsők között nyújtották be módosított tervezetüket,⁶⁵ melynek szövege nagyjából egyezett a hivatalosan is ajánlott szabályzattal. A megalakítandó iparostérségben a hangszerkészítők egyesültek volna a húrkészítőkkel, és kisebb vita után határozat született arról is, hogy a hangolókat nem tekintik önálló foglalkozású iparúzóknak, hiszen a zongorakészítők többsége hangolt is és csak kevesen voltak azok, akik kizárólag ezzel foglalkoztak. A szabálytervezet ügye az 1860–1861-es politikai események és a hivatalok átszervezése miatt elakadt. A hangszerkészítők céhe a korábbi keretek között működött tovább, léte azonban teljesen formálissá vált, hiszen régi joagaiból nem maradt más, csak a jelképes, szűk határokon belül érvényesíthető érdekvédelem.⁶⁶

Az 1860-as években a magyarországi zongorakészítői kapacitás már a szükséglet huszadrészét sem tudta fedezni. A magas árak, a bizalom hiánya miatt nem volt megrendelés, a megrendelés hiánya pedig reménytelenné tette annak a néhány zongorakészítőnek a helyzetét, akik a hazai zongoragyártás fellendítésén fáradoztak. A zongorakészítők többsége mások gyártmányait forgalmazta, vagy külföldről hozott alkatrészekből állított össze hangszereket. Többen feladták mesterségüket, szakmát változtattak, mások hangszergyárak munkásai lettek. Sok hangszerkészítő külföldön próbált szerencsét.⁶⁷

1869-ben felcsillant annak reménye, hogy helyi zongorakészítőktől rendelik meg a pesti Állami Zeneiskolának szállítandó százhusz darab zongorát. A minisztérium elképzelése azonban az volt, hogy a feladattal egyetlen mestert bíz meg. A zongorák darabjára 200–250 forintot szánt, amely összeg alatta maradt az akkori szokásos áraknak. Az ügyre a Zenészeti Lapok többször is visszatért: „Egész Magyarországon tudunkkal alig van

két-három firma, mely zongorák készítésével foglalkozik, a legtöbb feladta ebbeli üzletét ép azért mert vagy a külfölddel olcsóság tekintetében a versenyt ki nem állhatta, vagy a minőség tekintetét nem hozhatta egyensúlyba a közönségnél elérhető árakkal. Száz zongorának a kiállítása egy olyan üzembe, hol 10–12 munkás által legföllebb minden két hétben egy zongora készül el, négy év szükségeltetnék, de ez esetben e gyár egyébbel nem foglalkozhatna.” A kiírt pályázatot végül is nem zongorakészítő, hanem Chmel a pesti zongorakereskedő nyerte el. A zongorák Bécsben, magyar felirattal hamarosan el is készültek. Az újság az ügyletet a nyári almához hasonlítja; kívülről szép, de belül férges.⁶⁸

»Minden jó magyar iparosnak kötelessége előre törekedni« (Beregszászy)

A zongorakészítők helyzete rózsásnak tehát nem volt mondható. A mesterek a szakma hanyatlásának okát a külső körülményekben látták, a céh pedig már régen nem tudta megvédeni a zongorakészítők érdekeit. Az 1848 utáni időszak egyetlen jelentős magyar zongorakészítő mestere, Beregszászy Lajos elegendő tapasztalattal, szakmai tudással és kitartással rendelkezett ahhoz, hogy a kedvezőtlen helyzetben is jelentős eredményeket mutasson fel.

Beregszászy 1846-ban települt Pestre, abban az időben, amikor társai sorra adták fel a zongorák gyártását, mert nem győzték a kereskedők, s általuk a bécsi mesterek konkurenciáját. Beregszászy nemcsak állhatatos iparos, hanem tehetséges konstruktőr is volt. Már az 1846-os pesti Iparmű-kiállításon is feltűnést keltett avval a törekvésével, hogy magyar zongorakészítő léteire „ezen olly annyira kifejlett iparágban még javításokat is behozni igyekszik”. Ebben az időben Beregszászy figyelme is elsősorban a mechanika felé irányult, de készítményeiben alkalmazta kora más találmányait is: a vasból készített kiakasztótököket és a vas merevítőket is. Úgy gondolta, hogy ha a húrok feszítőerejét *vas* tartószerkezet ellensúlyozza, könnyebbé, vékonyabbá tehető maga a zongoratest. Azt remélte, hogy az új megoldással a zongora hangja is szebbé válik.⁶⁹ Ez azonban nem így történt. Beregszászy hamarosan felismerte, hogy hiába tökéletes a mechanika és megfelelő a húrozat, ha a keltett hangot a rezonáns nem képes kellő mértékben sugározni. 1855-ben megpróbálkozott a szokásosnál szélesebb húrnyergek alkalmazásával és annak ellenére, hogy a szakmai közönség is elismerte új rendszerű zongorája szép hangját, tovább kísérletezett. 1861-ben újfajta rezonánslapot szerkesztett; a fenyőlemez széleit elvékonyította, közepét vastagabbra hagyta, a bordákat pedig a rezonáns szálirányával párhuzamosan helyezte el.⁷⁰ Tíz évvel később a londoni világkiállításon mutatta be kísérletei végeredményét, domború „cselló-rezonánsát”. A találmány születéséről a *Zenészet*i Lapok a következőket írja: „*Beregszászy Lajos*, udvari zongorakészítő, kinek jeles gyártmányait a külföldön is elismerik és a ki egyszersmind a zongoragyártás terén fáradhatlan buzgalommal búvárkodik, nyomozni kezdé, hogy honnan van az, miszerint bármely rendszer szerint épített zongora rövidebb vagy hosszabb ideig tartó használat után hangjának bájos csengéséből veszít és ezen veszteség minden a használat folytán kopásnak kitett részeknek újjakkal történő helyettesítése által sem hozható helyre mig a

hegedűk és gordonkák rendszere szerint épített hangszerek időjárástól hangteljben és csengésben nyerne. [...] A zongoráknak lapos hanghullámzójuk van, melyet a hozzá enyvezett bordák kevésbé ugyan kidomborítanak, de mivel ezen lapos készletnek tekintettel terjedelmére és a húrok által reá gyakorolt nyomásra, aránylag csekély ellenállási képessége van és az ily hullámzók, mivel csak részben, vagy néha épen nem enyveztetnek a hangszerhez, elegendő támasszal nem bírnak, engedni kénytelenek s homorúakká válnak, mi által a hanghullámzás változást szenvedvén, a hangszer is csengéséből veszít. Ezen körülmény Beregszászyt egy a vonóshangszerek rendszerének elvei szerint alkotott hanghullámzónak készítésére indította.”⁷¹ A nagyjelentőségű találmány azonban csak alkalmazóinak, a bécsi Ehrbar és Bösendorfer zongoragyárosoknak hozott dicsőséget.⁷² A feltaláló ekkor már értékesítési gondokkal küzdött: „Mindamellet, hogy oly számos kiállításon a zongorán tett javításokért eső kitüntetések is nyertem, mindamellet, hogy zongoráimon minden nagy művész játszott, s a hangverseny-termekben nevem jó hangzású lett, [főbb uraink] meglegedtek egy pár elismerő dicsérő szóval, a nélkül, hogy tetlegesen is segítették volna. Sőt többen kik nép embereiként szerepelnek, kik népboldogító eszméket prédikálnak, a népiparról szónokolnak, saját használatokra külföldi zongorákat szoktak hozatni vagy itt helyben vétetni.”⁷³

Az 1870-es években egy év alatt körülbelül 2000 zongora került értékesítésre a hazai piacon, de ezek közül csak néhány tucat készült magyar zongorakészítő műhelyében. A zongorakészítő mesterek inkább csak összeszerelést végeztek, vagy még azt sem, hanem a külföldi szállítóktól saját nevükkel ellátva rendelték meg a zongorát.

1872-ben megjelent a céhrendszer felszámolását kimondó és a szabad ipargyakorlást biztosító VIII. törvénycikk. Az új rendelet és a céhek utódjaként felállított ipartestületek a zongorakészítők történetében változást már nem hozhattak. A szakma hanyatlásának okait Beregszászy két írásában elemezte. „Hogy miben rejlik ezen iparág nemcsak hanyatlásának, hanem úgyszólván végpusztulásának oka, arra választ és felvilágosítást adni igen egyszerű és kézzelfogható. Általános tudva van, hogy ha egy ország saját iparát emelni törekszik, első sorban a külföldről behozott cikkekekkel való elárasztás ellen kell azt megvédeni a kormányának és a törvényhozásnak, még pedig a behozatali vám súlyával. Ipar tekintetében kezdő államnak, mint a milyen mi vagyunk, nagyon veszedelmes dolog a szabad kereskedés elvét a maga egész kiterjedésében alkalmazni. Mutatja ezt éppen a zongora-ipar hanyatlása, mert hogyan konkuráljon egy gyöngye erővel rendelkező, magát az elismerés egy bizonyos fokára még fel nem küzdött iparos az olyan külföldivel, kinek az őt környező kedvező viszonyok hozzájárulásával módjában áll ipartelepét gyárisan szervezni, jóval előnyösebb föltételek mellett mindent a forrásnál beszerezni, s így árucikkét olcsóbban kiállítani.”⁷⁴ Beregszászy tájékozott szakember volt és azt is tudta, hogy az 1850-es években fejlődésnek induló németországi zongoragyárakban, 100–200 szakmunkással, kitűnő minőségű zongorák készültek.⁷⁵ A német zongoraipar a bécsiekét is háttérbe szorította, gyártmányaikkal a pesti piacon is megjelentek. A kortársak a szervezés és a munkamegosztás legkiválóbb példájaként azonban a New-York-i Steinway zongoragyárát emlegették, ahol a magasfokú gépesítés lehetővé tette, hogy az ötszáz munkást foglalkoztató gyárban hetente ötven hangszer készüljön el.⁷⁶ Beregszászy szerint „nálunk nincsenek meg ezek a kedvező feltételek”. Úgy véli, hogy a Kereskedelmi és Iparkamarák nem alkalmasak a magyar gyárosok

képviselőre, a magyar segédek drágák és képzetlenek, de a zongoragyártók sem rendelkeznek elegendő szakmai tudással és nem ismerik a munkamegosztás módszerét sem. „Ha egy oldalról sem jó támogatás, úgy meg kell törni a legjobb akaratnak is.”

1879-ben, harmincöt éves pályafutás után, Beregszászy Lajos is felszámolta üzletét. A műhelyt eladta, pénzét pedig értékpapírokba fektette. Úgy érezte, hogy magyarózattal tartozik egykori vásárlóinak, ezért tettének okát összefoglalta „A hazai zongora-ipar érdekében. Véd- és vádirat” című röpiratában. Ebben kifejti, hogy nem találja értelmét a további szélmalomharcnak, fáradozásai ellenére a zongorakészítő iparág egyre sorvad, a jobb idők eljövetelének pedig a reménye is szertefoszlott.

Beregszászy egykori tanítványai, Hevesi Balázs, Lédeczy Sándor és Végh B. Károly még megpróbálták kenyerüket zongoragyártással biztosítani. Mindhárman megpályázták azt az állami kölcsönt, amelyet a Kereskedelmi Minisztérium a gyáripar fejlesztésére bocsátott ki,⁷⁷ Hevesi kérvényét azonban arra hivatkozva, hogy „telepe a jelen fejlettségnek megfelelően berendezve nincs, a zongorák főalkatrészét képező billentyű szerkezetet külföldről hozatja” elutasították. Lédeczy ugyan megkapta a kölcsönt, de már a második évtől törlesztési nehézségekkel küzdött, Végh B. Károly pedig az orgonakészítés mellett kísérletezett zongorakészítéssel. A száz évvel ezelőtti híradás⁷⁸ sajnos azóta is igaz: „Magyarországnak nincs említésre méltó zongoraipara.”

A PEST-BUDAI ZONGORAKÉSZÍTŐK JEGYZÉKE (1800–1872)

A zongorakészítők jegyzékében a fontosabb életrajzi adatok mellett a mesterek címei is szerepelnek, mégpedig ugyanabban a formában, ahogy ezek a levéltári dokumentumokban és újságokban is előfordulnak. Forrásul szolgáltak még a címjegyzékek is, mert egyes zongorakészítőkről semmilyen más dokumentum nem maradt, minthogy nevük e jegyzékekben szerepel. A címjegyzékek forrásértéke azonban nem egyenértékű a többi dokumentuméval. A jegyzék adataiból csupán arra következtethetünk, hogy az említett zongorakészítő mester a kiadvány megjelenésének évében valószínűleg még dolgozott. A címjegyzékek adatainak pontatlanságát illusztrálja Zobel Károly esete is: Az 1850–1851–1852-es Handels-und Gewerbe Adressbuch Zobel lakhelyéül az Erzherzog Stefanplatz 208-at jelöli meg, holott Zobel beadványából tudjuk, hogy onnan 1848-ban a Pest melletti Cinkotára költözött és csak 1849-ben jött vissza Pestre, ekkor a Józsefvárosban épített magának egy kis házat, s ott élt 1855-ig.

Ellentmondás van az ugyanabban az évben megjelent címjegyzékek között is. Például az 1827-es Wegweiser más címet ad meg Augustinnál, mint az ugyanarra az évre szóló Adressbuch, ahol Drünnert Zrinnernek, Pacht-t Bachl-nak, Habersbergert Habenspergernek írják. Krauß neve csak az Adressbuchban, Peter's Ignaz Witwe és J. Leykauf csak a Wegweiserben szerepel. Az Adressbuch ugyanezen számában ellentmondásos Szalövszky címe is: (Th. Waitznerstr. 1266), ugyanis ez a ház a Király utcában volt. (A 19. sz. közepéig nem az utcák szerint, hanem a városrészen belül számozták a házakat.)

E néhány példából is kiderül, hogy a címjegyzékek adatainak ellenőrzése, ugyanígy a házsámok és utcanevék egyeztetése, illetve a címváltoztatások követése meghaladja e dolgozat kereteit.

A lakcímek forrásául szolgáló címjegyzékek, a címekben rövidítve előforduló városrészek neveinek feloldása és a jelentősebb utcák mai neve a függelékben található.

AUGUSTIN Károly: Említve 1810–1836. Orgona és zongorakészítő. A bautzeni hangszerkészítő mester 1810 előtt telepedett le Pesten, ahol 1816-ban polgárjogot nyert. 1824-ben a húrok felett elhelyezett, ún. felülről ütő mechanikájú zongorát szerkesztett. Augustin szerint az újfajta megoldás árnyalt, zörgés- és kopogásmentes dinamikát tett lehetővé. A korábbinál tartósabbra szerkesztett zongorákat kívánságra szárny- vagy asztalformájúra készítette és a négy legszükségesebb és szokásosan alkalmazott mutatóval (hangsín változtató pedállal) látta el. Az újságban olcsó, régi de felújított orgonákat hirdetett. Vállalkozott az új irányzat szerinti, ún. teljes oktávós, bármely tervjz alapján felállítandó nagy orgonák és kis szobahangszerek, „Tisch-Flöten Orgel”-ek készítésére is. Műhelyében évente 8–10 db zongora is készült, amelyeket nemcsak árult, hanem kölcsönzött is. Legényei közül Seiler Lajos nevét ismerjük, aki 1830 előtt dolgozott műhelyében. A hangszerkészítők céhébe nem lépett be, mondván, hogy mestersége nem ipar, hanem szabad művészet. A hangszerkészítők ebbe nem nyugodtak bele, s mint kontárt bepanaszolták a városi tanácsnál. Az ügy később a Helytartótanácshoz került, ahol Augustin a további iparúzésre engedelmet kapott.

Ismert címei: am Servitenpl. 619 (1822); Wohnung und Werkstatt in der Herren-

Gasse im Rózsaischen Hause, No. 615 bei den 3 Mohren (1824); Landstr. No. 647 (1827); Gyertyánffy ház a Király u. sarkán (1830–1835).

Irodalom: Matr. B. (1820); Blätter 1824. 426–429; VOPZ 1830. No. 59, 1832. 670, 1835. 779; Tudósítások 1835/2. No. 33; *Beregszász* 1874; *Isoz* 1936; BFL-Rel. a. n. 7360; BFL-Int. a. n. 804.

BALASSOVITS (BALLASOVITZ, BALASCHOVITS) Károly: 1804–1874. Zongorakészítő Pesten. A tordai születésű mester feltehetően Bécsben tanult, ahol 1837-ben már mint zongorakészítőt említették. 1838-ban H. J. Böhm, Conrad Graf és Joseph Knamm bécsi mesterek felügyelete alatt készítette el remekét, majd ugyanebben az évben mester-, ill. polgárjogot nyert és tagja lett a bécsi zongora- és orgonakészítők közösségének. Balassovits a második bécsi iparmű-kiállításon (1839) egy jóhangú, gondos megmunkálású zongorával, a harmadikon (1845) két másikkal bronzérmes nyert. Az utóbbi kiállítás katalógusa szerint az egyik zongora paliszander, a másik diófa borítással készült. A hat és féloktávós, széphanagú, kellemes billentésű zongorákba gondosan megmunkált bécsi mechanikát és felső tompítót helyeztek. Készítőjük jónevű mester, aki hangszerei többségét Magyarországon adja el.

Balassovits 1847-ben Pestre költözött, s a várostól letelepedési-, ill. zongorakészítési engedélyt kért. A hangszerkészítő céh különböző kifogásai ellenére 1848-ban a városi tanács a hangszerkészítő mesterek sorába felvette. 1855–1867-ben a hangszerkészítők főcéhmestere. Gyártmányai Pesten is keresettek voltak; műhelyében 5–10 zongora készült évente. Az 1860-as évek elején kénytelen volt feladni az önálló zongoragyártást és külföldi zongoragyárak bizományosaként működött tovább.

Bécsben készített szárny alakú zongoráját a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. (Ltsz: H. 1965. 24.)

Ismert címei: I., Waitznerstr., Discher-Haus (1849–1852); L., Josephpl. (1852); Lammgasse (1854); L., Dorotheag. 12 (1859); L., Elisabethpl. (1863); I., Goldene Handg. (1864); I., Herreng. 2 (1865); I., Grenadierg. 3 (1867); L., Elisabethpl. (1868); I. Grenadierg. 3 (1869–1870); I., Herreng. 2 (1871–1873).

Irodalom: Bericht 1839; Bericht 1845; Magyar Nők Évkönyve 1861. 207; Zenészeti Lapok 1865. dec. 14; *Beregszász* 1874; BFL-Eng. 498/1848–1849; BFL-Vegy. 1807/1848–1849; BFL-Tan. 1854: 7093, 17747; 1855: 2559, 7420, 9280, 15484; 1856: 974, 2790, 4816, 5535, 5791; II. 394/1856.

BÁRÁNY Lajos (Ágoston): Említve 1842–1856. Orgona és zongorakészítő, Bárány Károly pesti orgonaépítő fia. 1842-től a hangszerkészítő céh tagja. Orgonaépítőként dolgozott Debrecenben, Halason, Miskolcon, valamint Székesfehérváron, ahol 1846-ban Demeter József a segédje volt. 1850 előtt a pesti Képezde részére négy zongora készítését vállalta, amelyre 100 forint előleget vett fel. A hangszereket nem tudta határidőre elkészíteni, a félig kész zongorákat pedig egy korábbi adósság miatt elárverezték. 1852-ben a zongorákra felvett előleg visszafizetésére kötelezték, de sem az adósságot, sem annak kamatait behajtani nem tudták. Peres ügyei miatt Pestet elhagyni kényszerült.

Ismert címei: J. Kerepescherstr. 1508 (1847); J., Neben den 2 Pistolen (1850–1852); Waiznerstr. 1390 (1856);

Irodalom: Gábrly 1962; Szigeti Kilián hagyatéka; BFL-Tan. 9080/1850–1852 és XII.387/1856.

BEREGSZÁSZY Lajos: 1817–1891. A legismertebb és legeredményesebb magyar zongorakészítő. Békésen született, mesterségét Temesváron, majd Debrecenben Veres Józsefnél tanulta. 1834-től kb. hat évig vándorolt: Pesten Zobel Ferencnél és Peter Vendelnél, Szegeden Kovács Istvánnál, Bécsben Simon Józsefnél, Temesváron Papp Gábor műhelyében dolgozott. Az ezt követő években neves külföldi gyárakban tanulmányozta a zongorakészítés technológiáját: Hamburgban egy, Londonban két és fél, Párizsban egy évet töltött. 1844-ben Bécsben engedélyt kapott arra, hogy Mata Ferencsel társulva, néhány segéddel a maga kezére dolgozhassék. Még ugyanabban az évben szabadalmat nyert különleges rendszerű asztal- és szárny alakú zongorák készítésére. A zongorákat az 1845-ös bécsi, az 1846-os pesti és az 1851-es londoni iparmű kiállításon is bemutatta: „6 3/4 oktávós paliszanderfa koncertzongora, saját találmányú, erősebb játékra és tremolóra alkalmas tagos mechanikával és angol rendszerű tompítóval, vas kiakasztótökével és merevítőkkal, elől betolható tetővel, és egy angolmechanikás asztalzongora (az angol Broadwood mintája szerint egyszerűsítve és javítva)”.

1846-ban felvételt kérte a pesti hangszerkészítők céhébe, ahova mesterként csak egy évvel később jegyezték be. Tíz év múlva már Magyarország legnagyobb zongoragyárának tulajdonosa, ahol évente 70–80 zongora készült. 1868-ban Magyar Királyi Udvari Zongorakészítő címet nyert. Az 1870-es évek a bécsi konkurencia elleni küzdelem jegyében teltek. 1879-ben visszavonult.

Zongoragyárában mintegy 1500 darab bécsi stílusú, de Beregszászy figyelemre méltó konstrukciós elgondolásait is magán viselő hangszer készült. (Agrafok alkalmazása a rezonáns tehermentesítésére, ill. ennek továbbfejlesztett változata az ún. cselló-rezonáns, mechanikai újítások stb.). Jó felépítésű, megbízható mechanikájú, kiegyenlített hangú zongorái a bécsi mesterekével is állták a versenyt. Pályája kezdetén asztal-zongorák is, később csak különböző hosszúságú és szerkezetű, alkalmanként díszesen faragott, 1853-tól angolmechanikás, 1867-től keresztthúros zongorák is készültek műhelyében.

Hangszereivel számos kiállításon szerepelt. (1845: Bécs, 1846: Pest, 1851: London, 1854: München, 1855: Párizs, 1862: London, 1867: Párizs, 1871: London, 1873: Bécs, 1878: Párizs). Elkötelezett iparszervező volt. Írásai a magyar zongoragyártás helyzetéről és a zongoragyártás technikai újdonságairól tudósítottak. Tanítványai és segédei közül Fest Ferenc és Kracht Henrik (1855), Czeglédi Sándor, Hevessi Balázs, Földvári Mátyás, Lédeczy Sándor (1864–1868) és Weiser György (1870-es évek) nevét ismerjük. Liszt az 1860-as években többször hangversenyezett Beregszászy zongorán, egyet pedig a weimari Altenbungban állított fel.

Zongorái: Az általa feltalált, csello-rezonánssal készített hangverseny zongora a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában, ltsz: H. 1974. 1. valószínűleg 1873-ból, további kb. 30 zongorája Budapest, Sopron, Szekszárd múzeumaiban és magántulajdonban.

Írásai: Eszmék a zongorahangfenék (Resonanzboden) alkátának megjavításához. *Zenészet*i Lapok 1862. II. évf. 33. sz. 222–223. (Német nyelven is); *Die Klaviere auf der jetztigen Pariser Weltausstellung*. Pest, 1867; *Mein neues Resonanzboden – System*

nebst einer neuen Mechanik. Pest 1873; *Beregszászy* 1874. (Német nyelven is); Die Steinway'sche Doppelmensur im Lichte der Praxis. Budapest, 1875; *Beregszászy* 1879.

Ismert címei: Seminarium u., Széchenyi házban (1846); Fischpl. Färber Haus (1849–1859); I., Große Brückgasse 9 (1855–1867); I., Schlangengasse 7 (1867–1870); Sebastianpl. 2. (1871–1872); IV. Kigyó u. 5 (1877); IV., Gróf Károlyi György u. 20 (1891).

Irodalom: *Fischhof* (1853). 31; *Gábry Gy.*: Neuere Liszt-Dokumente. *Studia Musicologica*, Budapest, 1968. 346; *Gát J.*: A zongora története. Budapest, 1964. 73.; *Szekeres – Farkas, M.*: Ein ungarischer Klavierbauer im 19 Jahrhundert, Lajos Beregszászy. *Studia Musicologica*. No. 14. Budapest, 1972. 293–315.; *Üö.*: Dokumente über Ludwig Bösendörfers Tätigkeit in Ungarn. *Studia Musicologica* No. 19. Budapest, 1977. 425–442.; *Szekeres – Farkas* 1979. 99–110; Bericht 1845.; *Paul* 1868. 164, 167, 207; *Hírlapok* (válogatás): Anyagi érdekeink. Az Országos Magyar Ipartestületek Közlönye 1879. 185, 189.; *Apollo* Zenészetű Szakközlöny 1873. 128.; *Budapesti Híradó* 1846, No. 455, 173.; *Ellenőr* 1847, ápr. 1. és dec. 24.; *Hetilap* 1845. No. 33.; *Hetilap* 1846. 160, 1356.; *Hivatalos jelentés a Párizsban 1878-ban tartott egyetemes kiállításról. Mű- és hangszerek.* Pest, 1879. 43.; *Iparosok Lapja*, 1859.; *Képes Kiállítási Lapok* 1873. No. 21, 242.; *Napkelet* 1857. 101; 1862. 176, 337.; *Pesti Hírlap* 1845. 415; *Vasárnapi Újság* 1862. 274.; *Zenészetű Lapok* 1861. 200.; 1862. 192, 222–223, 288.; 1864. 168, 224, 376.; 1865. 385, 392.; 1867. 321, 325, 552–556.; 1868. 127, 701.; 1871. 158, 365.; 1874. 251.; BFL-Rel. a. n. 15630; BFL-Eng. 498/1848–1849; BFL-Tan. 4922, 7564/1855, 1790/1856; MNM. Udgy. 1961. 6. b.; Matr. B.

BINDER János: Említve 1809–1815. Pesti zongorakészítő. A kassai születésű mester 1809-ben letelepedési engedélyt kért Pesten, ahol még ugyanabban az évben mesterjogot nyert. 1815-ben a Lottóigazgatóság perbe fogta, mert egyik zongoráját ki akarta sorsolni, a Helytartótanács azonban Binder javára döntött.

Lakcíme ismeretlen.

Irodalom: *Isoz* 1936; *Gergelyi Otmar* szíves közlése.

BLATTER (BLATER) Ferenc: Említve 1807–1814. Budai zongorakészítő mester. Rácvárosi műhelyében kb. tíz zongora készült évente. 1807-ben diófából készített, öt és fél- és hatoktávós zongorákat kínált olcsó áron, 1814-ben „több művű” és sípsorokkal kombinált zongora-orgonácskákat hirdetett.

(Lásd még: *Platter*)

Ismert címei: An der Hauptstraße bei den 3 Hauern No. 940 im ersten Stock (1807); R. Arany Szarvas (1814).

Irodalom: *Isoz* 1936; *Beregszászy* 1874; *VOPZ* 1807. No. 66. 840.

BREDL (BRIEDEL) August: Említve 1850. Pesti zongorakészítő legény. A zongorakészítő Bernhard Bredel második gyermeke, mesterségét feltehetően édesapjánál tanulta. 21 éves korában 1850-ben engedélyt kért, hogy vándorlását megkezdhesse.

Irodalom: Matr. B. (1829); BFL-Tan. 1850–1852/B (Mutatókönyv).

BREDEL (BREDL, BRENDEL, BENDEL) Bernhard: Említve 1824–1870. Zongorakészítő, később hangoló Pesten. A Hessen nagyhercegségből származó zongoraké-

szító legény 1824-től a pesti Drüner Károly, Schwab Vilmos és Friedrich Szalövszky műhelyében dolgozott. 1830-ban mesterjogot nyert, ekkor a legújabb mód szerint készített zongoráit újságban is hirdette. A hangszerkészítők céhének megalakulásától (1836) kezdve tagja volt, neve a zeneszer-kereskedők elleni beadványban is szerepel. Műhelyében 8–10 zongora készült évente. Keresetét zongoratanítással egészítette ki. Az 1860-as évektől zongorahangolással foglalkozott.

Fia Bredl August, lásd ott.

Ismert címei: Hutgasse 144 (1850–1852); Hutgasse 17 (1859–1867); Grünbaumgasse 11 (1867–1870).

Irodalom: *Isoz* 1936; *Gábry* 1962; *Beregszászy* 1874; BFL-Int. a. n. 804, 8908; Matr. B. (1828–1843).

CHMEL Gusztáv: sz. 1844, említve 1928-ig. Pesti zongorakészítő mester. Keresztapja Pachl János volt, akinek műhelyében édesapja tíz évig zongorakészítő legény volt. Chmel 1859–1863-ig a bécsi Josef Heitzmann zongoragyárában tanult, ahol mint „Flügelarbeiter” kapott végbizonyítványt. Bécsi tanulmányait követően a stuttgarti Julius und Paul Schiedmayer cégnél asztalzongorákat készített, ezután Svájcban, Franciaországban és Angliában tanulmányozta a zongoragyártást. Hat évi távollét után, 1870-ben visszatért Pestre, ahol édesapja üzletébe társult, amely ezután „Chmel József és fia” néven működött. 1890-ig, lemondásáig, a hangszerkészítőket is magába foglaló Vegyes Ipartestület tisztségviselője.

Ismert címe: Lásd Chmel József és fia.

Irodalom: *Ságh J.:* Magyar zenészeti lexikon. Budapest, 1879. 62.; Ellenőr 1879. dec. 10.; Zeitschrift für Instrumentenbau XXV/18, 1905. 543.; Matr. B (1844); BFL. – Vegyes Ipartestületi Iktatókönyv, 1890.

CHMEL József: 1811–1888(?). Zongorakészítő mester és kereskedő Pesten. 1824–1829-ig a bécsi Teichmann-nál tanult. A cseh származású legény 1833–1837 és 1839–1845 között, a pesti zongorakészítő mester, Pachl János műhelyében dolgozott. 1847-ben – beteges állapotára való tekintettel – remeklés nélkül mesterjogot nyert, zongorákat azonban már nem készített, hanem Bösendorfer és más bécsi mesterek zongoráit árulta. Neve a hangszerkészítők céhe hangszerkereskedők elleni panaszán (1848) az aláírók között szerepel. 1867–1872-ig, a céhek megszüntetéséig a hangszerkészítők előljárója volt. 1880-ban visszavonult, s az üzlet vezetését átadta fiának.

Ismert címei: Brückgasse, Theatergeb. (1859); L. Deakg. Theatergeb. (1870-ig).

Irodalom: Zenészeti Lapok 1870. jan. 30; Zeitschrift für Instrumentenbau XXV/18. 1905. 543.; BFL-Int. a. n. 7129, 8908, 12793; BFL.-Tan. 5535/1856.

CHMEL József és fia: Említve 1870–1928. Zongorakereskedők. Pianinok, pianolák, harmóniumok és zongorák gyártását, forgalmazását és kölcsönzését hirdették. Elsősorban németországi gyártmányokat és Bösendorfer hangszereit árusították. 1879-ben udvari szállítói címet nyertek. 1884-től Steinway zongorát is forgalmaztak, hangszereiket az 1896-os Milleniumi Országos Kiállításon is bemutatták.

(Lásd még Chmel Gusztáv és József)

Ismert címei: L. Deakg. Theatergeb. (1870); Gisella tér 1, a Haas féle palota (1877–1879); Deák F. u. 6 és a Haas féle palota (1928-ig).

Irodalom: Zenészet Lapok 1870. jan. 23. febr. 6.; A Bösendorfer zongoragyár gyártmányjegyzéke (Opus Buch); Ellenőr 1879. dec. 14.; Kiállítási Újság 1896. jún. 20; Szekeres–Farkas 1977. 425–442.

CZEINER (CZEINAR) Alajos: Említve: 1797, megh. 1798. Orgona és zongorakészítő, budai polgár. 1797-ben Vopatarni József dolgozott műhelyében. Ugyanebben az évben 100 Rajnai Ft. kölcsönt vett fel műhelye fejlesztésére. A kölcsönszerződésben kötelezi magát, hogy az általa készített régebbi „Forte Piano Fliegl”-t visszaveszi és egy másik vadonat újat és tartósat készít helyette. Alig egy évvel később, 1798. ápr. 13-án két harsonás kísérete mellett temették el. A műhely özvegye, Anna vezetésével még néhány évig tovább működött. Az özvegy 1789-ben és 1799-ben még további kölcsönöket vett fel, majd mesterjogát átadta Peter Ignác pesti polgárnak (1805 ?).

Ismert címe: A hatvani kapun kívül, a „Fehér Hattyúhoz” címzett házban.

Irodalom: Isoz 1936; Uő: Egy pesti zenész feljegyzései (Lettner Jakob 1798–1800). Tanulmányok Budapest Múltjából, II. 181.; BFL-BZ.

CZOBEL: lásd Zobel.

DRÜNER (DRÜNNER) Károly: Említve 1813-tól, megh. 1839. Zongorakészítő és javító mester Pesten. A veszifáliai Rischenauból származó hangszerkészítő 1813-ban mesterjogot, 1819-ben pesti polgárjogot nyert, 1819–1822 között Franz Zobel, ismeretlen időpontban (1830 előtt) Stock János inas, Bredl Bernhard pedig legény volt műhelyében, 1817-ben egyik aláírója volt a céh megalakítását kérő felségfolyamodványának. Az 1830-ban megújított kérelmet a zongora- és orgonakészítők nevében Drüner írta alá. Az 1836-ban privilégiumot nyert hangszerkészítő céh tekintélynek örvendő alapító tagja. Zongoragyártó üzemében ekkor 6 legénnyel és egy inással dolgozott, később 8–10 legényével évente 30–40 zongorát készített. Erőtéljes, széphanjú, árnyalatok kifejezésére alkalmas zongoráival kora elismerését vívta ki. A magában élő, családtalan ember hagyatékából 24 félig kész, 72 befejezett hangszer és több kölcsönzongora került árverésre. (V.ö. 27. jegyzet)

Ismert címei: I. Hatvanergasse 540 (1822) beim Jägerhorn (1830–1833);

Irodalom: Isoz 1936; Blätter 1827. 266–267; Beregszász 1874; Illyefalvi én.; BFL.-Rel. a. n. 7360; BFL.-Int. a. n. 804.

ÉDER Antal Gyula: sz. 1842, említve 1926-ig. Hangszergyártulajdonos, kereskedő. Zongorakészítést a bécsi B. Filippinél tanult. 1870-ben Pesten zongoraraktaát nyitott, régi és új hangszerek eladásával foglalkozott. 1879-ben megvette Beregszász üzletét, 1880 utáni hirdetései szerint zongora és harmóniumgyáros és 37 hazai és külföldi zongoragyár képviselője.

Ismert címei: Ferenciek tere 4 (1880–1888); Haris Bazár (Váci u. 4–6) (1892); IV. Párisi u. 1. (1911–1926)

Irodalom: Die Ungarische Metropole 1899 évf.; F.Sz.E.K./számlák.

EHLING Johann: Említve 1859–1865. Zongorakészítő. Először Budán, később Pesten volt műhelye. A hangszerkészítők céhébe nem lépett be.

Ismert címei: W. Hauptg. 53. (1859–1860); L. Theaterpl. 1 (1862–1865).

Irodalom: címjegyzékek.

FAZEKAS Johann: 1806–1874. Orgona és zongorakészítő. 1825-ben lett orgonakészítő legény, 1825–1826-ban a pesti Peter Ignác műhelyében volt legény. 1833-ban Pozsonyban mesterjogot nyert, ahol mint orgona- és zongorakészítő működött. Egy 1840-es hirdetése szerint havonta két darab, hét és fél oktávos zongorát készített, melyeknek minden hangja tripla húrozású volt. 1855-ben Pestre költözött és orgona- és zongorakészítői mesterjogért folyamodott. A hangszerkészítő cég 1856 júniusában kontrázkodásért feljelentette. Fazekas, az újra remeklést elkerülendő, megújított kérvényében orgonakészítésre és kész zongorák árusítására kért engedélyt. A mesterjogot csak hosszas huzavona után, 1856. decemberében kapta meg. Az egyedül dolgozó mester ekkor orgonák és zongorák javításával és kereskedéssel foglalkozott. 1862-től vejével, Ország Sándor orgonakészítővel is dolgozott; 1863-ban „Ország–Fazekas”, 1869-ben „Fazekas Pesten” jelzéssel látta el orgona javításait.

Ismert címei: T. Großfeldgasse 5 (1856); T. Königsg. 67 (1859–1867); T. Stefanpl. 3 (1856); Königsg. 30 (1867–1874).

Irodalom: Hírnök 1840. ápr. 9 (Pozsony): Gergelyi Otmar közl.; Vasárnapi Újság 1863. márc. 1.: Solymosi Ferenc közl.; Gábr 1962; BFL-Tan. 1856: 394, 1790, 4950, 5791.

FEHÉR János (WEISS Johann): Említve 1847-től, megh. 1874. Pesti zongorakészítő. 1848-ban Pesten mint zongorakészítő legény dolgozott. Két évvel később mesterjogot kért, hogy a maga kezére dolgozhassék, óhaja azonban csak 1852-ben teljesült. Nevét 1863-ban magyarosította Fehérre. A mintegy 10 alkalmazottat foglalkoztató cég gyártmányainak minősége az egykorú tudósítás szerint Beregszászy zongoráival vettekedett. Segédei közül csak Weiss Anton nevét ismerjük (1855). Műhelyében 5–10 zongora készült évente, de bécsi és más külföldi zongorák és harmóniumok árusításával is foglalkozott. 1869-ben megpályázta az Állami Zeneiskolának szállítandó száz zongora egy részének elkészítését, de a megbízást nem kapta meg. Talán ez a kudarc is hozzájárult ahhoz, hogy ettől az időtől kezdve már csak zongorajavítást és hangolást vállalt, és mások gyártmányainak árusításával foglalkozott. A cég Fehér halála után is tovább működött: zongorakereskedéssel, hangolással és kölcsönzéssel foglalkozott.

Zongorái: Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. H. 1966.47.1.; MTA Zenetudományi Intézet, Zenetörténeti Múzeum, ltsz. 78.1.

Ismert címei: L. Zweiadlerg. 8 (1859–1862); I. Kristofpl. 5 (1865–1869); Zongoraterme a Deák és a Váczy u. sarkán (1869. május 1-től 1888-ig); Kerepesi u. 11. (1894).

Irodalom: Zenészet Lapok 1868. jan. 19. 1869. júl. 20, 1870. jan. 23.; Budapesti Látogatók Lapja 1894; Isoz 1928; Beregszászy 1874, 1879; BFL-Tan. 7186/1850–1852, 2790/1856.; BFL-Int.a.n. 8908.

FENT (FEST) Ferenc: Említve 1850–1856. Bécsi polgár és zongorakészítő mester. 1850-ben Pesten mesterjogot kért: az iratokból kiderül, hogy adóssága miatt erkölcsi bizonyítványt nem kaphatott. Fent hiába bizonygatta, hogy ügyeit csak úgy rendezheti, ha szabadon űzheti mesterségét, a városi tanács kérelmét elutasította. 1855-ben a hangszerkészítő céh kontárkodásért feljelentette, ezért a magisztrátus vizsgálatot rendelt el. A jelentés szerint ekkor „Kizárólag a helybéli hangszerkészítő mester, Beregszászy Lajos úr műhelyében dolgozik, kinél szerződésben áll”.

Ismert címe: Beregszászynál lakott és dolgozott (1856).

Irodalom: BFL-tan. 7186/1850–1852; 2790/1856.

FOCHT (FOGT) Carl (Károly): sz:1813, említve 1852-ig. Orgona és zongorakészítő mester. A pécsi zongoraépítő, Focht Ferenc fia. Focht Károly 1833-ban már egy 26 regiszteres orgonát készített a tabáni Szent Katalin templomban, habár a hangszerkészítő céh mesterkönyve szerint csak 1835-ben szerzett mesterjogot. A céh megalakulásától 1846-ig tag volt, a mesterkönyvbe mint zongorakészítőt jegyezték be. Műhelyében 8–10 zongora készült évente. Életkörülményeiről édesapja 1852-ben kelt végrendeletéből értesülünk: „Károly fiamnak, aki anélkül is jól él, házas, ugyanúgy 1000 pengő forintot hagyok. De mivel ő szerencsés körülmények között él, azért számára ezt az 1000 ft-t csak 5 év múlva kell kifizetni, kamatok nélkül.” Focht 1852-ben elhagyta Pestet. Bécsben halt meg.

Ismert címe: Neumarktplatz, beim eisern. Mann. (1839–1852)

Irodalom: Gábrý 1962.; Szigeti 1979. 57.: Isoz 1936;

Beregszászy 1879.; VOPZ, 1835, 1707.

GINTER (GÜNTHER) Mathias: Említve 1798–1818. Pesti zongorakészítő. A württembergi Wolfmannshausenben született. Asztalosinas, majd neves bécsi zongorakészítők műhelyében asztaloslegény volt (1798-ban fél évig Michael Rosenberger, 1799-ben hét hónapig Joseph Brodmann, 1800-ban 10 hónapig Johann Jakesch mestereknél). 1802-ben Pestre költözött, és beállt Johann Leykauf orgona- és zongorakészítő mesterhez, kinél közel két évig volt asztaloslegény. Ezt követően hangszerkészítőként dolgozott Pesten. Már néhány éve háztulajdonos volt, amikor 1814-ben hangszerkészítői mesterjogot kért, s amelyet még ugyanabban az évben meg is kapott. 1818-ban pesti polgárjogot nyert.

Ismert címe: J. 600 (1815)

Irodalom: Illyefalvi én.; BFL-Hcl.

GÖTTLICH Gottfried: Említve 1822-től, megh.: 1830.

Pesti zongorakészítő. 1822-ben nyert mesterjogot, legény nélkül dolgozott. 1830-ban özvegye árusította „néhány új, nagyon szép, kiválóan elkészített” zongoráját, de késznek mutatkozott arra is, hogy az egész műhelyt felszereléssel, fakészlettel együtt jutányos áron eladja.

Ismert címei: I. Herreng. 431 im v. Horvatischen Hause (1827–1833)

Irodalom: Isoz 1926 a; VOPZ 1830/42, máj. 27 és 1830/64 aug. 12.; BFL-Int.a.n.804.

GRUBER Alajos: Említve 1861. Zongorakészítő Pesten. 1861 dec. 18-án folyamodványt nyújtott be Kassán, melyben engedélyt kért egy zongoragyár felállítására. E cég 1892-ben még fennállt.

Irodalom: Gergelyi Otmar szíves közlése; címjegyzék;

HABERSBERGER Joseph: 1784–1842. Orgona- és zongorakészítő Pesten. Kitanulta az asztalosmesterséget, majd orgona- és zongorakészítő mesterek legénye volt (1806–1810-ig a pesti Vopatarni József, 1810–1811-ig a bécsi Conrad Graf műhelyében dolgozott.) 1811-ben mint „Fortepiano und Klavierinstrumentenmacher” mesterjogért folyamodott, amelyet egy évvel később meg is kapott. Még ugyanabban az évben megnősült: Anna Speerrel kötött házasságából négy gyermek született. Az 1817-es céhprivilegiumot kérő felségfolyamodvány egyik aláírója volt. A hangszerkészítők céhébe annak megalakulásakor (1836) mint két legénnyel dolgozó mester lépett be. A pesti születésű mester 1823-ban nyert polgárjogot. Műhelyében 8–10 zongora készült évente.

Ismert címei: T. No. 388 (1815–1827); 3 Trommelg. 400 (1822); I. Grünbaumg. No. 376 (1827–1833); Hutg. Festetits H. (1840–1842).

Irodalom: Illyefalvi én; *Isoz* 1936, 1926 a; *Beregszászy* 1879; BFL-Int.a.n. 804; BFL-Hcl; Matr. B.

HAMAR Leó: Említve 1858. Feltaláló. 1858-ban a Nemzeti Színházban és a Nemzeti Múzeum dísztermében is bemutatták új szerkezetét, amely képes volt „villanydelejes erő segítségével minden gépezet nélkül egyidejűleg működésbe hozni akárhány közönséges zongorát.”

Irodalom: Napkelet 1858. aug. 22. és szept. 8.; Hírlap 1858. aug. 19.

HARTMANN Vilmos: Említve 1782-től, megh. 1817. Kisorgona és zongorakészítő mester, budai polgár. 1786-ban adója elengedését kérte a budai tanácstól; kérelmében előadja, hogy iparát nem űzi, hanem rajzot és mechanikát tanul, s erre rámegy utolsó krajcárja is. Ha egy hangszert készít, az nem más, mint gyakorlat a tanultakhoz, s ha egyet-egyét el is ad, az így szerzett jövedelem a ráfordított kiadásokat sem fedezi. 1797-ben új orgonát épített a tabáni Szt. Katalin templomban. 1782–1809-ig orgonajavítási munkái ismertek. 1815-ben a vízivárosi Kigyó utcában új műhelyt nyitott, ahol zongorakészítéssel is foglalkozott. Özvegye 1818-ban a mesterjogot Schick Györgynek adta el.

Ismert címei: Krisztinaváros (1786); W. Schlangeng. 165 (1815).

Irodalom: *Isoz* 1936, 1926 b.; Szigeti Kilián hagyatéka; BFL-BC. 153; BFL-BZ.

HEINRICH (HENRICK) Franciscus: Említve 1827–1829. Pesti zongorakészítő. Leánygyermekait 1827-ben és 1829-ben keresztelték.

Irodalom: Matr. B (1827,1829)

HERODEK (HEROTECK) Joseph: Említve 1793-tól, megh. 1824. Elismert orgona- és zongorakészítő, pesti polgár. A morvaországi Neumühlből származó mester 1793-ban nyert pesti polgárjogot. Új orgonák és zongorák készítésével és javításával

foglalkozott. 1806–1808-ban elkészítette a belvárosi templom új, 24 regiszteres orgonáját, majd az egri Szt. Bertalan templomban épített egy új, 20 regiszteres orgonát. 1809–1820 között többször javította a budai Nagyboldogasszony templom orgonáját. 1824-ben befejezte a békéscsabai Nagytemplom orgonáját, az óbudai templomé halála miatt félbeszakadt. Legényei közül Janitschek Károly (1800–1804) és Herodek veje, Schilling-Mátyás (1815-ig) nevét ismerjük. Az 1817-es céhprivilegiumot kérő felségfolyamodványt Herodek is aláírta, de a céh megalakulását már nem érte meg.

Ismert címei: L., No. 97 (1803–1805); L. No. 86 (1815); 3 Kroneng. 397 (1822).

Irodalom: Isov 1936, 1926 a; Szigeti 1980.; Társalkodó 1835. júl. 29. 233.; Tudományos Gyűjtemény 1829/3.; BFL-Tan. 2790/1856; BFL-Int.a.n. 804.

HOCK Katharina: Említve 1855–1856. Pesti zongoratanárnő. A Bécsből hozatott zongorákat újságban hirdette. A hangszerkészítők céhe 1856-ban bepanaszolja a tanácsnál, mert bécsi zongorákkal kereskedik, és evvel a céhtagok jogait sérti.

Ismert címei: I. Sebastiang. No. 290/4 im Muratischen Hause (1855); I. Schlangeng. im Sebastianischen Hause (1856).

Irodalom: BFL-Tan. 2790/1856.

HOF (HOFF) Heinrich (Wilhelm): Említve 1824–1827. Pesti zongorakészítő. Gyermekait 1824-ben és a rákövetkező évben megkeresztelték, neve az 1827-es címjegyzékekben is szerepel.

Ismert címe: Waitznerg. No. 40. (1827)

Irodalom: Matr. B. (1824, 1825).

JANITSCHKEK (JANICSEK) Károly: Említve 1800–1820. Pesti orgona és zongorakészítő. Feltehetően az 1761 óta Pesten élő Janitschek József unokaöccse. Janitschek Károly 1800–1804-ig Herodek J. műhelyében volt legény. A pozsonyi származású mester 1804-ben nyert mesterjogot és még ugyanabban az évben pesti polgárjogot. Cseresznyefából készült öt oktávós zongoráit 1806-ban Joseph Leyrer pesti kereskedő 230, ill. 280 Ft.-ért árulta.

Ismert címe: I. 318 (1815)

Irodalom: Isov 1936, 1926 a; VOPZ 1806/13, 156.

KAUNITZKY Johann Joseph: Említve 1848. Zongorakészítő legény. Az 1848-as, zeneszer kereskedők elleni beadvány egyik aláírója.

Irodalom: Isov 1928; BFL-Int. a.n. 8908.

KERN Christoph: Említve 1805–1814. Budai zongorakészítő. 1805-ben és 1806-ban dió-, mandula- és cseresznyefával borított, szépen csiszolt és fényezett, új módi szerint készített zongoráit „olcsón, de készpénzért” árulta. Tetszés szerinti, öt vagy hat oktáv terjedelmű, bármilyen típusú kis és nagy forte-pianóra felvett megrendelést. Készítményeire egy év garanciát adott. 1814-ben budai polgárjogot nyert.

Ismert címe: Ofen in der Festung in der Herrengasse Nr. 64 im Kernischen Hause.

Irodalom: VOPZ 1805. No. 67. 844.; 1806. No. 4. 45.; *Illyefalvy* én.

KOJANITZ Jakobus: Említve 1811–1815. Zongorakészítő. 1811-ben pesti polgárjogot nyert, az 1815-ös címjegyzék szerint a Belváros 96. számú házban volt műhelye. Feltehetően 1817 előtt Pozsonyba költözött, ahol 1842 körül még dolgozott.

Ismert címe: I. 96 (1815)

Irodalom: Illyefalvy én.; Hrabussay 1961.

KOMORNYIK Ferdinánd (Nándor): Említve 1845-től, megh. 1873. Orgona és zongorakészítő Pesten. Nagyváradon született, három évig orgona- és zongorakészítést tanult, majd hét évig több helyen, elsősorban Bécsben és Pesten volt legény. 1845-ben kérte „magát az adózók sorába felvételni és a zongora és orgona készítést szükséges segédekkel néki a maga kezére meg engedni”. A mesterjog megadása ellen a céh nem emelt kifogást, a tanács ezért 1845 decemberében elrendelte a mesterremek feladását. Komornyk nevét a hangszerkészítők mesterkönyvébe 1848. jan. 4-én jegyezték be. Az 1846-os Pesti Iparműkiállításon egy kisméretű orgonát és egy fiszharmonikát állított ki, utóbbi művét dicsérő oklevéllel díjazták. 1849-től pesti és vidéki orgona javításai ismeretek, kisebb orgonákat is készített. 1873-ban nehéz anyagi körülményei miatt „midőn egy vidéki templom orgonáját elkészítette volna” öngyilkos lett.

Ismert címei: Th. Königs. 55. (1864–1870); Th. Waldzeile 35 (1860–1867); J. Eliasg. 23 (1873).

Irodalom: Hetilap 1846. 1356.; Budapesti Híradó 455/1846. 462; Isoz 1928; Gábry 1962; BFL-Rel.a.n. 15627; Sirák Péter és Dóka Klára szíves közlései.

KORINT Johann: Említve 1867–1870. Budai zongorakészítő. Műhelye a vízivárosban volt.

Ismert címe: W. Donatig. 626 (1867–1870)

Irodalom: Címjegyzékek.

KRANTZ (KRAUSZ) József: Említve 1815–1827. Pesti orgonakészítő mester. Feltehetően zongorákat is készített. Az 1817-es céhprivilegiumot kérő felségfolyamodvány egyik aláírója.

Ismert címe: I. 594 (1815); F. Deutschg. 497 (1827)

Irodalom: Isoz 1926 a.

KRAUSHAR János: Említve 1843. Pesti zongorakészítő. Gyermekeit 1843 okt. 5-én keresztelték.

Irodalom: Matr. B. (1843)

LAMBEK Mátyás: Említve 1833–1841. Budai orgonakészítő. 1833-ban a tabáni Szt. Katalin templom pozitívját javította, 1836-ban pályázatot nyújtott be a szegedi Sz. Demeter templom orgonájának építésére. 1840–1841-ben a tabáni templom orgonáját hangolta. Feltehetően zongorajavítással is foglalkozott.

Irodalom: Szigeti 1982; Szigeti K. hagyatéka.

LAIKAUF (LAUKAUF) Johann: lásd LEYKAUF

LEHNER (LECHNER) Johann (Karl): Említve 1833–1867 Zongorakészítő, később hangoló.

Szülővárosában, Pesten asztalosmesterséget, majd Bécsben zongorakészítést tanult. Visszatérve Schwab Vilmos műhelyében volt legény. 1833-ban mesterjogot nyert, a hangszerkészítő céh megalakulásakor (1836) annak tagja lett. Egy év alatt kb. tíz zongora készült műhelyében. A címkönyvek szerint az 1860-as években hangolóként működött.

Ismert címei: Waitznerstr. 1304. (1850–1852); Leopoldgasse 4 (1859–1860)

Irodalom: Isoz 1936.; Beregszászy 1874.

LETTNER Jakab: Említve 1810–1821. Zongorakészítő Pesten. 1810-ben Vogel Sebestyén zongoragyártó műhelyében dolgozott. 1814-ben a Szervita téren a Teleki házban hangszerboltot nyitott, ahol „maga készítette válogatni való külömbféle fa és formabeli, s nevezetes Török Muzsikával s Octavinnal egybefoglalt Fortepianokat, Orfikákat” és egyéb hangszereket árusított. Készítményei külföldre is eljutottak. Az 1817-es céhprivilegiumot kérő felségfolyamodvány egyik aláírója volt.

Ismert címe: Új-városban a Bálvány utcán No. 161, Plamberger úr házában (1814); L. 161 (1815).

Irodalom: Tudósítások 1814/II. No. 38, 1816/II. No. 15; Vaterländische Ehre 1819. 319–321. old.; Isoz 1936, 1926 a; Zlinszkyne 1957. 191.; BFL-Int a.n. 804.

LEYKAUF (LEUKAUF) Johann I.: Említve 1793–1815. Pesti orgona és zongorakészítő mester. A poroszországi Tilsitben született, hangszerkészítéssel és javítással foglalkozott. A legkorábbi ismert adat szerint 1793-ban megjavította a magyar színészek zongoráját, 1795-ben pesti polgárjogot nyert. A zongorakészítő-műhelyében dolgozó legények közül Ginter Mathias nevét ismerjük, aki maga is közreműködött Leykauf „künstlich – mechanische Forte-Piano”-i előállításában. A műhely 1815-ben Leykauf Erben néven működött.

Ismert címe: Neue Weltg. 536 (1803–1805); I. 529 (1815)

Irodalom: Illyefalvi én.; Isoz 1926 a, b; BFL-Hcl.

LEYKAUF Johann II.: Említve 1815–1833. Zongora és orgonakészítő. Feltehetően fia Leykauf Johann I.-nek. Az 1817-es céhprivilegiumot kérő felségfolyamodvány egyik aláírója. Az 1833-ban készült összeírás szerint műhelye az Újvilág utcában, saját házában volt. A céh megalakulását már nem érte meg.

Ismert címe: Neue Weltg. 580 (1822–1833)

Irodalom: Isoz 1926 a.; BFL-Int.a.n. 804.

LEYRER Joseph: Említve 1799–1806. Pesti kereskedő. Üzletét 1799-ben nyitotta meg; könyvek, zeneművek, zongorák és más hangszerek, hangszer tartozékok és húrok árusításával foglalkozott, 1805-ben a bécsi Industrie Comptoir képviselője. A bécsi Andreas Stein öt- és hatoktávos zongoráit 360- és 540 Ft.-ért, a pesti Janitschek zongoráit 230 és 280 Ft.-ért árulta, a kis asztalzongora 140 Ft.-ba került.

Ismert címe: Im Jungischen Hause in der Bruckgasse

Irodalom: VOPZ 1805. 776, 788., 1806. 156. *Isoz K.*: Hangjegykiadás és hangjegypereskedelem. A Magyar Muzsika Könyve, Budapest 1936.

LÉDECZY Sándor: 1846–1899. Zongorakészítő Pesten. A ceglédi földműves család fia szülővárosában asztalos mesterséget tanult. 1863-ban felszabadult és munkakönyvet váltott. A fiatal asztaloslegény először Cegléden helyezkedett el, majd Pestre jött és 1864-től 1868-ig Beregszászy Lajos gyárában zongorakészítést tanult. 1869-ben alkalmatlansága miatt felmentették a katonaság alól. Ekkor vándorlási engedélyt kért, hogy külföldi zongoragyártók műhelyeiben tanulhasson. Először Lipcsében, valószínűleg Blüthner gyárában helyezkedett el, onnan hamarosan Londonba ment. Legtovább a párizsi Erard zongoragyárában maradt, ahonnan csak öt év múlva, 1876-ban tért haza. Pesten a Hatvani utcában nyitott műhelyt. Három év múlva már a Zeneakadémia szállítója és zongoráinak javítója, hangolója. 1881-ben házasságot köt egy debreceni nagygazda leányával, és azt tervezi, hogy Pesten olyan lakást épít, „melyben együtt legyen gyár, raktár, minden.” A következő évben a Dandár u. 26 sz. alatti telkén álló üvegház átalakítására kért engedélyt. „A földszintes ház, a földszinten 1 műhely a pincében 1 műhely és 2 raktár” az év végére el is készült. Tíz év múlva, 1892-ben a zongoragyár fejlesztésére 10 000 forint állami hitelt kapott, de a következő évtől esedékes törlesztéseket már csak nehezen, később egyáltalán nem tudta fizetni. Özvegye az adósság elengedését kérte.

A 14 alkalmazottat foglalkoztató műhelyben rövid és hosszú zongorák, pianinok és harmóniumok készültek, amelyeket a megrendelő kívánsága szerint bécsi-, Blüthner-, vagy angol mechanikával, „vas hangolótökével és agráfokkal” látott el.

A Zeneakadémiának szállított „iskola- és versenyzongorákkal” Liszt Ferenc és Erkel Ferenc is elégedett volt. Zongoráit több kiállításon is bemutatta; díjat nyert a székesfehérvári (1879), dési (1879), debreceni kiállításon (1881), az Országos Általános Kiállításon (1885) és a Milleniumi (1896) kiállításon is.

Zongorák: egy 1879-ben készített zongorája magántulajdonban, egy néhány évvel későbbi a Magyar Nemzeti Múzeumban: ltsz. H.1970.2.; egy pianino valószínűleg 1891-ből a leszármazottak tulajdonában.

Ismert címei: Hatvani u. 15: lakás (1881-től); Dandár u. 26: műhely (1882-től).

Irodalom: Beregszászy 1879.; Zenelap 1892.; A Hét 1896. 790.; Képes családi naptár, Budapest, 1889.; Lédeczy Sándor árjegyzéke, Budapest, é.n. (1885-után); Iratok a Lédeczy-család tulajdonában; OL: Z.195 1893/4455, 1894/518; BFL-Tan. üo 1882. év: 36762–III, 1052, 56378.

MADARÁSZ: Említve 1848 után. Budai zongorakészítő. Budai műhelyét nem sikerült fölvirágoztatnia, ezért külföldön próbált szerencsét. Frankfurtban telepedett le, ahol Beregszászy szerint eredményesen működött.

Irodalom: Beregszászy 1874.

MATA Ferenc: Említve 1839–1851. Zongorakészítő. Ötéves, feltehetően Beregszászyval töltött vándorlása során megismerkedett a neves angol, francia- és német zongorakészítő gyárakkal. 1844-ben a magyar származású zongorakészítő mester Bécs-

ben Beregszászyval társult, s iparjogot nyert, hogy segédekkel újrendszerű zongorákat készítsen. Az 1844-ben szabadalmaztatott rendszerű zongorákkal az 1845-ös bécsi Iparművtárlaton díjat nyert. 1845-ben a Pesti Hírlap Beregszászy és Mata aláírásával egy levelet tett közzé, amely szerint mindketten haza kívánnak térni és az 1846-os Műipar-tárlaton egy tremolo-mechanikával ellátott, betolható fedelű szárny alakú zongorát és egy Broadwood-mintára készült, javított mechanikájú asztal-zongorát kívánnak bemutatni. Mata azonban meggondolta magát és Londonban telepedett le, ahol 1851-ben szabadalmat kapott szivacs borítású zongora-kalapácsaira.

Irodalom: Beregszászy 1874.; R.E.M. Harding: The Piano-Forte. Cambridge, 1933. 182.; Pesti Hírlap, 1845. 415.; Zenészeti Lapok 1874. 251.; BFL-Rel. a.n. 15630. (lásd még: Beregszászy.)

MATSCHINGER (MANTSCHINGER) Anton: Említve 1806–1824. Orgona és zongorakészítő Budán. Hirdetéseiben különböző típusú, saját készítményű zongoráit kínálta, amelyekre egy év garanciát vállalt. 1824-ben a tabáni templom orgonáját és hegedűjét javította.

Ismert címe: in der Festung in Ofen im Mészárosischen Hause, in der Herrengasse Nr. 48, zu ebener Erde (1805–1807)

Irodalom: Szigeti Kilián hagyatéka; VOPZ 1805/11., 1806/20., 1807/15.

PACHL Henriette: lásd ZAPF

PACHL Johann (Karl): Említve 1827-től, megh. 1870. zongorakészítő, kereskedő Pesten. A pesti születésű zongorakészítőt a címjegyzékek már 1827-ben említik, habár mesterjogot csak 1833-ban, polgárjogot 1840-ben nyert. A hangszerkészítők céhének megalakulásától (1836) tagja, 1845–1855-ig elöljárója volt. Az 1836-os céhösszeírás szerint három legénnyel dolgozott, akik közül Chmel József nevét ismerjük (1833–1837, 1839–1845). 1846-ban a pesti Iparműkiállításon „kellemes és csengő hangú” zongorájával kis arany emlékpénzt nyert. Beregszászy szerint ebben az időben harminc zongorát készített évente. Műhelyét 1847-ben leépítette, pénzén telket vásárolt. Felesége halála után, 1849-ben ingó- és ingatlan vagyonáról leltár készült. E szerint jelentős készpénz vagyonnal rendelkezett, műhelyében azonban csak „két gyalupad és némi szerszám, 10 zongora (cseresznye-, dió-, jávor-, és szilfa borítású) és 10 zongora tok” volt. Az 1850-es években egyre kevesebb zongorát készített, azután már csak bel- és külföldi zongorák árusításával foglalkozott. 1869-ben leánya Pachel Henriette zongorakereskedői iparjogot nyert.

Zongorák: MTA Zenetudományi Intézet Zenetörténeti Múzeum (1850 körül), ltsz: 79.17.; Budapest Történeti Múzeum (1830-as évek és 1850 körül), ltsz: Ip. 69.65 és 59.34.1.

Ismert címei: an der Donau no. 2 (1827); im Neumeyerischen Hause an der Donau No. 29 (1833); im alten Theatergebäude 2 (1846–1860); Herreng. 6 (1859–1865); Obere Donau Zeile (1867–1870).

Irodalom: Illyefalvi én.; Isoz 1936.; Beregszászy 1874, 1879; Hetilap 1846. 160, 1356.;

Budapesti Híradó 1846. No. 455; Zenészeti Lapok 1865. dec. 14; BFL-Int. a.n. 804, 8908, 12793; BFL-SZB.11822; BFL-Vegy. 1807/1848–1849; BFL-Tan. 5535/1856.

PAP Adalbert: Említve 1864–1871. Orgonakészítő- és javító Pesten. Feltehetően zongorák készítésével és javításával is foglalkozott. A céhnek nem volt tagja.

Ismert címei: I. Alte Postgasse 3 (1867); Zöldkert utca 19 (1864); Th. Fekete sas utca 1 (1871).

Irodalom: Zenészeti Lapok 1871. szept. 9.

PETER Albert (Béla): Említve 1866. Pesti zongorakészítő mester. Valószínűleg Peter Vendel fia, sz. 1839-ben. 1866. szept. 20.-án zongorakészítésre iparjogot nyert, a céh mesterkönyvébe mint „Patentierter Klaviermacher” jegyezték be a nevét. Hamarosan elhagyta Pestet.

Irodalom: Gábry 1962; BTM. Uo.; Matr. B.

PETER (PETTER) Ignaz: Említve 1796-tól, megh. 1826. Orgona- és zongorakészítő mester. A bajorországi Erlingenben született. 1796-ban Pestre költözött, hat évvel később pesti polgárjogot nyert. Valószínűleg 1805-ben megvásárolta a Hatvani kapunál Czeiner Alajos egykori műhelyét és a városi tanácstól engedélyt kért, hogy műhelyében hangszereket készíthessen. Iparjogot végül csak újabb kérésére, a Helytartótanáctól kapott. Ebben az időben vette feleségül Roßnagel Franciskát, kitől 1811 és 1820 között hat gyermeke született. Elődjéhez, Czeinerhez hasonlóan orgonákat és zongorákat készített, amelyeket újságokban hirdetett. Legényei közül Fazekas János nevét ismerjük, aki két évig dolgozott műhelyében (1825–1826). Peter Ignác utolsó műve a solti református templom 12 regiszteres orgonája. Hangszerkészítő műhelye 1826-tól özvegye, majd 1828-tól Franz Karl Plersch vezetésével, ill. Peter Vendel közreműködésével, 1835-ig működött.

Ismert címei: Th. A Fejér hattyúnál No. 2 (1809–1816); Landstr. 2 (1822); bei der Leopoldi Kirche (1830–1833).

Irodalom: Illyefalvi én.; Isoz 1936, 1926 a.; Tudósítások 1809/1. No. 36, 1816/1. No. 1, told. 4.; Matr. B. (1811–1820); BFL-Int.a.n. 804; BFL-Hcl; BFL-Tan. 2790/1856.

PETER KARL: Említve 1850–1870. Orgona és zongorakészítő Budán. A címjegyzékek szerint zongorakészítéssel is foglalkozott, de csak orgonajavítási munkáinak maradt nyoma: az 1850-es évektől a mai Szlovákia területén több orgonát javított, 1860-ban és 1865-ben a budai Nagyboldogasszony templom orgonáját igazította. A hangszerkészítők céhének nem volt tagja.

Ismert címei: W. Schulg. 555 (1859); W. Schwarze Bäring. 484 (1860–1865); W. Schulg. 660 (1865–1870).

Irodalom: Szigeti Kilián hagyatéka; O. Gergelyi–K. Wurm: Historische Orgeln in der Slowakei. Bratislava, 1982. 104.; U. ök.: Historische Orgeln und Gehäuse in der Westslowakei. Acta Organologica 14. kötet, Kassel, 1980. 134–136.

PETER Vendelin: 1795–1874. Pesti zongorakészítő és kereskedő. A Hódsági szü-

letésű mester a pécsi orgonaépítőnél Focht Ferencnél tanulta mesterségét és ott töltötte segédidejét is. 1830-ban Pestre költözött. Mesterjogot kért, ehhez azonban szüksége lett volna a segédidő igazolására, amelyet Focht nem volt hajlandó kiállítani. A Pesti tanácsnak írott kérvény szerint az öt év segédidő után Bécsben majd Csehországban vándorolt, 1830-ban pedig elkészítette remekművét, amellyel legfőbb elismerést nyert. Hazatérve Peter Ignác egykori műhelyében dolgozott. Az 1830-as céhösszeírás önálló zongorakészítőként említi, habár hangszerkészítői mesterjogot csak 1831 februárjában kapott. 1834-ben pesti polgárjogot nyert, Raitsch Magdolnával kötött házasságából 1834–1845 között nyolc gyermeke született. 1834-ben az Úri utcai Trattner-Károlyi házban alakította ki műhelyét. Beregszászy szerint – aki egy évig (valószínűleg 1836-ban) – volt legénye, 15–20 db. zongorát készített évente. Ebben az időben már nemcsak saját készítményeit árulta, hanem régi zongorák eladásával, cseréjével és bérbeadásával is foglalkozott. Az iparosból kereskedővé lett mester már 1836-ban összeütközésbe került a céhhel, amelynek maga is tagja volt. A tanács pártfogását élvező zongorakészítőt a hosszadalmas pereskedés sem akadályozta működésében: zongoraterme, amelyben kisebb hangversenyeket is tartottak, városszerte ismert volt, 1841-ben pedig a budai Tabánban is lerakatot létesített. A cég tiltakozásával mit sem törődve elsősorban bécsi zongorákat árult (Streicher, Blüthner Bösendorfer, Ehrbar, Schweighoffer), cserélt, kölcsönözött. 1859-től mint céhen kívülit említik a hirdetések.

Ismert címei: L. 3. Kronen Gasse No. 216 der Kirche gegenüber im ersten Stock (1834) [Vsz. Peter Ignaz műhelye]; Úri u. Trattner-Károlyi ház (1834); Herreng. 612 (1834–1835); Lerakat a budai Tabánban; Saját háza: L. Vadász u. és F. Három dob u. (1842–1847); 1847–1851-ig tulajdonában volt az evvel szemközti telek; Waiznerg. bei 3 Grazien (1839–1852); Waiznerstr. 432 (1849); Dorottya u. 11 (1855); L.O.D. 10. (1859–1862); L. Palating. 7 (1863–1864); L. Palating. 1 (1867); I. Herreng. 8 (1867–1874).

Irodalom: Beregszászy 1874; Isoz 1936, 1926 a, 1928; Illyefalvi én.; Szigeti 1979. 81–82.; Szekeres Farkas 1977. 425–442; BFL-Int. a.n. 804, 8908; BFL-Miss. a.n. 18706; BFL-Rel. a.n. 15630; BFL-SZB. 11976, 12023.

PILLHOFFER Joseph: sz: 1814, említve 1848-ig. Zongorakészítő legény. Budán született, a zongorakészítő mesterséget Schwab Vilmos műhelyében tanulta, kinél 1837–1840-ig legény volt. 1840-ben vándorkönyvet váltott, de nem használta. A hangszerkészítő legények 1848-as, kereskedők elleni beadványának egyik aláírója.

Irodalom: Isoz 1928.; F.SZ.E.K., B. 331/64; BFL-Int. a.n. 8909.

PLATTER (PLATTNER) Franz: Említve 1824. Zongorakészítő. A svájci származású mester 1824-ben pesti polgárjogot nyert. Feltehetően azonos a korábban előforduló Blatter Ferenc budai zongorakészítővel.

Irodalom: Illyefalvi én.

PLERSCH Franz Karl: sz. 1798, említve 1828-ig. Orgonakészítő legény. A bajorországi straubingi orgonakészítő fia 1828-ban hazájából elbocsátó levelet kért, hogy Pesten letelepedhessék és házasságra lépjen az orgonakészítő Peter Ignác özvegyével. 1828-ban a tanács hozzájárult, hogy Plersch házasságkötéssel szerezzen pesti mesterjogot.

Irodalom: BFL-Hcl.

PRETZNER (BETZNER) N.: Említve 1855. Zongorahangoló Pesten. A hangszerkészítők céhe 1855-ben kontárkodásért feljelentette. A Helytartótanács vizsgálatot rendelt el: a jelentés szerint Pretznernek nincs saját szerszáma, a legnagyobb szegénységben, csak zongorahangolásból él.

Irodalom: BFL-Tan. 1856 év: 2790, 4120.

PRINCZ Johann Georg: Említve 1821. Pesti Zongorakészítő. Gyermekeit 1821. febr. 3.-án megkeresztelték.

Irodalom: Matr. B. (1821)

RAUSCHMANN: Élt: 1800 körül. Budai zongorakészítő. Egy diófából készült, hat oktávós, két térdemelős zongorája maradt fenn. Dr. O. Seeman (Bécs) szíves közlése.

SAILER Jacob: Említve 1819. Zongorakészítő Pesten. A pesti születésű mester 1819-ben polgárjogot nyert. Beregszászy a 19. század első harmadában működött mesterek között említi: közepes méretű műhelyében 8–10 zongora készült évente.

Irodalom: *Illyefalvi én. Beregszászy 1874.*

SAILER (SEILER) Lajos: Említve 1821-től, megh. 1847. Pesti zongorakészítő mester. A poroszországi Valdenburgban született. Legényidejét a Pozsony megyei Dévényben (1821–1823) és Bécsben Joseph Schrimpf, Johannes Seiler és Conrad Graf (1825–1829) műhelyeiben töltötte. 1829-től Pesten élt, Drünner és Augustin zongorakészítőknél állt alkalmazásban. Sailer egy év múlva mesterjogot kért: a pesti tanács a zeneszerkészítők kifogásait nem találta megalapozottnak, ezért az iparúzésre még 1830 októberében engedélyt adott. Készítményeivel kora elismerését vívta ki. Az évi negyven darab zongorát készítő műhelyt Beregszászy is a legeredményesebbek közé sorolta. A hangszerkészítők céhének megalakulásától (1836) tagja volt, 1840-ben pesti polgárjogot nyert. Az 1846-os pesti Iparműkiállításán két zongoráját a szép kivitelért, gondos megmunkálásért nagy ezüst emlékpénzzel jutalmazták. Ebben az időben már főként idegen gyártmányok bizományosaként működött. 1849–1852 között „Sailer Erben” néven hirdették műhelyét.

Zongorái: Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. H. 1972. 18 (1840-es évek vége)

Ismert címei: Elstergasse im Jos. Seilerschen Haus (1833); Windg. 146 (1846–1852); Windg. 232 (1850 körül)

Irodalom: *Isoz 1926 a; Illyefalvi én.; Gábry 1962; Beregszászy 1874, 1879; Hetilap 1846. 709. és 1356.; Budapesti Híradó 1846/455; Zenészeti Lapok 1856. dec. 14; BFL-Int a.n. 10008; BFL-Rel. a.n. 6339.*

SCHICK, Georg (Johann): Említve 1818–1830. Budai orgona- és zongorakészítő. 1818-ban megvette Hartmann Vilmos özvegyétől a vízivárosi Kígyó utcai műhelyt és a mesterjogot. Zongoráinak minőségét az akkori legjobb zeneművészekkel igazoltatta.

Fennmaradt egy zongorája „Georg Schick in Ofen” jelzéssel. 1822-ben és 1828-ban a tabáni templom orgonáját javította.

Ismert címe: Schlangeng. (1818).

Irodalom: Isoz 1936.; Szigeti Kilián hagyatéka.

Zongora: Iparművészeti Múzeum, ltsz. 5968. (1830 körül)

SCHILLINGER Mathias: Említve 1817–1833. Orgona- és zongorakészítő. Apósa, Herodeck József műhelyében dolgozott, feltehetően 1815-ben nyert mesterjogot. Az 1817-es céhprivilegiumot kérő felségfolyamodvány egyik aláírója. A pesti városi zenész fia 1826-ban nyert polgárjogot. Az 1830-as és az 1833-as összeírás szerint orgona- és zongorakészítő, és a Dunasoron lakik. A céh megalakulását már nem érte meg, neve a hangszerkészítők mesterkönyvébe már nem került bele. 1825-ben és 1826-ban a budai Nagyboldogasszony templom orgonáját javította, egy 1830-ban megjelent hirdetése szerint bécsi zongorák forgalmazásával, zongorák javításával és hangolással is foglalkozott. Fia, Vince 1831-ben nyert polgár- és orgonakészítői mesterjogot.

Ismert címe: L. Alsterg, No. 9 (1827); Alsterg, im Baron Forraischen Hause Nr. 221 (1830); Donauzeile 56 (1822–1833).

Irodalom: Illyefalvi én.; Isoz 1936, 1926 a; Szigeti Kilián hagyatéka; Gábrly 1962; VOPZ 1830/19; BFL-Int. a.n. 804.

SCHLICK Ignaz (Johann): Említve 1826-tól, megh. 1844. Pesti zongorakészítő mester. Műhelyét 1826-ban nyitotta meg. 1830-tól különböző típusú hat és fél- és hétoktávós szárny alakú zongorákat, álló zongorákat és hatoktávós asztalzongorákat, és egy „Glasglocken-Harmonikát” kínált eladásra. A hangszerkészítők céhébe mint egyedül dolgozó mester lépett be.

Ismert címe: I. an der Donau 110 (1827); Herrengasse No. 694 zu den 3 Mohren im ersten Stock links (1830–1833); Bad Gasse im Spiegel'schen Hause Nr. 22 im 3-ten Stock (1832–1834); Stadt No. 116 (1839); Hochstr. Appiano H. (1840); Waitznerstr. (1845–1846)

Irodalom: Isoz 1936.; VOPZ 1830/91, 1832/90, 1834/66; BFL-Int.a.n.804.

SCHMIDT Károly (ifjabb): sz: 1827, említve 1859-ig. Pesti zongorakészítő mester. Mesterségét apja, id. Schmidt Károly, neves pozsonyi zongorakészítő műhelyében tanulta. Vándoréveit Amerikában (Chickering, Kuns?, Clark, Stodart? Linden & Fritz), majd Párizsban (Rhoden, Pape, Kriegelstein és Herz) töltötte. 1854-ben Pesten műhelyt nyitott, ahol zongorákat és pianinokat készített. 1854-ben a Münchener kiállításon egy zongorája dicséretet nyert. A hangszerkészítő céhnek nem volt tagja. 1855-ben a céh kontárkodásért feljelentette: az 1856-ban hozott tanácsi határozat szerint a vád alaptalan volt, hiszen korábban a Magisztrátusból már engedélyt nyert zongoragyártásra és árusításra. Hamarosan visszatért Pozsonyba: 1859-ben átvette apja zongoragyárának vezetését, de azt újra felvirágoztatnia már nem sikerült.

Ismert címe: Windgasse, Oswald ház (1854)

Irodalom: Die Vaterländische Klavierfabrikation. Pester Bote, 1854; Beregszászy 1874.; Paul 1868. 163. BFL-Tan. 1856. év: 1790, 2790, 4120.

SCHWAB Heinrich: Említve 1839. Zongorakészítő Pesten. Schwab Vilmos műhelyében dolgozott, a zongora húrozatára és mechanikájára kidolgozott újításra közösen nyertek szabadalmat.

Irodalom: Beschreibung 1847.

SCHWAB Vilmos: Említve 1814-től, megh. 1856. Jónévű pesti zongorakészítő mester. 1814-ben nyert mesterjogot. 1817-ben, amikor ő is aláírta a céhprivilegiumot kérő felségfolyamodványt, már Pest egyik legtekintélyesebb zongorakészítő műhelyével rendelkezett. Legényei közül Franz Zobel (1822–1824), Johann Stock (1828), Johann Lehner (1833 előtt) nevét ismerjük. Az 1836-os céhösszeírás szerint hat legénnyel és egy inassal dolgozott. A kísérletező szellemű hangszerkészítő mester a zongora konstrukciójának tökéletesítésére törekedett: 1839-ben Schwab Heinrichhel közösen több, a zongora szerkezetén végzett újítására szabadalmat kapott (az újfajta, ún. hullámhúrokért és a zongoramechanika kisebb módosításáért). Ugyanebben az évben a szabadalom szerint készített zongoráit a bécsi Iparműkiállításon is bemutatta: elgondolását a szakmai zsűri emlékéremmel jutalmazta. Ebből az időből egyik inasa, Pillhoffer Joseph nevét ismerjük, aki 1837–1840-ig a Schwab műhelyben tanulta a zongorakészítő mesterséget. Schwab az 1846-os pesti Iparműkiállításon is sikeresen szerepelt készítményeivel. Ezekben az években Beregszászy szerint 8–10 segédjével évente 30–35 db, kitűnő minőségű, egyéni stílusú álló és szárny alakú zongorát készített. A céh megalakulásától (1836) valószínűleg 1847-ig a hangszerkészítők másodelöljárója volt.

Zongorái: Egy szárny alakú, hullámhúros zongora (1839), ltsz. H. 1965. 23, és egy álló zongora (1820 körül), ltsz. H. 1915. 41. a Magyar Nemzeti Múzeumban; egy 1845-körüli szárny alakú zongora magántulajdonban.

Ismert címei: I. 130 (1815); Parisergasse 1 (1822); I. Herrengasse 433 (1827); auf den neuen Markt Platz (1830–1833); Kronengasse beim Neugeb. Spatzeng. (1827–1851); Háromkorona utcai Marcibányi házban (1846); Schmetterlingg. 261 (1848); Schmetterlingg. 361 (1850–1852).

Irodalom: *Fischhof* 1853. 29–30; *Isoz* 1936, 1926 a, 1928; *Gábr*y 1962, 1969; *Beregszászy* 1874, 1879; *Bericht* 1839. 459; *Beschreibung* 1847; *Honművész* 1839. 258, 514; *Erdélyi Hírlap* 1839. 142; Az újításra vonatkozó adat Szekeresné Farkas Márta szíves közlése; F.SZ.E.K.: B. 331/64; BFL-Int. a.n. 804, 2338, 7556, 8908; BFL-Vegy. 1807/1848–1849.

STOCK Johann: Említve 1828–1852. Pesti zongorakészítő. A hangszerkészítő mesterséget Drünnernél és Schwabnál tanulta. 1834-ben mesterjogot kért, amelyet csak 1837-ben nyert el. Beregszászy szerint mintegy tíz zongorát készített évente. A hangszerkészítő céh mesterkönyvében a neve mellett „kivándorolt” megjegyzés szerepel.

Ismert címe: Dreikronengasse im Kernischen Hause (1847–1852)

Irodalom: *Gábr*y 1962; *Beregszászy* 1874.

STROBEL August: Említve 1830–1831. Budai zongorakészítő. 1830-ban megtekintette a budai zeneiskola közel fél évszázados, javításra szoruló klavikordjait. Az 1831-ben készített költségtervezet szerint a hangszer javítását darabonként hét váltó forintért

vállalta. Beregszászy Augustin, Blatter és Habersberger kortársának nevezi, kinek műhelyében nyolc-tíz zongora készült évente.

Irodalom: Beregszászy 1874; BFL-BZ.

STROBEL Friedrich (Rezső): Említve: 1861–1909. Zongorakészítő Budán, később Pesten. A hangszerkészítők céhének nem volt tagja. Az 1909-es címjegyzék szerint zongorajavítással és hangolással foglalkozott.

Ismert címei: W. Neue Gasse 697 (1861–1867); W. Hauptgasse 209; (1867–1870); IV. Váci u. 6 (1877); IV: Zsibárus u. 1 (1888); IV. Váci u. 22 (1909).

Irodalom: Címjegyzékek

SZALEVSZKY (SZALÖVSZKY) Friedrich: Említve 1817–1827. Zongorakészítő Pesten, később Debrecenben. A tatai születésű asztalos 1817-től pesti zongorakészítő (v. sz. Drünner) műhelyében dolgozott. (1821-ben Drünner egyik legénye, Franz Zobel házasságkötésekor Szalevszky volt az egyik tanú.) 1824-ben önálló iparúzés engedélyezéséért folyamodott. A tanács kijelölte remek-feladatát, egy új zongora készítését, amelyet a két elismert hangszerkészítőből és két zenészből álló bíráló bizottságnak kellett bemutatnia. A zongorakészítői mesterjogot 1825-ben nyerte el. Műhelyét a Király utca sarkán álló Gyertyánffy-házban nyitotta meg, ahol zongorák készítésével és javításával foglalkozott. Legényei közül Bredl Bernhard nevét ismerjük. 1827-ben pesti polgárjogot kapott, de még ugyanebben az évben Debrecenbe költözött. Itt évente 8–10 darab, hangonként három- és négyhúros, hat-, hat és fél- és hétoktávós zongorát készített.

Zongora: egy szárny alakú zongorája a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében (1827 előtt), ltsz. H. 1963. 52.

Ismert címe: Th. Königsgasse 1266, Gyertyánffy-Haus (1827).

Irodalom: Illyefalvi én.; Beregszászy 1874; Isov 1936; Tudósítások 1829. No. 42.

SZALLER József: Említve 1855-től, megh. 1862. Pesti zongorakészítő. 1855-ben a hangszerkészítő céh kontárkodásért feljelentette a tanácsnál. Az 1856 márciusában hozott tanácsi határozat arra figyelmezteti Szallert, hogy a jövőben tartózkodjék a helyi céh jogainak megsértésétől, ellenkező esetben a törvényben is meghatározott pénzbüntetéssel sújtják. Még ugyanebben az évben, 1856 decemberében mesterjogot nyert.

Ismert címei: Th. Schiffmannsgasse No. 5 (1856); L. Waiznergasse 8 (1859); L. Belag. 2 (1860–1862).

Irodalom: Gábry 1962.; BTM-Uo.; BFL-Tan. 1856 év: 2790, 4120.

VOGEL Sebestyén (Antal): 1779?–1837. Kiemelkedő asztalos és belsőépítész. 1804-ben nyert pesti polgárjogot. Első magyar „bútorfabrikájában” 1809-től négy zongorakészítőt: egy mestert, két legényt és egy inast is foglalkoztatott. Zongorakészítői közül az 1814-ben önállósult Lettner Jakab nevét ismerjük. A Vogel-gyár pesti és vidéki lerakatai kínálatában saját gyártmányú „különféle formájú, válogatott fából való” (mahagóni- dió- és cseresznyefa), teke forma, almáriom forma, hosszúkás vagy kereszt fortepianók, akár török Muzsikával akár a’ nélkül”, de bécsi mesterek készítményei is szerepeltek. Zongoráira egy év garanciát vállalt. Hirdetéseiben zongorák kölcsönzését

is ajánlotta. Egyik készítményének Beethoven volt a tulajdonosa, aki 1814-ben „Louis van Beethoven S. A. Vogel priv. Möbelfabrick in Pest No. 152 A” jelzetű zongoráját egy másik zongorakészítőnek eladta.

Zongora: Egy asztal-zongora az eszéki (Osijek, Jugoszlávia) múzeumban, „S. A. Vogel priv. Möbelfabrick in Pesth” jelzéssel; a Beethovennek készített szárny alakú zongora: Smithsonian Institution, ltsz.: 1982. 0740.01

Ismert címe: In dem Hause des v. Hertschut außer dem Hatvaner Tor (1810); Nagyhid utsza az előbb Jung most Pappasoglou házban az új theatromnak átaellenében (1814)

Irodalom: Illyefalvi én.; Zlinszkyné 1957. 153–218;

Horvath I.: „Tafel Klavier” ili „Fortepiano” u Zbirci Muzeja Slavonije. Osječki zbornik 14/15. Osijek, 1973–75; *W. S. Newman:* Beethoven's Pianos Versus His Piano Ideals. Journal of the American Musical Instrument Society. 1970. 488.; VOPZ, 1809: 104; 1810: 271, 280; 1812: jún. 25; Tudósítások: 1812/2. No. 14; 1814: No. 26; 1815. No. 1835; No. 18.

VOPATERNI Joseph (idősebb): Említve 1797–1827. Pesti orgona- és zongorakészítő. Prágában született, 1797-ben a pesti Czeiner Alajos műhelyében dolgozott. Miután hangszerkészítői mesterjogot nyert, 1803-ban a pesti polgárok sorába is felvették. Az ezt követő években házasságra lépett Munkhart Teréziával, kitől Joseph (1806), Johannes (1815) és Georgius (1816) nevű fiai születtek.

Elsősorban orgonaépítőnek tartotta magát, de zongorákat is készített. Legényei közül csak Habersberger nevét ismerjük, aki négy éven keresztül (1806–1810) dolgozott műhelyében. Az orgonakészítők 1817-es, céhprivilegiumot kérő felségfolyamodványát Vopatarni is aláírta. 1827-ben feltételezhetően még dolgozott, 1833-ban már nem élt.

Ismert címei: Ungergasse (1803–1805); L. 25; (1815–1822); Pfeifergasse 277 (1822).

Irodalom: Illyefalvi én.; Isov 1936, 1926 a; BFL-Hcl; BFL-Miss. 7947; Matr. B. (1815, 1816).

VOPATERNI (WOPATERNI) Joseph (ifjabb): sz. 1806, említve 1833-ig. Zongorakészítő. Id. Vopatarni J. Orgona- és zongorakészítő fia. 1833-ig pesti lakos, zongorakészítő legény. 1833-ban egy kérvényt nyújtott be a pesti Magisztrátushoz, amelyben engedélyt kért arra, hogy Bécsbe települhessen. Még ugyanabban az évben Bécsben mester- és polgárjogot kapott, ahol álló- és szárny alakú zongorákat készített. Bécsi zongoraüzeme később „Wopatarni und Sohn” néven működött.

Zongora: egy 1860-körűli zongora, „J. Wopatarni in Wien” jelzéssel a Magyar Nemzeti Múzeumban, ltsz. H. 1971. 14.

Irodalom: Ottner: 1977; Fischhof 1853. 38. BFL-Miss. a.n. 7947.

WEISS Anton: Említve 1855–1856. Zongorakészítő segéd Pesten. A hangszerkészítő cégé 1855-ben kontárkodásért feljelentette. A magisztrátusi vizsgálat szerint a vád alaptalan, mert Weiss [Johann] hangszerkészítő segédje, saját szerszámai pedig nincsenek.

Irodalom: BFL-Tan. 1856 év: 2790, 4120.

WEISS Johann: lásd FEHÉR János.

WOLF (WOLFF) Friedrich: Említve 1835–1839. Pesti zongorakészítő. 1835-ben zongorakészítésre mesterjogot nyert. 1836-ban hirdetését tett közzé: „Wolff Fridrik klavircsináló Pesten, ajánlja szolgálatát mindenkinek”. Beregszászy Habergsberger, Augustin stb. kortársaként említi, kinek évente 8–10 zongora készült műhelyében. Az 1839-es címjegyzékben még szerepel a neve, a hangszerkészítő céh mesterkönyvében dátum nélkül a „kivándorolt” megjegyzés található.

Ismert címe: lakik Leopold külvárosi 3 korona utca 278-dik szám alatti Rittmüller házában (1836).

Irodalom: Beregszászy 1874; Gábry 1962; Honművész 1836. 96.

ZAPF Henriette szül. PACHL: sz: 1839, említve: 1869–1892. Zongorakereskedő. Pachl Johann zongorakészítő leánya. 1869-ben zongorakereskedésre iparjogot nyert.

Ismert címe: Városház u. 4 (1888–1892)

Irodalom: BFL-Vegy. 1807/1848–1849; OL.Z. 195. 1869/554.

ZENNER Alajos: lásd CZEINER.

ZOBEL (ZOBELL, CZOBEL) Carl: 1822–1872. Pesti zongorakészítő. Mesterségét húsz hónapon keresztül édesapja, Zobel Franz műhelyében tanulta, majd 1840-ben vándorkönyvet váltott, hogy szakmáját a bécsi mestereknél tovább tanulja. 1842 októbertől 1844 áprilisáig a bécsi Ignaz Stelzer legénye volt. Ekkor édesapja váratlan halála miatt, vándorlását megszakítva hazatért, hogy az üzlet vitelében három kistestvérét nevelő édesanyja segítségére legyen. Hamarosan kérvényt nyújtott be a városi tanácshoz, amelyben a további vándorlás kötelezettsége alól felmentést és a zongorakészítői mesterjog megadását kérte. A hangszerkészítők ellenvetésének, miszerint Zobel fiatalkorú, így elegendő tapasztalata sem lehet, a városi tanács nem adott helyt és a céhet a remek feladására utasította. 1845 januárjában a tanácsülési határozat Zobelnek a mesterjogot megadta, de nevét a mesterkönyvbe csak a nagykorúság elérésekor, 1846 májusában vezették be. Zobel műhelyében – 1848-ig – évente 18–20 zongora készült. Céhtagsága 1849 áprilisában megszakadt. A „politikai zavargások miatt” pesti műhelyét eladta, pénzén pedig egy kis földet vásárolt Cinkotán. Gazdálkodói vállalkozása nem lehetett sikeres, mert a Szabadságharc leverése után újra Pesten, a Józsefváros szélén vásárolt egy kis házat, ahol 1855-ig zongorák javításából és hangolásából élt. 1855-ben ezt a házat is eladta és belső városrészbe költözött. Ekkor azonban a céh kontárkodásért és adótarozásért feljelentette. Zobel a városi tanácstól céhtagsága jogfolytonosságának elismerését kérte. A tanácsülés a hangszerkészítők tiltakozása ellenére, Zobel kérésének helyt adott. 1872-ig zongorajavítással és hangolással kereste kenyerét.

Zongora: Egy szárny alakú zongora a Magyar Nemzeti Múzeumban (1845–1848 között), ltsz: H. 1959. 33.

Ismert címei: Augartenpl. (1846–1851); Erz. Steph. pl. 208. (1848); Cinkota (1849 ápr.-szept.); J. saját házában, (1849–1855); Th. Kerepescherstr. 13 (1859–1867); Th. Trommelmegasse 15 (1862–1865); Th. Königsgasse 8 (1867–1872)

Irodalom: Isoz 1936, 1926 a; Gábry 1962; Beregszászy 1874; BFL-Int. a.n. 8908. 10418; BFL-Tan. 5535/1856 és II. 394/1856.

ZOBEL Franz: 1793–1844. Jónévű zongorakészítő. A porosz-sziléziai Schlaub helységben született. Először asztalosságot, majd a bécsi Jacob Bertsche műhelyében zongorakészítést tanult. Vándorévei alatt 1819–1822-ig Drünner Carl-nál, 1823-ban Schwab Vilmosnál dolgozott, ahol még egy évig mint napidíjas hangszerkészítő állott alkalmazásban. 1821-ben házasságot kötött Trauschön Theresiával: az egyik tanúja Szalövszky Friedrich volt. 1823-tól mint alkalmazásban álló hangszerkészítő adózott Pest városának. 1824-ben önállósulni kívánt, ezért hangszer- és zongorakészítői mesterjogért folyamodott. A tanács az engedéllyel dolgozó hangszerkészítők véleményét kérte, akik úgy vélték, hogy az új mester csak konkurenciát jelentene, ezért jobb kifogás híján kétségbe vonták Zobel igazolásainak hitelességét. A hangszerkészítők Zobel ügyét csak hátráltatták, de megakadályozni nem tudták: 1825 októberében ő is mesterjogot nyert. Műhelyében nemcsak zongorák, hanem más hangszerek, pl. üvegharmonika is készült. Beregszászy szerint, aki 1834-ben egy hónapig volt Zobel legénye, 6–10 segéddel dolgozott és 15–20 zongorát készített évente. 1836-ban a hangszerkészítők céhének tagja lett. Műhelye 1844–1846-ig özvegye vezetésével „Zobel Erben” néven működött, melyet végül mesterjogot nyert legidősebb fia, Zobel Carl vett át.

Ismert címei: Th. Königsg. No. 536 (1827–1839); Königsg. 547 (1840–1845).

Irodalom: Isoz 1936, 1926 a; Beregszászy 1874; Gábry, 1962; Malovetzky–Dömény 1826; BFL-Int. a.n. 804; 2338; BFL-Rel. a.n. 15630; BFL-Hcl; BFL-Miss. a.n. 18706.

HANGSZERLEÍRÁSOK

Álló zongora

Schwab Vilmos Pest, 1820 körül.

MNM. H. 1915.41.

Sz.: 118 cm H.: 61 cm Mag.: 241 cm Billentyű mag.: 64 cm

Feketére fényezett alapon fehér, festett intarziaimitációval díszített, felállított törzsű zongora, tetején faragott, festett líra-dísz. A húrokat takaró gúlát egy mandula formájú, mélyített középhrészt és egy, íves lécekkal tagolt félkör díszíti. Alatta lombfűrészelt indamotívum. Impozáns megjelenésű, empire stílusú bútordarab.

Jelzése: A billentyűk felett festett „Wilh – Schwab in Pesth” jelzés.

Állapot: A belső részen javítások nyomai. Húrozata hiányos, az eredetileg hatpedálos hangszer ismeretlen időpontban négypedálosra alakították. Külsőjét valószínűleg 1967-ben restaurálták.

Származás: A zongorát 1915-ben vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum 1200 koronáért. Az eladó, Eisenstädter Ödön elmondása szerint a hangszer egykor „a műízléséről nevezetes Gáspárik Kázmér váci kanonok és káptalani nagyprépost (1827–1863) tulajdona volt. Ennek halála után Soós József váci apát-kanonok, püspöki helynök tulajdonába ment át, majd ennek holta után 1882-ben Varázséji Gusztáv, hitelintézeti pénztáros, a „Váci Közlöny” szerkesztője vette meg, kitől fia: Dr. Varázséji Béla, újpesti prépost-plébános örökölte.”

Irodalom: Gábry 1969

Technikai adatok: Hangterjedelem: $F_1 - f^4$, három-oktáv-méret: 47,6 cm. Az álló formához igazított, ún. függesztett bécsi mechanika, bőr borítású kalapácsokkal. Tompítás $disz^3$ -ig. Eredetileg hat, jelenleg négy pedál: p, pp, f, fagott, a hiányzó kettő feltehetően ún. janicsár-pedál: csengő és dob. A hangszerest konstrukciója: hátul teljesen zárt doboz. A 4 mm vastag fenyőfa rezonáns száliránya a húrokkal párhuzamos, (tehát a hangszer tengelyével szöveget zár be). Egyenes, végig háromszoros húrozású. F_1 –D-ig sárgarézt, a többi húr vasból készült.

Szárny alakú zongora

Friedrich Salöwsky, Pest, valószínűleg 1825

MNM. H. 1963.52

Sz.: 129 cm H.: 225 cm M.: 90,5 (34) cm. Billentyű mag.: 67 cm

A klaviatúra felé kerekített, diófával furnérozott, hengeres lábakon álló szárny alakú zongora. Négy pedálját a két első lábat összekötő keresztlécre szerelték. Jó minőségű munka a XIX. század húszas éveiből.

Jelzése: A rezonánsra ragasztott nyomtatott cédulán: Friedrich Salöwsky/Klavier-

Instrumentmacher/in Pest Wohnt am Kohlmarkt im Györgyamfy/schen Eck Hause an der Königs Gasse No. 1266 (im 3ten Stock)

Allapot: sérült. Sok 19. századi javítással. A vas húrok és a hozzájuk tartozó hangolószőgek újak. A javítás során a kalapácsok új bőrözést kaptak. A tompító és a pedálok által működtetett változatok hiányoznak.

Származás: –

Irodalom: –

Technikai adatok: hangterjedelem: $F_1 - f^4$, három-oktáv-méret: 48,7 cm. Bécsi mechanika visszafogó léccel, kiváltó nyelvekkel. 5-7 réteg bőrrrel bevont kalapácsok. Ún. csizma tompító (elveszett). A hangszerest konstrukciója: alul zárt, még a 18. századi hagyományokat követő vázrendszer. Fenyőfa rezonáns, száliránya a húrokkal párhuzamos, vastagsága 4 mm. A tőke és a gát között egy vas erősítés az e^3 -hangnál. Fa hangoló- és kiakasztó tőke. Húrok: Egyenes húrozású F_1 –D: sárgaréz, sima háromszoros, a többi hang négyeszeres, vas húros.

Szárny alakú zongora

Schick Georg, Buda, 1830 körül

IM. 5968

Sz.: 118 cm H.: 220 cm Mag.: 88 (32) cm Billentyű mag.: 72 cm

Diófa és diógyökér borítású, lefelé vékonyodó hasáb lábakon álló hangszer. A billentyűk feletti rész hátrahajlik, közepén fekete tusfestésű medaillonban mellszobor, körülötte amorettek.

Jelzése: A billentyűk felett tussal frott „Georg Schick in Ofen”

Állapota: sérült

Származás: A zongorát a 19. sz. végén ajándékozták az Iparművészeti Múzeumnak.

Irodalom: Szabolcsi H.: Régi magyar bútorok. Budapest, 1954. 81 kép.

Technikai adatok: Hangterjedelem: $F_1 - f^4$, három-oktáv-méret: 48 cm. Bécsi mechanika, bőr borítású kalapácsokkal, ún. csizma tompítóval e^3 -ig. Alul zárt korpusz. A gát és a hangolótőke között egy vas merevítő. Fenyőfa rezonáns, vastagsága 4 mm, száliránya a húrokkal párhuzamos. Egyenes húrozás, $F_1 - H_1$: vékony, vas fonatos húrok, két-két darab hangonként, a többi hang: háromszoros vas húr. Két pedál.

Szárny alakú zongora

Schwab Vilmos, Pest, 1839

MNM. H. 1965.23.

Sz.: 130 cm H.: 200 cm Mag.: 90(34,5) cm Billentyű mag.: 70 cm

Jávorfa borítása barna színű lakkal átlakkozott, görgős, baluszterlábakon álló hangszer. A klaviatúrát magába foglaló rész a szokásostól eltér: a lecsukott tetővel félhenger formájú. A zongora húrozata az 1839-es szabadalom szerint készült. Egyedülálló ritkaság.

Jelzése: A billentyűk felett téglalap formájú fa intarzia: „Schwab Vilmos Pesten” és egy kétféjű sas.

Állapota: Rongált, tompítója hiányzik.

Származás: Vétel magántulajdonból, 1965-ben.

Irodalom: –

Technikai adatok: Hangterjedelem: $C_1 - f^4$, három-oktáv-méret: 48 cm. Bécsi mechanika, bőr borítású kalapácsokkal, csizma tompító a^3 -ig. A hangszerest konstrukciója: alul teljesen zárt doboz. A tőke és a gát között egy vas erősítés. Az 5 mm vastag fenyőfa rezonáns száliránya a húrokkal párhuzamos. Egyenes húrozású: $C_1 - H_2$: kettőzött, sárgaréz hullámostított húrok, C-DISZ: háromszoros, hullámostított húrok, a többi is háromszoros, vas húr.

Szárny alakú zongora

Johann Pachel, Pest, 1840-es évek.

BTM. 59.34.1.

Sz.: 131 H.: 244 cm Mag.: 90 (35) cm Billentyű mag.: 71 cm

Cseresznyefa furnérozású, görgős baluszter lábakon álló zongora. Elejét indaberkás díszíti. Szépen megmunkált, jó minőségű hangszer.

Jelzése: A billentyűket borító fedőlapon: „Johann Pachel in Pesth”. A rezonánsra ragasztott cédulán „No 133 Johann Pachel in Pesth” készítői jelzés. A tompítón nehezen olvasható felirat: „No 12 (?)”. A legmélyebb hang billentyűjén „Krizsán György 1957 máj 23”, a legmagasabbán „Restaurálta Lovász József Budapest 1959 juni 22” javítói feliratok.

Állapot: Külseje felújított, a mechanika, rezonáns stb. rongált. A mechanikából az ún. visszafogó lécs, valamint az ún. Lyra és a pedálok hiányoznak. A kiakasztó tőkére a vas erősítés egy javítás során került. Régi húrok.

Származás: –

Irodalom: –

Technikai adatok: Hangterj.: $C_1 - g^4$; három-oktáv-méret: 47,8 cm. Bécsi mechanika; a kiváltó nyelvek szabályozó csavar nélküliek; a kalapácsokat öt réteg bőr borítja. A

legmélyebb hangot megszólaltató kalapácsfej átmérője 4,9 cm, a legmagasabbé 1 cm. Az alsó billentyűk borítása marhacsontból, a felsőké ébenfából készült. A tompítás hagyományos ún. csizma tompító. A hangszerest konstrukciója: a vázat három párhuzamosan futó gerenda merevíti, a fenyőfa rezonáns száliránya a húrokkal párhuzamos, a bordák a húrokkal 45°-ot zárnak be. Egy vas erősítő a tőke és a gát között. Húrok: egyenes húrozású, C₁ – A₁: kettőzött, fonott, sárgaréz, B₁-cisz: háromszoros, sima, sárgaréz, d¹-g⁴-ig háromszoros, sima vas húrok.

Szárny alakú zongora

Johann Pachel, Pest, 1840 körül.

BTM. Ip.69.65.

Sz.: 132 cm H.: 242 cm M.: 92 (35) cm Billentyű mag.: 71 cm

Ártéri kőrisfa borítású, reprezentatív megjelenésű, baluszter lábakon álló hangszer. A hangszerest alján keskeny szalagberakás.

Jelzése: A billentyűk felett intarzia: „Johann Pachel in Pesth”

Állapota: Külsője restaurált, a mechanika és a belső rész sérült. A mechanikából a visszafogó lécs hiányzik.

Származás: –

Irodalom: –

Technikai adatok: hangterjedelem: C₁ – g⁴; három-oktáv-méret: 48 cm; bécsi mechanika, a kalapácsokat öt réteg bőr borítja. A kalapácsfejek átmérője: 4,9 cm a legmélyebb hangnál, 1 cm a legmagasabbnál. Az alsó billentyűk borítása elefántcsont, a felsőké ébenfa. A tompítás hagyományos ún. csizma tompítókkal. A hangszerest konstrukciója: kereszt elrendezésű merevítő gerendák a vázban, a fenyőfa rezonáns szálirányú a húrokkal párhuzamos. Egy vas merevítő rúd, a kiakasztó tőkén vas erősítés. Húrok: egyenes húrozás. C₁ – E₁: kettőzött, sima, sárgaréz, F₁-GIS: háromszoros, sima, sárgaréz, A – g⁴: sima, vas húrok.

Szárny alakú zongora

Seiler Lajos Pest, valószínűleg 1847

MNM. H. 1972.18

Sz.: 131,7 cm H.: 230,5 cm Mag.: 90 (39) cm Billentyű mag.: 70 cm

Külsője diófával, a belső része cseresznyefával furnézott. A billentyűk feletti mesterjelzést indaberakás övezi. Jónévű magyar mester munkája a 19. sz. közepéről.

Jelzése: A billentyűk felett intarzia: „Seiler Lajos Pesten” A rezonáns: fekete tinta jelzés „Seiler” és beragasztott nyomtatott cédula: „Seiler Lajos /zongorakészítő/a/Szél utcában 232 sz alatt/Ludwig Seiler/Klavier Macher in der/Windgasse 232). A tompítón nehezen olvasható felírás „Arlt (?) No. 4”

Állapot: romos

Származás: A zongorát 1972-ben vásárolta meg a Nemzeti Múzeum. Az eladó elmondása szerint a hangszer egykor Józsa Gyurié, a szélsőséges tréfákat kedvelő, különös életű dúsgazdag földesúré volt. Józsa Gyuri legendás történeteit Laborfalvi Róza elmesélése alapján Jókai az „Egy magyar Nábob” figurájának megmintázásakor felhasználta.

Irodalom: –

Technikai adatok: hangterj.: $C_1 - a^4$; három-oktáv-méret: 47,7 cm. Bécsi mechanika ún. csizma tompítóval; a fonott húroknál V, a többinél W formájú tompítókkal. A hangszerestest konstrukciója: A bécsi Graf műhely modelljeit követő, keresztező elrendezésű merevítő gerendák a vázban. A fenyőfa rezonáns vastagsága 7 mm, száliránya a húrokéval párhuzamos. A húrláb a szokásos kettő helyett három részre osztott. Fa hangoló- és kiakasztó tőke. Húrok: c^2 -től fa capotaster. $C_1 - F_1$: fonott sárgaréz húrok, f-ig háromszoros, sárgaréz, sima húrok, a többi hang háromszoros, vas húrozású.

Szárny alakú zongora

Zobel Károly, Pest, valószínűleg 1847

MNM. H. 1959.33

Sz.: 128 cm H.: 205 cm Mag.: 90 (38,5) cm Billentyű mag.: 68 cm

Világos színű, diófa borítású, baluszteres lábakon álló zongora. Kottatartója és a billentyűket takaró tető ívelt. Az 1840-es évek végére jellemző megjelenésű hangszer.

Jelzése: A billentyűk felett indás-leveles biedermeier intarzia közé illesztett felirat: Carl Zobel in Pest. A zongorába ragasztott cédulán: Karl Zobel Claviermacher No 34 Wohnt in der Theresienstadt Augartenplatz N 208

Állapota: Javított. A rezonáns sérült, külseje ép.

Származás: Vétel magántulajdonból, 1959-ben.

Irodalom: –

Technikai adatok: Hangterjedelem: $C_1 - f^1$, három-oktáv-méret: 47,5 cm. Bécsi mechanika, bőr borítású kalapácsokkal. Csizma tompító a^2 -ig. A hangszerestest konstrukciója: három hosszanti és egy keresztgerenda. A tőke és a gát között egy vas erősítés. Az 5 mm vastag fenyőfa rezonáns száliránya a húrokkal párhuzamos. Osztott stég. Egyenes húrozás: $C_1 - A_1$: kettőzött, sárgaréz, GISZ-ig háromszoros, sárgaréz, a többi háromszoros, acélhúros. Két pedál.

Szárny alakú zongora

Balashovits, Carl, Bécs, valószínűleg 1847

MNM. H. 1965.24

Sz.: 130 cm H.: 215 cm Mag.: 89 (37) cm Billentyű mag.: 65 cm

Cseresznyefával furnézott, körbefutó szalagberakással díszített szárny alakú zongora. Hajlított oldalán két tetőlezáró gomb. A 19. század első felének legtekintélyesebb bécsi mestere, Conrad Graf stílusában készített jó minőségű hangszer.

Jelzése: A billentyűk felett sárgaréz intarzia, a leveles-indás keretben „Carl Balaschovits Bürger in Wien Preis Medaille Ausstellung 1839 1845”

Állapota: Külseje sérült, a mechanikán javítások.

Származás: 1965-ben vétel magántulajdonból.

Irodalom: –

Technikai adatok: Hangterjedelem: $C_1 - a^4$, három-oktáv-méret: 48 cm. Bécsi mechanika csizma tompítóval, (c^3 -ig), a kalapácsokat többrétegű bőr borítja. A hangszerterest konstrukciója: két-két keresztbe elhelyezett gerenda. Az 5 mm vastag fenyőfa rezonáns száliránya a húrokkal párhuzamos. Külön stég a basszus húroknak. A tőke és a gát között két vas erősítés. Egyenes húrozás: $C_1 - C1S$: kettős (a jelenlegi húrozás fonott, későbbi pótlás), a többi hang háromszoros húrozású, acél.

Szárny alakú zongora

Weisz János Pest, 1860-as évek vége

MNM. H. 1966.47.1.

Sz.: 140 cm H.: 180 cm Mag.: 90 (38) cm Billentyű mag.: 67 cm

Diófa borítású rövid zongora. A maga korában korszerű, a neves bécsi műhely, J. B. Streicher und Sohn modelljét követő magyar készítmény.

Jelzése: A billentyűk felett sárgaréz intarzia: Weisz János Pesten. A rezonáns közepén bélyegző a gyártási sorozatszámával: Johan Weisz 195.

Állapota: kopott, javított.

Származás: Siposs Antal (1839–1923) zongoraművész és zeneszerző hagyatékából.

Irodalom: –

Technikai adatok: Hangterjedelem: $A_2 - a^4$, három-oktáv-méret: 49,7 cm. Bécsi mechanika, filcezett, egy réteg bőrral borított kalapácsokkal. Konstrukció: két-két egymást keresztező gerenda. Fa tőke, fém kiakasztó lap, három vas merevítő rúd. Capotaster cisz¹-től. Osztott stég. $A_2 - H_2$ hangoknál egy-egy, B_1 -ig kettes, a többi hang háromszoros húrozású. E-ig vassal fonott húrok, a többi sima acél húr.

Szárny alakú zongora

Beregszászy Lajos, Budapest, valószínűleg 1873

MNM. H. 1974.1.

Sz.: 142 cm H.: 242 cm Mag.: 98(37,5) cm Billentyű mag.: 63,2 cm

Feketére fényezett rövid zongora. A pedált tartó líra és a kottatartó faragott. A kottatartó közepén domború medaillonban B. L. monogram. Nyolcoldalú baluszteres,

porcelángörgős lábakon áll. Beregszászy 1862-ben ismertette először a domború rezonáns elvét, 1873-ban pedig ennek tökéletesített változatát. Ez, a feltehetően első és egyetlen, „cselló-rezonánssal” készített zongora is a Beregszászy gyártmányokra jellemző kiváló minőségben készült.

Jelzése: A billentyűborító belső oldalán mondatszalagban vésett kurzív felirat „Beregszászy”. A kottatartó közepén B. L. monogram. A tőkén 36-os szám, a mechanikán és az oldalfal belső részén op. 1. XXII. cs. 1 felirat. Javítófeliratok: 1938, 1939, 1940, 1941. id. Mild Kálmán.

Állapot: A Zeneművészeti Főiskolán volt használatban. A nagy igénybevétel következtében állapota rongált, sérült volt. A billentyűfedő alsó része hiányzik. A Zeneművészeti Főiskolán többször javították, a javítók közül csak Mild Kálmán nevét ismerjük. Külsőjét 1985-ben újra fényezték.

Származás: A zongorához tartozó ezüstözött réztábla felirata szerint: „Ezen zongorát, melyet édesapám néhai Beregszászy Lajos készített, és melynek rendszere a londoni Világkiállításon 1862 évben érem kitüntetésben részesült az Országos Magyar Zeneakadémiának ajándékozom azon kikötéssel, hogy ha a zongora többé nem volna használható, mint a magyar zongoraipar megteremtőjére emlékeztető ereklye elhelyezést nyerjen. Budapest, 1914 febr. 1.-én özvegy Réczey Imréné született Beregszászy Ludovika.” A Zeneakadémia 1961-ben adta át a zongorát a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

Irodalom: Gát J.: A zongora története. Budapest, 1964; Szekeres–Farkas 1979; Szekeres–Farkas M.: Ein Ungarischer Klavierbauer im 19 Jahrhundert: Lajos Beregszászy. Studia Musicologica Budapest, 1972.

Technikai adatok: hangterj.: $A_2 - a^4$; három-oktáv-méret: 50 cm; bécsi mechanika, bőr borítású filc kalapácsokkal a párizsi Schwander gyárból. Tompítás: f³-ig, a lapos és ék alakú tompítókat fémcső keretre szerelték. A hangszerest konstrukciója: alul nyitott, kereszt elrendezésű vázzal. Rétegelt, 10 cm vastag fa tőke; 3 vas merevítő; vas kiakasztó lemez. A rezonáns 5 mm vastag fenyőfa, száliránya a húrokra merőleges. A húrlábakra kettős sorban felszerelt különleges húrvezetőkön, az ún. agráfokon átfűzött húrok fölfelé húzzák a rezonánst s rögzítik annak domború formáját. A hosszanti elrendezésű bordák a cselló-rezonáns domború formáját követik. Húrok: c²-től capotaster; kereszthúros, $A_2 - H_2$ egy-egy húr, $C_1 - C_{IS}_1$; kettőzött, a többi hang háromszoros húrozású. DIS-ig a húrok vasfonatosak. A hangolószőgek átmérője 6,5 mm.

Szárny alakú zongora

Lédeczy Sándor, Budapest, 1879.

MNM. H. 1970.2.

Sz.: 144 cm H.: 258 cm Mag.:96(37) Billentyű mag.: 69 cm

Feketére fényezett kereszthúros hangversenyzongora. A tető peremén palmettára emlékeztető faragás, a kottatartó lombfűrészelt, áttört mintás. Jó minőségű magyar gyártmány a 19. sz. végéről.

Jelzése: Lédéczy S/Budapest (rézbetétes felirat a billentyűborítón), a húrokat tartó kiakasztó lemezen az egykori tulajdonos, Krompecher Jenni vésett monogramja.

Állapot: Felújított. Új kalapácsok, hangfogók, húrok és hangolászögek. A javításokat ismeretlen mester végezte.

Származás: A zongorát 1970-ben ajándékozta legutolsó tulajdonosa a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Az ajándékozó a zongorába egy géppel frott cédulát ragasztott. „Ezt a zongorát 1880-ban vette a székesfehérvári kiállításon Krompecher Imre parádi lakos leányának Jenninek, később férjezett Mándy Bertalannénak. Örökölte leányuk Ujfalussy Gézáné Mándy Margit, unokájuk Ujfalussy József. A zongorán játszott Liszt Ferenc, e dokumentum a háború alatt veszett el. Bp. 1967 szept.”

Irodalom: –

Technikai adatok: Hangterj.: $A_2 - a^4$; három-oktáv-méret: 50 cm. Blüthner rendszerű mechanika. A hangszerest konstrukciója: alul nyitott, kereszt formájú vázzal. Vas húrkiakasztó lemez, fa tőke, rétegelt, vastagsága 10 cm. Négy vas merevítő. 5 mm vastag fenyőfa rezonáns, száiránya hosszanti. A felső három oktávban capotaster. Húrok: kereszthúros H_2 -ig, egy-egy A_1 -ig kettőzött, a-ig háromszoros, fonott húrok, a többi sima, acél húr.

RÖVIDÍTÉSEK

- Badura-Skoda* 1980 *E. Badura-Skoda: Prolegomena to a History of the Viennese Fortepiano. Israel Studies in Musicology. Jerusalem, 1980*
- Beregszászy* 1874 *Beregszászy L.: A magyarországi zongora-gyáripar állapotáról. Budapest, 1874*
- Beregszászy* 1879 *Beregszászy L.: A hazai zongora-ipar érdekében. Véd és Vádirat. Budapest, 1879*
- Bericht 1835 *Bericht über die erste allgemeine österreichische Gewerbsprodukten-Ausstellung im Jahre 1835. Wien, 1836*
- Bericht 1839 *Bericht über die zweite allgemeine Gewerbsprodukten-Ausstellung im Jahre 1839. Wien, 1840*
- Bericht 1845 *Bericht über die dritte allgemeine österreichische Gewerbe-Ausstellung in Wien 1845. Wien, 1846*
- Beschreibung 1847 *Beschreibung der Erfindungen und Verbesserungen für welche in den kaiserlich-königlichen österreichischen Staaten Patente ertheilt wurden, und deren Privilegiumsdauer jetzt erschlossen ist. 5. kötet. Wien, 1847*
- BTM *Budapesti Történeti Múzeum*
- Dóka* 1979 *Dóka K.: A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872). Budapest, 1979*
- Fináczy* 1902 *Fináczy E.: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. Budapest, 1902*
- Fischhof* 1853 *J. Fischhof: Versuch einer Geschichte des Clavierbaues. Wien, 1853*
- Gábry* 1962 *Gábry Gy.: Das Meisterbuch der Pester Instrumentenmacher-Innung. Studia Musicologica. Budapest, 1962*
- Gábry* 1969 *Gábry Gy.: Régi hangszerek. Budapest, 1969*
- Hirt* 1955 *F. J. Hirt: Meisterwerke des Klavierbaus. Olten, 1955*
- Hrabussay* 1961 *Z. Hrabussay: Vyroba a vyrobcovia hudobnych nástrojov v Bratislave. Hudobnovedné štúdie. Bratislava, 5 (1961). 197-238.*
- Illyefalvi* én. *Illyefalvi I. L. – Pallos J.: Pest és Buda polgárai 1686–1848. Budapest, én.*
- IM *Iparművészeti Múzeum*
- Isoz* 1926 a) *Isoz K.: A pesti hangszerkészítő cég megalakulása. Zenei szemle 1926. október, 114–117.*
- Isoz* 1926 b) *Isoz K.: Buda és Pest zenei művelődése (1686–1873). I. Budapest, 1926. 91–101.*
- Isoz* 1928 *Isoz K.: A pesti hangszerkészítők küzdelme a külföldi behozatal ellen. Historia 1928. 78–85.*
- Isoz* 1936 *Isoz K.: Hangszerkészítés Pest-Budán. A Magyar Muzsika Könyve. Szerk. Molnár I. Budapest, 1936*
- Malovetzky–Dömény* 1826 *Malovetzky J. – Dömény S.: Útmutatás a Klavir vagy Fortepiano helyes játszására. Pest, 1826*
- MNM *Magyar Nemzeti Múzeum*
- Ottner* 1977 *H. Ottner: Der Wiener Instrumentenbau 1815–1833. Tutzing, 1977*
- Paul* 1868 *O. Paul: Geschichte des Claviers. Leipzig, 1868*
- Streicher* 1801 *A. Streicher: Kurze Anmerkungen über das Spielen, Stimmen und*

Szekeres – Farkas
1977
Szekeres – Farkas
1979
Szigeti 1979,
1980, 1982
Tudósítások
VOPZ
Zlinszkyéné 1957

Erhalten der Fortepiano, welche von Nanatte Streicher geborene Stein in Wien verfertigt werden . Wien, 1801
Szekeres – Farkas M.: Ludwig Bösendorfers Tätigkeit in Ungarn. Studia Musicologica No. 19. Budapest, 1977
Szekeres – Farkas M.: A zongora cselló rezonánsa (System Beregszászy 1873). Zenetudományi dolgozatok, Budapest, 1979
Szigeti K.: Régi magyar orgonák Pécs. Budapest, 1979; – Eger. Budapest, 1980; – Szeged. Budapest, 1982
Hazai 's külföldi Tudósítások, Pest
Vereinigte Ofener – Pester Zeitung
Zlinszkyéné Sternegg M.: Az első magyar „bütorgyárnok”. (Vogel Sebestyén Antal 1779 – 1837). Művészettörténeti Tanulmányok. Budapest, 1957

A FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEI

BFL.	Budapest Főváros Levéltára
a. n.	archivi novi
– Int.	IV. 1202/c. Pesti tanács iratai. Intimata
– Miss.	IV. 1202/g. Pesti tanács iratai. Missiles
– Rel.	IV. 1202/h. Pesti tanács iratai. Relationes
– Hcl.	IV. 1202/k. Pesti tanács iratai. Vegyes céh és iparügyek. A hangszerkészítők lajstromozatlan iratai: 1811 – 1828
– Eng.	IV. 1303/b. Pesti tanács iratai. Engedélyek
– Vegy.	IV. 1303/e. Pesti tanács iratai. Vegyes tanácsi iratok
– Tan.	IV. 1303/f. Pesti tanács iratai. Tanácsi iratok
– Tan. Üo.	IV. 1407/b. Budapest székesfőváros tanácsa iratai. Tanácsi ügyosztályok központi irattára
– SZB	IV. 1207/b. Pesti Szépítési Bizottmány iratai XV. 311 Pesti Szépítési Bizottmány tervei
– BC	XV. 301 Budai Építési Bizottmány (Baucommission) tervei
– BZ	IV. 1002/uu. Budai tanácsi iratok. Miscellanea. Zenetörténeti tárgyú iratok. (Különcsomó)
OL.	Országos Levéltár
– Z. 195	Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Általános iratok
BTM. Uo.	Budapest Történeti Múzeum Újkori Osztálya
MNM. Udgy.	Magyar Nemzeti Múzeum, újkori dokumentum gyűjtemény
F. Sz. E. K.	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest gyűjtemény
Matr. B.	Megkereszteltek anyakönyve. Belvárosi római katolikus plébánia

CÍMJEGYZÉKEK

Adressbuch der königlichen freystadt Pesth (1815, 1822, 1827)
Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr... (1803, 1804, 1805)
Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr... (1869, 1870)

- Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr... (1867–1872)
 Budapest cím és lakjegyzéke. Budapest, 1888
 Budapest iparosai 1877-ben. Szerk. Szabóky Adolf. Budapest, 1877
 Budapesti Kalauz. Szerk. Vahot Imre. Pest, 1864
 Handels und Gewerbeadressbuch. Pest, (1850, 1851, 1852)
 Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím és lakjegyzéke. Szerk. Jekelfalussy. Pest, 1892
 Musique Adress Universel. Paris, 1928
 Pester Lloyd Kallender. Pest, (1859–1867)
 Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die K. Freistadt Pest in Hinsicht auf die Geschichte, Oertlichkeit, Kultur, Kunst und Gewerbe. Pest, 1827
 Welt-Adressbuch der Musikinstrumenten-Indrustrie. Szerk. Paul de Vit. Leipzig, 1909 és 1926/27

A CÍMEKBEN ELŐFORDULÓ VÁROSRÉSZEK RÖVIDÍTÉSEI:

- Pest: I.: Belváros (ma: V. kerület)
 L.: Lipótváros (ma: V. kerület)
 Th.: Terézváros (ma: VI. kerület)
 J.: Józsefváros (ma: VIII. kerület)
 F.: Ferencváros (ma: IX. kerület)
 IV.: kerület (ma: Belváros)
- Buda: Víziváros (ma: I. kerület)
 R.: Rácváros (ma: I. kerület)
 B.: Vár (ma: I. kerület)

JEGYZETEK

1. Pest és Buda 18. századi zenei művelődését részletesen feldolgozta Isov Kálmán. *Isov 1926 b*)
2. Major E. A Ratio Educationis és a magyar zeneoktatás. *A Zene*, 1928. Az iskola alapfelszereléséhez szükséges pénzt a királynő utalta ki, de ebből csak kétszáz forint jutott hangszerekre. Ebből az összegből legfeljebb egy csembalót lehetett volna vásárolni. (A királynő állítólag nem kedvelte az akkor még ritkaságszámba menő fortepiano hangját.) *Fináczy 1902, 292–293; Badura – Skoda 1980, 90; BFL – BZ.*
3. A mechanikával kapcsolatos találmányok közül a legjelentősebbek: 1770: az augsburgi Johann Andreas Stein javított rendszerű csapó mechanikája (lásd 24. jegyzet) és 1775–1776: Backers–Broadwood–Stodart lökönyvelves mechanikája. Az előbbi képezte az alapját az 1800-as évek után bécsi mechanika néven ismertté vált rendszernek.
4. 1790-ben Wilhelm Mathias Lessár kereskedő hagyatékában egyebek közt fortepiano is volt, úgyszintén az ismeretlen foglalkozású Georg Lautner hagyatékában is (Gajáry István szíves közlése). A magyar színészek hangszerét 1793-ban Johann Leykauf megjavította, Batthyány József hercegprímás leltárában (1798) is szerepel fortepiano. (*Studia Musicologica Budapest, 1972/14*)

5. „Többen próbálkoztak a fortepiano és a csembaló építéssel. Kár, hogy ezek a tehetségek a sötétségben, buzdítás híján az első kísérleteknél megtorpannak” (*J. von Csaplovics: Gemälde von Ungarn I. Pest, 1829, 327.*)
6. A pesti zongoragyártás ill. hangszerkészítés történetével az elmúlt száz évben a következő tanulmányok foglalkoztak: *Beregszászy 1874, 1879; Ismeretlen szerző: Klavierindustrie in Ungarn. Pester Lloyd 1883, 141; Schunda K.: A hangszerkészítő ipar múltja és jelene. Budapest, 1926; Isoz 1936, 263–267; Isoz 1926 a) 114–117; Isoz 1928, 78–85; Isoz 1926 b) 91–109; Gábry 1962, 331–334.*
7. BFL–BZ. Hartmann Vilmos kérvénye a budai tanácshoz, melyben adója elengedését kéri. Adófizetési felszólítás 1785 és 1786-ra. (1786. V. 12.) Walter Ignác a bécsi rajzakadémia tagja, 1778-tól a budai tanítóképző, később a pesti rajziskola vezető tanára. *Fináczy 1902, 292–293.*
8. A cikk az Allgemeine Musikalische Zeitungban jelent meg. (Leipzig, 1807) Közli *Paul 1868, 120.*
9. A fortepiano ezekben az években már Pesten és Budán is ismert, de általánosnak még nem mondható. A realitást nemcsak a budai tanítóképző esete tükrözi, hanem a megjelent zeneművek is. Bengráf József 1790-ben megjelent XII. magyar tánca címlapján a magyar feliratban „Klávirkordiumra való” franciául „Clavecin ou Piano-Forte” szerepel. Gáti „A kótából való klavírozás mestersége” című műve is klavikordra készült, hiszen szerepelteti a billentyűs hangszerek közül csak ezen a halk hangú szobahangszeren megvalósítható vibrató és portató jelét, a „reszkettetést” és a „mozgatást” is. (Buda, 1802)
10. Ebben a szövegösszefüggésben: klavikord, egyébként a *klavír* általában a kisebb méretű billentyűs hangszerek neve. Álljanak itt a korban általánosan használt egyéb elnevezések is: az „*Instrument*” fortepianót és klavikordot egyaránt jelentett, a „Flügel” a billentyűs hangszer szárny formájára utalt, 1780 után általában a fortepianora használták. A különféle írásmódban előforduló *fortepiano* elnevezés mindig kalapácsszerkezetes hangszert jelentett. A *zongora* szó a nyelvújítás szülötte.
11. 1775 előtt kb. 12 mesterjoggal rendelkező hangszerkészítő élt a város falain belül, és körülbelül ugyanennyi koncesszióval rendelkező, a falakon kívül. 1791–1815 között 207 hangszerkészítő élt Bécsben, közülük 142 zongorakészítéssel foglalkozott. *H. Haupt: Wiener Instrumentenbauer von 1791 bis 1815. Studien zur Musikwissenschaft, Graz, 1960, 120–184.*
12. *Jahrbuch der Tonkunst von Wien und Prag. Wien, 1796 Közli Badura-Skoda 1980, 90.*
13. Vezető szerepét 1850-ig megtartotta. Vö: *Paul 1868, 136.*
14. *Dóka 1979, 82; Isoz 1926 a)*
15. Czeiner Alajos műhelyét halála után Peter Ignác vette át (1805?), Hartmann mesterjogát Schick György folytatta (1818): *Isoz 1936; Franz Piersch házasságkötéssel kívánt pesti hangszerkészítői jogot szerezni (1828): BFL–Hcl.*
16. BFL–Int. a. n. 2338.
17. A soproni asztalos fia, a későbbi neves orgona- és zongorakészítő, Christian Kleeblat 1794-ben polgárjogot kért, valamint azt, hogy mint orgona- és hangszerkészítő, asztalos mestermunka elkészítése nélkül vegyék fel a soproni asztalos céhbe. A soproni tanács a helyi asztalosok és a kőszegi orgonaépítő, Klügel véleményét kérte, akik természetesen tiltakoztak az újabb konkurens letelepedése ellen. A tanács két évvel később azt javasolta Kleeblatnak, hogy utazzék Bécsbe, mert ott talál olyan szakembert, aki meg tudja ítélni hangszerkészítői munkáját. *Bárdos K.: Sopron zenéje a 16–18. században, Budapest, 1984, 146.*
18. Pl. Franz Zobel esetében: BFL–Int. a. n. 2338.
19. BFL–Hcl.
20. BFL–BZ.
21. A teke formájú zongora valószínűleg golyóbisba rejtett kicsi zongorácska volt. Hasonló

- vorróasztal tervrajzát közli *Szabolcsi H.*: Magyarországi bútorművészet a 18–19. sz. fordulóján. Budapest, 1972, 345. ábra. Az idézett hirdetést Vogel tette közzé. (Tudósítások, 1814, 26. További példák: „Ein zwerge-Fortepiano mit zwei Mutationen und Fagott” VOPZ, 1805, 90, 1173.; „Fortepianok külömbféle formájúak” (Tudósítások, 1812. jan. 11, 40); Schlick állózongorákat hirdetett (VOPZ, 1830. nov. 14.)
22. Ez az idézet és a további jelöletlenek is: *Malovetzy – Dömény* 1826.
 23. Dél-Németország és a bécsi iskola, tehát Pest és Buda is.
 24. A mutációkat, másnéven a változatokat húzókkal, térdemelőkkel vagy pedálokkal működtették. A leggyakrabban alkalmazott változat a *piano*: a húrok és a kalapácsok közé becsúsuló szövetcsík, vagy a billentyűsor eltolásával, akár fokozatként is, bekapcsolható „due chorde” és „una chorda”; a *forte*: a tompítók felemelésekor összezúgó húrok; a *fagott* a basszshúron fekvő pergamen cső a hangoknak zizegő hangot adott; és a *hárf*a a húrokra fektetett pamutrojt csökkentette a fémhúrok zengését. Mindezekhez néha csengő és dob is társult, ezt a szerkezetet a magyar zongorakészítők *török muzsikának* hívták.
 25. Johann Andreas Stein (1728 – 1792), augsburgi orgona- és zongorakészítő a csapómechanika kiváltószerkezetét tökéletesítette azáltal, hogy a korábban használatos kiváltóléc helyett, minden billentyűhöz külön kis nyelvet alkalmazott. 1770-ben konstruált szerkezete (Prellzungenmechanik) képezte az alapját a később népszerűvé vált bécsi mechanikának. A szellemes technikai megoldás önmagában azonban nem volt elég, ehhez a zongorakészítő szorgalmának is társulnia kellett. Mindezt szemléletesen írja le Mozart egy 1777-ben kelt levelében: „Mielőtt még láttam volna valamit Stein munkáiból, Späth zongoráit kedveltem a legjobban. Most azonban Steinéit kell előnyben részesítenem, mert tompításuk sokkal jobb, mint a regensburgiaké. Ha erősen megütöm, akár fekvve hagyom, akár felemelem az ujjam, a hang, amint megszólaltattam, abban a pillanatban eltűnik. Bárhogy nyúlhatok a billentyűkhöz, a hang mindig egyenletes. Nem rezeg, nem erősebb vagy gyengébb és egyáltalán nem marad ki, egyszóval minden egyenletes. Igaz, hogy ilyen zongorát nem ad 300 forintot alul, de szorgalma és fáradsága, amit reá fordít, megfizethetetlen. Hangszereinek főleg az a sajátosága másokkal szemben, hogy [újfajta] kiváltással készülnek. Minden századik ember sem állna oda ezzel vesződni, de [ilyen tompítás] nélkül lehetetlen, hogy egy zongora ne rezegjen vagy ne zúgjon utána. (...) Ha egy ilyen zongorával elkészül – mint ahogy saját maga mondta nekem – mindenféle passzázsokat és futamokat, ugrásokat próbál és addig fúr-farag és dolgozik rajta, amíg a zongora mindenre képes. Mert ő csak a zene javáért dolgozik és nemcsak egyedül a saját haszna miatt.” A levelet közli: *Komlós K.*: Az új kalapácszongora a 18. századi német szakirodalomban. *Muzsika*, 1986. nov. 12–17.
 26. 1830-ban egy budai orgonaépítő orgonával egybeépített, öt változatú zongorácskát készített. „Eine Zimmer Orgel samt Queer Fortepiano mit fünf Mutationen und fünf registern sind in Commision zu Ofen in der Wasserstadt Hauptgasse Nr. 124 um billigen Preis zu verkaufen” (VOPZ 1830/19). Több hangszerkészítő hirdeti, hogy hangszereit a szükséges és szokásos mutációkkal látja el, Pl. Vogel: „akár török muzsikával, akár a nélkül” (Tudósítások 1814). Lásd még: *Zongorakészítők jegyzéke*: Augustin K. Andreas Streicher véleménye szerint a valóban jó és érzékeny fortepiano játékosnak, ha jó a hangszere, nincs szüksége ilyen berendezésekre. A kiváló zongorakészítő és zongoraművész egy füzetet készített „Ausschließend nur für die Besitzer dieser Instrumente” (*Streicher* 1801).
 27. „Neue, gut ausgespielte Piano Fortes” (VOPZ 1810/63); „überspielte und alte Instrumente” (VOPZ 1830/19); stb.
 28. Hagyatékában 24 félig kész, 72 befejezett és további kölcsönzongorákat találtak (*Isoz* 1936).
 29. Leyrer boltjában a bécsi Andreas Stein készítményei 360, és 540 Ft-ba kerültek, egy kis asztalzongora ára 140 Ft volt, Janitschek zongoráit 230, illetve 280 Ft-ért árulta. (VOPZ

- 1806, 156.) Egy új hatoktávós szárny alakú zongorát 140 CM-ért kínált egy névtelen budai hirdető (VOPZ 1830. szept.), egy bécsi zongora, hatoktávós, fehér billentyűs mahagóni fából 85 CM-be került. (VOPZ 1832, 349.) Seeman József, a budai zeneiskola tanára, a Nagyboldogasszony templom regens chorija évi fizetése e két állásért 309 CM volt, a szólamvezető városi zenészeké 90 Ft 40 krajcár, a többieké ennek csak a fele. (BFL – BZ. 1830)
30. A kézműves termelési mód korszerűtlensége a 19. század elejére már nyilvánvalóvá vált, a céhes szervezeti forma pedig képtelen volt alkalmazkodni a változó körülményekhez. I. Ferenc 1805-ös egységes céhszabály tervezete alapján végül elkészült, s 1813-ban nyomtatásban is megjelent a céhek jogait és kötelességeit a kor szelleméhez igazító „Allgemeine Artikel für Innungen und Zünfte.” Az új rendelet nemcsak a régi privilégiumok megerősítésére, hanem újak kérésére is lehetőséget adott.
31. Közönséges Csehbeli Cikkelyek a mesterség üzés végett való társaságok és céhek számára. Buda, 1813
32. Budán ekkor négy orgona- és zongoraépítő mester dolgozott. A legények az asztaloscéhben szabadultak, de a mesterséget orgonakészítőknél sajátították el. *Isoz 1926 a)*
33. A céh megalakulására vonatkozó iratok: BFL – Int. an. n. 804. Az közel húsz évig tartó huzavona eseményeit részletesen ismerteti *Isoz 1926 a)*
34. Az 1817-ben benyújtott tervezet hat illetve három évet javasol.
35. A polgárjog a 18. század közepéig megelőzte a mesterjogot. A legények először pénzt, ingatlant, polgárjogot szereztek, azután lettek a céh tagjai. Az 1813-as céhszabályok is előírják, hogy a jelölt csak a polgárjog megszerzése után kebelezhető be. Eszerint tehát a polgárjog és a mesterjog megszerzése egybeesett. A gyakorlatban azonban ezt nem lehetett mindig megvalósítani. (*Dóka 1979, 107.*) A hangszerkészítő céh megalakulásakor a belépő mesterek többsége polgárjoggal rendelkezett, az 1836 után mesterjogot nyert hangszerkészítők nem lettek polgárok.
36. A céhhagyományoknak megfelelően a jelöltnek egy olyan hangszert kellett elkészítenie, amely alkalmas volt mesterségbeli tudása bizonyítására. A feladat leírása az eredeti privilégiumban nem szerepel. Az 1851-ben kiadott központi utasítás meghatározta a Pesten és Budán dolgozó mesterjelöltek remekfeladatát. A „Meisterstück – Aufgaben welche mittelst höherer Erlass [...] der K. u. K. Statthaltereien vom 3. Aug. 1851. Zahl 13 143 für nachstehende Innungen in Pest und Ofen [...] vorgeschrieben wurden” előírja, hogy a zongorakészítők „ein gewöhnliches gangbares Fortepiano nach einem Probriss, den er selbst anzufertigen hat, nett und geschmackvoll zu machen.” (Gergelyi Otmár szíves közlése).
37. BFL – Tan. 4125/1850 – 52.; BFL – Eng. 498/1848 – 49.
38. Ignaz Stelzel 1817-ben született, 1842-ben nyert polgárjogot. A fiatal zongorakészítő aligha volt olyan híres, amint azt Zobel Károly kérvényében állította. (*Ottner 1977, 147.*)
39. A Helytartótanács jóváhagyásával, minthogy „a vándorlás félbeszakadása pedig a közönséges cseh cikkelyek 11. pontja alapján folyamodó édes apjának halála következtében törvényszerű lévén”, a városi tanács a céhet a remek feladására, a folyamodót pedig a szegényintézet javára 5 Ft befizetésére kötelezte. Zobel a remekkel hamarosan elkészült, mert nevét 1846 májusában a mesterkönyvbé is bevezették. (BFL – Int. a. n. 10 418) Az esettel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Pesten 1848-ig a városi tanács ellenőrző szerepe következtében a céhbélelés két aktusra különült el. 1. A mesterjog megadása a tanács által, 2. Remek feladása, majd bekebelezés a céhbe. A vándoridő megszakításáról, a remekelés alóli felmentésről a Helytartótanács döntött. (*Dóka 1979, 95.*)
40. Az iraton nem szerepel a szokásos hátirat, amely megbízza a céhbiztost, hogy tudakozódják a hangszerkészítők véleménye felől. (BFL – Int. a. n. 12 793)

41. Zum 70 jährigen Jubiläum der Firma J. Chmel & Sohn in Budapest. Zeitschrift für Instrumentenbau XXV/17 (1905), 543.
42. Chmel József gyermekét 1844 szept. 1-én Gusztáv János névre keresztelték. Keresztszülők: Pachel János és neje, Waschmitius Henriette. (Matr. B. 1844). 1849-ben Pachel felesége elhunyt. A temetési költséget Chmel József előlegezte meg. (BFL – Vegy. 1807/1848 – 49) Pachel valószínűleg 1845-től a cég előljárója, de mint ilyen, ismert forrásokból csak 1847-től mutatható ki.
43. A városi tanács az 1847 szeptemberében benyújtott kérvénnyel kapcsolatban következő év januárjában hozott határozatot. E szerint Balassovits kérelme a céhszabályokkal nem ütközik és ha a szegényintézet javára befizeti a 15 forintot, a cégbe bekebelezhető. (BFL – Eng. 498/1848 – 49)
44. Streicher is felhívja a figyelmet, hogy az erőszakos játék elhangolódáshoz, a húrok szakadáshoz, a kalapácsok töréséhez vezethet. (Streicher 1801, 18.) Érdekesek a hangerő növelésére vonatkozó tanácsai: a kottatartót ki kell emelni, ugyanígy a tompítók felett elhelyezkedő tetőt. A zongorát ne állják körbe más muzsikusok, mert felfogják a hangot. Ha a műsoron zongorakoncert szerepel, különösen vonatkozik ez Mozart műveire, a zongora álljon néhány lábbal előbb, kissé mögötte helyezkedjenek el a hegedűsök, leghátul pedig a basszus és a fűvő hangszerek. (Streicher 1801 18, 26.)
45. A bécsi Conrad Graf 1813-ben négyzses hűrozású zongorákkal kísérletezett, de a hangolási problémák miatt ezt az ötletét hamarosan feladta. A modell a magyarországi forgalomban is megjelent. „Ein modernes, 6 Oktaviges viersaitiges Fortepiano”-t kínált egy budai névtelen hirdető. (VOPZ 1835. márc. 5.) Lásd még: Zongorakészítők jegyzéke, F. Szalevszky.
46. Az egykorú közlések szerint 1808-ban a húrok által kifejtett húzóerő 4500 kg, 1820-ban 5900 kg, 1850-ben 14 000 kg volt. (Hirt 1955, 97.)
47. A találmányt két pesti lap is ismertette: Hasznos Mulatságok 1824, második félesztendő, 31 – 32. és Gemeinnützige Blätter 1824, 426 – 428.
48. A bécsi Johann Streicher 1823-ban szabadalmaztatott egy felülről ütő mechanikát. (Hirt 1955, 113.)
49. A bécsi zongorakészítő, Mathias Müller sen. 1823 októberében szabadalmat nyert találmányára, „daß die Claviatur über den Saiten und dem Stimmstockklotze liege, und den Hammerschlag von oben in den Steg des Resonanz – Bodens schlage”. (Ottner 1977, 147.) Augustin arra hivatkozott, hogy a hír az újságokban csak 1824 júniusában jelent meg, tehát egy hónappal később, mint ahogy Augustin hangszere hangversenyen megszólalt, és ezt tanúkkal is tudja bizonyítani.
50. Patentbeschreibungen der Erfindungen der Klavierbauer Wilhelm und Heinrich Schwab. (Beschreibung, 44 – 45.)
51. Az itt nyert érmét Bécsből Pestre küldték, amelyet Schwab 1840. június 6-án vett át a városi tanácstól. (BFL. – Int. a. n. 7556)
52. Knam, Graf, Hoxa, Ries és J. B. Streicher zongorakészítő mesterek. (Verhandlungen des Niederösterreichischen Gewerb – Vereins, I. Wien, 1840)
53. Az Ausztriából Magyarországra importált cikkek Bécsben fővámot, Pesten (behozatali) harmincadvámot vetettek ki. A hosszadalmas vám eljárás miatt heteket vesztgelt az áru. (Hetilap 1848/1. 6 – 7.) A vám összege az évek során változott; az 1840-ben kiadott vámtarifája szerint a hangszerek váma „von jedem Gulden des Wertes 3 Kreuzer Eingangs Dreißigst Gebühr.” (Dreißigst-Tarif für die Einfuhr der Erzeugnisse der deutschen – galizischen und lombardischen – venetianischen Länder nach Ungarn und Siebenbürgen. Wien 1840). „A hazai zongoragyártók aránylag ily kedvező helyzete abban keresendő, hogy külföldi behozatalért nagy vámot, egy db. zongoráért 50 – 60 – 70 Ft-ot kellett fizetni.” (Beregászy, 1879,

- 14.) A hosszadalmas vámeljárás az importot megnehezítette, a vámrendszer maga a kivitel szinte lehetetlenné tette. A Hetilap 1847-ben (603. old.) zongorára vonatkozó adatokat is közöl: Magyarországról Ausztriába a zongorahúr vámjá 16 Ft 40 kr, a zongorához való filcé 40 krajcár lett volna. Mindezekért, ha Ausztriából kerül Magyarországra, csak az ötvened részét, illetve százhatvanad részét kellett fizetni.
54. Drüner Károly 6 legénnyel és egy inassal (1836), Fehér kb. 10 alkalmazottal (1850 körül), Habersberger két legénnyel (1836), Pachl ugyanakkor három legénnyel dolgozott, de 1849-ben már csak két gyalupadja volt. Beregszászy szerint Schwab és Franz Zobel időszakonként 8–10 segéddel dolgozott.
55. A Vereinigte Bürgerliche Tischler – Compagnie der k. Frey und Handelsstadt Pest a bútorokon, tükrökön kívül zongorákat is árult. (VOPZ, 1806, 217. old.) A pesti polgári asztalosok részvénytársasági alapon működő második bútorraktára 1844. július 1-jén nyílt meg. (Buda-pesti híradó 1844/9., 44.)
56. 1845-ben Bécsben 108 zongorakészítő működött, akik évente 2600 zongorát készítettek. A mesterek közül Graf évente 100, Bösendorfer évi 200 zongorát készített. Ugyanebben az időben a párizsi Erard gyárában 600, a Londoni Broadwoodéban 1000 zongora készült évente. (J. B. Streicher: Die Broadwoodsche Pianoforte-Fabrik in London. Der Pester Bote, 1855, 122.)
57. A 19. század első évtizedében Leyrer Joseph, a bécsi Industrie Comptoire pesti lerakata a tizes években Vogel Sebestyén, Lettner Jakab, az 1830-as években Schillinger és Drüner, a negyvenes években Pachl és Fehér árult bécsi zongorákat. J. B. Streicher bécsi mester magyar nyelvű felirattal is készített zongorát. (Egy ilyen zongorát 1846-ból a Zenetudományi Intézet Zenetörténeti Múzeumában őriznek.) A Peter Vendel féle iratanyag szerint „többféle idegen készítmények raktárai léteznek már Pesten.” (BFL – Int. a. n. 8908.) Ugyancsak Peter aktái között egy másik bécsi szállító, Schweighoffer nevére bukkanunk, aki egy pletyka nyomán, miszerint Peter rendőri őrizetben van, 1845-ben Pestre utazott. Az ügy folytatása ismeretlen. (BFL – Miss. a. n. 18 706.)
58. 1830-ban megindult a dunai és a fekete-tengeri gőzhajózás, az olcsó víziút pedig a magyarországi kereskedés új korszakát nyitotta meg. A Gőzhajózási Társaság 1836-ban 8, 1839-ben már 17 gőzessel járt. 1846-ban megindult a vasúti forgalom is. A Pest-centrikus vasúti hálózat biztosította a kereskedelem további fejlődését. Az országos vásárokon és kereskedők raktáraiban megjelenő korszerű, olcsó bécsi áru a fejlődő magyar ipar legyőzhetetlen konkurenciájává vált.
59. Az ügyesen megszerkesztett tanácsi határozat „megszorítást” is tartalmaz és csupán azokra a hangszerekre ad kereskedői jogot, amelyet Peter is kért.
60. A kérelmet ötször utasították el.
61. BFL – Int. a. n. 8908. Az iratot publikálta: *Isoz* 1928.
62. Az 1848-as események forgatagában a hangszerkészítők panaszának orvoslása végülis elmaradt.
63. BFL – Vegy. 1807/1848 – 1849.
64. Többek között erre hivatkozik Katherina Hock is, akit a cég zongorakereskedés miatt bepanaszolt. „Wegen der wohlbekanntnen Güte und besonders wegen der, gegen die hiesiger auffallende Billigkeit der Wiener Claviere” (BFL – Tan. 2790/1856.)
65. BFL – Tan. II. 896/1860.
66. A cég határozatait a tanács általában figyelmen kívül hagyta, és hangszerkereskedőknek is mesterjogot adott. Az 1860 – 1867 között felvett 11 hangszerkészítő közül csak három fizette ki a bekebelezési díjat, a többiektől a cég ezt már nem tudta behajtani. A cég intézkedési lehetőségeit illusztrálja az a beadvány is, amelyet az adóhivatalnak juttatott el: „Nachdem

uns von den obigen Obligation ohne dies schon beim auszahlen der Interessen 7 Percent Einkommen Steuer angerechnet und abgezogen wurde und wir nochmals ein Einkommen hiemit zahlen sollten, so sind wir der Sache ärgerlich geworden und haben uns einstimmig (die wir die Zahlung auf die Obligation geleistet haben) entschlossen, die obige Obligation zu verschenken und daß 2 dritt Theile dem Pesth Stättischen und 1 dritt Theil dem Pesth evangelischen Weisenhause a. h. welche heite am 10 Juny 1863 geschehen ist. Carl Balassovits, Ober Vorsteher der Musikalischen Instrumenten Macher Innung zu Pest. (BTM – Uo. 1090/1904)

67. „Hazánkban egykoron keresett firmák, minők voltak a Schmidté (Pozsonyban), a Seileré, Pachelé, Peteré Balássovicsé stb. (Pesten), végtére kénytelenítettek felhagyni az önálló gyártás üzletével, s inkább a bécsi és külföldi gyárak bizományosai lettek.” (Zenészeti Lapok 1865. dec. 14.) A külföldre vándorolt magyar zongorakészítők közül néhányat Beregszász fel is sorol. (*Beregszász* 1874)
68. A zongoráért Chmel 280 forintot kért darabonként. (Zenészeti Lapok, 1870. jan. 23., febr. 6.) Az eseményt Beregszász is keserűen kommentálta: „Der Ungar glaubt den Patriotismus und der Nationalität Genüge geleistet zu haben, wenn sich auf irgend einem gekauften Gegenstande die Ungarische Aufschrift befindet, und wenn auch ein Ausländer diese Aufschrift angefertigt hatte.” (*Beregszász* 1874, 10.) Egyébként Fehér is vállalkozott volna a kontingens egy részének kiállítására. (Zenészeti Lapok 1870. jan. 23.)
69. „Beregszász Lajos zongorái egy új általa feltalált rendszer után alkotván, mely szerint a hangműszer farészei sokkal gyöngébbek lehetnek, mi által azt hittük volna, hogy a hang a gyöngébb fa könnyebb vibratioja következtében sokat nyerend; hanem mi ezt a kiállított zongorákban nem tapasztaltuk; mindazonáltal méltán dicsérhetni, hogy egy ügyes hazánkfia igyekszik ezen oly annyira kifejlett iparágban még javításokat is behozni, melyek ha egyszerre nem is, de megteremthetik gyümölcsüket időjártával.” (Bp. Híradó II.)
70. Beregszász a mechanikát „angol és francia mód szerint is” tökéletesnek találta. Újfajta rezonánsát háromnyelvű kiadványban ismertette. (Eszmék a zongorahangfenék alkatának megjavításához. Pest, 1862)
71. Egy nagy jövőjű találmány. Zenészeti Lapok 1871, 365.
72. Beregszász 1871-ben szabadalmat nyert rendszerére. A találmányt 1872-ben eladta a bécsi zongoragyártó részvénytársulatnak, melynek élén Bösendorfer és Ehrbar állott. A szerződés értelmében a cselló-rezonánssal készülő zongorákat „System Beregszász” felirattal látták el, az 1873-as bécsi kiállításon a szakmai körök azonban Ehrbarnak tulajdonították a domború rezonáns elvét. Az esetet részletesen ismerteti cikkében *Szekeress-Farkas* 1979, 99–110.
73. *Beregszász* 1874
74. *Beregszász* 1879
75. Az 1860-as években Blüthner 112 munkással dolgozott, Bechstein 1860-ban 130, nyolc évvel később 200 segédjével évente 400 zongorát készített.
76. Steinway már az 1860-as években a világ legmodernebb gyáranak volt tulajdonosa. New York-i gyárában gőzgépeket, gázvilágítást és szikratávírókat szerelt fel. A zongoragyártás minden munkafázisát, amennyire csak lehetett, gépesítette. Az üzem területén 102 különböző, közöttük sok saját készítésű gép működött: hornyoló, fűrő, véső, gyalu és fűrészgépek, esztergák, stb. E gépeket és a teherliftet négy óriási, 320 lóerő összteljesítményű gőzkazán működtette. A munkafázisokat a legapróbb részletekre lebontva, betanított munkások végezték. A munkások egyidejűleg 1100 zongorán dolgoztak, hetente 50 zongora készült el. Megvalósították a folyamatos ellenőrzést is; az egyik munkás a másiktól a munkadarabot

csak akkor vette át, ha azon semmi hibát nem észlelt, ha annak minőségét tökéletesnek találta.

77. Az 1881. évi XLIV. törvénycikk által biztosított kedvezmény. (OL. – Z. 195 – 1894, 1894/752)

78. Pester Lloyd 1883/141.

FÜGGELÉK

Dokumentumok

Bizonyságlevelék Habersberger Joseph vándoréveiről. Német nyelvű másolat, 1814, (BFL–Hcl.)

Attestatum

Ich endesgefertigter bestetige hiemit, daß Joseph Habersperger aus Pesth bey mir von 30 ten April 1810 bis 7-ten Juny 1811 als Instrumentenmacher Gesell in Arbeit gestanden sey, und sich während der Zeit ordentlich und [?] betragen habe, auch ist solcher als ein fleißiger geschickter Instrumentenmacher aller Orten anzunehmen. Welches ich mit meiner Unterschrift und Sigill bestetige.

Den 7-ten Juny 1811

*Conrad Graff
Clavier Instrumentenmacher.*

Attestat

Ich endesgefertigter zu Urkund dessen bekenne vor jedermann besonders wo es vonnöten ist, daß gegenwertiger Joseph Habesperger ein tischler Gesell aus der kön. freyen Stadt Pesth in Ungarn gebürtig, Chat. Religion, 26 Jahr alt hat bey mir 4 Jahre gearbeitet und sich derzeit so befließen daß Vorzeiger dessen an alle respectiren Hr. Organischen Instrumentenmacher und jedermann bestens anempfohlen werden kann.

Gegeben in der kön. freyen Stadt Pesth den 18 April 1810

*Joseph Vopatemi
Bürg. Orgl. et Instrumentenmacher*

Franz Zobel hangszerkészítő kérelme, melyben a Magisztrátus segítségét kéri, hogy az iparjoggal rendelkező mesterek tiltakozása ellenére mesterjogot szerezhessen. Német nyelvű egykorú másolat. 1825. július 5. (BFL–Int. a. n. 2338)

Löbliher Magistrat!

Gegen meine 11-n 10-ten März l. J. No. 1470 gehorsamst unterbreiteten Schrift,

obwohl ich schon den erwünschten Ziel zuerreichend nicht ungegründet hoffte, ist dennoch denen Befugten Musik Instrumenten Macher zur Einreichung ihrer Äußerung, noch ein 8 tägiger Termin bestimmt worden.

Indeme nun, dieser gerichtlich festgesetzte Termin noch am 1-sten Dieses Monats durch den rücksichtlichen Herrn Commissare mit den Zusatze: Dass in fallselbe, binnen 8 Tagen nicht Äußern sollten der Herrn Commissäre benöthiget seyn Bericht zuerstatten ihnen angewiesen worden sey: demohngeachtet solche, diese Pflicht bis zum heutigen Tage zuerfüllen versäumten und mit Hintansetzung der obrigkeitlichen Anordnungen, auf den 21-ten Allgemeinen Zunft Artikel nichts achtend – nach dessen Vorschrift selbe binnen einen Monath ihre Äußerung einreichen sollten – zu meiner allzudeitlichen Unterdrückung, mich anstatt eines Monaths schon über einen halben Jahr muthwillig und ungeacht quälen und zu vernichten trachten und weil sie mir gar nichts entgegen zusetzen haben von meiner aber ihnen wohlbekanntan Geschicklichkeit vermutlich einen Abgang befürchten: mich wenigstens je länger von der Erlangung meines Ziels zu hindern sich anstreben.

Bitte ich einen Löblichen Magistrat unterthänigst, diesen meiner Unterdrückung, endlich einen Anhalt zu machen und ohne dem diese Kunst, um deren freye und öffentliche Ausüben ich flehe, in diesen König F. Stadt noch nicht privilegiert seye, folglich die Ertheilung des Rechtes bloß von der Huld des Löblichen Magistrats abhänget, – beygeschlossene Zeugnisse aber hinlanglich beweisen, daß ich das Publicum mit vollkommener Zufriedenheit bedienen zu können im Stande seye, mir das gewünschte Recht gütigst zu verleihen, beharrend mit aller Hochachtung

Pesth den 26-ten März 1825

Eines Löblichen Magistrats

*unterthänigster Diener
Franz Zobel
Unbefugter Instrumenten
Macher*

Híradás Augustin Károly találmányáról. Hasznos Mulatságok, 1824

Új találmányok

Pesten Augustin Károly Úr Klavir és Orgona tsináló, lakik az Úrak útszájában Nro 15, új Piano – fortet készített, mellynek ezek a' tulajdonságai:

1. A' Claviatura a' húrokon felül vagyon, és így a' kalapátskák nem felfelé, hanem lefelé ütnek. 2. Az egész belső alkotása egyéb Piano – fortéktól, és a' betsi eszközöktől tellyesen különbözik. 3. A' ládája úgy vagyon rendelve, hogy nem egy könnyen, sőt éppen nem is romolhatik meg. 4. A' húroknak egyszer feligazítása sokkal tovább tart, mert a' felhúzásnak törzsöke az egész belső alkotással úgy öszve vagyon kötve, hogy tellyességgel nem engedhet. 5. A' húrok sem nem nyúlnak, sem egy könnyen el nem szakadhatnak, 6. Kiváltképpen a' lágú hangokat igen könnyen és tisztán adja; de a' kemény hangot is tellyesebben, és tisztábban, úgy hogy a' fának tsörgése, mint más eszközökön, tellyességgel nem hallatik. 7. Mind ezen tulajdonságok megmaradhatnak akár szárny, akár kereszt

formában készüljön. 8. A' négy szokott változtatások, úgymint: Forte, piano, pianissimo, és fagot, megvannak az eszközben. – Augustin Úr kész ezen tulajdonságokkal bíró eszközt akárkinek tetszése szerént készíteni, s' a' megkedvellés végett minden Mu'sika kedvellőknek látogatását kikéri.

Híradás Schwab Vilmos újfajta zongorájáról és a találmányra nyert szabadalomról. (Honművész 1839, 258, 514.)

Új nemű fortepiano. – Schwab Vilmos úr, pesti zongorakészítő, olly fortepianót készíte e' múlt télen, melly másfél lábbal rövidebb az eddigi szárny-zongoránál, 's még is, bár rövidebb a' mérték, csaknem nagyobb hangot ad e' műszer a' szokottnál. A' mű fortélyá leginkább abban áll, hogy a' húrok czikásan meggörbítve levén még is megütik a' szokott hosszúság mértékét. Legkülönösebb tehát az, hogy a' húrok két részből állnak. Egyik, a' rövidebb húr csak negyed részét teszi a' szokott hosszúságnak; 's e' húr üti-meg a' billentyű, az az, ez adja a' kívánt hangot. E' húr bele van akasztva egy vastag rézdrótba, melly háromszegű czikásan van meggörbítve, 's ez teszi a' húrok szokott hosszúságának többi három negyed részét, mi által (az előbbivel együtt) kijő a' szokott egész húr-hosszúság. De már most azon különös kérdés támad, hogyan adhat amaz elsőbb említett rövid húrocška (mind a' mellett, hogy illy rövidre van ugyan szakasztva, de egy hosszú rézdrótba akasztva) olly hangot, mint a' régi szokott, egy darabban levő húr? A' hangzó-fenek-e, vagy a' vastag ugyan de a' mellett meggörbített rézdróttal közlött rezgés hozza-e azt létre? – Ez mindenesetre érdekes problema a' physicusok számára, 's tökélyesítést, még további új módosításokat fog maga után vonni. – A' feltaláló úr múlt héten vivé fel e' különben csinos alakú, 's mint ő mondja, évenként csak egyszeri hangoltatást kívánó, hangszerét Bécsbe, az ottan nem sokára megnyitandó szorgalmi 's műipari tárgyak nyilvános kiállításába.

Schwab szabadalma. – A' cs. k. közönséges udvari kamara Schwab Vilmos és Henrik uraknak, pesti fortepiano-készítőknek, öt esztendőre szabadalmat adott azon általuk feltalált különös készítményű fortepianóra, kigyózdó ruganyos húrokkal, mellyről múlt félelvi Honművészünk 33-ik számában tétetett említés. E' találmány sajátságai: 1-ör, hogy a' húroknak minden görbülese rugó gyanánt szolgál; ezeknek nagy száma a' húr ruganyosságát rendkívül szaporítja, és a' hangolat tartósságát 10–12 procenttel neveli; – 2. hogy a' húrok kitünőleg hangdúsabbak; rövidségük miatt pedig a' hangszer almárioma is 18–20 ujnival rövidebb lehet; – 3. hogy a' ruganyos, kigyózdó toldalékrugók, mellyekbe a' húrok akasztatnak, elősegítik a' hangolat tartósságát; – 4. a' klaviaturát kény szerint ki lehet húzni a' nélkül, hogy a' kakasok letörésétől félni kellene; mert ezt egy védsodrony gátolja; – 5. hogy a' billentyűk kiugorhatását tokjaikból legerősebb játszás mellett is lehetetlenné teszi az oda illesztett zárkapocs. – Halljuk, hogy Schwab úr nem sokára elhagyja Pestet, 's Bécsbe költözködik. Benne, fájdalom! honunk ismét egy gondolkodó művészt vesz-el.

Beregszász Lajos mesterjogot kér a pesti városi tanácstól. Magyar nyelvű eredeti irat. 1846. április 20. (BFL-Rel. a. n. 15 630)

Tekintetes Tanács!

Miután alázatosan alul írt mint a Magyar országai Békés mező városából származású, a Zongora készítést Temesvárat megtanulván, ugyan az ide A) alá mellékelt vándorló könyvecske szerint, Pesten Zobel Ferencz Zongora készítő mesternél, egy hónap által legényeskedett, innén pedig elutazván, Temesvárott 1 év 2 hónapig, Bécsben 9 hónapig, Pesten Peter Vendelinnél 1 évig, Szegeden Kovács Istvánnál 2 hónapig Bécsben Simon Josefnál 8 hónap 2 hétig, de külföldön is több ideig dolgozván, végtére Bécsben 844 év óta lakozván, az ide B) alá csatolt bizonyítvány szerint egy Mata Ferencz társaságba kinyert kegyelmes kiváltság levél mellett, magam részire dolgozván művészetemet olly fokra emelém, hogy készítményemet a kiállításban felmutatni képes valék, mellynek következtében is az kir. tiszteletpénzzel kijelentettem. Ennél fogva szerencsém Magyar honban folytatni szándékozván, E tekintetes tanácsot alázatosan esedezem, méltóztasson engemet helybéli Zongora készítő mesternek kegyelmesen felvenni, mély tisztelettel maradván

Pesten Április 28-ik napján 846 évben

A tekintetes tanácsnak alázatos szolgálja

*Beregszász Lajos
Zongora készítő*

Beszámoló a magyar zongorakészítők munkáiról. (Budapesti Híradó: Az 1846-iki iparműkiállítás. 1846 szept. 13)

A második teremben továbbá kiállítvák a hazai zongorászok által készített zongorák. Ezek között megdicsérendő legelőször is Pacht Károly pesti zongorász a német színház épületében ki több igen jeles művekkel serénykedik ismeretes hírnevét fenntartani és terjeszteni, mert valamennyi kiállított zongora közt egynek sincs olly kellemes csengő hangja, mint a 9. szám alatt kiállítottaknak, mellyek az első terem ajtaja mellett közelebb állanak úgy hogy erre nézve bátran versenyezhetnek a bécsi zongorákkal, mellyek, mint tudva van, Európaszerte híresek.

Utána következik Seiler Lajosé 12. szám alatt, ki külső csinra is különösen nagy figyelmet fordított.

Schmid Károly pozsonyi zongorász készítményei évek óta ismeretesek a honban.

Beregszász Lajos zongorái egy új általa feltalált rendszer után alkotván, melly szerint a hangműszer farészei sokkal gyöngébbek lehetnek, mi által azt hittük volna, hogy a hang a gyöngébb fa könnyebb vibrációja következtében sokat nyerend; hanem mi ezt a kiállított zongorákban nem tapasztaltuk; mindazonáltal méltán dicsérhetni, hogy egy ügyes hazánkfia igyekszik ezen olly annyira kifejlett iparágban még javításokat is behozni, mellyek ha egyszerre nem is, de megeremhetik gyümölcüket időjártával.

Ezen munkákat legkevésbé lehet az utolsó másfél évi ipari mozgalomnak vindicálni, mert a mi bennök hazai készítmény, az régóta készül Magyarhonban; belső alkatrészei

pedig úgy most, mint azelőtt nem hazaiak hanem bécsi gyártmányok, hová tudniillik az egész „Claviatur” ezen főrésze, vagyis lényege a zongorának, minden aprólékos számos részleteivel tartozik, és mellyet féltuczatos ládákban hozatnak. Igaz ugyan, hogy a bécsi zongorászok is szinte úgy veszik azt, mint a pestiek és pozsonyiak, de azért mégis bécsi készítmény az egész bécsi zongora, mert Bécsben mindazon zongorászokon kívül, kik kész zongorákat készítenek, 17 claviatur-asztalosok is számláltnak, ezeken felül még 9 zongora- és hangulatszég-készítők, 5 húr és 3 czimlapműves is találtatik. Ezen külön iparágokat tehát honosítani a másfél évi mozgalmaknak vagy mozgatóknak lett volna feladata, és csak ennek következtében örvendhetnének a magyar Franklinek magyar zongoráknak, de tudunkra legalább nem esett, hogy ilyenek nálunk már üzetnének. –

A kilencz nagy zongorákon kívül e teremben még egy kisebb négyszegű is ki van állítva ugyan Beregszászy által, mellynek hangja azonban nem olyan Spinetti-féle, mint az ilyen négyszegű zongoráké lenni szokott; végre egy fisharmónica is ki van állítva Komornyik Ferninánd pesti orgonász által, mellyről azonban ítéletet nem mondhatunk, minthogy azt hallani nem volt alkalmunk.

Balassovits Károly bécsi zongorakészítő megújított kérelme Pest város Tanácsához, melyben zongorakészítésre kér engedélyt. Egykorú magyar nyelvű másolat. Dátum nélkül [1847] (BFL–Eng. 498/1848–1849)

Tekintetes Tanács!

A kebelbeli szabadalmas zongorakészítő mesterek községe f. évi 16 607 számú e szabad kir. városbani letelepedhetésemet, s mesterségem szabad üzhetését tárgyazó kérésemet három oknál fogva akarja megtagadtatni, jelesen azért, mert ki nem mutattam, hogy egy Szab. Czéhbe valóságos mesternek bevéttem, s azonkívül minthogy átköltözésemnek semmi fontos oka nem lévén [?] a zongora készítő mesterek száma pedig rövid időben tetemesen növekedett.

Ezen okok azonban alaptalanok. Mert az általam 2. alatt immár felhozott bizonyítványt bővebben magyarázza az ide 4. alatt zárt pótlólagos nyilatkozat, mellyből kitűnik, hogy én a Bécsi szab. zongorakészítő község előtt még 1838-ik évben jó sikerrel remekeltem, s mesterjogot valósággal megnyertem, és az ottani szb. zongorakészítő Czéh községébe annak rendje szerint felvétettem, eszerint se „Befugter” se kontár nem vagyok, hanem a III. alatti czéh cikkelynek tökéletesen megfelelttem.

Mi pedig a másik okot illeti 1. alatti bizonyítványom által igazolom, hogy magyar honi születésű vagyok tudvalevő dolog, hogy egy testvérem kebelbeli evangelica község-nél tanár, a másik kebelbeli czukrász – azon kívánságom tehát, hogy az idegen tájékat, ahová a sors vezetett, agg napjaimban elhagyni s rokonaim közt hazámban élni kívánok, elegendőképpen igazolja jelen kérésem valóságos okát, s miután az általam felmutatott oklevelekből kitűnik, hogy műveim jelessége egy emlék pénz által nyilvánosan lett kitüntetve, mind ezen körülmények mind reám, mind a községre nézve elegendő fontos okokat szolgáltatnak, mellyeknél fogva kérésemet teljesíteni lehet.

Tisztelt községnek azon észrevétele végtére, mintha a zongora készítőik száma annyira már szaporodott volna, hogy e szab. kir. város kebelében meg nem élhetnek, egy

olly nehézség, melyet a czéhek minden folyamodónak eleibe gördíteni szoktak, mely azonban csak saját érdekekre, de a község kárára irányozva van, jelen esetbeli alaptalanságáról azonban könnyű meggyőződhetni ha a tekintetes Tanács kegyesen figyelmére venni méltóztatik, hogy e szabad kir. városnak valóban rendkívül napról napra terjedő kifejtése, lakosai számának szaporodása s a belső erő gazdagság, ipar és művészetek gyarapodása mellett huzamosabb idő alatt miután több mesterek kimúltak csak három újabbnak felvételét az ipar ez ágára nézve inkább kevésnek mint soknak mondani kell s épen a zongora készítő csekély száma az oka hogy a közönség általuk tökéletesen ki nem elégtethetvén köztudomás szerint zongorákat Pozsonyból, Bécsből s máshonnan is hozatni szokott – mit másképp megakadályozni nem lehet, mintha új Competensek felvétele által a versenyzés előmozdítottik.

Mindezeknél fogva fennebbi kérésemet megújítván mély tisztelettel vagyok
A tekintetes Tanácsnak

alázatos szolgája
Balassovits Károly

A pesti Hangszerkészítő céh panasza Péter Vendel zongorakereskedése és Placht Mihály hegedűkészítő hangszerkereskedése ellen. A Földművelés-, ipar- és kereskedelmi minisztériumnak szánt magyar nyelvű beadványt 17 hangszerkészítő mester és 26 legény írta alá. Pest, 1848. május 8. (BFL-Int a. n. 8908)

Szabad kir. Pest városi Nemes Tanácshoz!

nyilatkozata A' kebelbeli Zeneszer készítő szabadalmas községbeli mesterek 's legényeiknek, czéhviszonyaik tárgyában, melyet az illető Ministeriumnak aláterjeszteni kérik.

Tekintetes Tanács!

Ministerialis parancs következtében ezennel aláterjesztjük A. alatt legényeink nyilatkozását, melynél fogva azoknak ellenünk semmiféle panaszuk nintsen a' fenálló czéhbeli viszonyaikkal tökéletesen megelégszenek, hanem csak az eránt panaszkodnak: hogy Peter Vendel bécsi zongorákkal, Placht Mihály pedig mindenféle külföldi zeneszerekkel törvénytelen kereskedést üznek, mi által a' hazai ipar nyomatik, a' munka és kereslet gyérül. Annál fogva ezen két törvénytelen kereskedést megszüntetni kérik a' legények:

Mely nyilatkozásra mi csak azt felelhetjük: hogy mind a' két panasz igaz: Mind a' kettőnek létezését pedig csupán a' városi tanács néhány tagjainak köszönhetjük.

Mi Peter Vendel, mesterségét nem folytató helybeli zongorakészítő mester elleni panaszt illeti, azt tárgyalja az itten B. alatt előmutatott értekezés, melyből kiderül: miképpen küzdöttünk több évekig, míg Peter Vendel a' bécsi zongorákkal kereskedéstől legfelsőbb helyen kelt kir. parancs által eltiltatott – de fájdalom a' Városi Tanács nem sokára Peter Vendelnek azon kereskedést a' legfelsőbb tilalom daczára is megengedte. Ezen iszonyú igazságtalanság ellen mi még 1845. évben a' m. kir. helytartótanácshoz

folyamodtunk, honnan e' tárgy minden irományaival együtt a' kir. Cancellariára felterjesztetett, de válasz arra mai napig sem érkezett, és Peter Vendel szabadon folytatja törvénytelen kereskedését.

A' második panaszt Placht Mihály csehországbul kivándorlott hegedű készítő legény ellen, rajzolja a C. alatti előadás; – látható onnan: miképen talált a városi Tanács utat módot többféle szigorú helytartótanácsi Intézmények ellenére és daczára Placht Mihályt a' külföldi zeneszer nyílt boltbani árulásában már több évektül fogva mostanáig fentartani, és a' dolgot oda vinni, hogy mi czéhbeli mesterek szabadalmas jogainkból kivetkeztetve, mindig csak birtokon kívül harcolhattunk egy idegen legény ellen. Sokat lehetne itten felhozni, hányféle kigúnyolást kellett szenvednünk midőn a' legigazságsabb helytartótanácsi Intézmények teljesítését az illető tanácsnokoknál sürgettük. De az mostan már rajtunk nem segít, 's az idő úgy is sújtotta a' bűnösöket! Megelégszünk ha most lesz segítve a' dolgon. – Mert noha Placht Mihály a' remekléstül felmentetett, de átlátván hogy mint czéhbeli zeneszerkészítő Mester csak saját készítményeit árulhatja nem pedig mindenféle külföldi zeneszereket is, a' czéhnél maga felvétele eránt soha meg nem jelent, hanem jobbnak látta mint legény a' városi tanács oltalma alatt törvénytelen kereskedést folytatni; mi pedig tapasztalván, hogy ámbár törvényes, de sovány igazságunk mellett Placht ellen a' városnál nem boldogulhatunk, már szegénységünknel fogva is a' további folyamodást elhattuk, túrvén a' nyögöt míg lehetett.

Ezen két panaszt tárgyazó hivatalos iratok bizonyítják, hogy a' városi tanács átaljában nem a' czéhbeli mestereket vagy a' folyamodó legényeket pártolta jobban, hanem azt, ki jobban fizetett, akár volt igazsága akár nem, akár megegyezett a' városi határozat a' Szabadalmi jogokkal és felsőbb rendeletekkel akár nem. Ez nem rágalom; mert ily esetet akár százat is lehet kikeresni a' városi levéltárbul, és Placht emberei magok nyíltan beszéltek, menyit adott az a' városi tisztviselőknék; nem különben köztudomású tény, melyik tanácsnok pénzeivel dolgozik Peter Vendel. De bizonyítja ezen két panaszos tárgy még azt is: hogy a' czéhek is általjában a' városi lakosok jogai fentartása nem függ csak a' rendeletek czélszerűségétül, hanem azoknak miképen biztosított végrehajtásátul.

Tagadhatatlan lévén tehát:

- 1.-ör hogy a' szabadalmi és egyéb felsőbb rendeletek szerint a' mesterember csak saját készítményeit árulhatja országos vásáron kívül. –
- 2.-ör hogy Peter Vendel és Placht Mihály semmit sem készítenek, hanem az egyik bécsi zongorákkal, a' másik pedig mindenféle külföldi többnyire cseh zeneszerekkel üz kereskedést. –
- 3.-or hogy ezen külföldi portékákkal anyira elárasztják a' várost, hogy mi nálunk a' munka majd egészen már megszűnt. – tehát
- 4.-er hogy e' törvénytelen kereskedés a' honi ipar előmozdítása eszmejével meg nem egyeztethető. –
- 5.-ör hogy mi képesek vagyunk munkáinkkal a' közönség 's kívánatainak tökéletesen megfelelni; mi részben bizton hivatkozunk az eddigi magyar ipar kiállításokra, és ezen egyesület által nyert megjutalmaztatásainkra. –
- 6.-or hogy nekünk sem engedtetik meg, Bécsben vagy Prágában készítményeinket rendes raktárokban minden nap árulni; mi oknál fogva legyen tehát

azoknak itten oly elsőbbségük, mely iparunkat 's keresetünket tönkre teszi, egy pár lusta ember nyereszkedése miatt? –

Mind ezen okoknál fogva tehát Peter Vendelt és Placht Mihált külföldi zongorák és zeneszerekkeli kereskedéstől eltiltani, – és ezen alázatos keresetünket az illető miniszteriumnak aláterjeszteni kérjük.

Pest, Május 8 848

*A' pesti Zeneszer készítőik
szabadalmas községe*

*Johann Schweitzer Geigenmacher
Chmel Joseph
Franz Nagy Meister
Joseph Schunda Meister
August Blessner Meister
Ludvick Bárány*

*Pachl János Elöljáró
Johan Haueis Underforsteher
Ferdinand Komornyik Orgona készítő
Zobel Károly zongorakészítő
August Stark
Wilhelm Schwab
Franz Tischinand
Beregszászy Lajos sk
Bernhard Bredel
Karl Bleßner
Patzelt Ferdinand*

Beregszászy Lajos: Eszmék a zongora-hangfenék (Resonanzboden) alkátának megjavításához (Zenészeti Lapok, 1862, II. évf. 28 sz. 222–223.)

Mintegy harminc éve lehet, hogy a zongorák készítésénél nagyobb figyelmet kezdtek a teljesebb hangzás előállítására fordítani. A nagy zongorászok a zongorávali bánásmódnak egészen más irányt adtak, s azt zenekarszerűvé változtatták; ennél fogva joggal követelték, hogy maga a zongora is jobban megfeleljen új törekvéseiknek. Ez szakférfiak véleménye szerint egyedül *nagyobb hangtelj,* egyenletesség, és bájos hangszínezet kifejtése által történhetett, mely eredmény, hogy létrehozattassék: a legnevezetesebb zongorakészítők, a hangelőállításnak még kissé szűkkörű felfogásától elfogultan, majdnem kizárólag a *gépezet* megjavítására adták magukat. Így rövid idő alatt óriási haladást tett a gépezet, és céljá vált, holott csak eszköz a hang előidézésére.

Magam is sokáig dolgoztam azon hiedelemben, hogy a tökéletes hang tökéletes gépezet által feltételeztetik, s e részben magam is tettem több rendbeli javítást. Azonban hosszabb gondolkodás s ezzel összekötött kísérletek után azon meggyőződésre jutottam, hogy ez elv követése is vezet jó sőt kitünő eredményhez, mit az eddigi készítmények eléggé bizonyítanak; de hogy általa valami *igazán tökéleteset* érhessünk el: az lehetetlen. Mert mint az emberi hangnak nem használ a gége, s beszédszervek gyakorlottsága, mivelése, ha a tüdők nem egészségesek, ha nincsenek egyenletes, szükségelt lélekzéshez eléggé kiképezve: úgy a zongoránál sem vezethet a gépezet tökélyesbitése a fentebb elsorolt tulajdonok elnyeréséhez. Hogy azokat elérjük, a zongora tüdejét: a hangfenéket kell megjavítanunk.

Mielőtt az eszme kivitelét, eredményeit előadnám: megérintem a hangfenekek eddigi alkatásának két főmódját.

Az *angol-francia* mód szerint a hangfenék minden oldalról az alkatához (Corpus) van enyvezve, vagy csavarolva; miáltal minden irányban kifeszítetik, mint bőr a dobra. A *német* vagy az úgynevezett *bécsi* mód szerint a hangfenék elöl, a hangszegtartó (Stimmstock) hosszában egészen szabadon marad, s a készítő tetszése szerint pártázattal (Leiste) szegélyeztetik. A fenék e szabadon függése a gépezet helyzete által szükségeltetett, mely a bécsi mód szerint a hangfenék *alatt* fekszik.

Vegyük először az angol-francia módot bonckésünk alá.

Ugy fogjuk találni, hogy az ily mód szerint készített zongoráknak körülbelől a hangvilla A hangjáig kitűnő hangjuk van; a nevezett A-tól felfelé azonban majdnem kivétel nélkül elfojtottá válik. A nagyon erősen kifeszített hangfenék a hangnak bizonyos puffanást kölcsönöz, mely a hosszasan zengő al- és férfi felhangra (Tenor) igen jó hatással van, sőt a hangnak bizonyos teljet, kerekdedséget kölcsönöz, de a felső hangoktól részben elveszi csillogásukat, csengésüket, s ez által nekik az alsóbb húroktól különböző jellemet ad, mely elnemtitkolható egyenlőtlenség azután az ily modoru zongora hosszabb használatával mindig kirívóbban lép előtérbe.

A bécsi mód szerint – mely a hangfenéket előlről egészen szabadon függni engedi – a zongorák mindenesetre nyitabb, élénkebb hangot fejtenek ki, de a hangfenék e rendentűli lebegősége elveszi tőlük az öszműködést, és hangjukat kissé bizonytalanná teszi. Ez okozza, hogy a bécsi mód szerint készített zongorák az angol-francia mód szerint készítettéknél gyengébb hatásúaknak tartatnak. Mindkét mód ily hiányos sajátosságainak oka, mint láttuk, a hangfenék megjavításának tökéletes mellőzésében rejlett; akkor tehát midőn azon eszmére jöttem, hogy csak a hangfenék által lehet a hangteljet, egyenletességet és bájos hangszinezetet elérni, megkísértettem javítását e főnebbi hiányok kiirtására irányozni.

Fő hibának a hangok egyenletlenségét találtuk az angol-francia s bécsi módban. Megszüntetésére a *hangfenék rezgési képességének szabályozását* célszerűnek tartottam. E végre a két mód előnyeit egyesítém: az angol-franciának túlságos feszültségét a bécsi túlságos lebegőséggel egyenlítém ki, azaz: a *hangfenék rezgési képességét az egyes nyolcadok szükségleteihez idomítottam.*

Eszmém kivitele a következő.

Mindenekelőtt úgy gyalultam meg a hangfenéket, hogy közepe legvastagabb legyen, végei felé pedig vékonyuljon. A fa szálkái a hangfenékben keresztbe futnak; mert úgy tartom, hogy így szabályszerűbben egyesülnek a bordák (Rippenleisten) a fenékkal; azonkívül szigorúan ügyeltem, hogy a bordák, végeik felé kiélesedjenek, hogy a különben émaradhatlan merevség ne zavarja a hangfenék rezgési képességét.

Ezután csavarokkal egy körülbelől 8" széles és 1/4" vastag lemezt erősítettem meg az egész alkat-gerenda (Corpus-Querbalcken) hosszában (a hangfenék alatt, szemben a hangszegtartóval); még pedig oly módon, hogy menedékesen a hangfenék kezdetéig felérjen; e mellett azonban sem a bordákat nem érinti, sem a gépezettel (ha az, bécsi módon van elkészítve) összeütközésbe nem jő. E lemez felső szélire azután csavarokkal megerősítettem a hangfenéket, lebegően hagytam; a mint az egyes nyolcadok miatt a fenék kisebb vagy nagyobb feszültsége kívántatik. A feszítésnek az önkényes alkalmazása

által azon lehetőséget értem el, hogy a zongora egyes hangrészeleteinek kiváncsi szerinti hatalmában áll a hangfenék lebegését szabályozni. Mert bebizonyult tény, hogy a zongorahang természeténél fogva némely nyolcadban a hangfenék különböző lebegését kívánja meg. Eként gondolván megjavíthatni a hangfenék rezgési képességét, hogy a nyert előny a húrok rezgésére is jó visszahatással bírjon: oly közeget iparkodtam feltalálni, mely a hangfenék s a húrok rezgését kiegyenlítse. A közegre, az eddig figyelemre sem méltatott *nyeregben* (Steg) találtam.

A zongorakészítők a hangfenéken nyugvó nyeret rendszerint csak egy hüvelyknyi vastagságúvá készítik. Némely elég tekintélyes cég még a zongora felső hangjainál meg is gyalulja, hogy a már különben keskeny nyereg még kisebb tért foglaljon el. Mások a bordákat a fenék alatt ott, hol felettük megy a nyereg, kivájják.

Kétségbevonhatatlan meggyőződésem szerint azonban ily nyereg s bordákkal lehetetlen kielégítő eredményhez jutni. A nyereg túlságos keskeny alapja nagyon *kevésbé s egyenetlenül* képes a húrok rezgését közölni a hangfenékkal. A túlságos keskeny nyereg miatt különböző, egyenetlen hangoknak kell előállni. Ennélfogva határozottan állítom; hogy a *hangfenéknek a nyereg a bordákkal bizonyos fokig saját (compact) tömeget kell képeznie*. Ez irányban első kísérletemet az 1855-ki párisi világiállításon első osztályú érdempénzzel kitüntetett zongorámon tettem. A magas Jury ekkor a kitüntetésre „a hang egyenetlensége és bája miatt” méltatott.

Továbbá állítom még, hogy *csak az eddigieknél szélesebb nyereg képes a húrok rezgését meggyengülés nélkül s egyenletes erővel közölni a hangfenékkal, s ez utóbbit megfelelő rezgési képességűvé tenni*. Természetes, hogy a nyereg e szélesebb alapjának is van határa; 2 1/2 vagy 3 hüvelyk alapszélességen soha túl nem mennek, mert általa különben a fenék merevsége állna elő, minek kikerülésére pedig legfőbb figyelem fordítandó.

Ez eszmék valóstítását szakadatlan kísérletek után elérni vélem a közeledő londoni világiállításra küldött zongorámon. (A ritka – csak Magyarországon növő – kőrös fa burkolatú zongora ez. A másik zongora is a leírt mód szerint van ugyan készítve; de a hangfenék fölülte benne még a régiebb módu.)

E zongoránál a hangfenéket a hangadó A-ig a főnebb leírt lemezhez csavaroltam; ezután mintegy egy nyolcadra lebegően marad, míg a legfelsőbb hangoknál ismét szorosan fekszik a lemezen. Biztosan remélem, hogy e lemez használata által nagy tökélyt lehet adni a zongora hangteljének, egyenetlenségének, bájos hangszínezetének; s meg vagyok győződve, hogy tisztelt ügytársaim ez eszméket nem fogják figyelemre méltatás nélkül hagyni, s maguk is fognak szerintük kísérleteket tenni.

A gépezet elérte tökélyét mind a bécsi, mind az angol-francia mód szerint. Nem is akarok azokon valami kivetni valót találni. Mindegyik bír előnnyel a húrok valódi rezgési képességének előállítására. De azt utólagosan ismét felemlítem, hogy nem a gépezet, hanem a hangfenék a fő tényező a hangtelj s egyéb tökélyek előállítására; s hogy még a hangfenékben sok titok van elrejtve, melyeknek napvilágra hozása az utóvilágra marad, s melyeknek felfedezése által a zongorán nagy, s nevezetes változások történhetnek. Én végre, ha szerény csekélységemet megemlíteni szabad, boldognak érzem magamat, *ha a leírt lemez s a megszálesbedett nyereg által valamit tettem a zongorának fejlődésére*.

Pest april hóban 1862

Beregzászy Lajos

Levél Lédeczy Sándor zongorakészítőnek, melyben Krachtus Vencel tanító beszámol az új zongora érkezéséről, és tíz százalék közvetítési díj átutalását kéri. Csávos, 1891. nov. 5. (Magántulajdon)

Tekintetes Lédeczy Sándor úrnak Budapesten

Tegnap előtt érkezett a várva várt zongora, én oda át voltam mikor ki lett pakolva semmi sérülés nincs rajta, csak azzal volt egy kis bajunk, hogy kulcsot nem küldött és így lakatoshoz kellett folyamodnunk, kinek próbálgatás után végre mégis sikerült felzárni. Nem akarom ecsetelni mily kíváncsisággal várták az érdekeltek ezen pillanatot. Langraf Berta azonnal hozzáült és egy Liszt féle indulóval installálta a szép hangszert. Öröm sugárzott minden arczról és minél tovább folyt a játék, annál inkább fokozódott ezen öröm. Ezen körülmény eléggé mutatta nekem, hogy a hang mindnyájuknak megtetszett, különben Langrafné előttem külön is kifejezést adott meglepedésének. A mi engem illet én büszke vagyok arra, hogy az én közbenjárásom folytán éppen Uraságodtól történt megrendelés, mert meggyőződésem, hogy ha Uraságod készítményei mind oly sikerültek mint azok melyeket eddig elé hallottam és láttam, nemsokára beáll azon idő midőn a bécsi és más külföldi gyártmányok háttérbe szorítatnak.

Én kötelességemnek fogom tartani, nem csak itt a környéken, hanem tágasabb körben nevezetesen collegaimnál, hogy zongora megrendeléseiknél Uraságodat keressek fel, mert minden nagyítás nélkül mondhatom, hogy Langrafné zongorája várakozásomat minden tekintetben felülmulta, hangja oly kedvesen csengő mint a legszebb emberi hang a kiállítás pedig remek. Ma át megyek és azt hiszem sikerülni fog Langrafné arra birni, hogy kívánságát teljesítendi. Végül kérem az én 10% közbenjárási díjamat mindjárt a beérkezendő összegből nekem elküldeni miután az 55 frt éppen most, mikor télire mindenféle rendkívüli kiadásaim vannak.

Midőn Uraságodat ismételtlen biztosítom hogy gyártmányait tölem telhetőleg protegalni fogom,

Csávos, 5/11 891

maradok őszinte tisztelője
Krachtus Vencel
tanító

A pesti hangszerkészítő-céh tisztségviselői

Céhmester:

Teufelsdorfer Péter 1836–1845

hegedűkészítő mester

Johann Pachtl 1845–1855

zongorakészítő mester

Balassovits Károly 1855–1867(?)

zongorakészítő mester

Chmel József 1867–1872

zongorakészítő mester

Alcéhmester:

Schwab Vilmos 1836–1847(?)

zongorakészítő mester

Haueis Johann 1847–1852(?)

részfűvőhangszer készítő mester

Patzelt Ferdinánd 1852(?)–1857

hegedűkészítő mester

Horn Ferdinánd 1857–1872(?)

fa- és részfűvő hangszer készítő mester

Tanácsi céhbiztosok:

Franz Gosleth említve: 1810–1814

Szloboda Mihály említve: 1820-tól

Joseph Vojdischek említve: 1836–1845

Terczy Szilárd említve: 1845–1848

Alker Antal említve: 1855–1856

Ságody Ignác említve: 1860-tól

August Fészl említve: 1867–1872

A címekben szereplő utcanevek mai elnevezései

Régi név

Mai név

BELVÁROS

Alte Postgasse

Régiposta u.

Goldene Handgasse

Aranykéz u.

Blecherne Hutgasse

Irányi u.

Bruckgasse

Türr István u.

Elstergasse

Szarka u.

Grüne Baumgasse

Veres Pálné u.

Hatvaner Gasse, Hatvaner

Thorgasse, Hatvani u.
Herren Gasse
Hut Gasse
Kronen Gasse
Landstraße
Leopold Gasse
Nagyhíd u.
Neue Welt Gasse
Pariser Gasse
Schlangen Gasse
Sebastain Platz

Unger Gasse, Ungar Gasse
Zöldkert u.
Zsibárus u.

FERENCVÁROS

Dandár u.
Deutsch Gasse

JÓZSEFVÁROS

Elias Gasse

LIPÓTVÁROS

Baad (Bad) Gasse
Bálvány u.
Donau Zeile (D.)

Drei Kronen Gasse
Dunasor: lásd Donau Zeile
Hochstraße
Neu Markt Platz
Palatin Gasse
Pfeifen Gasse
Theater Platz
Wind Gasse
Zwei Adler Gasse

TERÉZVÁROS

Grosse Feld Gasse
Königs Gasse
Waltznerstraße
Waldzeile

Kossuth Lajos u., Kígyó u.
Petőfi Sándor u.
Irányi u.
Régiposta u.
Múzeum körút, Tanács körút
Váci u.
Deák Ferenc u.
Magyar u., Semmelweis u.
Párizsi u.
Kígyó u.
Megszűnt. A Veres Pálné
és a Duna u. kereszteződésénél volt
Magyar u.
Reáltanoda u.
Párizsi u.

Dandár u.
Angyal u.

Illés utca

József Attila u.
Október 6. u.
Apáczai Csere János u.
és Belgrád rakpart
Alpári Gyula u.

Arany János u.
Engels tér
Münnich Ferenc u.
Pipa u.
Vörösmarty tér
Münnich Ferenc u.
Guszev u.

Nagymező u.
Majakovszkij u.
Bajcsi-Zsilinszky u.
Alsóerdősor u.

VÁR

Herrengasse

Úri u.

VÍZIVÁROS

Donati Gasse

Donáti u.

Haupt Gasse

Fő u.

Neue Gasse

Toldy Ferenc u.

Schlangen Gasse

Szalag u.

Schul Gasse

Iskola u.

Schwarze Bären Gasse

Medve u.

Árak és pénzürtékek

A 19. század elején a Mária Terézia-kori pénzegyezmény alapján az ún. *konvenció*s pénzrendszer (Conventions Münze) volt használatban. Az 1811-es devalvációt követően a fémpforintok verését beszüntették, ugyanakkor bevezetésre kerültek a Wiener Stadt Bank által kizárólagosan forgalmazott *bécsi értékű* (Wiener Währung) néven említett bankjegyek (Banko Zettelek), melyeknek értéke az évek során fokozatosan csökkent. Az elértéktelenedett bankjegyek pótlására 1837–38-ban újra elkezdték verni a konvenció s értékű forintot, ettől az időtől a bécsi értékű pénzlábat általában *váltóforintként* az újonnan vert konvenció s értékűt *pengőforintként* említették. Az elvi érték 1 CMFt = 1 PFt = 2,5 WWFt volt, amelytől a piaci érték lényegesen eltérhetett. Ezért az adásvételi és egyéb, pénzzel kapcsolatos szerződések azt is rögzítik, hogy az összeg kiegyenlítése pénzürmében vagy bankjegyben történik. Mindkét forintnak 60 krajcár (xr) volt a váltópénze.

A forgalomban lévő pénzek közül a dolgozatban említett iratokban szerepel még a *tallér* – 120 xr és a rénes (rajnai) forint (RFI) elnevezés is, az utóbbi értékét többnyire a konvenció s forintéval egyenlőnek tartották, ugyanakkor Bécsben, egy 1821-es adat szerint 6 RFI értéke 5 WWFt volt.

Ha az iraton a pénztípus pontos megnevezése nem szerepel, általában magyar Ft (= 100 dénár = 60 krajcár = három darab húszas krajcár) értendő.

Az 1857-es pénzüreform során bevezették az ún. osztrák értékű pénzt. Értékei: 100 CMFt = 250 WWFt = 105 osztrák értékű Ft. Váltópénze 100 xr volt.

- 1797 – Czeiner 100 RfI, a rákövetkező két évben özvegye 50, majd további 30 Ft kölcsönt vett fel a zongorakészítő műhely fejlesztésére Andreas von Oratschek királyi kamarástól.
- 1806 – Stein zongorája Pesten 360–540 Ft-ba, Janitschek zongorái 230–280 Ft-ba, egy kis asztalzongora 140 Ft-ba került.
- 1825 – Ignaz Mathiaschek, a budai színház egykori fagottistája havi 15 Ft-ért (CM?) szeretne egy zenetanítói állást elvállalni.
- 1830 – A hat oktávós bécsi zongorák ára Pesten 85–140 CMFt.
- 1831 – Strobel A., budai hangszerkészítő a zeneiskola klavikordjainak javítását

darabonként 7 WW-ért vállalja, végül 7 CMFt-ot kap.

– Scheilly Kristóf, pesti hangszerkészítő a budai Nagyboldogasszony templom új trombitáinak darabját 11 CMFt-ért készítette el, a régieket 1 CMFt-ért vette vissza.

– Schillinger Vince a budai zeneiskola négyregiszteres orgonáját 48 CMFt-ért javította meg. Az orgona Budáról Pestre, majd vissza Budára szállítása 2 CMFt-ba került.

1833 – Mathias Schillinger becslést készít, amelyben a használt szárny alakú zongora értékét 60 WW-ben jelöli meg.

– Metzler József zongoratanító egy új, 300 WWFt értékű zongoráért havonta 9 WWFt bérleti díjat fizetett. A zongora hangonként három húros, hangterjedelme 6 oktáv volt.

1840 – Paul Müller vízvárosi tanító, a Szt. Anna templom karnagya sérelmezi, hogy fizetését WW-ben kapja, és ezáltal károsodik, a Szt. Anna templom pedig egyáltalán nem fizet karmesteri ténykedéséért. Ugyanakkor Buda és Pest valamennyi karnagya CM-ben kapta fizetését. (Egy két évvel korábban kelt kimutatás szerint a vártemplom karnagya 109, a vízvárosi 50, a krisztinavárosi 60, a tabáni 30, az újlaki 20 CMFt-ot kapott évente karnagyi-orgonista ténykedéséért.)

1846 – Pachelbel zongorakészítő 1846 és 1848 között 224 Ft 41 xr WW értékben vásárolt furnírokat és zongoratókékhez való fát.

– Beregszászy és Pachelbel egy-egy zongoráját 300-300 Ft (WW) értékben kisorsolták az Iparművészeti kiállításon.

1849 – A hagyatéki leltár készítésekor a Pachelbel műhelyben talált három cseresznyefa zongorát 50 CMFt-ra, a három diófából készültet 40 CMFt-ra, a jávorfaborításúakat 45 CMFt-re a szilfaborításúakat 60 CMFt-ra taksálta a becslést végző Balassovits és Schwab. A két gyalupad és a szerszámok értéke összesen 16 CMFt volt.

1852 – Bárány négy zongora készítésére 100 pFt előleget vett fel.

1870 – Chmel 280 Ft-ért hozatott a pesti zeneiskolának bécsi zongorákat.

1880 – Gr. Zichy Jenő 800 Ft-ot fizetett egy Lédeczy zongoráért.

1890 – Éder Antal Gyula zongorakereskedő a használt zongorákat 50–250, az újakat 280–600 Ft áron kínálta.

1891 – Egy 550 Ft értékű Lédeczy zongora tíz százalék közvetítői díj fejében talált gazdára.

A Pest-Budán készített zongorák hangterjedelme

$F_1 - f^3$:	1805–1806	Janitschek
$F_1 - c^4$:	1806	Kern
	1807	Blatter
$F_1 - f^4$:	1800 körül	Rauschmann

	1805–1806	Kern
	1807	Blatter
	1827 előtt	Szalövszky
	1830 körül	Schick
C ₁ – f ⁴ :	1827 után	Szalövszky
	1830 körül	Schick
	1839	Schwab
	1845	Balassovits
	1845–1848	Zobel
	1860 körül	Wopaterni
C ₁ – g ⁴ :	1830 után–1850	Pachl
C ₁ – a ⁴ :	1847	Balassovits
	1850	Sailer
	1851	Beregszászy
A ₂ – a ⁴ :	1827 után	Szalövszky
	1830 után	Schlick
	1870 körül	Fehér
	1873	Beregszászy
	1880	Lédeczy
A ₂ – c ⁵ :	1840	Fazekas

ESZTER GÁT

KLAVIERBAUER VON PEST UND BUDA

Im ersten Teil der Studie werden der die Entwicklung des Gewerbebezweiges bestimmende historische Hintergrund und die Versuche der ersten ungarischen Hersteller des im 18. Jahrhundert entdeckten Hammerklaviers dargelegt. Es werden die Hindernisse der Verbreitung des Klaviers und die der Vervollkommnung des neuen Musikinstruments dienenden immer neueren Erfindungen erörtert, sowie die Innung der Musikinstrumentenmacher vorgestellt. Die Autorin befaßt sich eingehend mit den Lebens- und Arbeitsverhältnissen der Klavierbauer, ihrer Innungsorganisation und mit der Tätigkeit der Innung der Musikinstrumentenbauer von deren Gründung bis zu ihrer Auflösung.

Den zweiten Teil bildet das Verzeichnis der zwischen 1800 und 1872 tätigen Pester und Budaer Orgel- und Klavierbauer, mit Angabe ihrer Lebensläufe, Wanderjahre, der Zahl der Gehilfen, und der hergestellten Musikinstrumente, ferner gibt sie der anhand von Anzeigen und Adressbüchern bekannt gewordener Adressen und die Quellen an.

Den Anhang bildet eine kurze technische Beschreibung der 13 Klaviere von Meistern, die im Verzeichnis angeführt sind, mit eingehenden technischen Zeichnungen.

Die Illustrationen informieren über die Signatur der Instrumente, den Aufbau und auch über die Mechanik der Klaviere. Es wurden eine Auswahl der Quellen und zur Orientierung Tabellen über alte und neue Straßennamen, über alte Geldsysteme, Tonumfang der Klaviere etc. angeschlossen.

ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Die Rast. 1: 1780, 2: 1800, 3: 1825, 4: 1840, 5: 1860
- Abb. 2. Stimmstock, Steg und Spreizen. 1: 1780, 2: 1800, 3: 1825, 4: 1840, 5: 1860, 6: 1880
- Abb. 3. Typen der Tisch- und Tafelklaviere. 1: schachtelförmiges Tischklavierchen mit einschiebbarer Klaviatur und Lade für Nähzeug, 2: kleines Tafelklavier, 3: Orfika, um 1800, 4: Tafelklavier, um 1780, 5-6: Tafelklavier, um 1810, 7: Tafelklavier aus den 1840er Jahren
- Abb. 4. Bekannte Typen der aufrechtstehenden Klaviere. 1: Mitte des 18. Jh., 2: um 1810, 3-5: 1820er Jahre, 6: nach 1830
- Abb. 5. Tonumfang der in Pest-Buda gebauten Klaviere
- Abb. 6. Die Klavierbauer kamen Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts aus Deutschland und dem Österreichischen Kaiserreich nach Pest-Buda
- Abb. 7. Pest-Budaer Klavierbauer zwischen 1800 und 1870. Die Stärke der Linie veranschaulicht die Jahresproduktivität, die Punktierung die neben dem Klavierbau ausgeübte bedeutendere Handelstätigkeit, die gestrichelte Linie die Reparateure und Stimmer
- Abb. 8. Klavier aus der Werkstätte des Károly Balaschovits, Verm. 1847. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1965.24. Unteransicht: Rast und Rippen
- Abb. 9. Draufsicht
- Abb. 10. Klavier mit Cello-Resonanzboden von Lajos Beregszászy, 1873. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1974.1. Unteransicht
- Abb. 11. Draufsicht
- Abb. 12. Eine Seite der Innung der Pester Musikinstrumentenmacher mit dem Datum der Incorporation von Lajos Beregszászy, Hist. Museum d. Stadt Budapest
- Abb. 13. Klavierbaumeister Lajos Beregszászy, Ende der 1850er Jahre. Werk eines unbekanntenen Meisters, Ungarisches Nationalmuseum, Hist. Bildergalerie.
- Abb. 14. Ein von Lajos Beregszászy gebautes Klavier mit Cello-Resonanzboden, 1873. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1974.1
- Abb. 15. Klavier aus der Werkstatt von János Weiss, 1850er Jahre. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1966.47.1 Unteransicht
- Abb. 16. Draufsicht
- Abb. 17. Klavier aus der Werkstatt von Sándor Lédeczy, 1880. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1970.2 Unteransicht
- Abb. 18. Draufsicht
- Abb. 19. Photo des Klavierbauers Sándor Lédeczy, 1880. Privatbesitz
- Abb. 20. Hammerflügel aus der Werkstatt von Lajos Seiler, Ende der 1840er Jahre. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. 1972.18. Unteransicht
- Abb. 21. Draufsicht
- Abb. 22. Klavier aus der Werkstatt von Georg Schick, um 1830. Kunstgewerbemuseum, Inv.-Nr. 5968. Draufsicht
- Abb. 23. Klavier aus der Werkstatt von Friedrich Szalóvszky, um 1825. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1963.52. Draufsicht

- Abb. 24. Pyramidenklavier aus der Werkstatt von Vilmos Schwab, um 1820. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1915.41
- Abb. 25. Klavier aus der Werkstatt von Vilmos Schwab, 1839. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1965.23. Draufsicht
- Abb. 26. Pyramidenklavier aus der Werkstatt von Vilmos Schwab, um 1820. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1945.41
- Abb. 27. Klavierbaumeister Vilmos Schwab, 1837. Porträt von Demeter Laccataris, Ungarisches Nationalmuseum, Hist. Bildergalerie.
- Abb. 28. In der Wiener Werkstätte des Johann Wopaterni hergestelltes Klavier, um 1860. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1971.4. Unteransicht
- Abb. 29. Draufsicht
- Abb. 30. Klavier aus der Werkstatt von Károly Zobel, zwischen 1845 – 1848. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. 1959.33. Unteransicht
- Abb. 31. Draufsicht
- Abb. 32. Klavier aus der Werkstatt von Georg Schick, um 1830. Kunstgewerbemuseum, Inv.-Nr. 5968
- Abb. 33. Signatur des Schick-Klaviers
- Abb. 34. Aufschrift des Balaschovits-Klaviers, 1847. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1965.24
- Abb. 35. Aufschrift des Beregszászy-Klaviers, 1873. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1974.1
- Abb. 36. Aufschrift des Lédeczy-Klaviers, 1880. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1970.2
- Abb. 37. Klavier aus der Werkstatt von János Pachl, um 1840. Hist. Museum d. Stadt Budapest, Inv.-Nr. Ip. 69.65
- Abb. 38. Aufschrift des Pachl-Klaviers, um 1840. Hist. Museum d. Stadt Budapest, Inv.-Nr. Ip. 69.85
- Abb. 39. Aufschrift des Pachl-Klaviers, 1840er Jahre. Hist. Museum d. Stadt Budapest, Inv.-Nr. Ip. 59.34.1
- Abb. 40. Signatur des Schwab-Klaviers, um 1820. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1915.44
- Abb. 41. Signatur des Schwab-Klaviers, 1839. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1965.23
- Abb. 42. Signatur auf dem Resonanzboden des Szalövsy-Klaviers, um 1825. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1963.52
- Abb. 43. Signatur des Seiler-Klaviers auf der Klaviaturklappe, Ende der 1840er Jahre. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1972.18
- Abb. 44. Signatur des Seiler-Klaviers auf dem Resonanzboden
- Abb. 45. Signatur des Wopaterni-Klaviers, um 1860. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1971.14
- Abb. 46. Signatur des Zobel-Klaviers, zwischen 1845 – 1848. Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. H. 1959.33
- Abb. 47. Klavierniederlage von Peter Vendel, 1855. Ungarisches Nationalmuseum, Hist. Bildergalerie.
- Abb. 48. Siegel des Alajos Czeiner auf dem Kreditvertrag von 1797
- Abb. 49. Anzeige des János Fehér aus dem Jahre 1870
- Abb. 50. Anzeige des Antal Gyula Éder aus 1880
- Abb. 51. Mechanik von Ende des 18. Jahrhunderts (Typ Stein)
- Abb. 52. Wiener Mechanik um 1830

Abb. 53. Wiener Mechanik um 1880

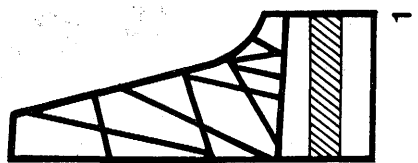
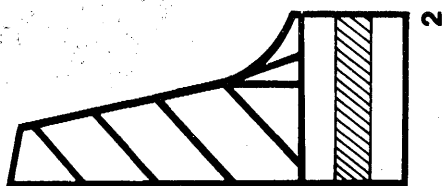
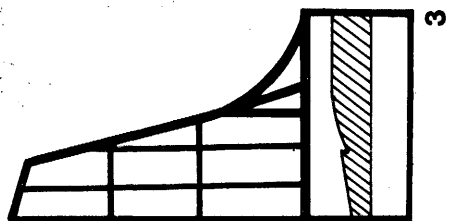
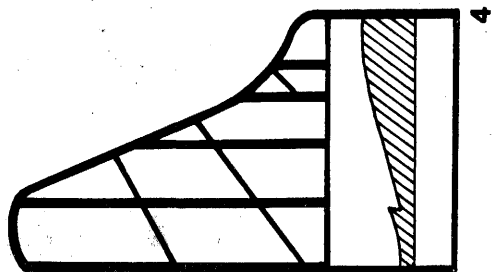
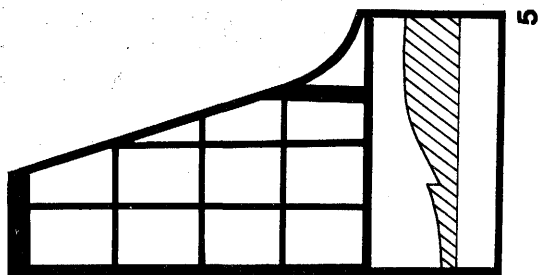
Abb. 54. Blüthner-Mechanik, 1880

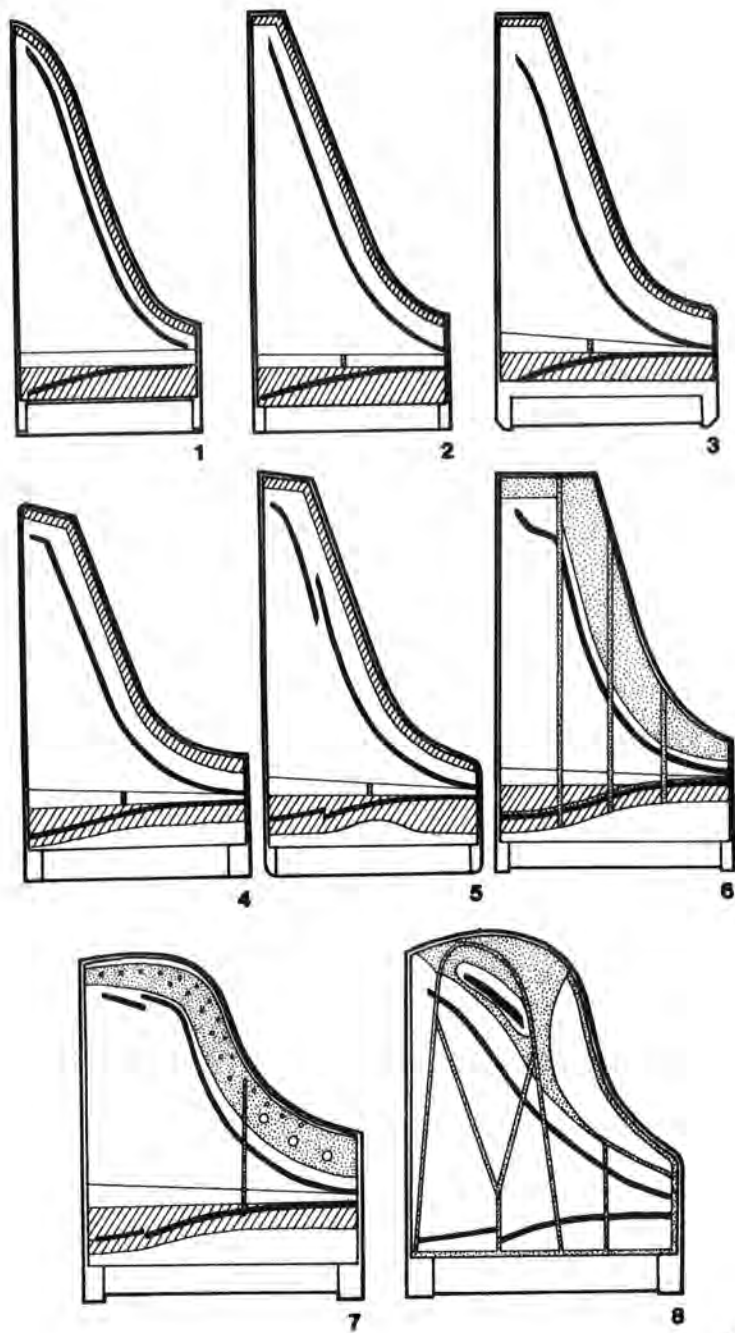
Abb. 55. Klavierbau-Werkstätten in Pest und Buda zwischen 1820 und 1840

KÉPJEGYZÉK

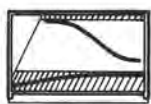
1. kép. A váz. 1: 1780 2: 1800 3: 1825 4: 1840 5: 1860
2. kép. Tőkék, stégek, vas erősítők. 1: 1780 2: 1800 3: 1825 4: 1840 5: 1860 6: 1880
3. kép. Az asztali – és asztalzongorák ismertebb típusai. 1: doboz formájú asztali zongorácska betolható klaviatúrával és varrókészítményeknek való fiókkal. 2: kis méretű asztalzongora 3: orfika, 1800 körül 4: asztalzongora 1780 körül 5–6: asztalzongora 1810 körül 7: asztalzongora az 1840-es évekből
4. kép. Az álló zongorák ismertebb típusai. 1: 18. sz. közepe 2: 1810 körül 3–5: 1820-as évek 6: 1830 után
5. kép. A Pest-Budán készített zongorák hangterjedelme
6. kép. A zongorakészítők a 18. század végén és a 19. század elején Németországból és az Osztrák Császárság területéről érkeztek Pest-Budára
7. kép. Pest-Budai zongorakészítők 1800–1870 között. A vonal vastagsága az éves termelékenységet, a pontozás a zongorakészítés mellett üzött jelentősebb kereskedői tevékenységet, a szaggatott vonal a javítókat, hangolókat jelöli.
8. kép. Zongora Balaschovits Károly műhelyéből. Valószínűleg 1847. MNM H. 1965.24. Alulnézet: váz és bordák.
9. kép. Felülnézet.
10. kép. Beregszászy Lajos csellórezonánsos zongorája. 1873. MNM H. 1974. 1. Alulnézet
11. kép. Felülnézet
12. kép. A pesti hangszerkészítők céhe mesterkönyvének egy oldala Beregszászy Lajos céhbe kebelezésének dátumával (BTM)
13. kép. Beregszászy Lajos zongorakészítő mester, 1850-es évek vége. Ismeretlen festő műve. (MNM Tkcs.)
14. kép. Beregszászy Lajos csellórezonánssal készített zongorája. 1873. MNM H. 1974.1.
15. kép. Zongora Weiss János műhelyéből. 1860-as évek, MNM H. 1966.47.1. alulnézet
16. kép. Felülnézet
17. kép. Zongora Lédeczy Sándor műhelyéből. 1880. MNM H. 1970. 2. Alulnézet
18. kép. Felülnézet
19. kép. Fénykép Lédeczy Sándor zongorakészítőről, 1880. Magántulajdon
20. kép. Zongora Seiler Lajos műhelyéből. 1840-es évek vége. MNM H. 1972. 1. Alulnézet
21. kép. Felülnézet
22. kép. Zongora Schick Georg műhelyéből. 1830 körül. IM 5968. Felülnézet
23. kép. Zongora Szalóvszky Friedrich műhelyéből, 1825 körül. MNM H. 1963.52. Felülnézet
24. kép. Piramis-zongora Schwab Vilmos műhelyéből, 1820 körül. MNM H. 1915.41
25. kép. Zongora Schwab Vilmos műhelyéből. 1839. MNM H. 1965.23. Felülnézet
26. kép. Piramis-zongora Schwab Vilmos műhelyéből. 1820 körül MNM H. 1915.41
27. kép. Schwab Vilmos zongorakészítő mester, 1837. Laccataris Demeter festménye. (MNM Mtkcs.)
28. kép. Wopatarni Johann bécsi műhelyében készült zongora. 1860 körül. MNM H. 1971.14. Alulnézet

29. kép. Felülnézet
30. kép. Zongora Zobel Károly műhelyéből, 1845–48 között. MNM H. 1959.33. Alulnézet
31. kép. Felülnézet
32. kép. Zongora Georg Schick műhelyéből, 1830 körül. IM 5968
33. kép. A Schick zongora jelzete
34. kép. A Balaschovits zongora felirata. 1847. MNM H. 1965.24
35. kép. A Beregszászy zongora felirata. 1873. MNM H. 1974.1
36. kép. A Lédeczy zongora felirata, 1880. MNM H. 1970.2
37. kép. Zongora Pachel János műhelyéből. 1840 körül. BTM Ip. 69.65
38. kép. A Pachel zongora felirata. 1840 körül. BTM Ip. 69.55
39. kép. A Pachel zongora felirata. 1840-es évek. BTM Ip. 59.34.1
40. kép. A Schwab zongora jelzete. 1820 körül. MNM H. 1915. 41
41. kép. A Schwab zongora jelzete. 1839. MNM H. 1965.23
42. kép. A Szalövszky zongora jelzése a rezonánszon 1825 körül. MNM H. 1963.52
43. kép. A Seiler zongora jelzete az előtérlapon. 1840-es évek vége. MNM H. 1972. 18
44. kép. A Seiler zongora jelzete a hangszerestben
45. kép. A Wopatarni zongora jelzete. 1860 körül MNM 1971.14.
46. kép. A Zobel zongora jelzete. 1845–48 között. MNM H. 1959.33
47. kép. Peter Vendel zongoraraktára. 1855. MNM Mtkcs.
48. kép. Czeiner Alajos pecsétje az 1797-es kölcsönszerződés iratán
49. kép. Fehér János hirdetése 1870-ből
50. kép. Éder Antal Gyula hirdetése 1880-ból
51. kép. Stein típusú mechanika a 18. század végéről
52. kép. Bécsi mechanika 1830 körül
53. kép. Bécsi mechanika 1880 körül
54. kép. Blüthner mechanika 1880
55. kép. Zongorakészítő műhelyek Pesten és Budán 1820-1840 között

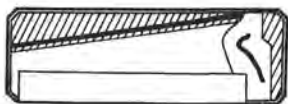

2

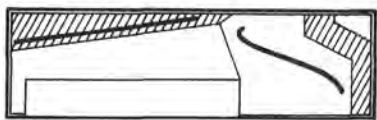
1

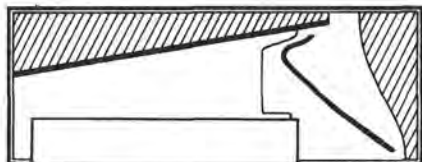
2

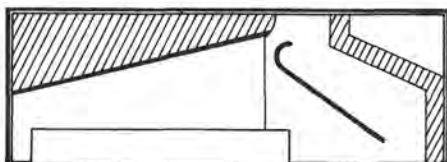
3

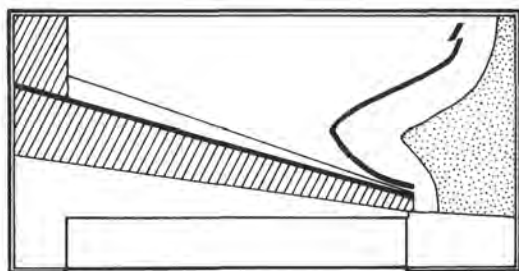
4

5

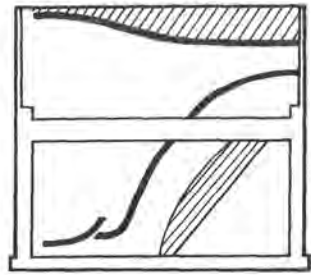
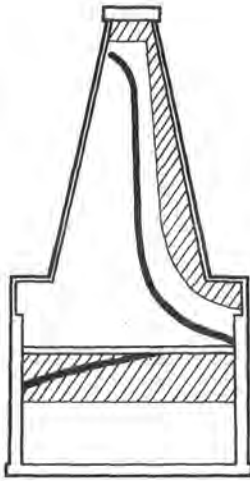
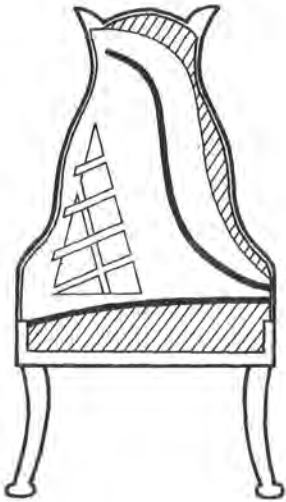
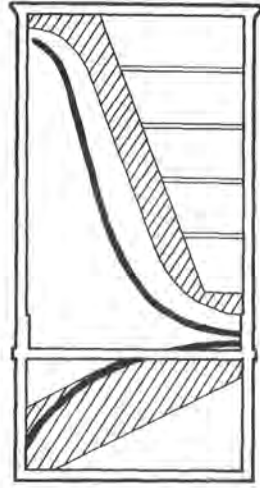
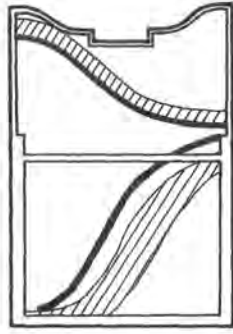
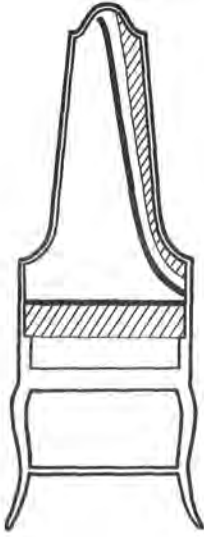

6

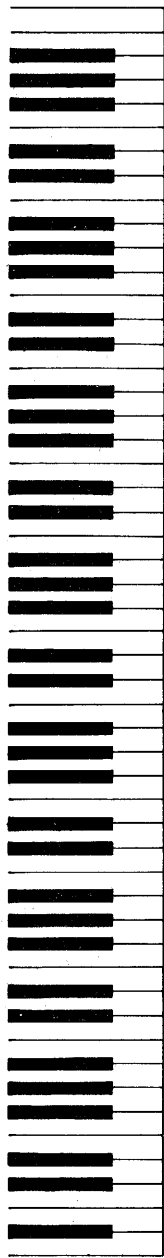

7

3

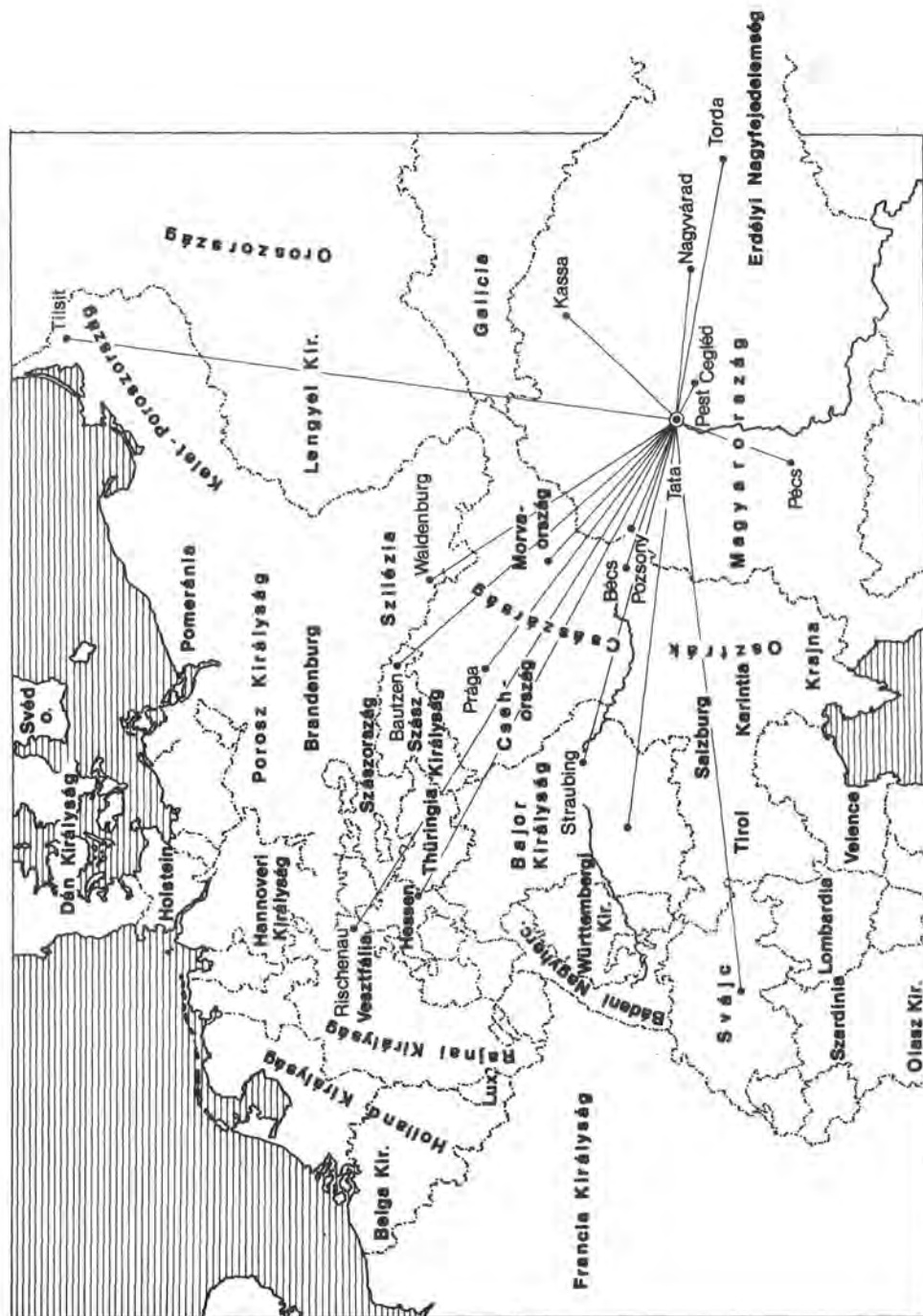

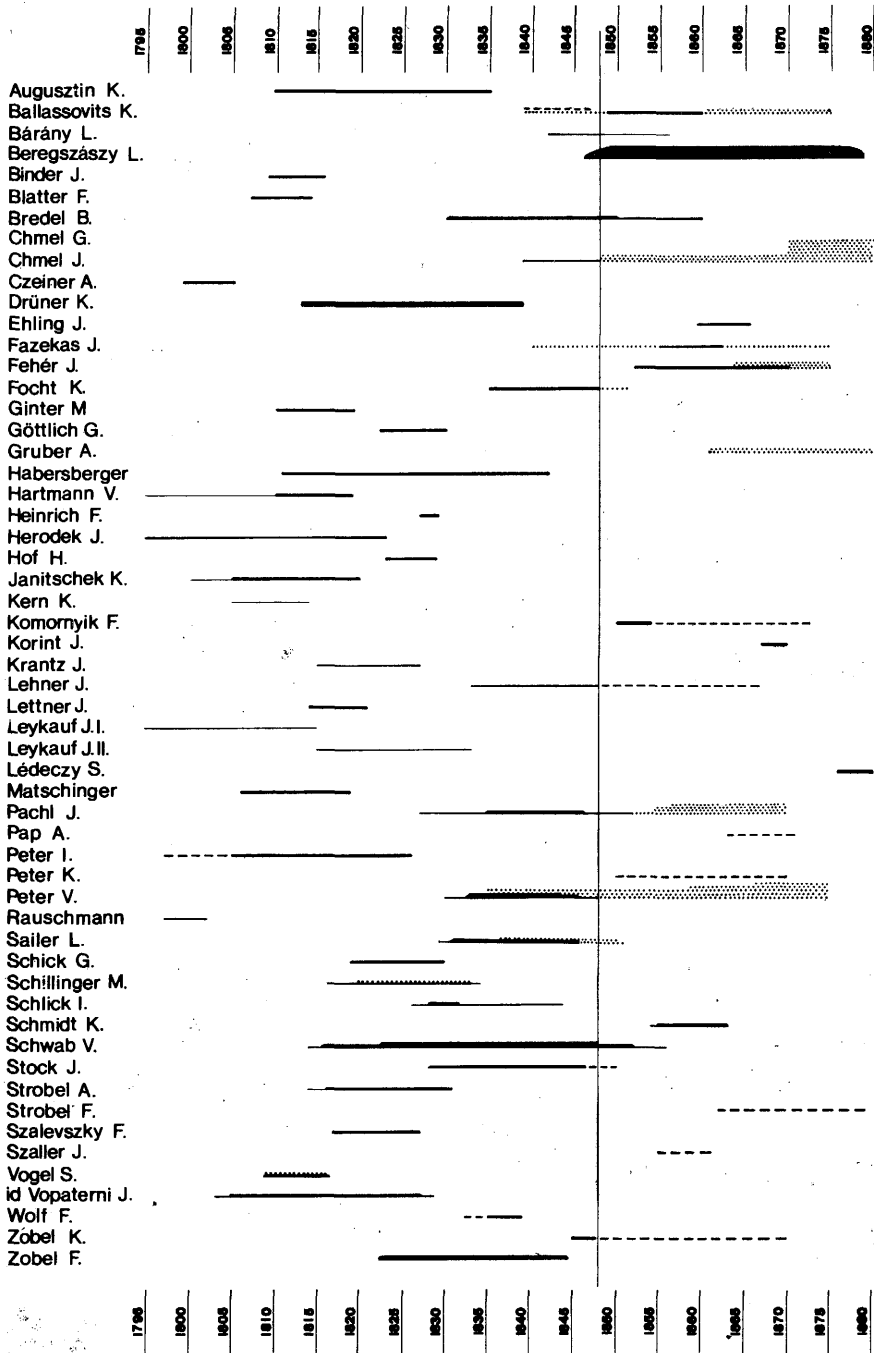
4

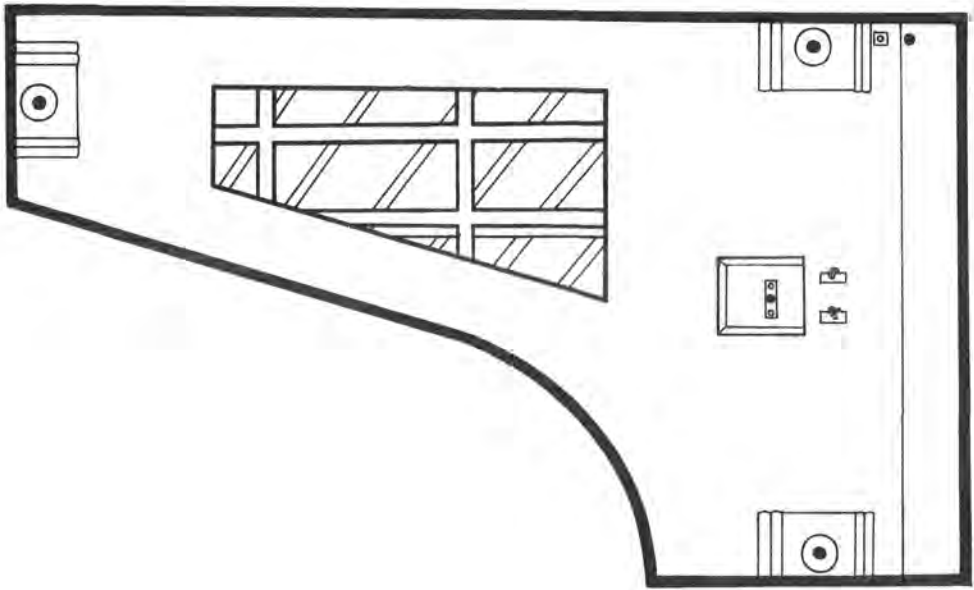

1805 - 1806	1806 - 1814
1800 - 1830	1830 - 1860
1830 - 1850	1847 - 1851
1827 - 1880	1840

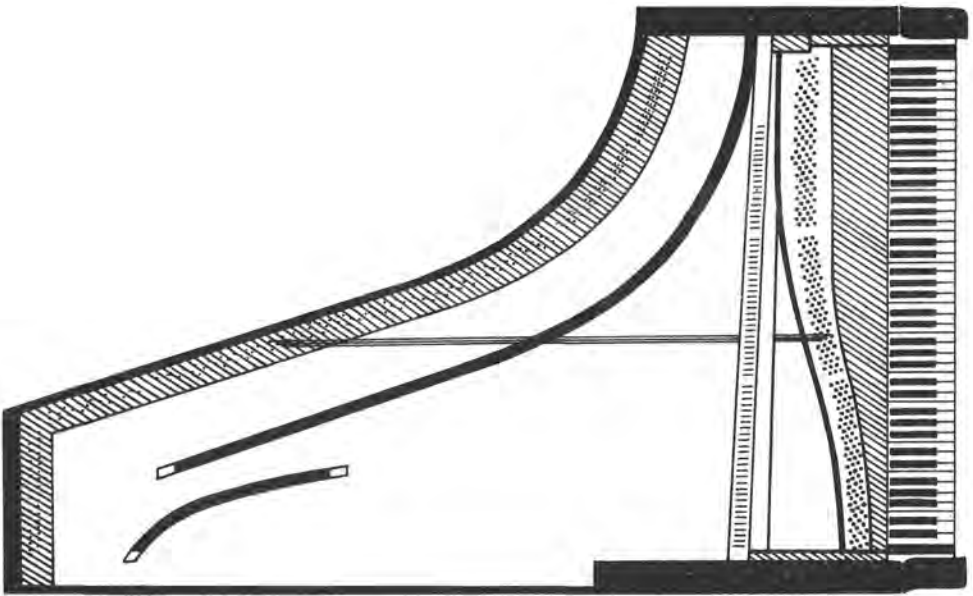
5

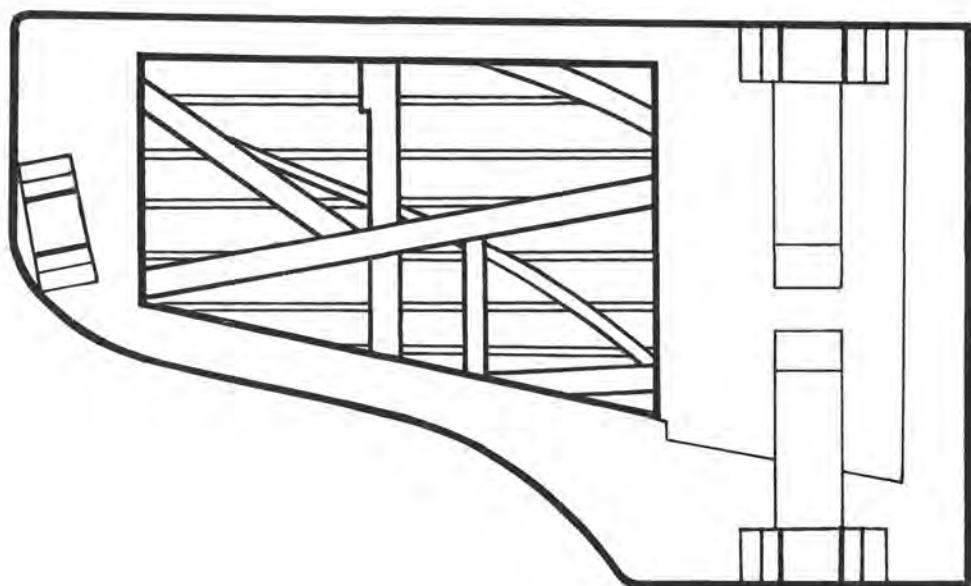

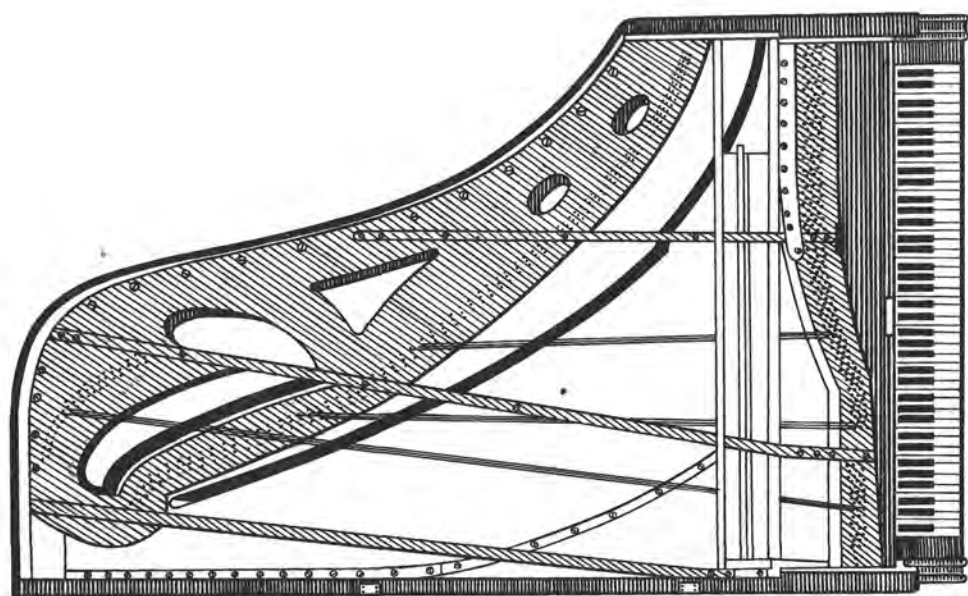
8

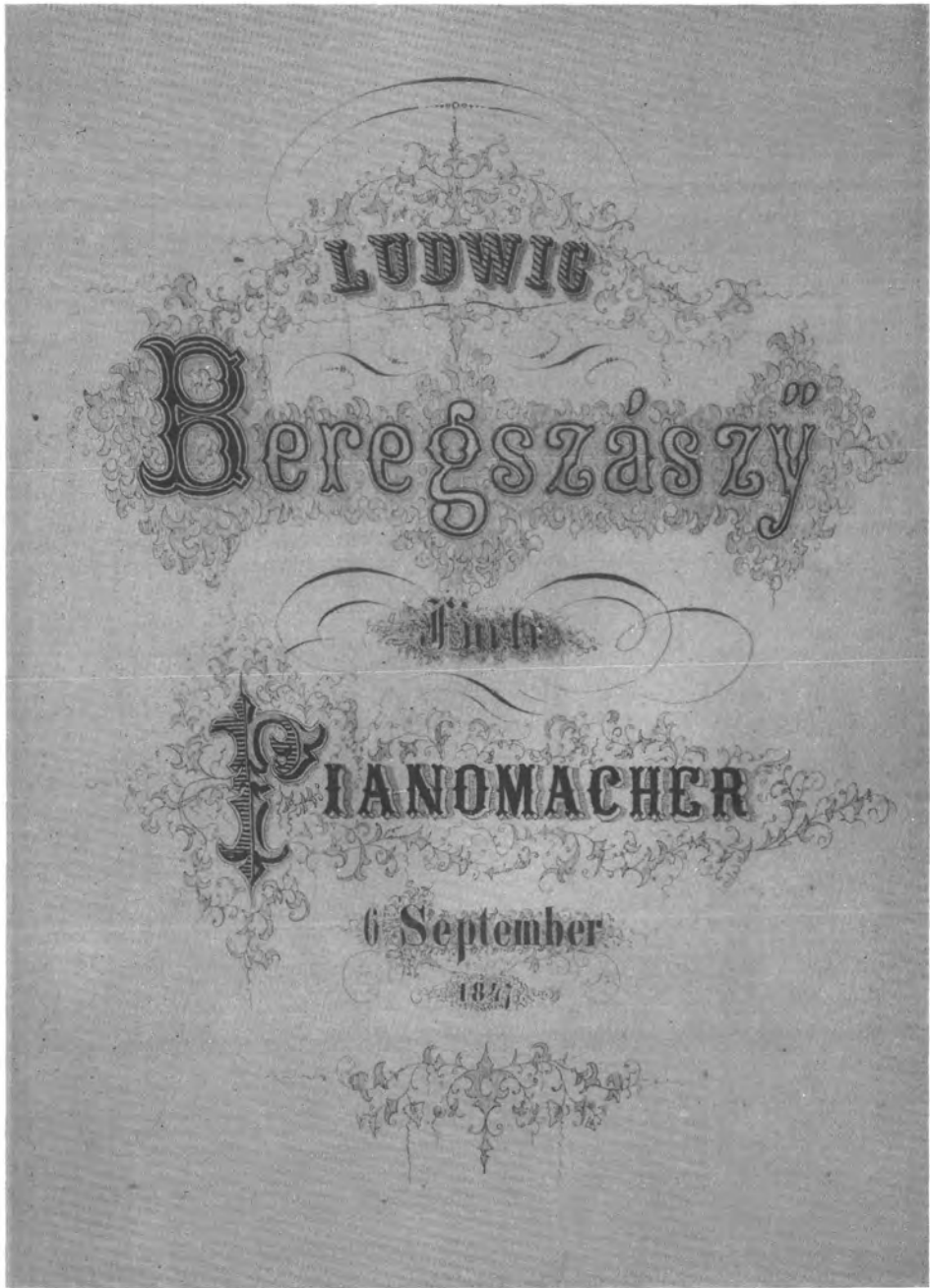
9

10

11

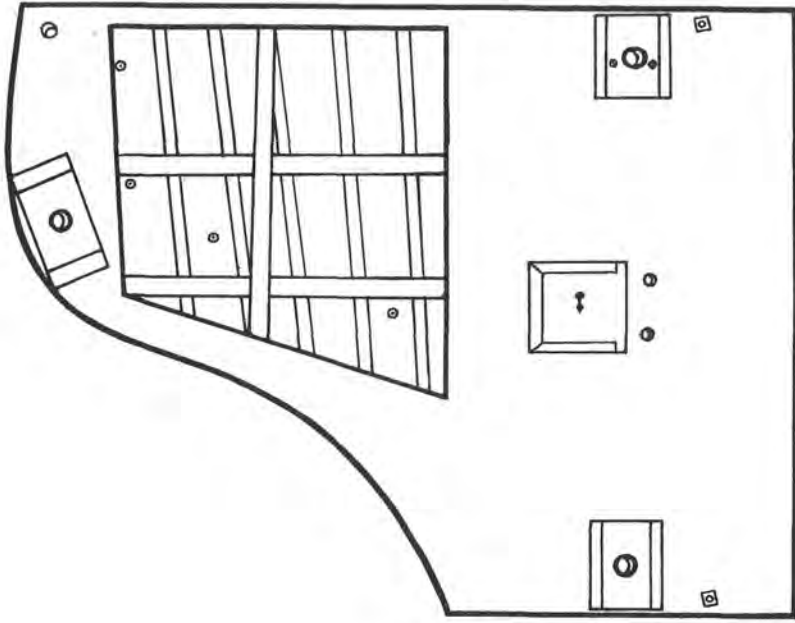

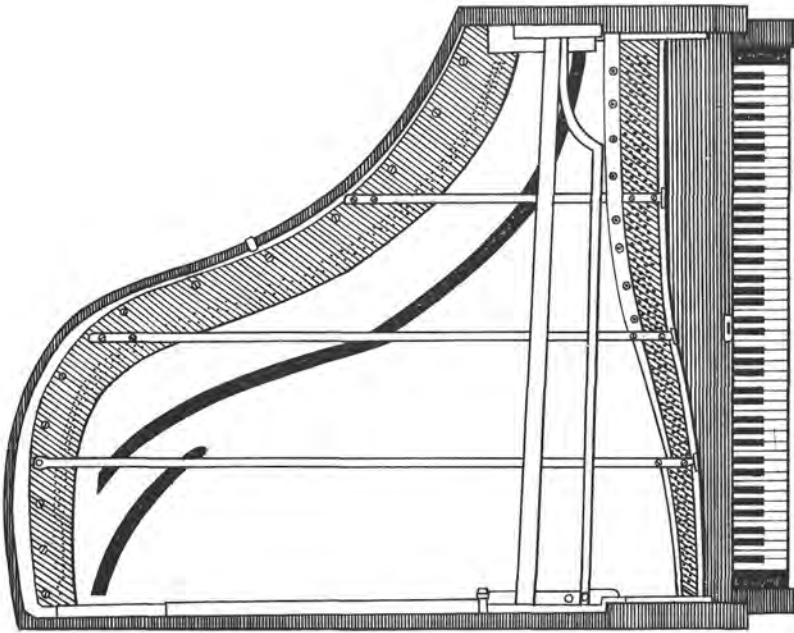
13

235

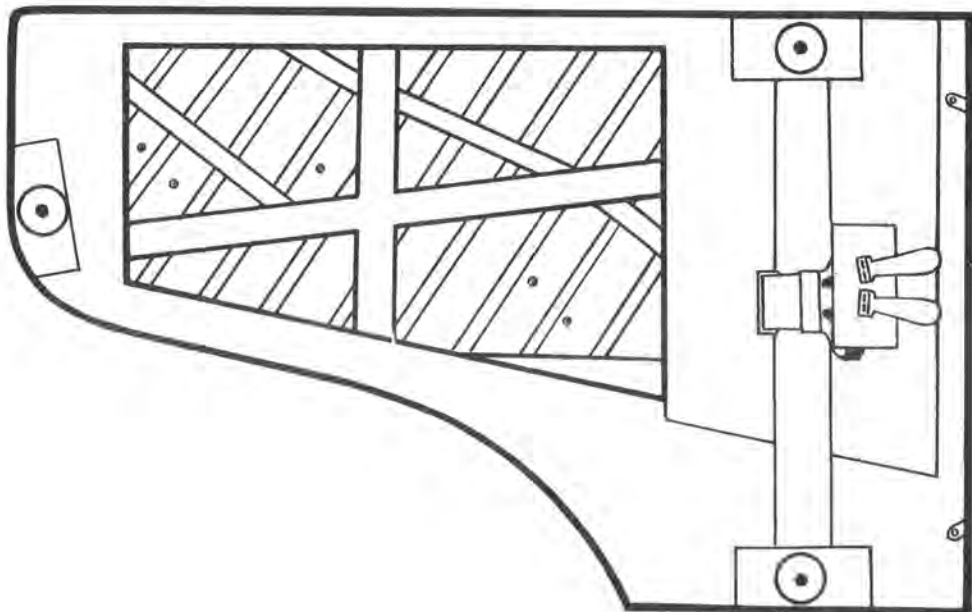

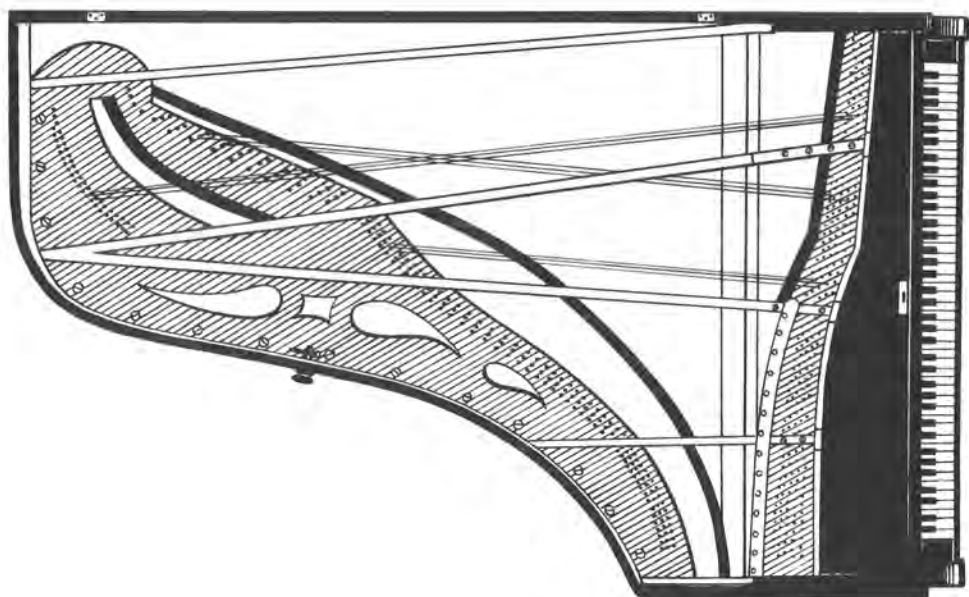
15

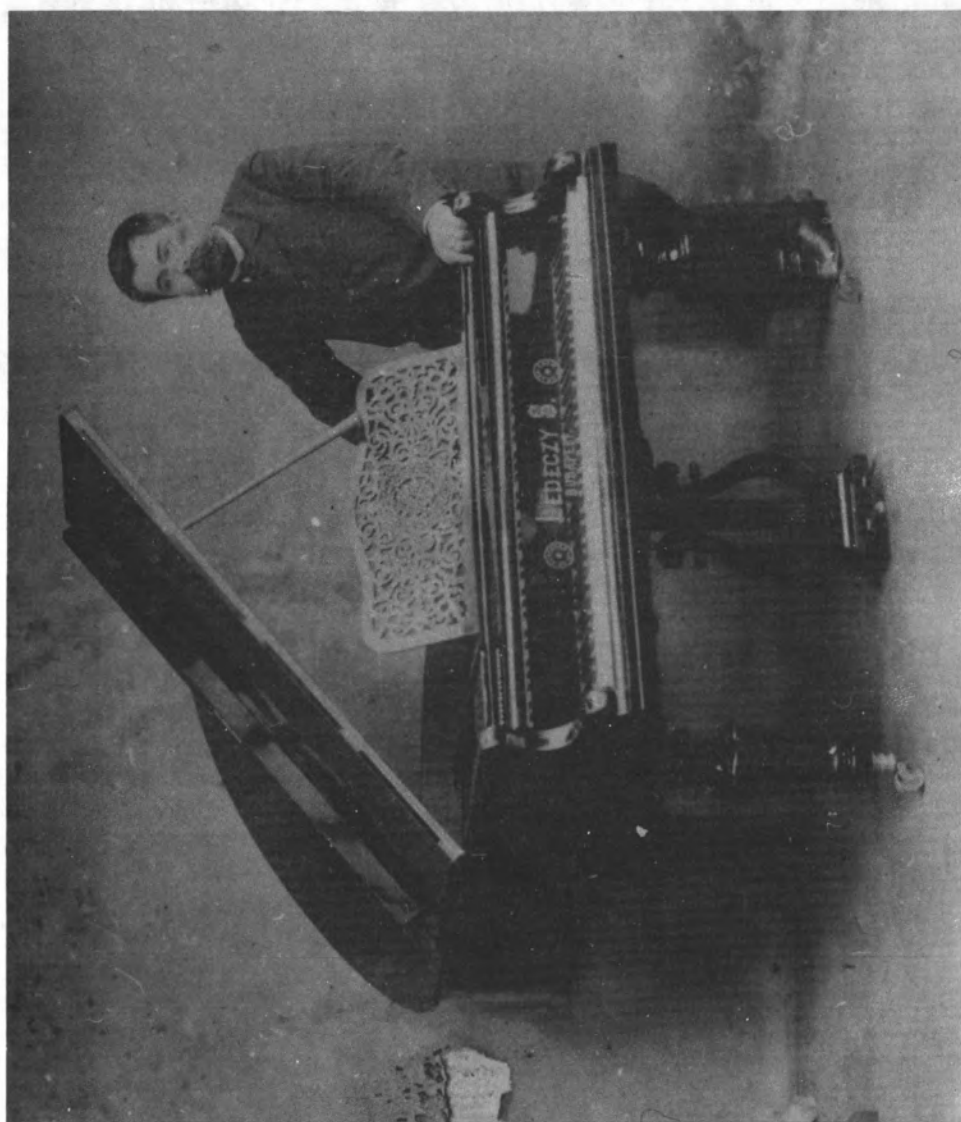
16

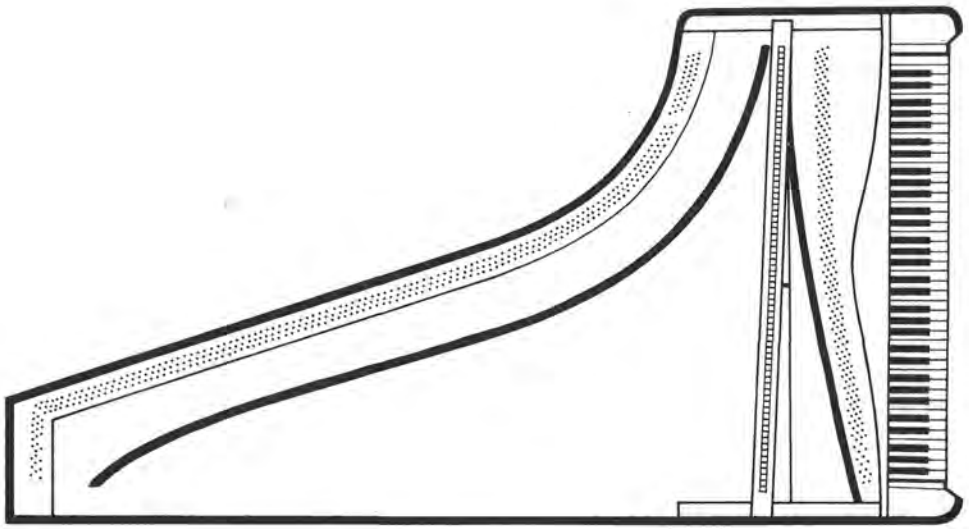
17

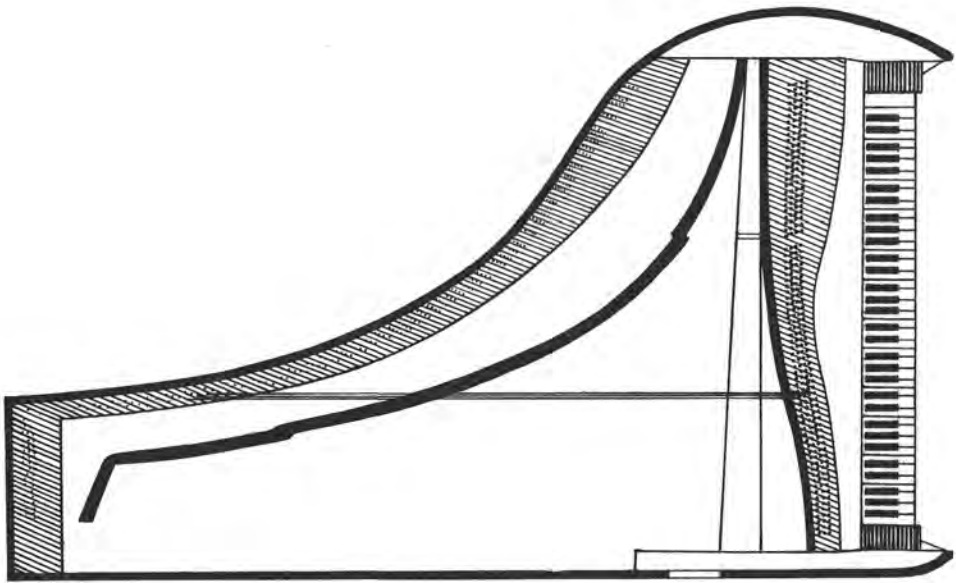
18

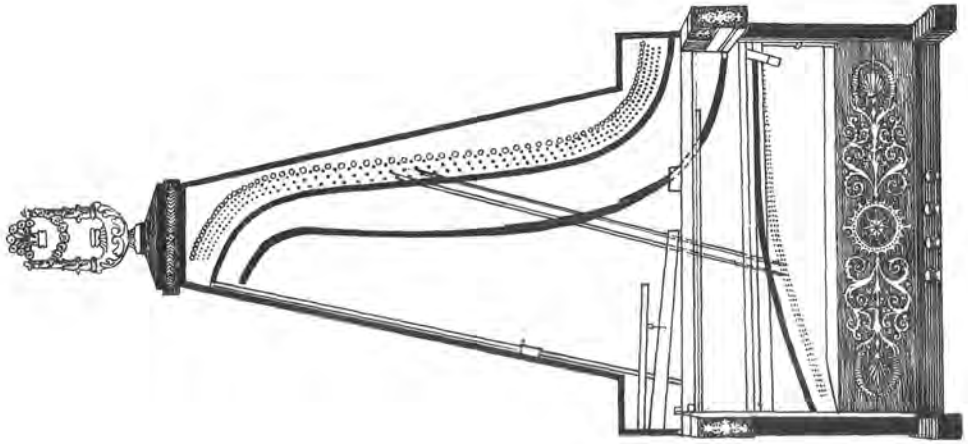
19

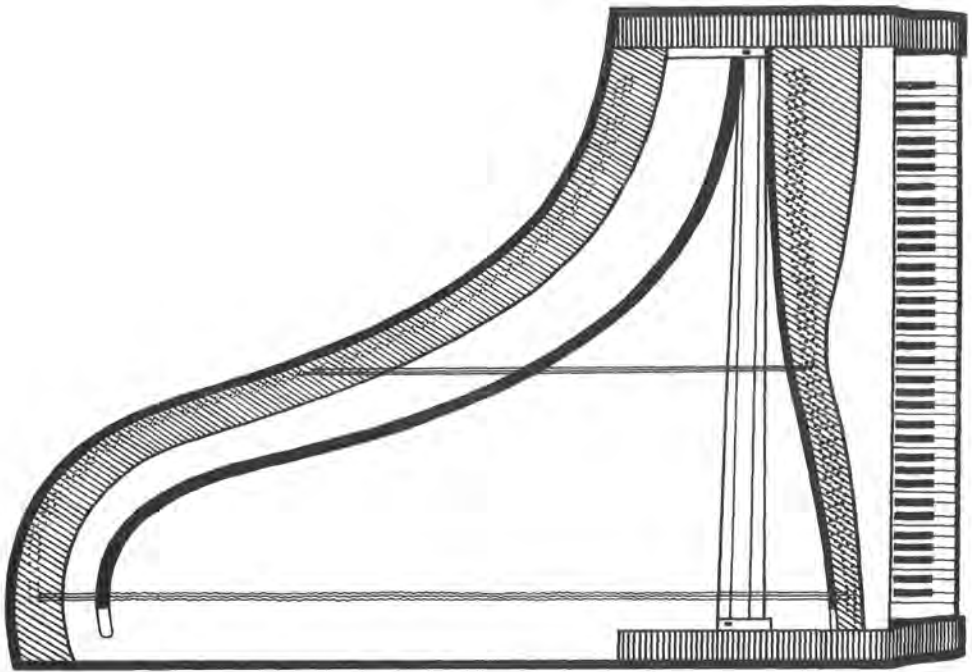
22

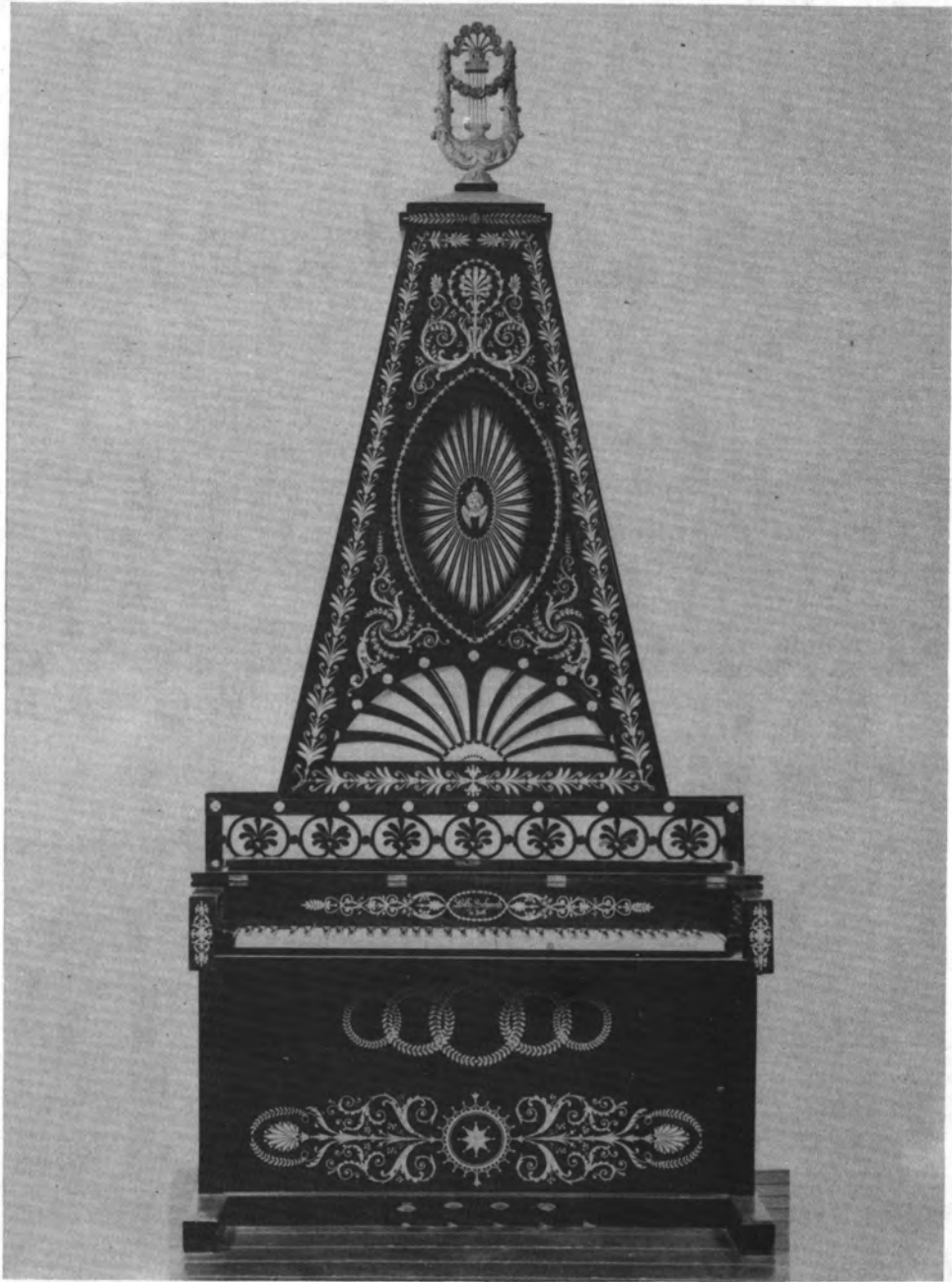
23

24

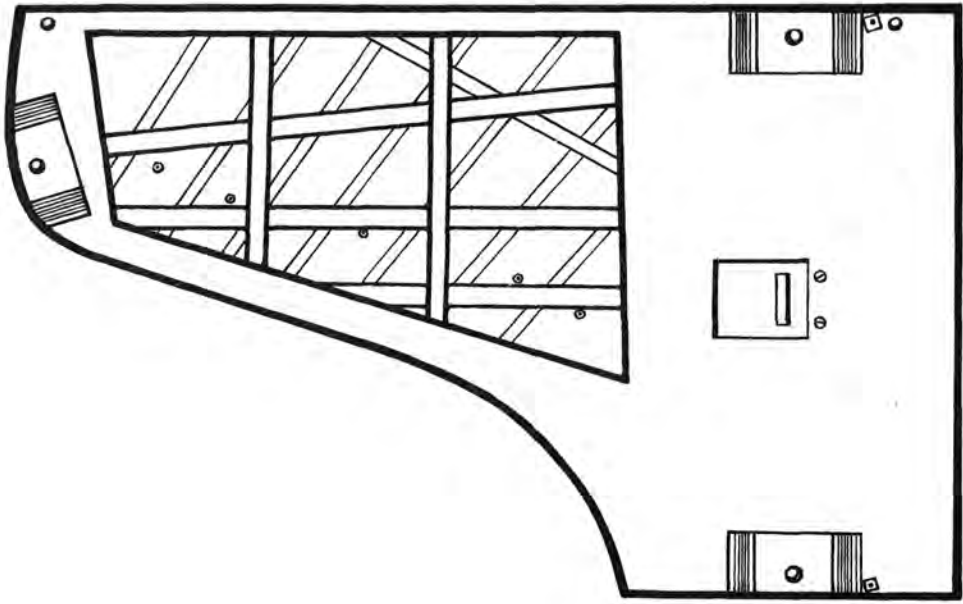
25

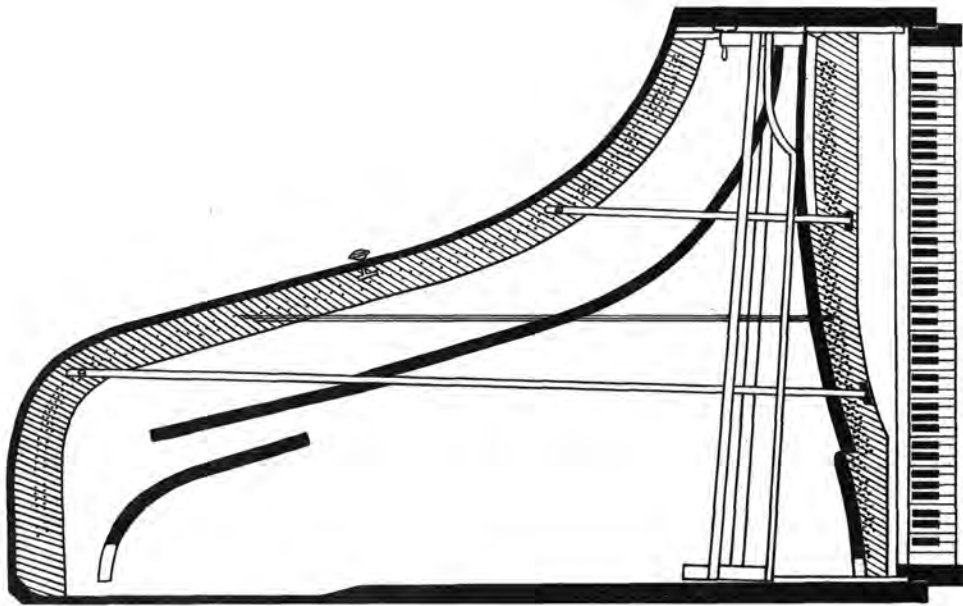
26

243

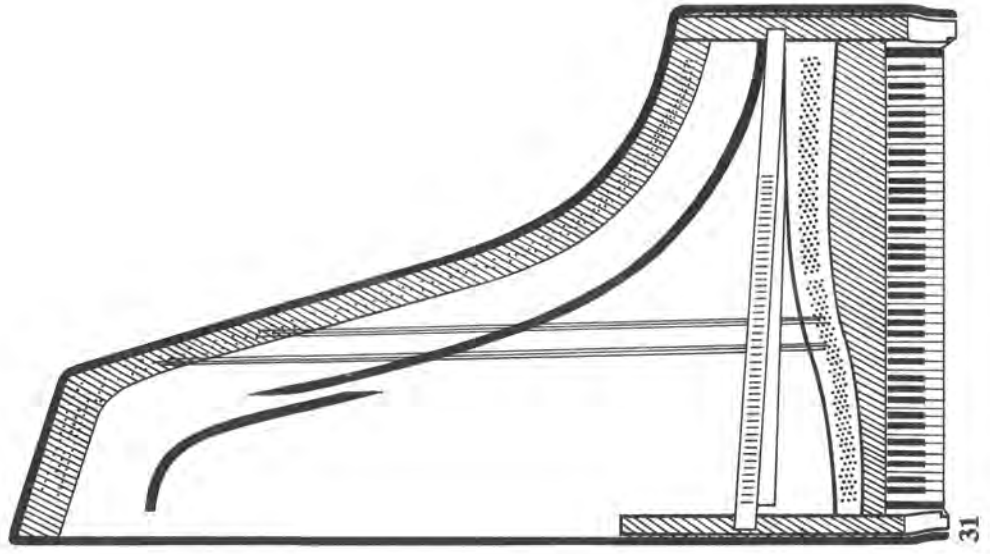
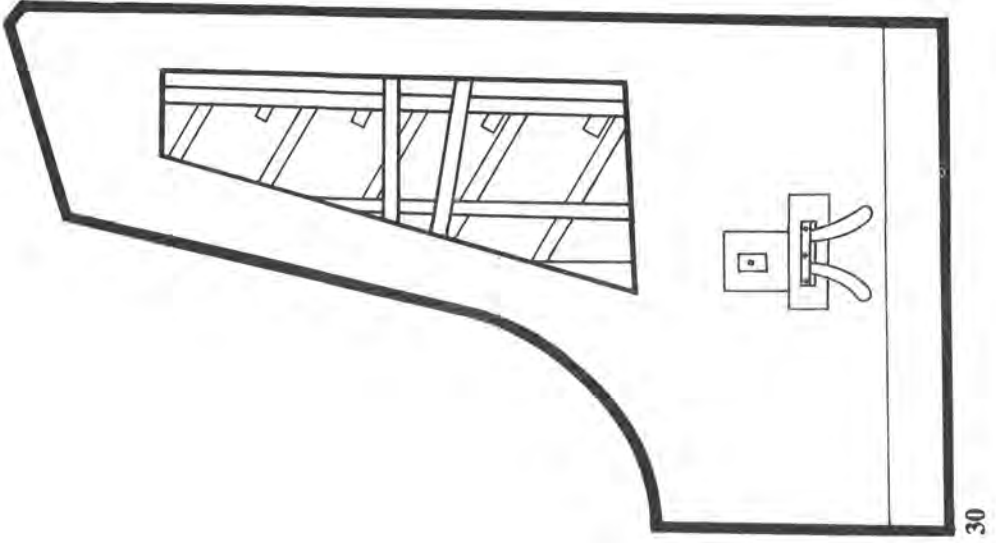

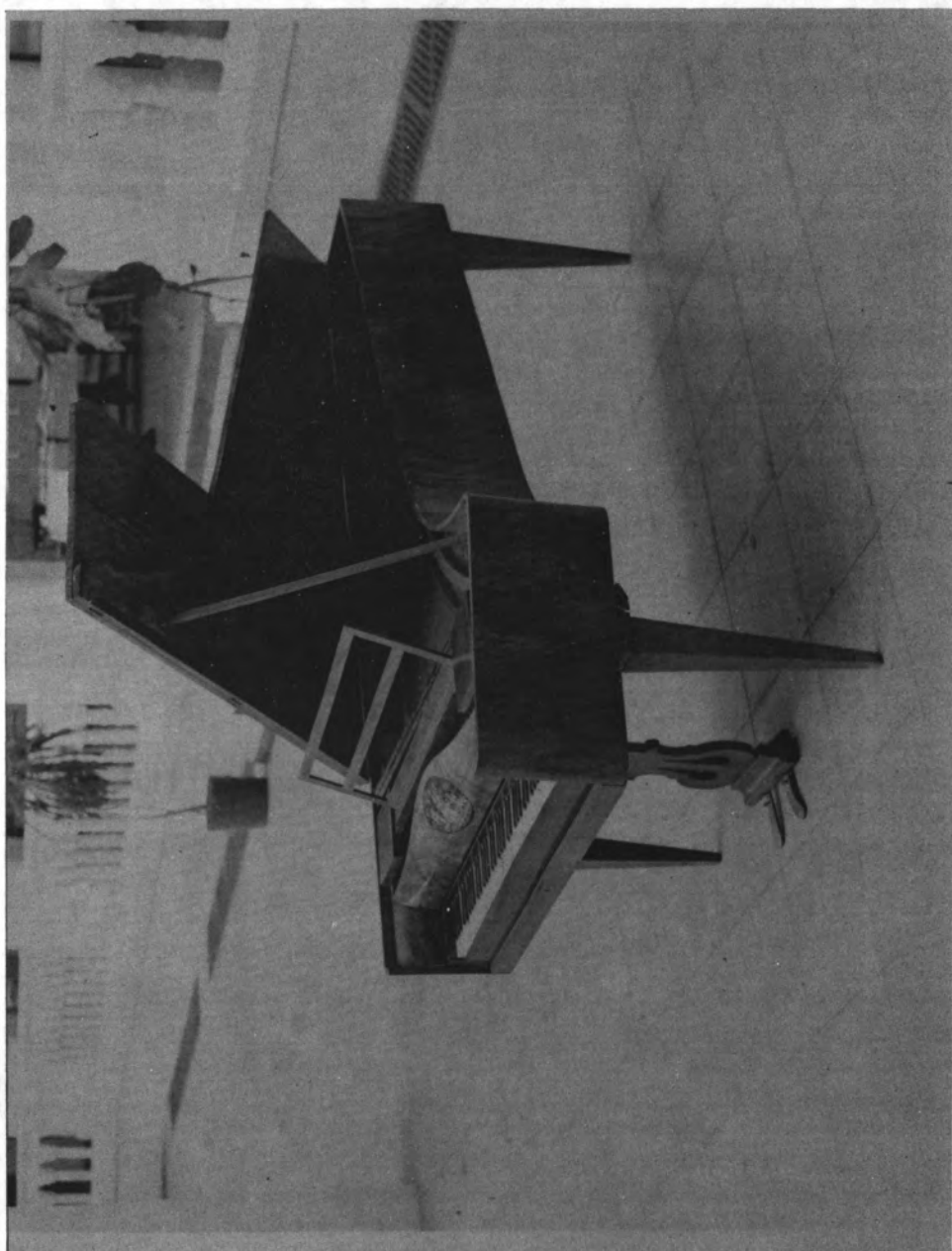

28

29

32

247

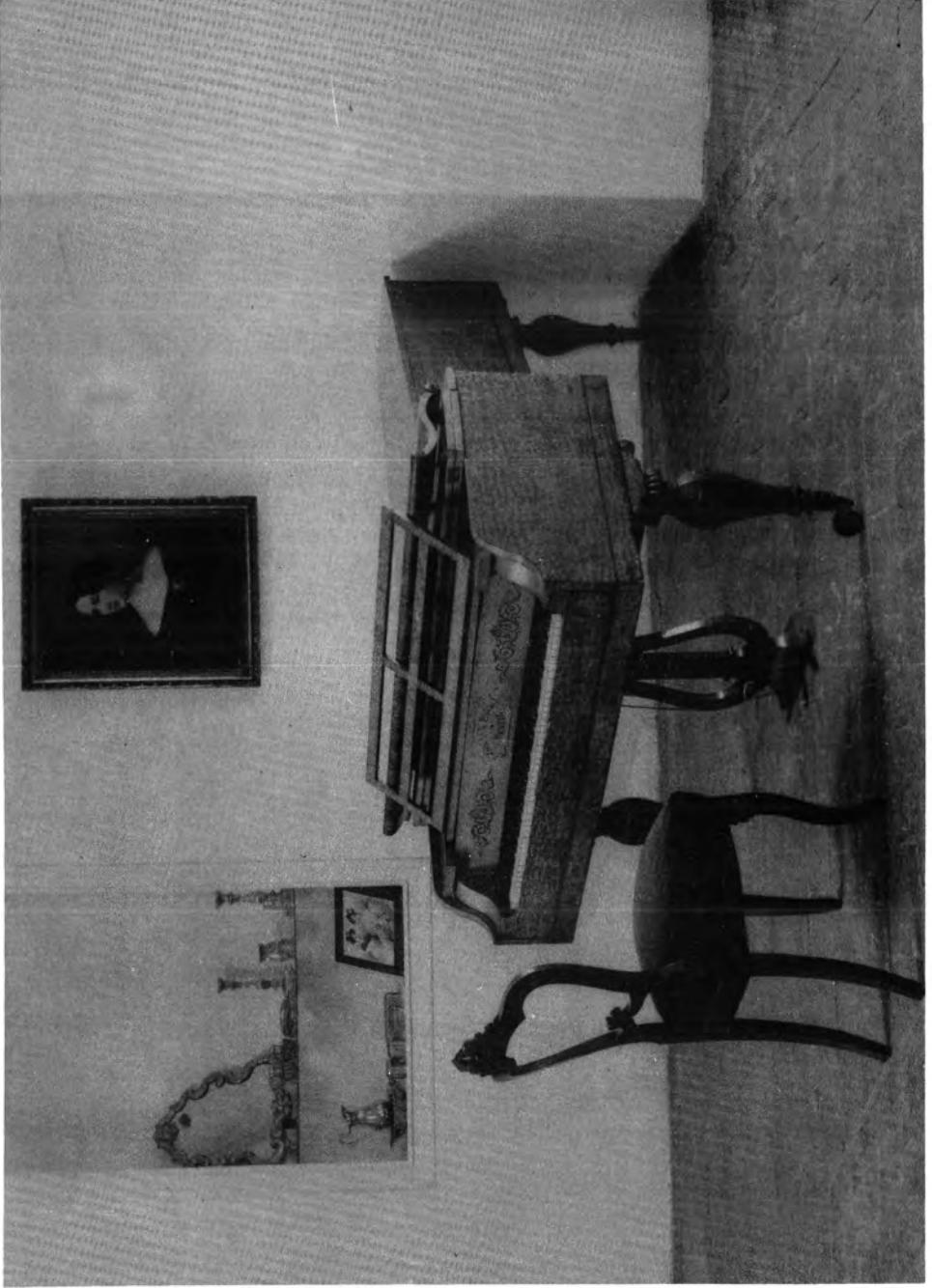
34

35

36

Johann Pachel
— (IN PESTH) —

38

JOHANN PACHEL
IN
PESTH.

39

251

40

41

42

43

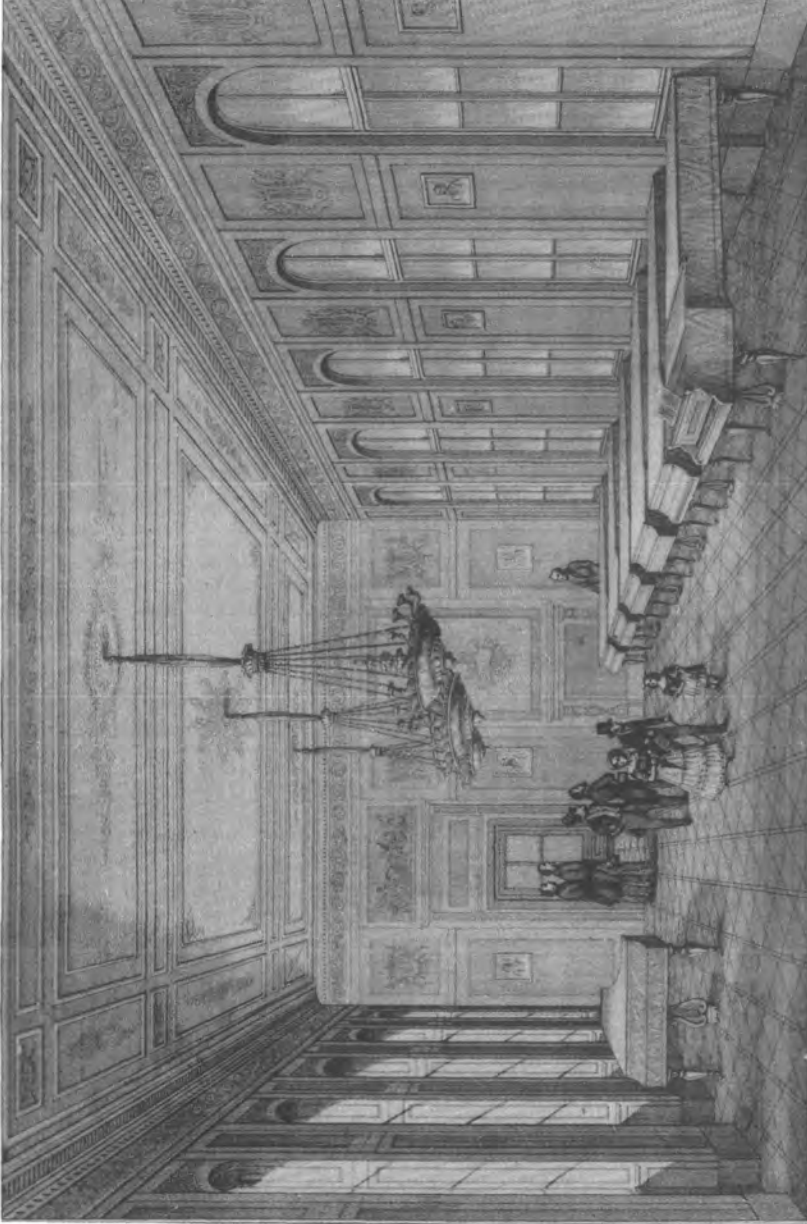
44

45

46

Péter Vendel fidei első Bécsi Zongora rakításban
 Beművésze utazás II. sz. a. Péter, kőművesek által készített és az első bécsi zongorák, Streicher
 Schwegler által készített és az első bécsi zongorák rakításában

In Wendelin Peter's erster Klavier Niederlage
 Beművésze utazás III. sz. a. Péter, kőművesek által készített és az első bécsi zongorák, Streicher
 Schwegler által készített és az első bécsi zongorák rakításában

48

FEHÉR JÁNOS

ZONGORAKÉSZITŐ
BUDAPEST,
IV., Deák Ferencz-utca 5. sz.

Zongora-hangolók a leggyorsabban szerzetnek

Javítások a legolcsóbban számíttatnak.

Zongorák kikölcsönzésre folyton készletben vannak.

JOHANN FEHÉR

KLAVIERMACHER
BUDAPEST,
IV., Franz Deák-gasse 5

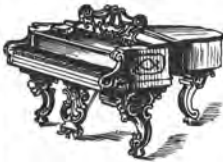
Klavierstimmer werden auf das Schnellste besorgt.

Reparaturen werden auf das Billigste berechnet.

Klaviere zum Ausleihen sind stets vorhanden.

49

Arany érem.

Fennáll 1846. óta.

ZONGORÁK és HARMONIUMOK

ujak és átjátszottak

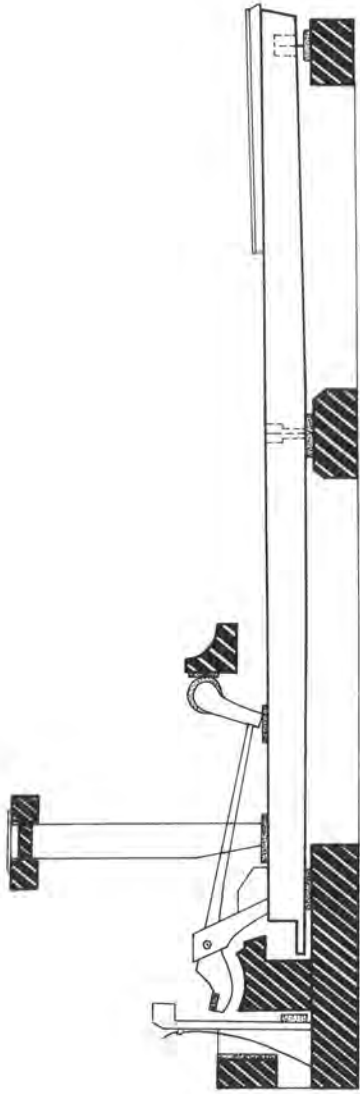
legjobb és legjutányosabban kaphatók

ÉDER ANTAL GYULA

zongora-gyáros és 37 bel- és külföldi zongora-gyár képviselőjénél

Budapest, IV., Ferencziek-tere 4. sz.

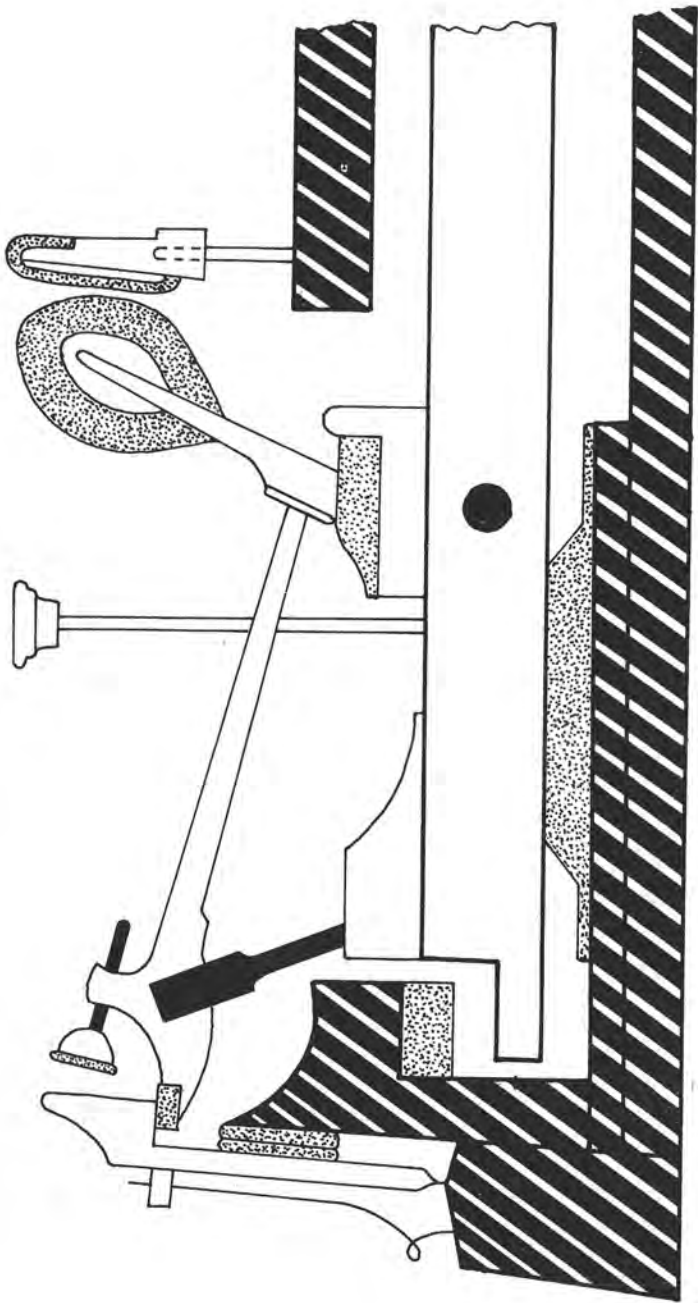
50

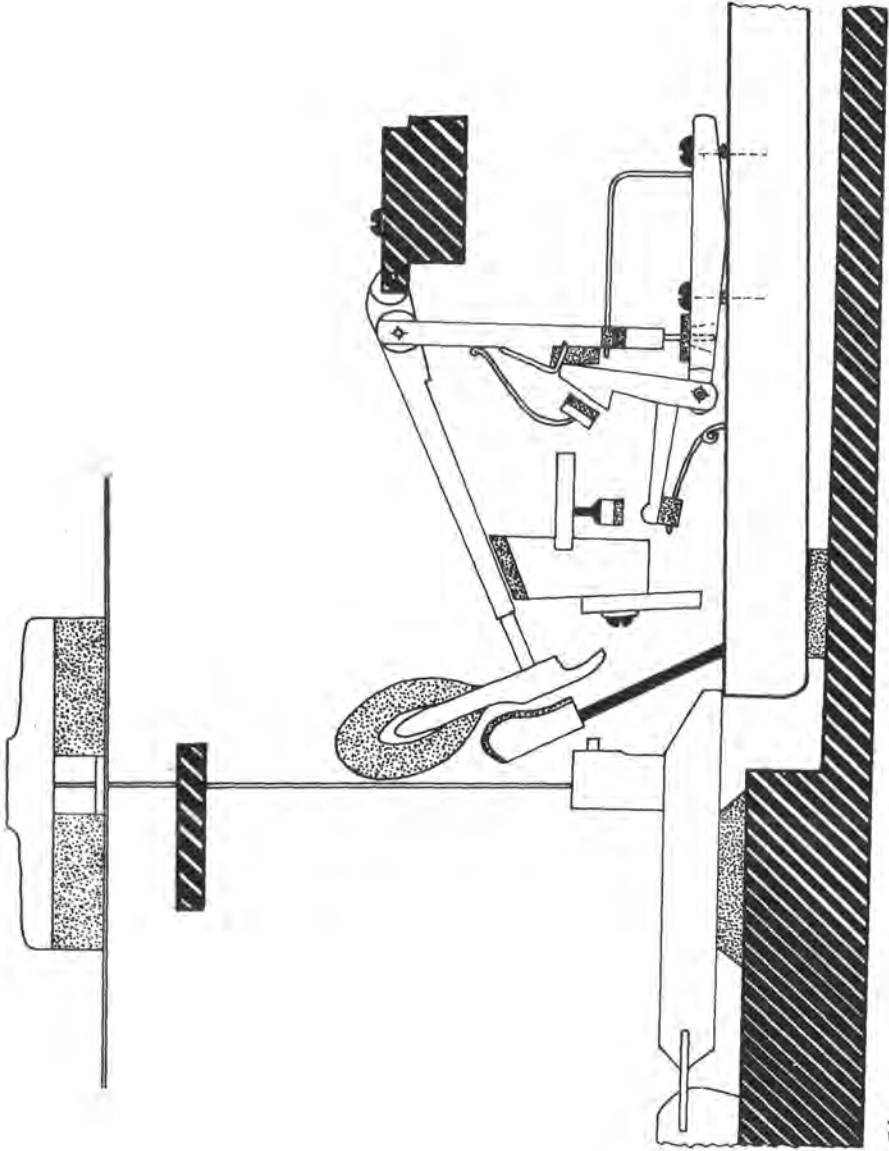
51

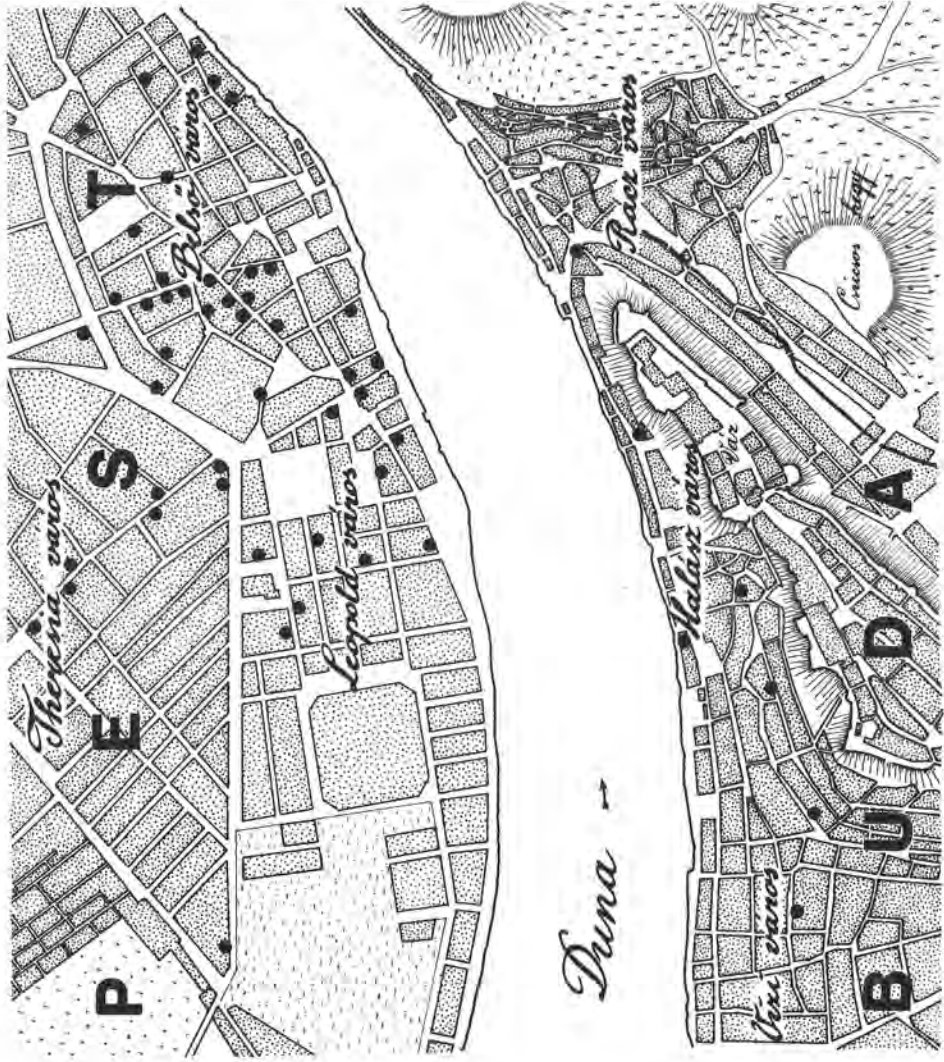

52

53

KÖZLEMÉNYEK

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

GÁRDONYI ALBERT (1874–1946)

Budapest székesfőváros főlevéltárnokának irathagyatéka és nyomtatásban megjelent műveinek bibliográfiája

TARTALOM:

1. Gárdonyi Albert életrajza.
2. Gárdonyi Albert irathagyatéka
 - a) Budapest főváros 1. sz. levéltárában, IV.1418/d jelzeten, 6 dobozban.
 - I. Személyi iratok.
 - II. Levelezés (hivatalos levelek és tudományos érdekű magánlevelek).
 - III. Művek:
 1. Budapest története.
 2. Történeti segéd tudományok.
 3. Könyv- és nyomdászattörténet.
 4. Egyéb művek.
 - IV. Anyaggyűjtések.
 - V. Előadások.
 - VI. Újságcikkek és egyéb nyomtatványok.
 - b) Kéziratai a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár „Budapest” gyűjteményében.
3. Nyomtatásában megjelent műveinek bibliográfiája (évrendben).

1. GÁRDONYI ALBERT ÉLETRAJZA.

Született 1874. december 24-én Eperjesen, szepességi német családból: atyja Grün Dániel vasúti raktárnok volt Miskolcon. G. Albert vezetéknévének Gárdonyira kért átváltoztatását 68588/1903 sz. belügyminiszteri rendelettel engedélyezték. Középiskoláit Miskolcon végezte, majd utána a papi pályára lépett s hittudományi tanulmányokat folytatott a bécsi egyetemen. Ez a pálya azonban nem elégítette ki s 1897-ben a budapesti egyetem jog- és államtudományi karára iratkozott be, ahol tanulmányait 1901-ben szabályszerűen befejezte. A jogi tantárgyakkal egyidejűleg oklevéltani és történelmi tanulmányokat is folytatott s 1907. október 26-án a budapesti egyetemen oklevéltanból és történelemből bölcsészettudományi doktori oklevelet szerzett. 1899–1904-ig a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában volt alkalmazva s a gazdag levéltár behatóbb oklevéltani és történelmi tanulmányokra buzdította. 1900-ban a budapesti egyetemen oklevéltani pályadíjat nyert s több dolgozatot közölt a Turul, a Magyar Könyvszemle, a Századok, az Ethnográfia és a Numizmatikai Közlöny című folyóiratokban. 1904. március 28-án

Budapest székesfőváros tanácsa könyvtártisztté választotta s ettől kezdve állandóan a székesfőváros szolgálatában állt. 1904. november 6-án kötött házasságot Weigl Mária (1880–1969) okleveles zongoratanár- és művésznővel. 1909. június 1-én segédkönyvtáros, 1909. november 1-én pedig könyvtáros lett. Új működési körében könyvtártani és társadalomtudományi tanulmányokkal foglalkozott, társadalomtudományi, közgazdasági és városigazgatási cikkeket közölt a Magyar Társadalomtudományi Szemle, Közgazdasági Szemle és Városi Szemle c. folyóiratokban s tevékenyen részt vett az 1907-ben megalakult Magyar Társadalomtudományi Egyesület működésében, amely egyesületnek hosszú időn át ügyvezető titkára volt. 1911. december 23-án a székesfőváros tanácsa levéltárossá választotta, 1914. február 18-án pedig a főváros törvényhatósági bizottságának bizalmából főlevéltáros lett. Levéltári működésének megkezdése után újból visszatért régi munkakörébe s oklevéltani tanulmányokon kívül az újkori történelem körébe tartozó kérdésekkel foglalkozott. 1912-ben a Magyar Tudományos Akadémia – Bodnár Istvánnal együtt – megbízta Bezerédj István élet- és jellemrajzának megírásával, amely a Magyar Történelmi Életrajzok c. sorozatban 2 kötetben meg is jelent. Behatóbban foglalkozott a székesfőváros újkori történetével is, s a budai Vérmező történetére vonatkozó kutatásai közben sikerült Martinovicsnak és társainak sírját megtalálni. Erről a székesfőváros díszes emlékművet adott ki, melyben megírta a magyar jakobinusok történetét.

Tudományos irodalmi munkásságát méltányolta a székesfőváros, midőn 1909-ben a Ferenc József alapítvány jubileumi tudományos irodalmi díjával jutalmazta. Tudományos irodalmi munkásságát méltányolta a budapesti tudományegyetem, midőn 1913-ban az oklevéltanból egyetemi magántanárrá képesítette. A Magyar Történelmi Társulat s a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság igazgató választmányi tagja, a Műemlékek Országos Bizottságának rendes tagja lett. 1914 óta tagja lett a Törvényhatósági Bizottságnak; állandóan figyelemmel kísérte működését s az itt szerzett benyomások alapján írta meg 1925-ben a főváros utolsó ötven évének történetét. Majd újabban helytörténeti problémák felé fordult érdeklődése s szerkesztette és írta a *Historia* c. folyóirat Pestbudai Emléklapok című mellékletét. Majd alapító tagja lett a *Tanulmányok Budapest Múltjából* c. folyóiratnak. 1929-ben kapta a nyilvános rk. egyetemi tanári címet. Magántanári képesítése óta tartott egyetemi előadásai tárgyát túlnyomóan a paleográfia köréből merítette. Előadásokat tartott a paleográfia történetéről, az oklevélírás fejlődéséről, a középkori oklevélírás rövidítési rendszeréről, a középkori oklevelek latinságáról, az oklevél stílusáról és az oklevélírókról, a levéltárak kezeléséről és rendezéséről, a hazai és külföldi levéltárakról. Ugyanezen idő alatt nagyobb tanulmányokat írt a magyar királyi titkos kancellária eredetéről (*Századok* 1914), az Anjou-kori magyar királynék kancelláriájáról (*Turul* 1915), a tudományos paleográfia megalapításáról (*Történeti Szemle* 1916), a latin oklevélírás rövidítési rendszeréről (*Fejérpataky Emlékkönyv*, 1917). 1926 óta folytatólagosan jelent meg a *Magyar Könyvszemlében* a Régi pesti könyvkereskedőkről írott nagyobb tanulmánya, amely az Országos Széchenyi Könyvtár kiadásában önállóan is megjelent. Nagyobb művei még: *Pest és Buda Egyesítésének Története*, 50 év *Budapest Múltjából*, *A 700 éves Budapest*. A *Magyar Történettudomány kézikönyvének* egyik darabjaként megjelent *A Történelmi Segédtudományok Története* c. munkája (1926), majd *A Magyar Történettudomány Kezdetei* (1926). Gazdag közéleti

tevékenységet fejtett ki: a Magyar Történelmi Társulat, A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társulat, a Magyar Sajtótudományi Társaság választmányi tagja, a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének, továbbá Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Szövetségének tiszteleti tagja, az Iskolánkívüli Népművelési Bizottság tagja (1931). 1935. március elsején történet nyugdíjazásától kezdve 1946. október 23-án történt haláláig folytatta tudományos munkásságát.

Gyermekei: Zoltán (1906) és Klára (1911).

Zoltán 1923–1927-ig a budapesti Zeneakadémián Kodály Zoltán, majd 1927–1931-ig Berlinben Paul Hindemith, tanítványa. Utóbbi helyen zenetudományi doktorátust szerzett. 1931–1941-ig a soproni evangélikus tanítóképző, 1941–1967-ig a budapesti Zeneakadémia tanára lett. 1972-ben kivándorolt a Német Szövetségi Köztársaságba, ahol gazdag zeneszerzői működést fejtett ki. 1986. jún. 27-én halt meg.

Klára bölcsészdoktor (1936), az irodalomtudomány kandidátusa (1973), könyvtárosként működött az Országos Széchényi könyvtárban 1935–1970-ig, 1962-től mint a kéziratár vezetője. 1938-ban kötött házasságot dr. Csapodi Csabával.

2. GÁRDONYI ALBERT IRATHAGYATÉKA

a) Budapest főváros 1. sz. levéltárában.

I. Gárdonyi Albert személyi iratai.

Önéletrajzai (3 db), családi okmányok, személyi iratok. 1 köteg	VI.60.
Magyar irodalmi jegyzetek. 1893/94.	V.56.
Bécsi egyetemi jegyzetek. 1894–1896.	V.57.
Megőrzendő vegyes feljegyzések. 1910–1935.	V.54.
Gárdonyi Albertné sz. Weigl Mária személyi iratai, családi okmányai.	VI.62.

II. Levelezés

Hivatali levelek. Intézmények A–Z-ig. IV.61.

1. A bécsi levéltárhoz kiküldött m. kir. kormány megbízott (Paulinyi Oszkár). Bécs 1937.	1 db
2. Budapest székesfőváros könyvtára (Enysvári Jenő). 1911 és é.n.	2 db
3. Budapest külső-kelenföldi Szent Gellért egyházközség. 1936.	2 db
4. Collegium Hungaricum, Berlin (Tamedly Mihály). 1928.	1 db
5. Debrecen sz. kir. város h. polgármestere (Zöld Mihály) 1937.	1 db
6. Dénes és Erős okl. mérnökök és építőmesterek. 1936.	1 db
7. Egyetemi Közgazdaságtudományi kar Földrajzi Intézete. (Glaser Lajos). 1932.	1 db

8. Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége meghívója. 1938.	2 db
9. Fővárosi Közmunkák Tanácsa + válaszfogalmazvány. 1936.	2 db
10. Fővárosi Pedagógiai Szeminárium (Ozorai Frigyes). 1919.	2 db
11. Gutenberg Gesellschaft, Mainz (Ruppel, ill. Meinecke). 1931–1941.	15 db.
12. Hungária Közművelődési Egyesület X. ker. Tanügyi Bizottsága szervezete meghívója. 1935.	1 db
13. Hadtörténelmi Közlemények szerkesztősége (Gyalokay Jenő). 1941.	2 db
14. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda (Czakó Elemér). 1925–1927.	10 db
15. Magyar Általános Hitelbank.	2 db
16. Magyar Földrajzi Társaság. 1940–1941.	5 db
17. Magyar–Francia kultúrliga. 1929.	1 db
18. Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság. 1937.	1 db
19. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete (Fitz József) 1935.	1 db
20. Magyar Sajtótudományi Társaság (Hlatky Endre). 1940.	1 db
21. Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. 1936–1937.	16 db
22. Magyar Történelmi Társulat (Domanovszky és Kossányi) 1938.	1 db
23. Magyar Tudományos Akadémia (Fejérfpataky és Heinrich) 1913–1917.	5 db
24. Nagykőrös város Polgármestere (olvashatatlan aláírás). 1929.	1 db
25. Nemzeti Színház Igazgatósága. 1938.	1 db
26. Országos Levéltár (Sulica Szilárd). 1934.	1 db
27. Országos Széchényi könyvtár (Fitz József). 1939.	2 db
28. Polgármesteri Idegenforgalmi és Közművelődési ügyosztály. 1941.	1 db
29. Ranschburg Gusztáv. 1938.	1 db
30. Révai Testvérek Irodalmi osztály. 1937–1941.	6 db
31. Stemmer Ödön. 1941.	1 db
32. Szabad Lyceum (Pályi Sándor). 1920.	1 db
33. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter (titkára: Terbócz, miniszter: olvashatatlan aláírás). 1922, 1935.	2 db
34. Városok Lapja (Olvashatatlan aláírás). 1936.	1 db

Személyek A–I-ig. VI. doboz, szám nélkül
Személyek K–Z-ig. IV. doboz, 61. sz.

Áldásy Antal, 1909, 1911, 1926	3 db
Angyal Dávid, 1911–1913, 1917.	5 db
Bánrévy György, 1934.	1 db
Baranyai Béla ld: Károlyi Árpád, Bodnár István, 1913–1941. (Benne:	

Bezerédy S., Bezerédy Pál, Kazacsay Árpád, Kóródy József 1-1 levele) Összesen	53 db
Cholnoky Jenő, 1907–1911.	3 db
Csánki Dezső, 1912, 1927.	2 db
Czobor Alfréd, 1914.	1 db
Dézsi Lajos, 1908, 1917, 1918.	4 db
Dienes László, 1910.	1 db
Dingha Béla, 1920.	1 db
Diósszilágyi Sámuel, 1938.	1 db
Domanovszky Sándor, 1898, 1901, 1903, 1913–1919.	17 db
Entz Géza, 1926.	1 db
Erdélyi Pál, 1905, 1907, 1908.	3 db
Fest Lajos, 1902–1909 (több melléklettel)	43 db
Filipetz Vilmos, 1910.	6 db
Forgách Dezső, 1931, 1939.	2 db
Forster Gyula, 1905, 1906, 1915.	8 db
Garády Sándor, 1935.	1 db
Gohl Ödön, 1902–1904.	2 db
Grünstein Leo, 1911.	1 db
Hanskarl Erzsébet, 1937.	2 db
Hankiss János, 1937.	2 db
Harsányi Pál, 1911.	1 db
Havass Rezső, 1917.	1 db
Hodinka Antal, 1914.	1 db
Holub József, 1919 és kelet nélkül.	8 db
Hóman Bálint, 1919, 1932.	2 db
Illés Géza, 1934.	1 db
Imrik József, 1899.	1 db
Incze Gábor, 1939.	1 db
Isoz Kálmán, 1917, 1918.	3 db
Iványi Béla, 1937.	1 db
Károlyi Árpád, 1924–1937. (Az első levél melléklete Baranyai Béla 1924-ben kelt levelének)	61 db
Kelemen Lajos, 1916.	1 db
Kemény Lajos, 1915.	1 db
Kereszty István, 1904 és k.n.	2 db
Kieszkowszki, Georg, Ritter von, 1912.	2 db
Kósa János, 1941.	1 db
Kóhalmi Béla, 1918.	1 db
Kretschmayr, Staatsarchivdirektor, 1903.	1 db
Liber Endre, 1934.	1 db
Littkei Aurél, 1907, 1909.	2 db
Lukcsics József, 1919.	1 db
Mandelló Gyula, 1908.	1 db

Martinovics Béla, 1914.	1 db
Nyiri Sámuel, 1940.	1 db
Pacher Béla, 1935.	1 db
Pap Károly, 1905–1910 és k.n.	5 db
Pleidell Ambrus, 1935.	1 db
Reiszig Ede, 1939.	2 db
Reu (?) Károly, 1918.	1 db
Rintelen Max, 1930–1931.	5 db
Schmall Lajos, 1920 és k.n. (Csatolva Schmall L. búcsúsztatója, Gárdonyi Albert autogr.)	1 db
Schneller István, 1933.	1 db
Sebestyén Gyula, 1904.	2 db
Szabó Adorján, 1900–1912.	4 db
Szabó Ervin, 1904–1911. (Csatolva xerox-másolatban G. A. 2 levele Sz. E.-hez, 1904, 1906-ból)	18 db
Szabó László, bártfai, 1934.	1 db
Szabó László szerkesztő, 1918.	3 db
Szádeczky Lajos, 1905.	1 db
Szalay Sándor, 1908.	1 db
Szekfü Gyula, 1910.	1 db
Szendy Károly, 1934.	1 db
Szentpétery Imre, 1917 és k.n.	2 db
Szepessy Zoltán, 1939.	1 db
Thirring Gusztáv, 1911, 1936.	2 db
Tóth Szabó Pál, 1901–1913.	10 db
Varjú Elemér, 1909–1939 és k.n.	8 db
Vértessy Dezső tanár, 1904 és k.n.	3 db
Vértessy Jenő múzeumi őr, 1898.	2 db
Zakar Albert, 1934.	1 db
Závodszy Levente, 1905.	1 db
Zoványi Jenő, 1914.	1 db

III. Művek:

1. Budapest története.

Stätten der Kultur. Budapest I–VII. Gépirat + autogr., 36 lap. (1913?)	I.6.
Budapest története.	I.7.
Óbuda és környéke a középkorban. A dunai rév melletti telepedések. 103 gépelt lap.	I.8.

- Budapest története a tatárjárás előtt. 1940. 81 l. (Megjelent önállóan).
A középkori városi élet első virágkora. 62 l.
Óbuda elnevezése és az Óbudával kapcsolatos mondák.
Budapest helytörténeti irodalma. Autogr., sztan kézirat. I.9.
Jegyzetek Budapest történetéhez. Autogr. sztan kézirat. I.10.
A Lipótváros története. Újság, 1929. dec. 25. Nyomtatvány.
A gr. Zichy levéltár budai iratai. 1295–1770. Gépirat, sztan 11 lap,
1943. I.11.
A malomjog alakulása Budapest fővárosban. 5 lap II.25.
Átírási és engedelmi dfjak ügye. Levéltári munkálat forrásanyaga.
Gépirat + nyomtatvány. 1914. II.26.
A Rókus kórházi gyógyszerház. 2 db nyomtatvány + sztan kézirat. II.27.
Budapest címerpajzsa ügye. Toldy László előterjesztése (1896) +
Gárdonyi Albert javaslata (1929). Nyomtatvány + gépirat. II.28.
Budapest múltjára vonatkozó anyaggyűjtés:
Buda és Pest küzdelme a királyi haszonvételekért. (1701–1707).
Autogr. sztan kézirat.
A budai vár történelmi topográfiája. 17–19. sz.
Térképek (a budai vár északi területe).
Budai Hadilevéltár. G. I. k Anno 1755.
A Wien-i Kriegsarchiv. B IX–b. 113. Sparr Atlasz budai darabja.
Anno 1751. – A bécsi Nationalbibliothek-ből 8 db fénykép (1699–
1755) + kéziratos anyaggyűjtés. III.29.
Óbuda történetével foglalkozó oklevelek regesztái (1254–1822). Au-
togr. sztan cédulákon. III.34.
A karlsruhei Großherzogliches Hausarchiv und Landesbibliothek-
ban található régi budai és pesti térképek jegyzéke. 1932. 19
gépelt cédula, Glaser Lajos (?) gyűjtése (Vö.: Levelezés IV.11.)
7. III.35.
Szlávy Pál iratainak másolatai. 1767. (Statutumai Pest város számára).
Autogr. sztan kézirat. III.45.

2. Történeti segédtudományok

- Firenzei oklevélmásolatok és levéltári jegyzetek a „Budapest törté-
netének okleveles emlékei” c. kiadványhoz: a firenzei Archivio di
Stato „Lettere esterne della Signoria di Firenze” c. gyűjtemény
14–15. századi magyar vonatkozású anyaga. III.31.
11–12. századi oklevelek írástudajdonságai. Autogr., sztan cédulá-
kon. III.47.
A krakkói formuláskönyv oklevélmásolatai. Autogr., 132 l. III.48.
A történeti segédtudományok bibliográfiája. Autogr. kézirat, cédulá-
kon, sztan. III.49.

Szapolyai János király elveszett aranypecsétes oklevelére vonatkozó iratok. 1919/1921.

III.53.

3. Könyv- és nyomdászattörténet

A tankönyvkiadási szabadalom múltja.

VI. doboz.
szám nélkül.

Kötelezpéldány beszolgáltatás a XVIII. században. 12 lap. (Német fordítása csatolva.)

VI. doboz.

Hazai könyvtermelésünk a nemzeti kultúra szolgálatában (1770–1816). Korrektúra csatolva, „nem jelent meg” rájegyzéssel. (1945)

VI. doboz.

Tervezet: könyvkultúránk a XVIII. században (7 tanulmány felsorolva, melyek részben megjelentek, részben megírandók), 1946. júl. 27-i dátummal.

VI. doboz.

Az egyetemi nyomda története 1777–1927. (Közben: Gárdonyi A. és Kremmer Dezső: a Fővárosi könyvtár története c. műből részletek).

I.12.

Vármegyei és városi levéltáraink a XVIII. században 9 gépelt lap + A könyv története (szöveg, anyaggyűjtés, illusztrációjegyzék).

II.17.

4. Egyéb művek

De cognatione spirituali qua impedimento matrimoniali. Hittudományi doktori értekezés. Autogr., 49 lap, 1898.

I.1.

Politikai és közgazdasági irodalom a XVII–XIX. században. Befejezetlen tanulmány, autogr., sztlan lapokon

II.18.

Az utolsó kurucok (az 1753. évi parasztfelkelés). Autogr. 3 lap, 1946.

II.19.

Palmerston élete és működése. A „Világtörténeli Életrajzok” c. sorozat számára készült munka. Kiadatlan. 68 számozott lap, autogr.

II.22.

A városi polgárság a rendi alkotmányban (1240–1491). Autogr., sztlan lapok. + I. Károly király rendelete a bírói végrehajtásról. Kiadatlan tanulmány.

III.33.

IV. Anyaggyűjtések.

Városi kiváltságokkal kapcsolatos anyaggyűjtés. 1201–1238. Autogr., sztlan lapokon.

III.30.

Hazai városaink a török hódoltság után. Anyaggyűjtés 1647–1801-ig. Sztlan lapokon.

III.32.

Katholikus nyomdák. 1584–1603.

III.37.

Engel János Keresztély tudománytörténeti jelentősége. Autogr. jegyzetek sztan lapokon.	III.38.
Régi budai és pesti nyomtatványok. 1725–1792. Autogr. sztan cédulákon.	III.39.
Régi könyvkereskedői katalógusok. XVIII–XIX. sz. Gépiratos cédulák, sztan.	III.40.
A temetkezés története. Anyaggyűjtés + 1 vázlatrajz.	III.43.
Albrecht Hildegarde alapítványra vonatkozó feljegyzések. Autogr., sztan cédulákon.	III.44.
Magyarország a középkor világkereskedelmében.	III.46.
Martinovicsra vonatkozó anyag. Fényképek, jegyzőkönyvek.	V.52.
Péchy György kamarássága ügyében összegyűjtött anyagok. a) Családfa, b) Fest Lajos levelei 1908-ból, 14 db, c) Fest Lajos mellékletei Péchy György ügyében. 9 db.	V.58.

V. Előadások.

Teológiai előadások:

Historia sacra antiqui testamenti. Jászón, az 1896/97. évi tanév első és második felében tartott előadások.	I.2.
Expositio exegeti in evangelii Lucae. Jászón tartott előadások 1897/98-ban.	I.3.
Exegesis psalorum Messianorum. Jászón, 1897/98-ban tartott előadások.	I.4.
Historia sacra Novi Testamenti. Jászón, az 1897/98. tanévben tartott előadások.	I.5.

Egyetemi, szabadegyetemi és egyéb előadások:

Kultúránk építőmesterei a nemzeti újjáéledés korában. A Pedagógiai Szemináriumban 1919/1920-ban tartott előadások.	II.16.
A magyar földbirtokrendszer történeti fejlődése. A Magyar Társadalomtudományi Egyesületben tartott előadások.	II.20.
A jelenkor története 1793–1914. Nemzeti államalakulások Kelet-Európában. 1921-ben tartott Szabadegyetemi előadások.	II.21.
Gazdaságtörténelem. Szabadegyetemi előadások. (Csatolva egy németnyelvű nyomtatvány, kézirat török rájegyzéssel 1768-ból.)	II.23a
Közgazdasági jegyzetek tanítók számára. G. A. előadásai alapján. 1928.	II.23b
A magyar jobbágyság története. Szabad líceumi előadások anyaggyűjtése. 1907. (Csatolva vonatkozó nyomtatvány.)	III.41.

- A kiegészítés korának története. Anyaggyűjtés a Szabadegyetemen tartott előadásokhoz. 1922. III.42.
- A középkori okleveles írásmód (ars dictandi) forrásai. – A hazai könyv- és oklevélírás kezdetei + irodalom + képanyag + irodalomjegyzék. Egyetemi előadások. II.24.

VI. Újságcikkek, kivágotok és egyéb nyomtatványok.

- Általa írt, illetve rá vonatkozó újságcikkek, hírlapi közlések gyűjteménye. 35 db V.(51?)
- Általa írt, illetve rá vonatkozó újságcikkek, hírlapi közlések gyűjteménye (melyek nagy része a bibliográfia c. részben megtalálható). 41 db V.55.
- Iskolánkívüli népművelési előadások hirdetésményei és vegyes aprónyomtatványok. 2 köteg: 56 db 1905–1911-ből; 58 db 1916–17, 1928-ből.
- a) V.sz.n.
b) V.59.

b) Kéziratok a fővárosi Szabó Ervin könyvtár Budapest-gyűjteményében.

- Budapesti vonatkozású vatikáni oklevelek másolatai. 1–2. G. A. gyűjtése 1934-ben. Az eredeti szövegek helyének megjelölésével. Az első oklevél kelte 1296, az utolsóé 1766. Lat., magy.: G. A. és mások által egybemásolt oklevelek facsimilékkal, nyomtatványokkal és fényképekkel. 261+262+616 folió lap, 14 tábla. (Nagyrészt kiadatlan anyag.) Jelzete: Bq 0910/81.
- Budapest középkori levéltárának újjászervezése. (Javaslat). Budapest 1909. Gépirat, 8 l. Jelzete: Bq 0910/193.
- Forrásanyag a „Gróf Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében” c. munkához. Budapest, 1931 után. Kézirat, 103 lap, 2 t. Jelzete: B 934.
- Budapest kegyúri jogai 1866–1921. 177 l. kézirat (forrásanyag). Jelzete: Bq 0910/78.

3. NYOMTATÁSBAN MEGJELENT MŰVEK BIBLIOGRÁFIÁJA. (ÉVREND BEN)

1900

Reizner János: „Szege d története” c. művének ismertetése.
Turul 1900. 93–94.

Ortway Tivadar: „Pozsony város története” c. művének ismertetése.
Turul 1900. 152.

Schiller Bódog: „Az örökös főrendiség Magyarországon” c. művének ismertetése.
Turul 1900. 196–199.

1901

Adalék a brassói könyvtár XVI. századi történetéhez.
Magyar Könyvszemle 1901. 419–420.

Egy vidéki író és könyvnyomtató a múlt század elejéről.
Magyar Könyvszemle 1901. 421–422.

A „Festschrift zum fünfhunderjähri gen Geburtstage von Johann Gutenberg” c. mű ismertetése.
Magyar könyvszemle 1901. 84–92.

I. Lajos király oklevélerősítő záradéka.
Turul 1901. 27–37.

Válasz Schiller Bódog: „Az örökös főrendiség Magyarországon” c. munka bírálatára frott észrevételekre.
Turul 1901. 93–95.

Máramarosi diplomák a XIV–XV. századból. Kiadta Apsai Mihály János. A munka ismertetése.
Turul 1901. 96.

Nagy Géza és Nemes Mihály: „Magyar viseletek története” c. munka ismertetése.
Turul 1901. 146–148.

Emilian von Zernicki-Szeliga: „Der polnische Adel” c. művének ismertetése.
Turul 1901. 206–207.

1902

Adat az énekmondók történetéhez.
Ethnográfia 1902. 285–286.

Adat az áldomásivás történetéhez.
Ethnográfia 1902. 286.

Újabb adat az énekmondók történetéhez.
Ethnográfia 1902. 333–334.

Gr. Széchényi Ferenc a magyar népenekekről.
Ethnográfia 1902. 468–469.

Gr. Széchényi Ferenc és Kónyi János.
Magyar Könyvszemle 1902. 319–346.

Gr. Széchényi Ferenc és az újságenczúra.
Magyar Könyvszemle 1902. 532–534.

I. Károly király gyűrűspecstje.
Turul 1902. 54–60., 112–120., 183–189.

Illésy János: „A mikófalvi Bekény-család leszármazása és története” c. művének ismertetése.
Turul 1902. 151.

Irinyi István: „Az irinyi Irinyi család levéltára” c. mű ismertetése.
Turul 1902. 151–152.

A Numizmatikai Közlöny I. évfolyamának ismertetése.
Turul 1902. 152.

Petri Mór „Szilágy vármegye monográfiája” c. művének ismertetése.
Turul 1902. 203–204.

Pálmay József: „Háromszék vármegye nemes családai” c. művének ismertetése.
Turul 1902. 145–149.

Zimmermann F.–Werner C.–Müller G.: „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen zu Siebenbürgen” c. munka ismertetése.
Turul 1902. 208.

Horváth Sándor: „A lipői és turóci registrum” c. művének ismertetése.

Turul 1902. 224.

Magyar Minerva. Magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. II. évf. 1902.

1903

Jobbágy multságaink történetéhez.
Ethnográfia 1903. 358.

A XVII. századi falusi életről.
Ethnográfia 1903. 448–449.

Valami a lidérchitről.
Ethnográfia 1903. 449–450.

Ismeretlen római Korvin kódex.
Magyar Könyvszemle 1903. 317.

A pannonhalmi könyvtárról.
Magyar Könyvszemle 1903. 317.

A vatikáni könyvtár égése.
Magyar Könyvszemle 1903. 436–438.

Régi magyar nyomtatvány I. Lipót korából.
Magyar Könyvszemle 1903. 438.

Thurzó János boroszlói püspök könyve a vatikáni könyvtárban.
Magyar Könyvszemle 1903. 440.

Kleemeier „Handbuch der Bibliographie” c. művének ismertetése.
Magyar Könyvszemle 1903. 82–84.

Kazay Sámuel éremgyűjteménye.
Numizmatikai Közlöny 1903. 5–7.

Széchenyi Ferenc gróf éremgyűjteményének katalógusáról.
Numizmatikai Közlöny 1903. 87–90.

Ifj. Kubinyi Ferenc nekrológia.
Turul 1903. 142.

Pauler Gyula nekrológja.
Turul 1903. 142.

Petri Mór: „Szilágy vármegye monográfiája” c. munkájának ismertetése.
Turul 1903. 143–144.

Nagybölöni Bölöny László: „A nagybölöni Bölöny család története” c. munka ismertetése.
Turul 1903. 143.

Benkő Imre: „Az inárcsi Farkas család története” c. munka ismertetése
Turul 1903. 190.

Emilian von Zernicki–Szelja: „Die polnischen Stadtwappen” c. művének ismertetése.
Turul 1903. 192.

1904

„A Társadalomtudományi Társaság Pulszky Ágost könyvtárának katalógusa” c. mű ismertetése (a katalógus Szabó Ervin műve).
Magyar Könyvszemle 1904. 351–352.

A nagybányai pénzverő intézet 1619. évi viszonyairól.
Numizmatikai Közlöny 1904. 8–11.

Széchenyi Ferenc gróf éremgyűjteményének megalapítása (1791–1807).
Numizmatikai Közlöny 1904. 39. skk.

Magyar Minerva. Magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. 1904.

1905

Árva vármegye oláhjai.
Ethnográfia. 1905. 311–312.

Milhoffer: „Magyarország közigazdasága” c. művének ismertetése.
Huszadik Század 1905. 258–266.

Budai török könyvek Mainzban.
Magyar Könyvszemle 1905. 88–89.

Hinrich' s Halbjahrs Katalog c. mű ismertetése.
Magyar Könyvszemle 1905. 273–275.

Fejedelmi címergyűjtő. (V. Ferdinánd).
Turul 1905. 87–88.

1906

A munkanélküliség problémája.
Műszaki Lap. 5–6. sz.

Abafáji Gyulai Pál.
Századok 1906. 894–910.

Portugál uralkodók magyar ősei.
Turul 1906. 135–139.

1907

Budapest népkönyvtárai I.
A Fővárosi Könyvtár értesítője. 1907. 17–22.

Schmall Lajos: „Budapest utcái és terei.” – Spiegler Gyula: „Adalékok Budapest történetéhez.” – Tóth Rezső: „Budapesti séták.” c. munkák ismertetése.
Fővárosi Közlemények a Statisztika és Közigazgatás köréből. 1907. 49–51.

Wekerle László: „Nagy ezerév Árpád fejedelem sírja felett” és „Budapest székesfővárosi múzeum katalógusa” c. munkák ismertetése.
Fővárosi Közlemények a Statisztika és Közigazgatás köréből. 1907. 101–103.

Budapest régiségei IX. évf. c. munka ismertetése.
Fővárosi Közlemények a Statisztika és Közigazgatás köréből. 1907. 143–144.

A munkásotthonok.
Műszaki Lap. 1907. 18. sz.

Munkanélküliség és munkaközvetítés.
Műszaki Lap. 9. sz.

1908

Gábor Gyula: „A megyei intézmény Nagy Lajos alatt” c. munka ismertetése.
Budapesti Szemle. 1908. 310–313.

Az ethnográfia a monsi kongresszuson.
Ethnográfia 1908. 24–33.

Colquhaun Archibald and Ethel: „The whirlpool of Europe” c. munka ismertetése.
Ethnográfia 1908. 368–369.

A városi könyvtárak feladatai II.
A Fővárosi Könyvtár értesítője. 1908. 39–42.

Felsőmagyarország kereskedelmi útjai a középkorban.
Közgazdasági Szemle 1908. 90–96. és 192–205.

Nemzetiségi kérdés és morális demokrácia. Otto Bauer könyvének ismertetése I.
Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1908. 454–459.

Szakszervezet, munkaközvetítés és törvényhozás. Kelemen Nándor könyvének ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1908. 894–899.

Amerikai magyarázó katalógus magyar könyvekről.
Népmívelés 1908. 571–573.

Meyer, Ottó: „Die Maßnahmen gegenüber der Arbeitslosigkeit in Halle a.S.” és „Beiträge zur Statistik der Stadt Halle a.S.: die Arbeitsvermittlung” c. munkák ismertetése.
Városi Szemle 1908. 235–237.

A városok közgazdasági jelentősége.
Városi Szemle 1908. 241–249.

Dörner, Max: „Communale Submissionspolitik” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1908. 483–484.

Törökkanizsai Schulpe György: „Munkásügyi reformok” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1908. 651.

„Verhandlungen des II. Deutschen Städtetages” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1908. 752–753.

Reed, D. George and Schutt, E. Erwin: „Townclercks' manual” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1908. 755.

Kuzsinszky Bálint „Aquincumi ásatások” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1908. 840.

„Danzig und seine Bauten. 1908.” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1908. 841–842.

Mayreder, Karl: „Baugesetz und Baukunst” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1908. 842.

„London tramways guide” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1908. 842–843.

1909

A péchújfalusi Péchy család levéltári lajstroma. A család megbízásából szerkesztette
Gárdonyi Albert. 1909. 453.

Gonnar, René: „La Hongrie au XXe siècle” c. munka ismertetése.
Közgazdasági Szemle 1909. 61–63.

Barre, André: „Bosznia Herzégovina” c. művének ismertetése.
Közgazdasági Szemle 1909. 63–65.

Nagybritannia mezőgazdasági viszonyai.
Közgazdasági Szemle 1909. 480–486, 544–548, 636–638, 678–692, 759–769.

Falusi szakoktatás. „Bericht über die Verhandlungen des III. deutschen Volksschul-
tages” c. munka ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1909. 270–273.

Gyakorlati gyermekvédelem és szocialista elmélet. Engel Zsigmond könyvének ismer-
tetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1909. 270–273.

A mezőgazdasági üzemek problémája. Károly Rezső és Ereky Károly könyveinek ismer-
tetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1909. 712–716.

A török államcsíny története. Farkas Pál könyvének ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1909. 778–780.

A humanisztikus oktatás kérdése. Windelband, Wilhelm könyvének ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1909. 54–57.

Nagybritannia mezőgazdasági népességének társadalmi viszonyai.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1909. 644–664.

Magyarország és Ausztria viszonya. Bunzel könyvének ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1909. 863–871.

Az elektromosság monopóliuma Németországban.
Műszaki Lap 1909. 5. sz.

Sugár Ottó: „Die Industrialisierung Ungarns” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1909. 101.

Petrik Albert: „A régi Budapest építőművészete” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1909. 277–278.

Borries Emil: „Geschichte der Stadt Strassburg” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1909. 278.

Littke Aurél: „Budapest a török uralom korában” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1909. 344–345.

Dömötör István: „Régi házak” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1909. 352.

Ferenczi Imre: „A magyarországi háziipar és a budapesti otthonmunka” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1909. 362–363.

Schulpe György: „Városi szociálpolitika” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1909. 455–456.

Mater, André: „Le socialisme conservateur ou municipal” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1909. 549.

Buschkiel, Alfred: „Das Kassen- und Zahlungswesen... in Sachsen” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1909. 652.

Baschwitz, Kurt: „Organisation der städtischen Haus- und Grundbesitzer in Deutschland” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1909. 665–667.

Amerikai városok kongresszusa.
Városi Szemle 1909. 736.

Olasz városok kongresszusa.
Városi Szemle 1909. 737.

Olasz városi statisztikusok szövetségének kongresszusa.
Városi Szemle 1909. 737.

Könyvtár és városigazgatás.
Városi Szemle 1909. 728–735.

Jones, Sydney: „The town-councillor's handbook” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1909. évf. 738.

„Stockholm. Quelques données statistiques” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1909. 743.

Gidófalvi István: „A községi takarékpénztárak” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1909. 806.

Szegények nyilvántartása Linden városában. Ismertetés.
Városi Szemle. 1909. 894.

Hanvai Sándor: „A székesfőváros szegényügye” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1909. 894–895.

1910

Szocializmus és szakszervezeti mozgalom Magyarországon. Louis Jaray könyvének ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1910. 179–189.

A szepesi némettség pusztulása. Forberger Béla könyvének ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1910. 426–427.

A munkásmozgalom nemzetközi világításban (Le socialisme á l'étranger). Ismertetés több szerző műve alapján.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1910. 544–554.

A régi Pest problémái.
Pesti Napló 1910. 106. sz.

Léghajózás Budapesten száz évvel ezelőtt.
Természettudományi Közöny 1910. 505–506.

Budapest legrégebbi kiváltságlevele.
Turul 1910. 2–3. füzet, 1–20.

„Wiener Kommunal Kalender” c. munka ismertetése.
Városi Szemle 1910. 151.

Goldschmidt, Paul: „Berlin in Geschichte der Gegenwart” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1910. 151–155.

Haich Károly: „A helyiérdekű vasutak” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1910. 414.

Helbing, Ernst: „Das Octroi der Stadt Freiburg” c. művének ismertetése.
Városi Szemle 1910. 909.

Városi kultúrpolitika
Városok Lapja 1910. 13. sz.

1911

London községi könyvtárai.
Corvina 1911. 1–4. sz.

A német iparfelügyelők.
Ipari Jogvédelem 1911. 12.sz.

Hollandia és Belgium mezőgazdasága. Forst, J. könyvének ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1911. 70–73.

A nyilvános könyvtárügy Európában.
Népművelés 1911. Franciaország 102–104., Olaszország 112–114.

Loewe, Victor: „Bücherkunde der deutschen Geschichte” c. munkájának ismertetése.
Századok 1911. 381–383.

Iványi Béla: „Bártfa város levéltára” c. művének ismertetése.
Turul 1911. 82–83.

Buda legrégebb pecsétje.
Turul 1911. 115–123.

A budai Népszínház.
Új Idők 1911. 542.

Buchmann, Eduard: „Die Entwicklung der grossen Berliner Strassenbahn” c. művének

ismertetése.

Városi Szemle 1911. 92–93.

Riess, Alfons: „Kommunale Wirtschaftspflege” c. művének ismertetése.

Városi Szemle 1911. 385–386.

Halcombe, A. V.: „Public ownership of thelephon” c. művének ismertetése.

Városi Szemle 1911. 386.

Wöhler, Max: „Gasthäuser und Hotels” c. művének ismertetése.

Városi Szemle 1911. 386–387.

Harmignie, Pierre: „L'état et ses agents” c. művének ismertetése.

Városi Szemle 1911. 546–547.

A német városok központja.

Városok Lapja 1911. 23. sz.

1912

Vörösmarty polgármesterjelöltsége.

Irodalomtörténet. 1912. 313.

1913

A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. A negyvenedik évforduló alkalmából kiadja Budapest Székesfőváros közönsége.

Összeállította Gárdonyi Albert. 1913. XXIV, 616 lap.

Die Haupt- und Residenzstadt Budapest. 1913.

Vorträge des VII. internationalen Wirtschaftskurses. 1913. 1–13.

A Balkánszövetség és Magyarország. A Balkánkérdés történeti megvilágításban. Budapest 1913. 9–16.

Vas Gereben a magyar nyelvért.

Irodalomtörténet 1913. 163.

Könyvtárügyünk és a törvényhozás negyven év előtt I.

Könyvtári Szemle 1913. 3–4.

Magyar folyóirat és hírlapirodalom bibliográfiája. I.
Könyvtári Szemle 1913. 33–34.

Magyar ipartörténelem. Szádeczky Lajos munkájának ismertetése.
Magyar Figyelő 1913. 401–405.

Nemzet és állam viszonya. Krisztics Sándor könyvének ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1913. 797–800.

B. Szabó László: „A gróf Széchenyi család története” II. k. c. művének ismertetése.
Századok 1913. 692–695.

Fueter, Eduard: „Geschichte der neuen Historiographie” c. művének ismertetése.
Történeti Szemle 1913. 605–613.

Schiller, Christian Wilhelm: „Chronik des ungarischen Adelsgeschlechts Schiller” c. művének ismertetése.
Turul 1913. 38–39.

Budapest címerei.
Turul 1913. 88–90.

Szerémi és Ernyei József: „A Majthényiak és a Felvidék” c. munka ismertetése.
Turul 1913. 94–95.

Budapest egyesítésének története. A negyvenéves Budapest.
Városi Szemle 1913. 842–856.

1914

Az első budai nyomda terve az 1686. évi visszafoglalás után.
Könyvtári Szemle 1914. 145–146.

A királyi titkos kancellária eredete és kialakulása Magyarországon.
Századok 1914. 89–106, 174–196.

Básta György levelezése és iratai c. munka ismertetése. Közli Veress Endre.
Századok 1914. 321–327.

Gelléri Mór: „Hetven év a magyar ipar történetéből” c. művének ismertetése.
Századok 1914. 335–336.

Kurucz József: „A győri ipartestület és a régi győri ipartársulatok” c. művének ismerte-

tése.
Századok 1914. 635.

A Kossuth-fiúk fogsága.
Világ 1914. V. 28.

1915

Könyvcenzúra és ritka könyvek.
Könyvtári Szemle 1915. 49–57., 1916. 49–57.

Javaslat a szövőipar meghonosítására a XVIII. századi Budán.
Századok 1915. 288–303.

A magyar királyné udvari kancelláriája az Anjouk alatt.
Turul 1915. 64–84.

1916

Buda városa az 1867-i koronázáson.
Fővárosi Hírlap 1916. XI. 19.

Buda kétszáz évvel ezelőtt.
Független Budapest 1916. 17. sz. 4.

Thallóczy Lajos. Nekrológ.
Magyar Figyelő 1916. 458–461.

Buda város közigazgatási és közgazdasági viszonyai a XVII. század végén.
Századok 1916. 477–502. és 585–619.

Sipos Kamilló: „Az 1840-es évek közgazdasági eszmeköre” c. művének ismertetése.
Századok 1916. 406–407.

Kohut, Adolph: „Bismarcks Beziehungen zu Ungarn” c. művének ismertetése.
Századok 1916. 665–666.

Scipione Maffei a tudományos paleográfia megalapítója.
Történeti Szemle 1916. 1–38.

1917

A középkori latin írás rövidítési rendszere.
Fejérpataky-émlékkönyv 1917. 138–158.

A magyar könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században. Különös tekintettel Budára és Pestre.
Könyvtári füzetek 2. 1917. 61/3/ 1., 2. mell.

Pethő Sándor: „A szabadságharc eszméi” c. könyvének ismertetése.
Huszadik Század 1917. 87–90.

Ludo M. Hartmann: „Hundert Jahre italienischer Geschichte” c. könyvének ismertetése.
Huszadik Század. 1917. 340–342.

Németek, magyarok, szlávok. Seton Watson könyvének ismertetése.
Magyar Társadalomtudományi Szemle 1917. 65–67.

A hírlapírás kezdetei Budán és Pesten (1731–1795 között).
Könyvtári Szemle 1917. 55–65.

Toynbee, Arnold: „The nationality and the war” c. művének ismertetése.
Századok 1917. 77–79.

Mayr, Michael: „Der italienische Irredentismus” c. művének ismertetése.
Századok 1917. 182–183.

Rignano, Eugenio: „Les facteurs de la guerre” c. művének ismertetése.
Századok 1917. 183–185.

Pávai Mátyás Sándor: „A 85. gyalogezred története” c. művének ismertetése.
Századok 1917. 292–293.

Kacziány G.: „A magyar mémoire irodalom” c. művének ismertetése.
Századok 1917. 370–371.

Thallóczy Lajos: „Illyrisch-albanische Forschungen” c. művének ismertetése.
Századok 1917. 497–499.

Wendt, Heinrich: „Schlesien und der Orient” c. művének ismertetése.
Századok 1917. 499–522.

1918

Bezerédj István (1796–1856). I. kötet 1918. (Bodnár Istvánnal társszerzőként). 391., 4. t.

Fedák Mihály ezredes, a katonai Mária Terézia rend vitéze.
Hadtörténelmi Közlemények 1918. 50–58.

Georg von Below: „Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen” c. könyvének ismertetése.
Huszdik Század. 1918. 111–114.

Guglia, Eugen: „Maria Theresia” c. művének ismertetése.
Századok 1918. 294–296.

Pest város újjáépítése a XIX. század elején.
Pestbudai művészeti almanach. 1919-re. 1918. 74–88.

1919

A magyar jakobinusok emlékezete. A vértanúk hamvainak feltalálása alkalmából kiadta Budapest főváros közönsége. 1919. Benne: Gárdonyi Albert: A magyar jakobinusok története. 1–56. – Bartucz Lajos: A magyar jakobinusok exhumálása. 57–173.

A salgótarjáni széntelegek felfedezése 150 év előtt.
Természettudományi Közlöny 1919. 32–34.

Illés József: „A magyar címer és királyi cím története 1804-től kezdve” c. művének ismertetése.
Történeti Szemle 1919. 133–136.

1920

Bezerédj István (1796–1856). II. kötet. 1920. (Bodnár Istvánnal társszerzőként). 435.

1921

A pesti ligetek megalapítása.
Független Budapest 1921. IV. 29.

Külpolitikai orientációnk lehetőségei.
Magyar Helikon 1921. 73–78.

Felek Gyéza: „Északamerika benépesítése és a nyugateurópai agrárkérdés a XVII–XVIII. században” c. művének ismertetése.
Századok 1921. 108–114.

Szviezsényi Zoltán: „Hogyan veszett el a felvidék” c. művének ismertetése.
Századok 1921. 256–260.

1922

Isoz Kálmán: „Latin zenei paleográfia és a Pray kódex zenei hangjelzése” c. művének ismertetése.
Századok 1922. 422–423.

Ballagi Aladár: „XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon” c. művének ismertetése.
Századok 1922. 588–589.

1923

A fővárosi kölcsönügyekre vonatkozó okmányok gyűjteménye. I.
Külföldi kölcsönök. 1923. 331.

Domanovszky Sándor: „A szepesi városok árumezállító joga” c. művének ismertetése.
Századok 1923. 162–164.

Kremmer Dezső: „Pest-Budát ábrázoló német metszetek” c. művének ismertetése.
Századok 1923. 164–165.

A budapesti utcanevek élete. Hogyan lett a Kékkakas utcából Kazár utca.
Az Újság 1923. aug. 22.

Szilágyi Sándor hazaáruási pere.
Világ 1923. márc. 25.

Pest városa és a Nemzeti Színház.
Világ 1923. márc. 25.

Egy pesti városatya önigazolása az abszolútizmus alatt.
Világ 1923. ápr. 1.

Az abszolútizmus pesti díszpolgárai.
Világ 1923. ápr. 8.

1924

Budapest története.

Lechner J.: Budapest műemlékei 1924. 1–8.

Pest város iskolaügye a Ratio Educationis korában.
Pedagógiai Szeminárium 1924. 3. sz. 1–21.

Szentpétery Imre: „Chronologia” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1924. 589–590.

Szentpétery Imre: „Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1924. 521–525.

A pesti állandó színház megalapítása.
Új Nemzedék 1924. dec. 25.

1925

Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből (1873–1923). 1925. 163.

Könyvértékelési előítéletek.
Magyar Bibliofil Szemle 1925. 51–54.

Ballagi Aladár: „Budapest a világirodalomban” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1925. 499–501.

Áldásy Antal: „Címertan” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1925. 33–35.

Nemeslevelek a főváros levéltárában.
Turul 1925. 15–22.

Hajnal István: „Írásbeliség az írásbeliség felújulásának korából” c. művének ismertetése.
Turul 1925. 34–35.

A pesti Hetztheater.
Új Nemzedék 1925. ápr. 12.

1926

A történelmi segédtudományok története. 1926. 36. (A magyar történettudomány kézikönyvei).

Pest város újraterelítése a török hódoltság után.
Föld és Ember 1926. 87–111.

Die Hauptstadt Budapest.
Städtereinigung 1926. 201–205.

A magyar történettudomány kezdetei.
Protestáns Szemle 1926. 361–372.

Régi pesti könyvkereskedők.
Magyar Könyvszemle 1926. 37–53, 290–308. (Ld. még: 1927–1930).

Hóman Bálint: „Forráskritika és forráskutatás története” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1926. 296–298.

Románné J. Klára: „Írás és egyéniség” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1926. 640–641.

Reissig Ede: „A Szt. János lovagrend Magyarországon” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1926. 102–103.

Domanovszky Sándor: „József nádor iratai” c. művének ismertetése.
Történelmi Szemle 1926. 211–212.

A „Külügyi könyvtár” 2., 4. és 5. füzetének ismertetése.
Történelmi Szemle 1926. 213–214.

A szabad királyi városok az 1848 előtti törvényhozásban.
Városi Szemle 1926. 103–125.

1927

A királyi magyar egyetemi nyomda története (1577–1927). Iványi Bélával társszerzőként.
1927. 202.

Régi pesti könyvkereskedők.
Magyar Könyvszemle 1927. 103–115, 275–283.

A budapesti utcaátkeresztelések.
Független Budapest 1927. 12. sz. 2.

Az első magyar színház Pesten (a Rondella története).
Független Budapest 1927. 15–16.sz 2.

Kisfaludy Sándor és az insurrectio.
Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. 91–95.

Rádai Pál jogvitái a pestvárosi tanáccsal.
Protestáns Szemle 1927. 218–219.

Házi Jenő: „Sopron sz. kir. város története” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1927. 523–524.

Kritika az utcanevek folytonos változásáról.
Az Újság 1927. márc. 25.

1928

A Normafának semmi köze Mátyás királyhoz.
Budapesti Hírlap 1928. márc. 7.

A dunaparti Szent János kápolna és szobor története.
Független Budapest 1928. 14–15. sz. 2.

A királyi udvar Budára költöztetési terve 1741-ben.
História 1928. 3. sz. 8–9.

Pestváros első gyógyfürdője.
História 1928. 4. sz. 5–6.

Takáts Sándor: „A török hódoltság korából” c. művének ismertetése.
Könyvbarátok Lapja 1928. 150–151.

Régi pesti könyvkereskedők.
Magyar Könyvszemle 1928. 41–66. (3. folytatás).

A firenzei állami levéltár.
Levéltári közlemények 1928. 129–135.

Reformtörekvések az iratkezelések terén.
Levéltári Közlemények 1928. 259–263.

Hild József építőmester műszaki rajzolója.
Pestbudai Emléklapok 1928. 94–96.

Beköszöntő.
Pestbudai Emléklapok 1928. 3–4.

Budai középítkezések a XVII. század végén.
Pestbudai Emléklapok 1928. 7–8. sz. 1–4.

A dunaparti Szent János kápolna szobra.
Pestbudai Emléklapok 1928. 32–35.

Az első pesti újságíró.
Pestbudai Emléklapok 1928. 35–37.

Az építőművészet kezdetei Pesten.
Pestbudai Emléklapok 1928. 38–42.

A Ferenciek terén állott közkút.
Pestbudai Emléklapok. 1928. 4. sz. 5–6.

Gombos Albin: „A honfoglaló magyarok itáliai kalandzásai” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1928. 517–518.

Miskolczi Gyula: „A horváth kérdés története és irományai.”
Protestáns Szemle 1928. 651–653.

Mátyás király olasz orgonamestere.
Zenei Szemle 1928. 60–61.

1929

A székesfőváros történeti levéltára a Várszínházban.
Független Budapest 1929. 3. sz. 7.

Az Erzsébet tér keletkezése.
Független Budapest 1929. 18. sz. 2.; 21. sz. 6.

Budapest székesfőváros. in:
Lukács György: Magyarok a kultúráért. 1929. 66–75.

Régi pesti könyvkereskedők.
Magyar Könyvszemle 1929. 25–32., 147–167.

A Báthoryak és a zeneművészet.
Muzsika 1929. 33–36.

A pesti városfal.
Pestbudai Emléklapok 1929. 4–5. sz. 1–8.

A Szent Jobb tiszteletének kezdetei.
Pestbudai Emléklapok 1929. 6. sz. 188–189.

A budai országházi terem múltja.
Pestbudai Emléklapok. 1929. 7–8. sz. 1–3.

A budai színészet kezdetei.
Pestbudai Emléklapok. 1929. 7–8. sz. 5–6.

A királyi udvar Budára költöztetési terve 1771-ben.
Pestbudai Emléklapok 1929. 3. sz. 8–9.

Az Erzsébet tér keletkezése.
Pestbudai Emléklapok 1929. 128–133.

A budavári domonkos templom pusztulása.
Pestbudai Emléklapok 1929. 1–2. sz. 139–140.

Hóman Bálint és Szekfü Gyula „Magyar történet” c. műve I. és IV. kötetének ismertetése.
Történeti Szemle 1929. 225–230.

Interjú Gárdonyi Alberttel a Rókus kórház építése történetéről.
Újság 1929. szept. 29.

Az új fővárosi lobogóról.
Újság 1929. nov. 24.

A Lipótváros.
Újság 1929. dec. 25. (karácsonyi melléklet).

Pest városa és a Nemzeti Színház.
Városi Szemle 1929. 49–59.

A Rókus kórház és a régi pesti kórházak.
Városi Szemle 1929. 980–997.

1930

Régi pesti könyvkereskedők. 1930., 110
(Az Országos Széchényi könyvtár kiadványai II.) + német kivonat 111–115.

Die Ansiedler der Stadt Ofen nach der Türkenherrschaft.
Deutsch–ungarische Heimatsblätter. 1930. 32–39., 129–137.

Az első fővárosi törvény keletkezéséhez.
Független Budapest 1930. jan. 8.

Pest város jogi szakiskolája. 1756–1771.
Pestbudai Emléklapok 7–9. sz. 1930. 101–117.

Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században.
Pestbudai Emléklapok. 1930. 3–52.

Eszterházy Miklós nádor iratai I. Kormányzattörténeti iratok. c. munka ismertetése.
Történeti Szemle 1930. 172–176.

Otto Brunner: „Die Finanzen der Stadt Wien” c. művének ismertetése.
Történeti Szemle 1930. 172–176.

Die ersten Ansiedler der Stadt Ofen nach der Türkenherrschaft.
Deutsch–ungarische Heimatsblätter 1930. 32–39, 129–137.

1931

Kelényi B. Ottó: „A Fővárosi könyvtár története 1903-ig (Gárdonyi Albert gyűjtése alapján).
A Fővárosi Könyvtár évkönyve 1931. 35–55.

Budai könyvkiadók a középkor végén.
Pestbudai Emléklapok 1931. 1–2. sz. 69–75.

Batthyányi József hercegprímás és a városliget.
Pestbudai Emléklapok. 1931. 7–8. sz. 78–80.

A budavári Fortuna épület.
Pestbudai Emléklapok 1931. 80–82.

Városépítészeti törekvések Pesten József nádor előtt.
Pestbudai Emléklapok. 1931. 153–160.

Miskolczi Gyula: „Adalékok a XVII. század magyar műveltségtörténetéhez” c. művének ismertetéséhez.

Protestáns Szemle 1931. 322–323.

Rácz Lajos: „Adalékok a XVII. század magyar műveltségtörténetéhez” c. mű ismertetése.

Protestáns Szemle 1931. 322–323.

Török Pál „I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai” és „A francia forradalom története” c. műveinek ismertetése.

Protestáns Szemle 1931. 489–491.

1932

Goethe im ungarischen Buchhandel.

Deutsch–ungarische Heimatsblätter. 1932. 159–164.

Régi pesti utcaelnevezések.

Pestbudai Emléklapok. 1932. 128–130.

Vidéki birtokosok Pesten a XVIII. században.

Pestbudai Emléklapok. 1932. 130–133.

Pestváros első protestáns telepesei.

Protestáns Szemle 1932. 190–195.

Joó Tibor: „A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete” c. művének ismertetése.

Protestáns Szemle 1932. 342–343.

A ferencvárosi pusztatemplom.

Tanulmányok Budapest múltjából. 1932. 50–60.

1933

Asztalos Miklós: „A székelyek őstörténete letelepedésükig” c. művének ismertetése.

Protestáns Szemle 1933. 50–51.

A bécsi magyar történeti intézet évkönyvei II. évfolyamának ismertetése.

Protestáns Szemle 1933. 91–93.

Tettamanti Béla: „A személyiség nevelésének magyar elmélete” c. művének ismertetése.

Protestáns Szemle 1933. 91–93.

Asztalos és Pethő: „A magyar nemzet története” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1933. 380–383.

A budai hegyvidék első nyaralótelepei.
Tanulmányok Budapest múltjából. 1933. 162–180.

1934

Buda középkori levéltáráról.
Levéltári Közlemények 1934. 159–168.

Pestváros iskolaügye a Ratio Educationis korában.
Pedagógiai Szeminárium 1934. 3. sz. 1–21.

Boráros János élete.
Pesti Városháza. 1934. 12. sz. 27–28.

Új életformák felé.
Protestáns Szemle 1934. 142–146.

A Krisztinaváros településtörténete.
Tanulmányok Budapest múltjából. 1934. 25–46.

1935

Budapest városrészeinek története.
Pedagógiai Szeminárium 1935. 205–210, 270–278, 330–336, 406–415, 467–476, 530–536,
590–597.

„Nevelésügyi tanulmányok” c. munka ismertetése.
Protestáns Szemle 1935. 254–256.

1936

Budapest történetének okleveles emlékei. (1148–1301).
Csányk Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. I. k. 1936.
XIX. 384 (2), 12 t.

Die Niederlassung der Buchdruckerfamilie Landerer in Ungarn.
Gutenberg Jahrbuch 1936. 171–176.

Zoltai: „Ismeretlen részletek Debrecen múltjából” c. művének ismertetése.
Protestáns Szemle 1936. 400–402.

Buda és Pest keresztény lakossága a hódoltság alatt.
Tanulmányok Budapest múltjából 1936. 13–33.

Buda középkori helyrajza.
Tanulmányok Budapest múltjából. 1936. 59–86.

A magyar Anjouk címeres emlékei.
Turul 1936. 12–18.

A budavári sziklapincék.
Városok Lapja 1936. 7. sz. 202–203.

Részletek Budapest fejlődéstörténetéből.
Pedagógiai Szeminárium 1936/1937. 257–263, 400–406, 513–519.

1937

Bourgin: „Les archives nationales de France” c. művének ismertetése.
Levéltári Közlemények 1937. 263–269.

Magyar író és könyvkiadó a XVIII. század végén.
Magyar Könyvszemle 1937. 339–341.

Részletek Budapest fejlődéstörténetéből.
Pedagógiai Szeminárium 1937/38. 134–140.

A magyar Monna Vanna.
Történetírás 1937. 370–375.

Hogyan lett Budapest világvárossá?
Pedagógiai Szeminárium 1937/38. 134–140.

Várostörténet utcanevekben.
Pedagógiai Szeminárium 1937/38. 519–522.

Szent István-emlékek Budapesten.
Pedagógiai Szeminárium 1937/38. 581–583.

„Ugocsa vármegye népesedéstörténete” c. munka ismertetése.
Protestáns Szemle 1937. 192–197.

Dobó Katica és az egri nők.
Protestáns Szemle 1937. 236–241.

Az óbudai Fejéregyház problémája.
Történetírás 1937. 3–23.

Károlyi Árpád: „Buda és Pest visszavívása 1686. évben” c. mű ismertetése.
Turul 1937. 51–52.

1938

Közkönyvtárból kikölcsönzött könyvek sürgetése a XVIII. század végén.
Magyar Könyvszemle 1938. 70–72.

XVIII. századi magyar főúri könyvtár (Zichy Miklósné óbudai könyvtára).
Magyar Könyvszemle 1938. 156–157.

A lócsi nyomda veszedelme 1717-ben.
Magyar Könyvszemle 1938. 319–321.

Közkönyvtári kézírathasználat a XVIII. században.
Magyar Könyvszemle 1938. 379–381.

Budapest nevének eredete.
Pedagógiai Szeminárium 1938/39. 144–150.

Kassa, Budapest leányvárosa.
Pedagógiai Szeminárium 1938/39. 203–206.

Pest város bástyái és falai.
Pedagógiai Szeminárium 1938/39. 461–467.

Budapest népességének változásai.
Pedagógiai Szeminárium. 1938/39. 522–525.

A Nemzeti Színház és a székesfőváros.
A százéves Nemzeti Színház 1938. 56–63.

Pest városa a középkor alkonyán.
Tanulmányok Budapest múltjából 1939. 1–15.

Középkori prépostságok a főváros területén.
Történetírás 1938. 178–190.

1939

A betűvetés mesterségének magyar úttörője (Falka Sámuel 1798–1826).
Magyar Könyvszemle 1939. 67–71.

Könyvtárrendezési utasítás a XVIII. század végéről.
Magyar Könyvszemle 1939. 142–148.

A budai városi tanács árulása 1541-ben.
Tanulmányok Budapest múltjából 1939. 1–10.

A polgármesteri tisztség eredete és fejlődése hazánkban.
Városi Szemle 1939. 359–370.

1940

Buchdruck und Buchhandel Ungarns am Ausgang des Mittelalters.
Gutenberg Jahrbuch 1940. 157–162.

A magyar könyvtárpolitika kezdetei.
Magyar Könyvszemle 1940. 134–146.

Politikai sajtónk kezdetei az egykori irodalom tükrében.
A Sajtó 1940. 9. sz. 3–4.; 10. sz. 4–7.; 12. sz. 5–7.

Középkori települések Pest határában.
Tanulmányok Budapest múltjából 1940. 14–27.

1941

Buda és Pest a tatárjárás előtt (Tallózás Budapest és környéke múltjából 1.) Budapest
1941. 79.

Középkori városaink erődjellegetének kialakulása.
Hadtörténelmi Közlemények 1941. 1–21.

A Pressburger Zeitung megindítása.
Magyar Könyvszemle 1941. 121–131.

A XVIII. század legkeresettebb könyvei (A kalendáriumok).
Magyar Könyvszemle 1941. 232–244.

Karai László és Hess András Budán.
Magyar Könyvszemle 1941. 332–341.

A vármegye és a város társadalma.
Magyar művelődéstörténet. IV. k. 309–347. É.n.(1941).

Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében.
Tanulmányok Budapest múltjából 1941. 1–31.

1942

A középkori zsoldosintézmény és a magyarság.
Hadtörténelmi Közlemények 1942. 129–143.

Az óbudai káptalan magánlevéltára.
Levéltári Közlemények 1942–1945. 130–140.

Vármegyei és városi levéltáraink a XVIII. században.
Levéltári Közlemények 1942–1945. 187–196.

XVIII. századi nyomda felszerelési költségei.
Magyar Könyvszemle 1942. 52–54.

A nagyszombati jezsuita nyomda XVIII. századi aprónyomtatványai.
Magyar Könyvszemle 1942. 413–415.

1943

XVIII. századi nyomdánk műhelytitkaiból.
Magyar Könyvszemle 1943. 24–35.

Régi budavári házak.
Tanulmányok Budapest múltjából 1943. 1–12.

Az óbudai káptalan kritikus oklevelei.
Turul 1943. 14–21.

1944

A hétszázéves Budapest. Budapest 1944. 132., 7 t.

Hazai könyvtermelésünk a pragmatica sanctio korában.
Magyar Könyvszemle 1944. 1–18.

Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában.
Magyar Könyvszemle 1944. 148–166.

Magyarország középkori fővárosa.
Századok 1944. 219–231.

Beszerédj István és a százéves szekszárdi kaszinó. Emlékkönyv Bezerédj István szobrának leleplezési ünnepére. Szekszárd 1942 c. munka ismertetése.
Századok 1944. 552.

1945

A középkori Buda határai.
Budapest Régiségei 1945. 381–395.

Óbuda és környéke a középkorban.
Budapest Régiségei 1945. 573–589.

Budapest közállapotai a XVIII. század elején.
Városi Szemle 1945. 204–226.

1946

Óbuda kísérlete a városi jog megszerzésére.
Városi Szemle 1946. 128–130.

Pest hatósági szervezetének kialakulása a Szlávy-féle statutumig.
Városi Szemle 1946. 364–375.

Városaink a török hódoltság után.
Városi Szemle 1946. 565–586.

1947

IV. Béla kiváltságlevele Pest városának. 1244.
Századok 1947. 297.

1950

A hajdani Szent János kórház Budán.
Budapest régiségei 1950. 565–573.

KLÁRA CSAPODI-GÁRDONYI:

**SCHRIFTENNACHLAß UND BIBLIOGRAPHIE DER IM DRUCK
ERSCHIENEN WERKE VON ALBERT GÁRDONYI (1874–1946),
Oberarchivar der haupt- und residenzstadt Budapest**

1. Biographie von Albert Gárdonyi
2. Schriftennachlaß von Albert Gárdonyi:
 - a) Im Archiv Nr. 1 der Hauptstadt Budapest, unter der Signatur IV. 1418/d, in 6 Kartons
 - I. Persönliche Schriften
 - II. Korrespondenz (amtliche Briefe und Privatbriefe von wissenschaftlichem Interesse)
 - III. Werke:
 1. Geschichte von Budapest
 2. Paläographie
 3. Buch- und Typographiegeschichte
 4. Sonstige Werke
 - IV. Materialsammlungen
 - V. Vorträge
 - VI. Zeitungsartikeln und sonstige Druckschriften
 - b) Manuskripte in der Sammlung „Budapest“ der Hauptstädtischen Ervin-Szabó-Bibliothek
3. Bibliographie seiner im Druck erschienenen Werke (in Jahresordnung)

NAGY EMESE

AZ 1987. ÉVI ZSIGMOND ÉVFORDULÓ ESEMÉNYEI ÉS TUDOMÁNYOS JELENTŐSÉGE

A különböző személyekhez, vagy történeti eseményekhez fűződő évfordulók, s a hozzájuk kapcsolódó megemlékezések mindig jó lehetőséget nyújtanak a szóbanforgó személy, korszak, esemény alaposabb megismerésére. Az alkalomszerűen megrendezett kiállítások, tudományos ülésszakok, publikációk összpontosítva gyűjtik össze a kérdéskörre vonatkozó addigi ismereteket, ösztönzik az újabb kutatásokat, s az így egy csokorba gyűjtött ismeretanyag gyakran nyújt lehetőséget korábbi vélemények módosítására, átértékelésére is. Ilyen hasznos, és sok új tudományos eredményt hozó jubileumot ünnepeltünk 1987-ben: Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) magyar királlyá koronázásának 600., halálának 550. évfordulóját.

A korábbi hazai történeti szakirodalom Zsigmond király szerepét és működését általában negatív módon értékelte. A magyarok idegennek, magyarüldözőnek, kozmopolitának, megbízhatatlannak, pazarlónak tartották, akinek magyarországi uralkodása nem hozott sok jót az országnak.¹ Külföldön, s főként a cseheknél sem alakult ki jobb vélemény róla.²

A hazai történettudományban Mályusz Elemér kutatásai és nagy monográfiája³ nyomán bontakoztak ki Zsigmond uralkodásának pozitív vonásai, s bizonyosodott be – szereplését a korábbiaktól eltérő, egyetemesebb nézőpontból vizsgálva – politikájának hazai, közép-európai, sőt, európai jelentősége.

A Zsigmond uralkodása alatti időszak magyarországi művészetének értékelése sem állt jobban az előbbieknél. A gótika korábbi, klasszikus periódusa és Mátyás-korának művészeti felvirágzása között átmeneti, hanyatló periódusként tartották számon.⁴ Igaz, hogy Horváth Henrik már az ötven évvel korábbi Zsigmond évforduló alkalmával, 1937-ben kísérletet tett arra, hogy új, kedvezőbb képet fessen Zsigmond korának kultúr-történetéről, művészetéről,⁵ de az akkor rendelkezésére álló, a jelenleginél jóval kevesebb anyag korlátozta törekvéseit.

Az 1937 óta eltelt ötven év alatt végzett régészeti és művészettörténeti kutatások eredményei⁶ óriási előrelépést tettek lehetővé a Horváth Henriktől megkezdett úton. Ez tűnik ki a MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja által hosszú időn át előkészített, s ugyancsak a jubileum évében megjelent nagyarányú művészettörténeti összefoglalásból.⁷ E kötetben a szerzők hangsúlyozzák, hogy a 14–15. század fordulójának, s főként a 15. század első évtizedeinek hazai művészete az újabb szakirodalomban „internacionális gótiká”-nak nevezett európai művészeti irányzatnak szerves, és magas színvonalon művelt része volt. A „Zsigmond és kora a művészetben 1387–1437” c. jubileumi kiállítás⁸ és a hozzá kapcsolódó „Művészet Zsigmond király korában 1387–1437” c. tudo-

mányos katalógusban⁹ felsorakoztatott tárgyak, dokumentumok, és nem utolsó sorban tanulmányok még tovább erősítették azt a felfogást, hogy Zsigmond korában, s főként hatalma kiteljesedésével párhuzamosan a magyarországi kultúra az európai fejlődés élvonalában járt.

A kiállítás bemutatására 1987. május 29.–november 8. között került sor a Budapesti Történeti Múzeumban, a MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja és a Budapesti Történeti Múzeum közös rendezésében. A törzskiállításához további kiegészítő részek is kapcsolódtak a múzeumhoz tartozó középkori romterületen.

A kiállítás helyének kiválasztása nem volt véletlen.¹⁰ A Budapesti Történeti Múzeum a középkori királyi palota helyén és maradványai fölött székel. Ez a palota Zsigmond működésének jelentős színtere volt a kezdetektől hatalmának kiteljesedéséig, s virágzásának jelentős időszakában. S bár uralkodása alatt sokat tartózkodott távol Budától, s élete vége felé a német királyi – német–római császári tevékenységéhez közelebb álló Pozsony kiépítésén fáradozott, még ekkor sem szakadt el teljesen Budától (1436-ban pl. a bázeli zsinatot Budára akarta áttelepíteni). Buda egy időszakra nemcsak Magyarország, de Zsigmond nagykiterjedésű birodalma székhelyének is volt tekinthető. A Zsigmond-kori budavári erődítések nagy része, többé-kevésbé megújítva, ma is áll, s a feltárások után helyreállított palotamaradványok nagyobb részben ugyancsak az ő építkezéseit mutatják a mai látogatónak. Ezek után magától értetődőnek tűnt, hogy a jubileumi kiállítás ott kapjon helyet, ahol évszázadokkal korábban a Zsigmondhoz fűződő események jelentős hányada zajlott, s ahol – szemben más kiállításokkal, melyeken az építészetet csak fényképes dokumentumokkal, vagy kiragadott kőfaragványokkal lehetett illusztrálni – ha töredékesen is, de ízelítőt kaphatott a látogató a korszak építészetének helyszíni maradványaiból is.

Maga az elsősorban Marosi Ernő koncepciója alapján megrendezett jubileumi kiállítás¹¹ a múzeum három földszinti szárnyában volt látható. A Zsigmond király személyiségét és kora történetét, kultúráját érzékeltető, művészi értékek mellett gazdag kortörténeti információkat hordozó műtárgyakat és egyéb dokumentumokat a rendező intézmények saját anyagán túl jelentős mennyiségű kölcsönanyag egészítette ki. Igen sok tárgy és dokumentum érkezett hazai gyűjteményekből: múzeumokból, könyvtárakból, levéltárakból. Ami pedig a külföldet illeti: azt mondhatjuk, hogy a hazánkban megrendezett történeti jellegű kiállítások között évtizedek óta talán épp ez a kiállítás mutatta be a legtöbb olyan nagyjelentőségű tárgyat, melyeket különféle külföldi gyűjteményekből kölcsönöztek,¹² s melyeket hazánk közönsége itthon soha nem láthatott.

Teljességről természetesen így sem beszélhetünk. Nélkülöznünk kellett az eredetiben jellegüknél fogva ki nem állítható emlékeket: el nem mozdítható épületeket, falfestményeket, súlyos sírköveket. Ezek egy részét tervrajzok, másolatok, diák helyettesítették. De a mozdítható tárgyak egy része sem volt kiállítható, mivel a tárgyak szállításának esetleges veszélyei, sérülékenységük, nagy értékük, vagy egyéb okok miatt tulajdonosaik nem járultak hozzá kölcsönzésükhöz. Néhány esetben pedig maguk a rendezők léptek vissza a kölcsönzéstől a kiállítás költségkereteibe be nem illeszthető, horrorbilis biztosítási összegek miatt.

A kiállításon bemutatott anyag csoportosításának fő, kronológiai alapelvét Zsigmond itineráriuma, azaz az utazásairól, tartózkodási helyeiről összeállított térképsoro-

zat, s a hozzájuk fűzött magyarázatok adták meg. Az Engel Pál kutatásai alapján megszerkesztett térképek¹³ hat periódusra osztották Zsigmond egységesnek nem mondható, hosszú uralkodási idejét. A periódusok fő vonalaikban tükrözik a király és császár uralma alatt észlelhető fő tendenciákat, s a kiállított anyag is igyekezett hangsúlyozni e periódusok jellemzőit. Az, hogy ezt nem minden esetben sikerült következetesen és hiánytalanul keresztülvinni, nem a rendezők hibája: adódott ez a rendelkezésre álló anyag egyenetlenségeiből, hiányaiból, s esetenként a műtárgyakkal szemben támasztott különleges követelményekből. Be kellett mutatni pl. olyan fontos tárgyakat, tárgycsoportokat, melyek, jó datálási lehetőségek híján, nem voltak köthetők egyes periódusokhoz, vagy, mint pl. többek között egyes főemberekre utaló tárgyi és egyéb dokumentumok, több periódushoz is tartoztak. Más esetekben kiállítástechnikai okokból, vagy a tartalmi ismétlődések és látványbeli szétesés elkerülése miatt kellett egy helyen és egy csoportban elhelyezni különböző korú, de azonos kiállítási feltételeket igénylő tárgyakat, mint pl. az oklevelek, freskómásolatok, kályhacsempék, vagy a mindennapi életnek az egész korszakra jellemző használati eszközeit. Végül jelentős műtárgycsoportok időrendi bemutatásától kellett eltekinteni azért, mert a biztonságos elhelyezésükhöz szükséges klíma- és különleges biztosági berendezés a kiállítási területnek csak egy szakaszán volt elhelyezhető. Így végül is az első két szárnyban érvényesültek a lehetőségekhez képest a kronológiai szempontok, míg a harmadik – utolsó – szárnyban egybegyűjtött, fokozott védelemre szoruló műtárgyak, kódexek kötetlen rendben, esztétikai és műfaji, tartalmi igényeik figyelembevételével kerültek bemutatásra.

A kiállításnak ilyen módon kialakított két nagy egysége között az elválasztást, vagy inkább talán összeköttetést egy pihenő tér képezte, melyben a kiállított színes és fekete-fehér diaképek, valamint vetített, tematikus diasorozatok szolgálták az eredetiben nem kiállítható jelentős épületek, freskók, műtárgyak bemutatására.

A kiállítás időrendjében való jobb eligazodást, a Zsigmond uralkodása alatt bekövetkezett változások súlypontjainak hangsúlyozásával, s a különböző helyeken kiállított, összetartozó anyagok egybesorolásával Marosi Ernőnek a „Vezető a kiállításához” c. részletes összeállítása¹⁴ szolgált.

De visszatérve a kiállítás kronológikus szakaszára: a legelső, nyitó, s a legutolsó, záró tárlóban a Zsigmond pályáját végigkísérő uralkodói pecsétek sorát tekinthette meg a látogató, azokat a részben eredetiben, részben másolatban kiállított pecséteket, melyek nemcsak rendelkezéseinek, oklevéladásának hitelesítői, de egyben jeles ötvösművészeti alkotások is voltak.

Az első – 1387–1396 közötti – *periódusból* az imént említett pecsétek ide vonatkozó darabjain túl a kiállítás nem dicsekedhetett sok emlékkel, már azért sem, mert ezekben az években Zsigmondot is elsősorban a saját helyzetének rendezése és a török veszedelem elhárítása foglalkoztatta (mint ahogy ez az itinerárium első térképéről is jól leolvasható). Az első korszakot lezáró Nikápoly, ahol Zsigmond 1396-ban nemzetközi lovagsereg élén szenvedett csúfos vereséget a töröktől, nagy visszhangot keltett Európaszerte. Az eseményeket a különböző országokból származó, válogatott írott dokumentumok, s egy valószínűleg Nikápoly előkészítését szolgáló Balkán térkép fényképe és magyarázatai illusztrálták.

Az első periódus egyéb – okleveles – dokumentumai a kiállítás első szárnyát kísérő

három kabinetben voltak elhelyezve, a későbbi korszakokban keletkezett oklevelekkel együtt. A privilégiumokból, törvényekből, egyéb oklevelekből összeállított válogatás, valamint az eredeti példányokból és másolatokból összeállított pecsétgyűjtemény mutatja, hogy uralkodása folyamán hogyan gyakorolta és mely periódusokban kikkel osztotta meg a hatalmat Zsigmond.

Ugyanezekben a kabinetekben volt látható a jeles Zsigmond-kori városi építkezések egy sor dokumentuma is. Az itt jelzett építkezések sem tartoznak mind egyazon periódushoz, némelyikükön hosszú évtizedeken át folytak az építési munkák, de egy részük keletkezése, vagy átépítésük elindítása talán épp a következő – második – periódus végén kiadott városi dekrétum következménye.

Az itinerárium-sorozat második térképének – az 1937–1405 közötti időszaknak – a tanúsága szerint Zsigmond a támadó török háborúktól visszavonulva a védekezés álláspontjára helyezkedett, s más területeken akarta rendezni helyzetét. Érdeklődésének homlokterébe a cseh kérdés került, sokat volt távol Magyarországtól, ezért is fokozódott az ellentéte a magyar bárókkal, akik fogságra vetették. Kiszabadulása után, győzelmet aratva ellenfelein, megszilárdította hatalmát. 1405-ben városi dekrétumot adott ki, ami a korábban kifejlődött Buda és Kassa mellett az ország többi városainak fejlődését volt hivatott elősegíteni. A fejlődés egyik legjelentősebb, s sokszor ma is látható dokumentuma épp az építkezés: a városok régi templomainak újjáépítése, vagy éppen új templomok építése, a városok lakónegyedeinek fejlődése, átalakulása. A kabinetekben kiállított felmérési rajzok, s a kiállítás fő terében bemutatott építészeti részletek, vagy szobortöredékek Buda, Kassa, Kolozsvár, Brassó, Sopron nagyvárosi építkezéseiről, s az épületek kőszobrászati díszítéseiről tanúskodnak.

Az 1405–1412 közötti harmadik szakasz Zsigmond uralmának végleges megerősödését tanúsítja. 1408-ban az őt támogató bárói liga tagjaiból Sárkányrendi társaságot alapít, ennek tagjai közé később külföldiek is bekerülnek. Külpolitikájában ezidőben újra a Balkán felé fordul: déli szomszédainak a török elleni ütközőállamok szerepét szánja, s maga mellé akarja állítani azok főembereit. Ebben az időszakban válik Európának rangban első fejedelmévé is, amikor a választófejedelmek 1410-ben a német trónra emelik.

A kiállításnak ezen a részén elsősorban a Sárkányrendre, s az uralkodó környezetét alkotó főurakra történt utalás. A Sárkányrend jelvénye – helyenként egyéb rendi jelvényekkel párosítva – megjelenik épületek faragványain, síremlékeken, kályhacsempéken, címeres leveleken, s nem utolsósorban a talán épp a Sárkányrend tagjai részére készült csont dísznyerges egyikén (MNM). A Sárkányrenddel díszített különféle, itt elhelyezett tárgyak mellett a legjelentősebbeket a kiállítás harmadik, védett részében helyeztük el, mint a Sárkányrend kis ezüst, ill. nagyméretű textil jelvénye (Ny. Berlinből: Kunstgewerbemuseum, és Münchenből: Bayerisches Nationalmuseum), a Sárkányrend lángoló keresztyével díszített nagy bársonydarab Bécsből (Kunsthistorisches Museum), s más, hasonló jellegű rendi jelvényekkel díszített darabok, mint egy sírruha töredéke Reinből (Graz, Landesmuseum Joanneum), és egy vecsernyepalást Tökölről (MNM).

A Zsigmond környezetében lévő bárókat – a kabinetben látható, ide vonatkozó oklevelek és pecsétek mellett – elsősorban építkezéseiknek különféle dokumentumai,

faragványok, címeres levelek képviselték: ezek egy része egyben ugyancsak sárkányrendi jelzést is hordoz.

Zsigmond német–római királlyá választásával politikája is lényegesen megváltozott. 1411–12-ben Budán fontos nemzetközi találkozók zajlottak.

1412–1418 között Zsigmond hosszú külföldi útra indult, anélkül, hogy közben Magyarországra visszatért volna. Velencei hadjárat, lombardiai tárgyalások, német királlyá koronázás 1414-ben Aachenben, majd a konstanzi zsinat programjának megvalósítására és egyéb diplomáciai célokkal nagy nyugat-európai körút jellemzik ezt az időszakot. A konstanzi zsinat eseményeit Ulrich Richental krónikájának lapozható fotokópiája illusztrálta a kiállításon.

Zsigmond külföldi útjai Magyarország számára is igen hasznosak voltak, nemcsak a magyar király nemzetközi tekintélye miatt, de részben azért is, mivel a budai reprezentatív királyi-császári építkezésekhez épp ezeken az utakon fogadta fel az uralkodó a mesteremberek egy részét.

A második, harmadik és negyedik szakasz kiállítási terében, egy csokorban kerültek bemutatásra a Zsigmond-korra jellemző használati tárgyak: kerámia, csont, bőr, üveg-leletek, melyek a korszak háztartásának, iparának, viseletének egyaránt tanúságtevői. Egy másik – korszakválasztó – tárlóban a Budáról, valamint az ország különböző részein végzett ásításokból származó kályhacsempe-gyűjtemény nemcsak a korszak kályhaművéstségének fejlettségére és változatosságára utal, de a csempék ábrázolásai bemutatják Zsigmond alakjától és címereitől kezdve a különféle főúri címereket, a mérműves csempéken a korabeli építészet jellemző vonásait, sőt, még a népmesék világára is utalnak.

A kiállítás következő – 1419–1430 közötti – periódusa elsősorban a két királyi központ, Buda és Pozsony kiépítésével foglalkozik. A budai építkezések súlypontja, mint ez Marosi Ernőnek a budavári gótikus szoborlelettel kapcsolatos megállapításából következtethető, Zsigmond 1419. évi hazatérése utáni időre esik. Ebben az időszakban a cseh korona megszerzése után a huszitákkal való harcok, s a török elleni védekezés áll az uralkodó érdeklődésének homlokterében. Közben a fokozatosan kiépülő Budán jelentős nemzetközi események zajlanak. A korszak vége felé, úgy tűnik, a pozsonyi vár kiépítésével új, a birodalomhoz, s Csehországhoz közelebbi központ kialakításába kezd.

A kiállításon ezt a periódust elsősorban a budai vár Zsigmond-kori építkezéseinek rekonstrukciós rajzai és építészeti töredékei képviselték, s itt kerültek bemutatásra a hajdan az ő palotáját díszítő gótikus szoborlelet legszebb és legtanúságosabb darabjai is. A pozsonyi építkezések kölcsönkért eredeti darabjait, végül is, sajnos, nélkülöznünk kellett, így Zsigmond másik jelentős hazai központjának megismertetése csak a dokumentációs anyag viszonylag bősége miatt volt lehetséges.

Zsigmond életének 1430–1437 közötti utolsó szakasza – ami magában foglalja az 1433. évi Rómában lezajlott császári koronázást is – ugyancsak nagyobb részben külföldi, a birodalmi és cseh politika jegyében zajlott. A bázeli zsinaton pedig egyházi reform munkálataiban vett részt.

Az európai hírű uralkodó arcvonásait – főként a már idős császáráét – gyakran megörökítették (jelentős kortársai között talán a leggyakrabban, életében és halála után, saját személyében vagy rejtett portrékban, s időnként nem is kedvező színben). Ezek

közül a már Zsigmond halála után készült Dürer portré másolata (MNM, TKCs), s a már említett késői, császári pecsétek ábrázolásai láthatók a kronológiai bemutatást lezáró kiállítási szakasz végén, a Zsigmond nagyváradi sírjából való ezüst halotti korona és országalma (MNM), s a sír 1755. évi feltárása után a sírmellékletek összességéről készült metszet mellett.

A Zsigmond portrék további darabjai *a kiállítás harmadik, védett szárnyában* voltak láthatók. Eredetiben állíthattuk ki a Görlitzben őrzött, feliratos Zsigmond portrét (Städtische Kunstsammlungen), a Johann Hartlieb Kriegsbuch-jában (Bécs, ÖNB) a császárnak a Nap csillagképében megörökített alakját (ez az ábrázolás került a kiállítási vezető és a tudományos katalógus címlapjára, a kiállítás meghívójára és plakátjára, valamint a tudományos ülészak meghívójára is), s a hasonló típusú budapesti Bellifortis töredéket. Zsigmond alakját még kártyalap figurájaként is megörökítették (Bécs Kunsthistorisches Museum). Pisanello portrérájának facsimiléjét a Louvre kölcsönözte kiállításunkra. A feltételezett rejtett portrék egyik hazai példánya Kolozsvári Tamás 1427. évi garamszentbenedeki szárnyasoltárán található, itt a középső, a Kálváriát ábrázoló képen, a jobb oldalon, az első centurio viseli Zsigmond arcvonásait.¹⁵ Az oltár jelentősége azonban nem ebben rejlik, hanem abban, hogy az esztergomi Keresztény Múzeumból kölcsönzött darab szárnyképei a korszak magyar táblaképfestészetének legjelentősebb együttesét alkotják. A csehországi gyökereket, melyekből a szárnyasoltár mestere merített, az ugyancsak a kiállítás e szakaszában látható további, hasonlóképp a prágai körből származó miniatúrák, kódexek képviselik.

A korabeli faszobrászat néhány kiemelkedő emléke, zömmel a hazai „lágú stílus” képviselői, nagyobb részben a Magyar Nemzeti Galéria, egy esetben magángyűjtő jóvoltából volt kiállítható.

Az ötvöstárgyakat a korszak ötvösművészetéhez mérten kisszámú, de annál jelentősebb darab képviselte. Szent László Győrben őrzött, nagyváradi eredetű fejereklyetartója a hazai ötvösművészet egyik legkiemelkedőbb emléke, s a sodronyzománc technika alkalmazásának egyik legkorábbi példája.

Az ötvöstárgyakkal kapcsolatban kell megemlékeznünk egy Zsigmond-kori egyházi személyiséghez kapcsolódó együttesről, ami fogalmat adhat a főúri kincstárakról is. Zsigmondtól került talán Pálóczy György érsek tulajdonába a feltehetően német lovagrendi eredetű, díszes ötvösművi foglalatban lévő szarvszerű (Esztergom, Főszékes-egyházi Kincstár), amit az ugyancsak az ő tulajdonából Esztergomban megmaradt, ill. egy másik, Salzburgba (Universitätsbibliothek) került, díszes kódexel együtt mutathattunk be.

Ötvöstörténeti vonatkozásai, de a garamszentbenedeki oltárhoz fűződő stíluskapcsolatai miatt is kiemelkedő darab a váci ötvöscéh szerkönyve, az OSzK tulajdona.

A kiállításnak ebben a szakaszában több igen érdekes és értékes textília volt látható. A már említett, külföldről kölcsönzött, rendi jelvényekkel díszített, hímzett bársonydarabok mellett itt mutattuk be a MNM tulajdonában lévő gazdag miseruha-gyűjtemény legszebb, korban e kiállításba illeszkedő darabjait. A tőköli, III. Frigyes jelvényével: domború hímzésű kalászsokkal, és AEIOU devizájával díszített – ugyancsak már említett – pompás vecsernyepalást egy további, stílusban egymástól különböző, ugyancsak itt kiállított együttes része volt. A zömében itt, kisebb részükben a kiállítás első szárnyában

elhelyezett miseruhák bársonybrokát alapra helyezett kazulakeresztei, melyeket tűfestés, és figurális jelenetek díszítenek, nemcsak a magyar hízművészet magas színvonalát mutatják, de a korabeli festészet jelentős alkotásaiként is számon tarthatjuk őket.

A Zsigmond-kori könyvfestészet kiemelkedő emlékei – különböző hazai és külföldi gyűjtemények értékes darabjai – ugyancsak itt, védett körülmények között kerültek bemutatásra. Nagy részük egyházi rendeltetésű, de találunk köztük világi tartalmú darabokat is, mint pl. Selmechánya város bírósági jegyzőkönyve (MNM), Serravalle latin nyelvű Divina Commedia fordítása (Eger, Főegyházmezei Könyvtár), Bartolus de Squarcialupinak 1431-ben Zsigmond számára írt pestis-könyve (ÖNB), vagy Zsigmond udvari humanistájának, Pier Paolo Vergerionak humanaista nevelési értekezése (OSZK).

A palota földszintjén felállított törzs-kiállítás mellett – mint ezt korábban már jeleztük – a középkori királyi palota romterületén is folytatódott a Zsigmond-kor bemutatása. A negyvenes-ötvenes években végzett régészeti feltárások egyik legjelentősebb maradványának, a helyreállított, kétpilléres, gótikus nagyteremnek felépítése Zsigmond nevéhez kapcsolható.¹⁶ Ennek belső terében voltak megtekinthetők a Zsigmond-kori szoborlelet további darabjai, dongaboltozatos pincéjében pedig a Zsigmond-kori budai síremlékszobrászat legjelentősebb darabjai. Ugyanitt állítottuk fel a budavári Nagyboldogasszony templom Garai kápolnája kapujának töredékeit is.

A kiállítási együttesbe bekapcsoltuk Zsigmond nagy északi palotája keleti szárnyának hosszú ideig nem látogatható maradványait: a palota alépitményének hatalmas oszlopait. A hozzájuk vezető útvonalon Zsigmond építkezéseiből származó, nagyméretű építészeti részletek – nyílászorok, erkélykonzolok, fiálék stb. – kerültek bemutatásra. A katalógusban feltüntettük a BTM állandó romterületi kiállításán folyamatosan látható Zsigmond-kori építészeti maradványokat is.

*A kiállítás tudományos katalógusa*¹⁷ két tekintélyes méretű kötetre oszlott. Az *első kötetben* tanulmányok sora mutatta be Zsigmond és kora történetét, művészetét, kultúr-történetét. A bevezető részben, Marosi Ernő előszava¹⁸ után két történeti tanulmány következik. *Székelgy György*¹⁹ Luxemburgi Zsigmond személyét, közép-európai helyzetét és szerepét vizsgálja. Áttekinti családi viszonyait, török politikájának változásait. Európai szereplése különböző mozzanataival kapcsolatban sorra veszi politikai, gazdasági tevékenységének pozitív és negatív vonásait, részletesen elemzi a konstanzi zsinaton betöltött szerepét és a baseli zsinattal kapcsolatos törekvéseit. A birodalom centrumától távolabb eső peremvidékek emancipációs törekvéseinek elemzése során áttekinti Zsigmond viszonyát a Német Lovagrendhez, a lengyelekhez, Brandenburghoz, Svájcához, a skandináv-német határterületekhez, s végkövetkeztetésképp leszögezi, hogy élete végén Zsigmondnak tényleges befolyása csak Közép-Európában maradt. Utolsó fejezetében az uralkodónak a külföldi egyetemekhez való viszonyát, s az óbudai egyetem alapításának körülményeit foglalja össze.

A tanulmány végén rövid összefoglalóban értékeli Zsigmond működését, s arra a végeredményre jut, hogy az uralkodó nagyformátumú személyiség volt, akit azonban eredményei mellett sok kudarc ért. Kudarcainak oka részben a hozzá tartozó nagy

területek egymástól különböző fejlettségében és eltérő érdekeiben kereshető, de hozzájárult az is, hogy túl sokfelé tekintett, s hogy céljait sokszor nem vitte végig, megelégedett kompromisszumokkal. Ezért hagyta halálakor válságban országait. A maga bukását viszont sokszor elkerülte, a túlélés politikusa volt.

A másik, kifejezetten történeti vonatkozású cikke – *Engel Pál*: „Az utazó király: Zsigmond itineráriuma”²⁰ – a kiállítás leírásánál már részletesen utaltunk. Leközi a kiállításon is bemutatott térkép-sorozatot, s bőséges magyarázatot fűz hozzájuk. A térképeknek, Zsigmond mozgásainak az ismerete sok segítséget nyújthat a korszak további történeti- és egyébirányú kutatásaihoz.

A katalógus I. kötetének következő tanulmánycsoportja „*Az uralkodó és udvara*” összefoglaló címet viseli. A Zsigmond képzőművészeti ábrázolásairól szóló cikk azt igazolja, hogy az uralkodó személye széles körben foglalkoztatta Európát, még halála után is. A további négy tanulmány – különböző szempontokból és megvilágításban – elsősorban az uralkodó környezetét alkotó bárókat és külföldi főurakat, azoknak Zsigmondhoz való viszonyát érinti. E kérdéskörrel szorosan összefügg a királyi-császári reprezentáció lényeges részét alkotó rendalapítások kérdése.

A Zsigmond-ikonográfia gazdagságáról már a kiállítás anyagának ismertetésénél is szoltunk. *Végh János* tanulmánya²¹ sorra veszi a jelentősebb valódi és rejtett portrékat, s felveti a kérdést, hogy mi volt az oka annak, hogy „Zsigmond alakja, arcának és viselkedésének bizonyos vonásai annyira megigézték kortársait, hogy többször ábrázolták rejtett portréját, mint bárki másét, és ez a szokás nem ment ki a divatból halála után sem”, sőt, vonásai, öreg emberek ábrázolásaiban, az eredeti példakép elhalványulásával formulákká merevedve, még sokáig tovább éltek. A kérdést a kutatás jelenlegi állása mellett nem tudja megválaszolni, de – utalással Eberhard Windeckének Zsigmond szépségét hangsúlyozó megjegyzésére – egyelőre elfogadja Vayer L. és G. Schmidt felfogását, akik szerint Windecke mondása „nem csak egyszerűen szépséget jelent, hanem inkább arra utal, hogy mennyire megfelelt fellépésével a korszak, az 1400 körüli nemzetközi gótika embereszményének. Lehetséges, hogy ez volt páratlanul nagy és feltűnően hosszan tartó hatásának legfőbb magyarázata”.

Engel Pál „Zsigmond bárói” c. cikkében²² vizsgálja a „bárók” fogalmát, szerepét, feladatait, helyzetét, a bárói arisztokrácia alakulását, s ezzel a Zsigmond bel- és külpolitikáját támogató legfontosabb rétegről nyújt részletes elemzést.

Ulrich Richentalnak a konstanzi zsinatról, s Zsigmond zsinatai szerepléséről írott krónikája „a 15. század egyik bestsellere volt” írja *Elisabeth von Gleichenstein*²³. Ezért másolták le több ízben – szerencsére – mivel az 1420 körül készült eredeti kézirat elveszett. A tanulmány a ránk maradt kéziratváltozatoknak elsősorban az illusztrációs anyagával foglalkozik, s az ismert ábrázolásokból következtet vissza az eredeti műképeinek stílusára, magas művészi színvonalára.

Kovács Éva a Sárkányrend eredetét, jelvényét, jelmondatát a Luxemburgi uralkodók rendjeinek, azok jelvényeinek, devizáinak együttesében vizsgálja²⁴, s messzemenő összefüggéseket állapít meg közöttük. Elemzései nemcsak a rendekkel kapcsolatos tárgyi ismereteinket gyarapítják új kutatási eredményekkel, de alapos betekintést nyújtanak a korszak szellemiségébe, lovagi gondolkodásmódjába is.

A Sárkányrend fennmaradt hazai és külföldi emlékeit *Lővei Pál* gyűjtötte össze²⁵. A

felsoroláshoz fűzött rövid tanulmányban a rendi jelvények viselésének módozatait, s a heraldikus, pajzstartó sárkányok megjelenési formáit vizsgálja. Néhány szóban utal ez utóbbiak továbbélésére is. Az összegyűjtött anyagból Zsigmond széleskörű kapcsolatai rajzolódnak ki előttünk.

A következő, „*Udvari kultúra*” címet viselő tanulmánycsoport a könyvfestészet, humanizmus, haditechnikai kéziratok és viselet témakörein keresztül kíván bepillantást nyújtani a Zsigmond körül zajló szellemi életbe.

Gerhard Schmidt „Zsigmond császár és a könyvfestészet” viszonyát vizsgáló tanulmányában²⁶ meglepő következtetésre jutott: véleménye szerint az eddig Zsigmond személyéhez kapcsolt kódexek – egy, valószínűen valóban Zsigmond személyes tulajdonát képező, miniált kódex kivételével – nem köthetők az ő személyéhez. Leszögezi, hogy Zsigmond kevésbé érdeklődött a szép könyvek iránt, mint féltestvére, Vencel cseh király. Kivételt csak a technikai és haditechnikai kéziratok képeztek, melyek közül szerzőik többet egyenesen a császárnak dedikáltak, de „ezek nem annyira Zsigmond bibliofil hajlamaira, mint inkább gyakorlatias érdeklődésére” vallanak.

A korszakból fennmaradt magyarországi festett kéziratok általában városok, vagy főurak megrendelésére készültek. A ránk maradt tizenöt miniált kódex az ország peremvidékéről származik, s stíluskapcsolataik Prága, Cseh- és Morvaország, valamint Bécs felé mutatnak.

G. Schmidtnek Zsigmond és a könyvek viszonyáról alkotott, meglehetősen negatív véleményével bizonyos fokig szemben áll a következő tanulmány. G. Schmidt sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy Zsigmond könyvtára a magyarországi pusztítások áldozatává vált, más indokok alapján azonban mégis megmarad negatív álláspontja mellett. *Pajorin Klára* cikkéből, melyben a magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjait vizsgálja²⁷, az derül ki, hogy a Zsigmond udvarában megfordult, vagy másutt vele kapcsolatba került humanisták közül jó néhányan ajánlották művüket az uralkodónak, s ezek egy része udvari könyvtárába is bekerülhetett. Ez a könyvtár akkoriban európai viszonylatban is jelentős gyűjteménynek számított. A bécsi ÖNB III. Frigyes könyvei között ma is tizennégy onnan származó kódexet tartanak számon.

Zsigmond kapcsolata a humanizmussal, s annak képviselőivel a szerző szerint valószínűleg itáliai háborúinak idejére nyúlik vissza, s a konstanzi zsinaton – a kor humanistáinak gyűjtőhelyén – erősödött tovább. A német-római király zsinati céljai: az egyházszakadás megszüntetése és az egyházi reform bevezetése találkozott a humanista törekvésekkel.

Pajorin Klára tanulmányából részletes képet kapunk a Zsigmonddal hosszabb-rövidebb ideig külföldön és hazánkban kapcsolatba került humanistákról, s különösképp Pier Paolo Vergerio működéséről, magyarországi hatásáról, valamint a nevelésről írott fő művéről. Utóbbiban feltűnően nagy helyet szentel a hadtudomány és katonai gyakorlat ismertetésének, ami talán Zsigmond ilyen irányú fokozott érdeklődésével is összefügg.

Zsigmond és a haditechnika, technika kapcsolatát, s a korszakra széles körben jellemző műszaki érdeklődést *Veszprémy László* tanulmánya részletezi²⁸. Vizsgálja az általános érdeklődés okait, s ismerteti a korszak legjelentősebb technikai traktátusait, s azok tartalmi kérdéseit. Valószínűnek tartja, hogy Zsigmond már Nikápoly idején, vagy közvetlenül utána érdeklődéssel fordult a haditechnika, s általában a technika felé, s ezt

az érdeklődését élete végéig megtartotta. A neki ajánlott traktátusok közül kiemeli Taccola kéziratát, s vizsgálja, hogy a traktátusok szerzői közül kik fordulhattak elő Magyarországon személyesen is, s kik működhettek esetleg közre a Zsigmond-kori vízvezetékek, vagy egyéb technikai létesítmények megvalósításánál.

A következő tanulmányban *Kovács Éva* az udvari életnek egy teljesen más szektorát: a Zsigmond-kori viselet és divat kérdéseit tekinti át²⁹. Vizsgálatait elsősorban Ulrich Richentalnak a kostanzi zsinatról szóló, igen gazdagon illusztrált krónikája, s a viselet-történeti szempontból igen tanúságos budai szoborlelet alapján végzi, s nemcsak az egyes ruhadarabokat írja le, de keresi korabeli elnevezéseiket is.

Az udvari kultúra egyes kérdéseinek áttekintése után a tanulmányok következő csoportját a „*Zsigmond országainak kultúrája*” fő cím foglalja egy csokorba. Az itt felsorakoztatott tíz tanulmány a korszak városait és főúri építkezéseit vizsgálja, de korántsem ad a kérdésekről olyan átfogó képet, mint ez a fejezet címéből következtethető lenne. Összefoglaló célzattal csak a Zsigmond-kori városfejlődést áttekintő tanulmány készült, a többiek szerzői egy-egy újabbban kutatott emlék, vár, kastély, templom önmagában igen jelentős új eredményeit ismertetik.

Kubinyi András „Zsigmond király és a városok” c. tanulmánya³⁰ vizsgálja az Anjou- és a Zsigmond-kori városok közötti különbségeket terminológiai, jogi, gazdasági, városépítési szempontból, s megállapítja, hogy Zsigmond korában alakult ki a magyarországi városhálózaton belül az a jogi értelemben vett hierarchia, amely a későbbi középkorban és kora újkorban kimutatható hazánkban. Zsigmond ellentmondásoktól nem mentes várospolitikája uralkodása elején átgondoltnak látszik. 1402-ben a központi fekvésű városok rovására a határvárosokat kezdi támogatni, de rendelkezéseit hamarosan visszavonja. 1405-ben városi dokumentumokat ad ki, ezek felölelik a kereskedelmi, gazdasági kérdéseket, a jogszolgáltatást, s még néhány egyéb, fontos kérdést. Lényegesnek tartja a város-erődítéseket, s több oklevélben ad településeknek városi kiváltságokat, falépítési kötelezettséggel. E kiváltságokat kezdetben szinte válogatás nélkül osztogatja, később azonban már csak a gazdaságilag és politikailag erős városokat támogatja (Magyarországon és a Birodalomban egyaránt). Ez a várospolitika a városok közötti igen nagy különbségekhez vezetett: a kb. két és fél tucatnyi valódi, jogi értelemben vett város mellett sokszáz városias jobbágytelepülés állt. Utóbbiak közül többnek mezővárosi kiváltságokat adományozott, függetlenül attól, hogy azok királyi, vagy földesúri tulajdonban voltak. Így Zsigmond várospolitikáját a városok egy kisebb csoportjára nézve feltétlenül pozitívan értékelhetjük, de nem monható el ugyanez várospolitikájának egészéről.

Az egyes emlékekkel kapcsolatos új kutatási eredmények ismertetése *Andrej Fiala* két beszámolójával indul. A pozsonyi (Bratislava) vár újabb kutatásai³¹ Zsigmondnak számadáskönyvi adatokkal is igazolt építkezéseiről – a vár gyökeres átalakításáról – adnak számot szóban és sok rajzban. A pozsonyi városháza építéstörténete³² egy jelentős városi épület többlépcsős kialakulását tárja elénk.

Valter Ilona Pásztónak, egy Zsigmond-kori mezővárosnak kialakulásáról és 15. századi fejlődéséről ad számot³³. A korábban bencés, majd ciszter apátsággal rendelkező, királyi birtokon lévő településen V. István király 1265-ben a monostor kegyuraságát a Rátót nem egyik tagjának adományozta, ettől kezdve az ebből a nemzetségből származó Pásztói, Tari és Kazai Kakas család kezén a település fejlődése felgyorsul.

További jelentős ugrást hoz életében, hogy Zsigmond a „pokoljáró” Tari Lőrinc kérésére – akinek a szomszédos Taron lévő birtokközpontjáról a továbbiakban még esik szó – 1407-ben kiváltságlevelet ad Pászto részére. Ettől kezdve jelentősen gyarapszik a város lakossága, kibővítik, s kápolnával toldják meg korábbi eredetű plébániatemplomát, s ekkor épül ki a kőházas mezővárosi település. A templom mellett tárta fel a szerző az „oskolamester” azóta teljes egészében helyreállított házát, majd módszeresen felmérték a templommal szomszédos, középkori eredetű utcák 15. századi pincéit. Így sikerült rögzíteni a mezővárosi települési szerkezetét, telekosztását, ami, a maga 46 ismert világi objektumával a legnagyobb a kutatott, középkori eredetű mezővárosok között.

A Rátót-nembeli Tari család birtokközpontját, templommal és udvarházzal, *Juan Alberto Cabello* tárta fel³⁴. Itt közölt tanulmányában a tari templom építéstörténetét adta közre a Tari családnak, s közülük is elsősorban a Zsigmond udvarában jelentős pályát befutó Tari Lőrinc életének a rövid ismertetésével együtt. Tari Lőrinc személyéhez a templom harmadik építési periódusa kapcsolható. Az általa lényegesen átépített és megnagyobbított templom építési faragványai között a déli kapu timpanonja érdemel különös említést, melyen Tari Lőrinc Sárkányrendes címere, valamint valószínűleg feleségének címerén kívül a ciprusi Kardrend, s az ún. Pikkelyrend jelvénye is megtalálható. Tari Lőrinc alatt bontották el a család régi lakóházát is, s építették ki az új, árokka- lal és kerítéssel övezett, alapincézett, emeletes udvarházat.

Kozák Károly Eger Zsigmond-kori helyzetét vizsgálja³⁵, elsősorban történeti szempontból, de utal néhány, erre a korra tehető épületmaradványra (pl. az ekkor újjászervezett Szent István prépostság temploma) és kőfaragványra is. Megállapítja, hogy Zsigmond ötízben tartózkodott Egerben, s uralkodása idején jelentősen fejlődött a várossá alakuló település. A Zsigmond-kor jelentősebb fejlődési szakasza Egerben a királyi udvarral szoros kapcsolatot tartó Rozgonyi Péter püspöksége idejére tehető.

Katarina Biathová és *Vladimir Úradniček* a Zólyom megyei Pónik (Poniky) templomának feltárásáról számol be³⁶. Új építéstörténeti megállapítások (egységes építkezés 1323 táján!) mellett a templom kiemelkedő értékű freskóinak részletes ismertetését, értékelését, stíluskapcsolatait elemzik.

Maria Kodoňová a beckői (Beckov) uradalom művelődéstörténeti jelentőségével foglalkozik³⁷. Ismerteti a vár építési periódusait, kiemeli köztük a Stibor-féle erődítések és átépítések jelentőségét. Rajzok sora illusztrálja az új kutatási eredményeket, megtaláljuk köztük a gótikus várnak, s a benne lévő palotaépületnek a rekonstrukcióját s a részletek felmérési rajzait. Részletes képet kapunk a Stibor családról, s a Zsigmond szolgálatába lépett II. Stibor szlovákiai építési tevékenységéről, aminek csak egyik – de igen jelentős – állomása volt a beckői építkezés.

Feld István és *Koppány Tibor* egy másik Zsigmond-kori főúr, Ozorai Pipo ozorai várépítkezéseiről számol be a legújabb kutatások tükrében³⁸. Az itáliai hatást mutató szabályos alaprajz, s az internacionális gótika stílárís hatásait tükrözö homlokzatok és részletformák együttesé – mint ezt a szerzők megállapították – itáliai, közelebbiről firenzei késöközépkori palota benyomását kelti, s formában és funkcióban is eltér a korábbi magyarországi váraktól.

Végül: *Czeplédy Ilona* Siklós váráról, a Garaiak siklói építkezéseiről ad számot³⁹. Zsigmond öthónapos fogságának színhelye a király egyik legelső emberének, sógorának,

s 1402–1434 között nádorának mindvégig legfontosabb vára maradt, így erődítéseinek megújítása és átépítése is a tulajdonos magas reprezentációs igényeinek megfelelően történt. Az itt végzett régészeti kutatások tisztázták a vár Zsigmond-kori alaprajzát; kiképzésének gazdagságáról az előkerült faragványok tanúskodnak. A szerző a periodizált alaprajz mellett közli a 15. századi vár képeinek elméleti rekonstrukcióját is.

A Katalógus I. kötetének következő nagy fejezetében „Kutatások” címszó alatt három tanulmány található.

Kerny Terézia Szent László Zsigmond-kori kultuszát vizsgálva⁴⁰ megállapítja, hogy a szent király tisztelete Zsigmond életében kiemelkedő szerepet töltött be. Váradnak szülő adományai, jelentős eseményeknek Váradon való megpecsételése, saját temetkezési helyéül választása, s a külföldön Zsigmond személyével összefüggésbe hozható Szent László ábrázolások egyaránt ezt tanúsítják. Az országos méretűvé szélesedő Szent László kultusz új, a korábbtól eltérő színezetet nyer: a Maiestas típusú, ideális uralkodó ábrázolások helyett a lovag, katona Szent László alakja kerül előtérbe. A szerző úgy véli, ebből a szempontból újra kell vizsgálni a Szent László kultusz magyarországi emlékeit, s főként a királyszentet ábrázoló freskósorozatokat.

A következő két tanulmány célja, hogy két különböző tudományág szempontjából vegye szemügyre a Zsigmond koráról régebben alkotott véleményeket, s vázolja az újabb kutatások eredményein alapuló, friss következtetéseket.

Nagy Emese az utóbbi évtizedek régészeti-műemléki kutatásai során felszínre hozott ismereteket veti össze⁴¹ Horváth Henrik ötven évvel ezelőtt megjelent Zsigmond-monográfiájának következtetéseivel, s az anyagot négy fő csoportra osztva (palota- és várépítészet, városok, egyházi emlékek és leletek) foglalja össze az azóta elért legfontosabb kutatási eredményeket. Kísérletet tesz arra, hogy az új anyag ismeretében bepillantást nyújtson azokba az – elsősorban építészeti – törekvésekbe, melyek a korábbi időszakokkal szemben Zsigmond korát jellemezték.

Marosi Ernő Zsigmond korának a magyar művészettörténet írásban bekövetkezett változásait vizsgálja⁴², nem titkolva, hogy Zsigmond személyének korábbi, negatív értékelése kihatott kora művészetének megítélésére is. Ezen a kedvezőtlen beállításon csak a nemzetközi művészettörténeti szakirodalom nézőpontjainak megváltozása hozott új eredményeket. Huizinga nyomán a régiók és iskolák elkülönült vizsgálata helyett egy egységesebb szemléletű Európa-kép kialakítása lépett előtérbe. Ez tette lehetővé az „internacionális gótika” fogalmának felismerését és bevezetését, és járult hozzá ahhoz, hogy Zsigmond korábban gyökértelemnek, kozmopolitának tartott udvari kultúráját, s annak magyarországi hatásait átértékeljék, s az az őt megillető helyre kerülhessen.

Marosi E. ennek a nézőpontváltásnak a szemszögéből értékeli a művészettörténeti szakirodalom korábbi eredményeit, s mondja el véleményét – az új kutatási eredmények ismeretében – a Zsigmond-kori művészet magyarországi és európai helyzetéről.

A katalógus I. kötetének tanulmányosorozatát tulajdonképpen Marosi E. cikke zárja, de ez nem jelenti egyben magának a kötetnek a lezárását is. A „Függelék”-ben ugyanis *Engel Pál* Zsigmond báróinak rövid életrajzait, s néhány család leszármazási táblázatát adja közre⁴³.

A kötetet a tanulmányokat kísérő illusztrációk képes táblái zárják.

A katalógus II. kötete – a szó szoros értelmében vett katalógus – műfaji csoportosí-

tásban gyűjtötte össze a korszak legjelentősebb emlékeit, tárgyait, dokumentumait, függetlenül attól, hogy azok eredetiben, másolatban, vagy esetleg csak fotóban, rajzban voltak jelen a kiállításon, vagy esetleg bemutatásuk teljesen elmaradt. A szerkesztés egyik legfontosabb alapelve volt ugyanis a teljességre való törekvés, azaz, hogy a katalógus úgy adjon átfogó képet a korszak legjelentősebb emlékeiről, hogy az, a kiállítástól függetlenül, annak bezárása után is teljes értékűen használható legyen. A katalógus leírásaiból általában nem is tűnik ki, hogy a szóban forgó tárgyat eredetiben, vagy csak valamilyen más, szükségmegoldásban sikerült kiállítanunk. A katalógus összeállításakor nem is mindég lehetett tudni, hogy – főként a külföldi anyag esetében – a kért kölcsönzést a tulajdonosok engedélyezik-e.

A II. kötet három fő fejezeten belül csoportosította anyagát. A tárgycsoportok előtt kisebb összefoglalások, tanulmányok ismertették a kisebb-nagyobb együttesekre vonatkozó tudnivalókat, kutatási eredményeket.

A három fő fejezetből az első „*Zsigmondnak és udvarának emlékei*”-t foglalja össze, ide összpontosultak az uralkodói pecsétek, a Zsigmond-ikonográfia anyaga, a Sárkányrend emlékei, s a könyvek, melyek Zsigmond környezetében voltak, vagy lehettek.

A második fő fejezet *Prága kultúráját mutatja Zsigmond királysága idején*. A cseh főváros művészeti hatásai ugyanis lépten-nyomon mutatkoznak a magyarországi művészet különböző ágaiban.

A „*Magyarország kultúrája Zsigmond korában*” címet viselő harmadik – legbősebb – fejezet öleli fel a korszak hazai építészeti, szobrászati, festészeti emlékeit; miniatúra és ornamentális rajz címszó alatt felsorakoztatja a nem királyi kódexeket, a címeres leveleket és egyéb, festett okleveleket. Bemutatja a korszak ötvösségét, majd művészek és tárgykultúra címen a kályhacsempéket, s a korszak jellemző, zömmel ásatások során felszínre került kerámiáit és egyéb leleteit. Végül a diplomatika képviselői: pecsétek, oklevelek zárják az emlékek sorát.

A kötet helyenként rajzokkal illusztrált szövegét mindkét kötet részletes német nyelvű tartalmi kivonata követi, majd a kötet végén képtáblák sora mutatja a műtárgyak és dokumentumok java részének fényképeit.

A *tudományos katalógus két kötete* minden teljességre való törekvése mellett sem térhetett ki a Zsigmond-kor összes kérdéseire, amint erre már a katalógus előszava is utalt⁴⁴, de ennek objektív okai is vannak. Az önálló tanulmányok és a tárgycsoportokhoz fűzött értékelések jól tükrözik, hogy melyik kérdéskör milyen mértékben kutatott napjainkban. Az eredményeket és hiányokat mérlegre téve azonban bizvást elmondhatjuk, hogy az előttünk álló két kötetben összefoglalt régi és új kutatási eredmények együttesen eddig messze nem ismert, változatos és új képet rajzolnak elénk Zsigmondról és koráról.

A kiállítás nyitvatartása idején, 1987. július 8–11. között a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportja, a Ruhr-Universität Bochum Történettudományi fakultása és a Budapesti Történeti Múzeum közös rendezésében „*Sigismundus rex et imperator*” címmel nemzetközi tudományos ülésszak is foglalkozott a Zsigmond-kor problematiká-

jával. Ezen részben a már felvetett kérdések további vizsgálatára, részben új kérdéskörök felvetésére került sor. A zömében történeti tárgyú előadások mellett művészettörténések, régészek is szóltak. Az ülésanyagának részletes ismertetésére itt nincs lehetőségünk, de reméljük, hogy előadásainak szövege előbb-utóbb nyomtatott formában is megjelenik.

RÖVIDÍTÉSEK

BTM	Budapesti Történeti Múzeum
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
OSzK	Országos Széchenyi Könyvtár
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek
TKCs	Történeti Képcsarnok
Katalógus I – II	Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I – II. Tanulmányok és Katalógus. Szerk. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Beke L., Marosi E., Wehli T. Budapest, 1987.
Vezető	Zsigmond és kora a művészetben 1387–1437. Budapesti Történeti Múzeum, Budavári Palota, „E” épület, 1987. május 29 – november 8. A Budapesti Történeti Múzeum és az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport kiállítása. A kiállítást rendezte Marosi Ernő, Wehli Tünde MTA. MtKCs; Nagy Emese, Altmann Júlia, Irásné Melis Katalin BTM. A vezetőt írták: <i>Székely Gy., Nagy E., Marosi E.</i>

JEGYZETEK

1. *Hóman B. – Székely Gy.*: Magyar történet. II. Budapest, 1936. 406–411.
2. *Székely Gy.*: Katalógus I.
3. *Mályusz E.*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984
4. *Marosi E.*: Katalógus I. 380.
5. *Horváth H.*: Zsigmond király és kora. Budapest, 1937
6. *Nagy E.*: Katalógus I. 364–379; *Marosi E.*: Katalógus I. 380–404; Részeredményeire I. még: Katalógus I–II.
7. Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi E. A Magyarországi Művészet Története 2. Főszerk. Aradi N.
8. Vezető
9. Katalógus I–II.
10. Vezető 22.
11. Vezető 36–64.
12. A kiállításra a két rendező intézmény saját anyagán kívül 28 magyar állami közgyűjtemény, 8 egyházi- és 4 magángyűjtemény, 9 nyugat-európai és 2 keletnémet gyűjtemény adott kölcsön anyagot.
13. Katalógus I. 70–92.

14. Vezető 36–64.
15. *Radocsay D.*: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest, 1955. 56.
16. *Nagy E.*: Vezető 22–36.; *u.ő.*: Katalógus II. 116–147.
17. Katalógus I–II.
18. *Marosi E.*: Katalógus I. 11–13.
19. Katalógus I. 29–69.
20. Katalógus I. 70–92.
21. Katalógus I. 93–113.
22. Katalógus I. 114–129.
23. Katalógus I. 130–134.
24. Katalógus I. 135–147.
25. Katalógus I. 148–179.
26. Katalógus I. 181–191.
27. Katalógus I. 193–211.
28. Katalógus I. 212–225.
29. Katalógus I. 226–234.
30. Katalógus I. 235–245.
31. Katalógus I. 246–260.
32. Katalógus I. 261–270.
33. Katalógus I. 271–282.
34. Katalógus I. 283–296.
35. Katalógus I. 297–300.
36. Katalógus I. 301–311.
37. Katalógus I. 312–331.
38. Katalógus I. 332–346.
39. Katalógus I. 347–351.
40. Katalógus I. 353–363.
41. Katalógus I. 364–379.
42. Katalógus I. 380–404.
43. Katalógus I. 405–458.
44. *Marosi E.*: Katalógus I. 11–13.

EMESE NAGY

EREIGNISSE UND WISSENSCHAFTLICHE BEDEUTUNG DES SIGISMUND-JUBILÄUMS 1987

Die an verschiedene Personen oder historische Ereignisse knüpfenden Jubiläen, Gedenkfeiern bieten immer eine gute Möglichkeit, das betreffende Ereignis gründlicher kennenzulernen. Die bei solchen Gelegenheiten veranstalteten Ausstellungen, wissen-

schaftlichen Sessionen und die aus diesem Anlaß herausgegebenen Publikationen bilden einen Strauß der bisherigen Kenntnisse dieses Themenkreises, spornen zu neuen Forschungen an, was auch eine Modifizierung und Umwertung der früheren Meinungen ermöglicht. Ein derartiges viele wissenschaftliche Ergebnisse zeitigendes Jubiläum fand 1987 statt: die 600. Jahreswende der Krönung Sigismunds von Luxemburg (1387–1437) zum ungarischen König und die 550. Jahreswende seines Todes.

Die frühere ungarische historische Fachliteratur beurteilte die Rolle und Tätigkeit König Sigismunds im allgemeinen negativ, und auch die Kunsthistoriker hatten keine günstige Meinung von ihm. In der ungarischen Geschichtswissenschaft wurden aufgrund der Forschungen und der umfangreichen Monographie von Elemér Mályusz die positiven Züge der Herrschaft Sigismunds bekannt. In der Kunstgeschichte hat Henrik Horváth schon 1937, aus Anlaß des vor 50 Jahren stattgefundenen Sigismund-Jubiläums, versucht, die Kunst der Zeit Sigismunds günstiger als die seiner Vorgänger zu beurteilen, doch aufgrund des ihm zur Verfügung stehenden, zahlenmäßig relativ geringen gegenständlichen Materials waren seinen Möglichkeiten Grenzen gesetzt.

Die neueren Ergebnisse der in den vergangenen 50 Jahren durchgeführten archäologischen und kunsthistorischen Forschungen haben einen riesigen Fortschritt auf dem von Henrik Horváth begonnenen Weg ermöglicht. Dies bezeugt der ebenfalls im Jubiläumsjahr erschienene, sich auch mit dieser Periode befassende Band der acht Bände umfassenden ungarischen Kunstgeschichte und einige andere kleinere Studien. Diese betonen, daß die ungarische Kunst zur Zeit Sigismunds ein organischer und auf hohem Niveau stehender Teil der „internationalen Gotik“ war. Die auf der Jubiläumsausstellung „Zsigmond és kora a művészetben 1387–1437“ (Kaiser Sigismund und seine Zeit in der Kunst 1387–1437) gezeigten und die in dem sich dieser anschließenden wissenschaftlichen Katalog „Művészet Zsigmond király korában 1387–1437“ (Die Kunst zur Zeit Sigismunds, König von Ungarn 1387–1437) angeführten Gegenstände, Dokumente und nicht zuletzt die Studien haben jene Auffassung weiter bekräftigt, daß zur Zeit Sigismunds, hauptsächlich als er auf dem Höhepunkt seiner Macht stand, die Kultur und Kunst Ungarns einen Platz an der Spitze der europäischen Entwicklung einnahm.

Die Ausstellung wurde im Historischen Museum der Stadt Budapest in der Zeit vom 29. Mai bis 8. November 1987 gemeinsam mit der Kunsthistorischen Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und dem Historischen Museum der Stadt Budapest veranstaltet. Zum Kern der Ausstellung kam als weiterer ergänzender Teil das zum Museum gehörende mittelalterliche Ruinengelände.

Das Historische Museum der Stadt Budapest befindet sich an der Stelle des einstigen mittelalterlichen königlichen Palastes und seiner durch umfangreiche Ausgrabungen erschlossenen Reste. Dieser Palast war ein bedeutender Schauplatz des Wirkens von König Sigismund, von den Anfängen bis zur Entfaltung und auch auf dem Höhepunkt seiner Macht. Nur gegen Ende seines Lebens wollte er in der Stadt Preßburg (Pozsony) ein neues Zentrum auszubauen. Buda war lange Zeit nicht nur die Hauptstadt Ungarns, sondern auch die Residenz des ausgedehnten Reiches König Sigismunds. Ein großer Teil der Befestigungen der Burg von Buda aus der Zeit Sigismunds steht – mehr oder weniger erneuert – noch heute, und den größeren Teil der nach den Erschließungen restaurierten Palastreste bilden ebenfalls seine Bauten. Demnach schien es selbstver-

ständig, daß die Jubiläumsausstellung dort veranstaltet wurde, wo sich vor Jahrhunderten ein bedeutender Teil der mit Sigismund im Zusammenhang stehender Ereignisse abgespielt hatte.

Die Jubiläumsausstellung selbst war im Erdgeschoß der drei Flügel des Museums. Über das eigene Material der die Ausstellung arrangierenden Institutionen, Kunstgegenstände und Dokumente, welche die Persönlichkeit Sigismunds sowie die Geschichte und Kultur seiner Zeit veranschaulichten hinaus, überließen noch andere ungarische und ausländische Museen, Archive, Bibliotheken und Privatsammler leihweise Material. Natürlich kann man auch so nicht annehmen, daß das Material vollständig gewesen wäre, aber es wurden auch so bedeutende, in Ungarn noch nie gesehene Gegenstände ausgestellt.

In den ersten beiden Flügeln der Ausstellung wurden das Itinerarium Sigismunds (Richtung und Aufenthaltsorte seiner Reisen), nebst einer aus 6 Karten bestehenden Landkartenserie, und die Gegenstände möglichst in chronologischer Reihenfolge angeordnet. Im dritten Flügel wurden jene wertvollen Kunstgegenstände, die besondere Sicherheit, Klimaeinrichtung, bestimmte Beleuchtungsbedingungen beanspruchten, ausgestellt. In dem zwischen den 2 großen Einheiten der Ausstellung ausgestalteten Rastraum wurden große Diapositive jener bedeutenden Bauten und Kunstgegenstände vorgeführt, die in der Ausstellung nicht gezeigt werden konnten, und demselben Zweck dienten auch die hier projizierten thematischen Diaserien.

Am Anfang und am Ende der Ausstellung waren die Herrschaftssiegel Sigismunds zu besichtigen. Aus Ausstellungstechnischen Gründen wurden das Urkundenmaterial und die Siegel die davon zeugen, wie, wann und mit wem der König seine Macht während seiner Regierungszeit teilte, in einer Gruppe angeordnet.

Aus der ersten Periode (1387–1396) konnte sich die Ausstellung nicht vieler gut datierter Exponate rühmen. Von diesen verdienen die internationalen Dokumente der epochenschließenden Niederlage bei Nikopolis Beachtung.

Der größere Teil der zweiten Periode 1397–1405 verlief noch immer mit die königliche Macht stärkenden Kämpfen, nur gegen Ende dieser Epoche gelang es dem König, das innere Gleichgewicht herzustellen. Zu dieser Zeit trat die Befestigung der Städte (er erteilte 1405 Stadtdekrete) in den Vordergrund der Politik Sigismunds, landesweit wurde mit umfangreichen Stadtbauten begonnen. Auf diese weisen die Vermessungszeichnungen der bedeutendsten Bauten und die von den Gebäuden stammenden architektonischen Bruchstücke hin.

Der dritte Abschnitt (1405–1412) zeugt von der endgültigen Festigung der Macht Sigismunds. 1408 stiftete er den Drachenorden, um seine Beziehungen zu den ihn umgebenden Baronen weiter zu stärken. Im ausgestellten Material waren in erster Linie auf den Drachenordenweisende Kunstgegenstände sowie Steinmetzprodukte und Dokumente großangelegter Bauten von dem ihn umgebenden Hochadel.

Sigismund wurde 1410 von den Kurfürsten zum deutschen König gewählt, wodurch sich auch seine Politik wesentlich änderte. 1411–1412 fanden in Buda wichtige internationale Zusammenkünfte statt.

Zwischen 1412–1418 begab sich Sigismund auf eine lange Auslandsreise, ohne inzwischen nach Ungarn zurückzukehren. Um das Programm des Konstanzer Konzils

zu verwirklichen und auch andere diplomatische Ziele zu erreichen, bereiste er Westeuropa. Über die Ereignisse des Konzils berichtet die mit vielen Bildern illustrierte Chronik Ulrich Richentals, von der eine Photokopie ausgestellt war. Auf seinen Auslandsreisen verdingte er Meister für sein Bauvorhaben in Ungarn.

Im Ausstellungsraum des zweiten, dritten und vierten Abschnitts wurden für die gesamte Zeit König Sigismunds charakteristische Gebrauchsgegenstände gezeigt: Keramik-, Knochen-, Leder- und Glasfunde, die vom Haushalt, dem Gewerbe und der Tracht dieser Zeit zeugen. Es waren auch Ofenkacheln aus verschiedenen Grabungen und diversen Teilen des Landes zu sehen, auf denen im abwechslungsreicher Form die Gestalt Sigismunds, seine Wappen, Wappen des Hochadels, architektonische Verzierungen und sogar die Welt der Volksmärchen dargestellt sind.

Sigismund kehrte 1419 nach Ungarn zurück. Der Schwerpunkt der größten Bauvorhaben in Buda fiel wahrscheinlich auch in diese Zeit, in die Periode zwischen 1419–1430. Die Dokumentationen bezüglich der Burg von Buda, die Rekonstruktionszeichnungen, architektonische Einzelheiten der Burg und die erlesenen Stücke der gotischen, aus dem Palast von Buda stammenden Skulpturenfunde repräsentieren in erster Linie diese Epoche. Gegen Ende dieser Periode wurde in Preßburg mit den großen Bauvorhaben Sigismunds begonnen, was aber mangels Originalmaterial nur durch reichhaltiges zeichnerisches Material dokumentiert werden konnte.

Den letzten Lebensabschnitt Sigismunds – 1430–1437 – repräsentieren kaiserliche Siegel, die Kopie des Sigismunds-Porträt von Dürer sowie Silberschmuck aus dem kaiserlichen Grab von Nagyvárád.

Weitere Stücke der Sigismunds-Porträts – das Faksimile einer Zeichnung Pisanellos, die Sonnendarstellung mit den Zügen von Sigismund aus Hartliebs Kriegsbuch – waren im dritten, abgesicherten Teil der Ausstellung zu sehen. Hier wurden die bedeutendsten Tafelbilder der Epoche, der Flügelaltar aus Garamszentbenedek, gemalt 1427 von Tamás Kolozsvári, ausgestellt und einige der herausragendsten zeingewässischen Holzskulpturen sowie das herrlichste Goldschmiedewerk der Epoche, der aus Nagyvárád stammende und in Győr aufbewahrte, mit emailiertem Drahtgeflecht verzierte Kopfreliquiar des heiligen Ladislaus. Abgesichert waren hier die teils aus dem Ausland, teils aus ungarischen Sammlungen stammenden wertvollen Textilien zur Schau gestellt, von denen ein Teil mit verschiedenen Ordenabzeichen, ein anderer mit Nadelmalereibildern verziert war. Hier waren auch mit Miniaturen verzierte Kodexe aus ungarischen und ausländischen Bibliotheken, Prachtexemplare der Buchmalerei aus der Zeit Sigismunds, ausgestellt.

Auf dem Gelände des königlichen Palastes sind der restaurierte, große, gotische Saal aus der Zeit Sigismunds und die mächtigen Säulen des Unterbaues vom „Friss-Palast“ Sigismunds sichtbar. Die im Laufe der Ausgrabungen gefundenen Fenster- und Türrahmen, Erkerkonsolen und sonstigen architektonischen Details berichten über die Verzierung der Bauten. Eine Serie von Grabsteinen illustriert die Grabmalplastik dieser Zeit.

Der wissenschaftliche Katalog der Ausstellung in zwei Bänden verdient besonders erwähnt zu werden. Der erste Band stellt eine Reihe von Studien, die Geschichte, die Kunst und Kulturgeschichte der Zeit Sigismunds dar. Einleitend befassen sich nach dem

Vorwort von E. Marosi zwei Artikel mit der Persönlichkeit, der Politik und dem bereits erwähnten Itinerarium Sigismunds. Die nächste Studiengruppe berichtet unter dem Haupttitel „Der Herrscher und sein Hof“ über die Ikonographie, die Barone seiner näheren Umgebung, die Ordensstiftung und die heute bekannten Kunstgegenstände des Drachenordens. Unter dem Haupttitel „Höfische Kultur“ analysieren die gesammelten Studien Fragen der Buchmalerei, der kriegstechnischen Manuskripte, des Humanismus und der Tracht zur Zeit Sigismunds. Danach ist, die „Kultur der Länder Sigismunds“ untersuchend, von den Städten der Epoche, von den neuen Forschungsergebnisse in der Burg, den Bauten und Gebäudekomplexen aus der Zeit Sigismunds die Rede. Unter dem Titel „Forschungen“ sind die unterschiedlichen Darstellungen der St.-Ladislaus-Legende zur Zeit Sigismunds angeführt, zwei Abhandlungen fassen die Geschichte und die neuen Ergebnisse der archäologischen und kunsthistorischen Forschungen bezüglich der Zeit Sigismunds zusammen. Im „Anhang“ ist eine kurze Biographie von den „Baronen“ Sigismunds gegeben. Am Ende des Bandes findet sich das Illustrationsmaterial.

Im zweiten Band – des im wahrsten Sinne des Wortes genommenen Katalogs – sind die bedeutendsten Denkmäler, Kunstgegenstände, Dokumentationen des Zeitalters nach Kunstartengruppen geordnet, zusammenfaßt, ungeachtet dessen, ob diese im Original, als Kopie oder eventuell nur als Foto oder Zeichnung ausgestellt waren. Eines der wichtigsten Grundsätze dabei war nämlich das Streben nach Vollständigkeit, d. h., daß in dem Katalog die bedeutendsten Denkmäler des Zeitalters so dargestellt sind, daß dieser unabhängig von der Ausstellung auch nach deren Schließung vollwertig benutzt werden kann. Aus den Beschreibungen des Katalogs ist im allgemeinen nicht ersichtlich, ob der besprochene Gegenstand im Original ausgestellt war. Denn es war zur Zeit seines Zusammenstellens noch nicht klar, welche Gegenstände – hauptsächlich aus dem Ausland – der Ausstellung leihweise überlassen werden.

Das Material ist in drei Hauptgruppen erörtert: Unter „Denkmäler Sigismunds und seiner Zeit“ sind die Herrschersiegel, die Denkmäler der Sigismund-Ikonographie, das Material bezüglich des Drachenordens und die Bücher aus der Umgebung des Königs zusammengesammelt. In der zweiten Gruppe sind unter dem Titel „Die Kultur Prags zur Zeit des Königtums von Sigismund“ einige Denkmäler der Prager-ungarischen Kunstverbindungen zusammengefaßt. Die dritte und größte Gruppe „Ungarns Kultur zur Zeit Sigismunds“ umfaßt die Denkmäler der Architektur, der Bildhauerei und Malerei Ungarns. Unter dem Titel „Miniatur und ornamentalische Zeichnung“ ist die Gruppe von Kodexen angeführt, die nicht königlichen Ursprungs ist, sowie die Wapenbriefe und gemalten Urkunden, es folgt die Goldschmiedekunst der Zeit und unter dem Titel „Gewerbe und gegenständliche Kultur“ die verschiedenen Arten der Ausgrabungsfunde. Die Vertreter der Diplomatie: Siegel und Urkunden schließen die Reihe der ausgestellten Stücke. Vor den einzelnen Gegenstandsgruppen ist in kleineren Zusammenfassungen, Studien das Wissenswerte des betreffenden Fragenbereichs gegeben. Dem stellenweise mit Zeichnungen illustrierten Text folgt ein reichhaltiger Auszug des Inhaltes der zwei Bände in deutscher Sprache, dann in einer Reihe von Bildtafeln die Photos eines großen Teiles der Kunstgegenstände und Dokumente.

In den beiden Bände des wissenschaftlichen Katalogs konnten nicht alle Fragen der

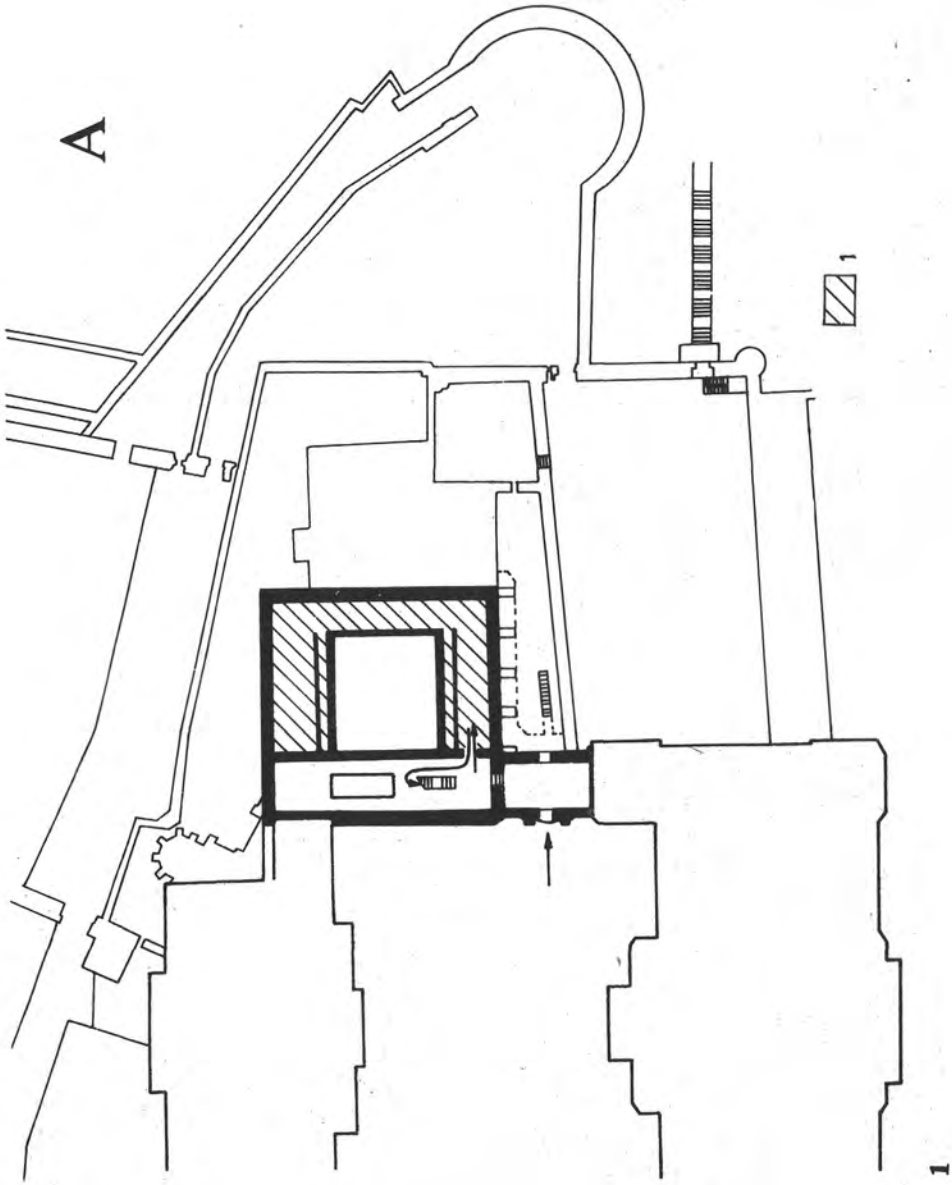
Zeit Sigismunds erörtert werden. Die sich den Studien und Gegenstandsgruppen anschließenden bewertenden Zusammenfassungen widerspiegeln, in welchem Maß die einzelnen Fragenbereiche gegenwärtig erforscht sind. Die Ergebnisse und Mängel erwägend, geben die in den vorliegenden zwei Bänden zusammengefaßten alten und neuen Forschungsergebnisse insgesamt ein bisher nicht bekanntes, abwechslungsreiches und neues Bild über Sigismund und seine Zeit.

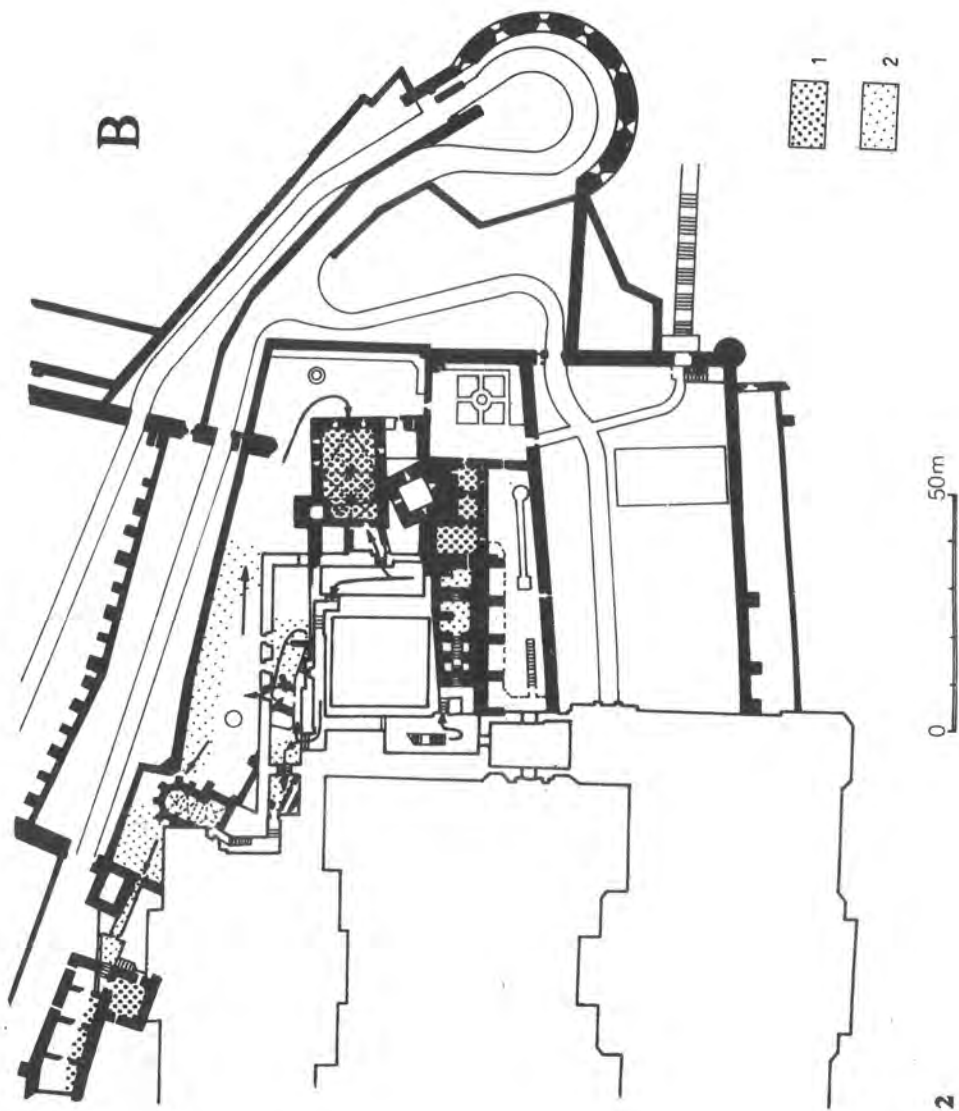
ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Schauplatz der Ausstellung: Erdgeschoß
Abb. 2. Ruinengelände, Kellergeschoß:
1. erhaltene oder rekonstruierte Gebäudeteile
2. Ausstellungseinheiten mit Gegenständen aus der Zeit Sigismunds
Abb. 3. Anfang der Ausstellung
Abb. 4. Der erste Flügel der Ausstellung
Abb. 5. Urkunden mit Siegeln des Hochadels. Siegelkopien
Abb. 6. Gegenstände des täglichen Lebens
Abb. 7. Ofenkacheln
Abb. 8. Der zweite Flügel der Ausstellung: Grabsteine des Hochadels und gotische Skulpturenfund aus der Burg von Buda
Abb. 9. Kaiserliche Siegel Sigismunds, Kopie des Sigismunds-Porträts von Dürer
Abb. 10. Der dritte Flügel der Ausstellung: rechts das Kopfreliquiar des heiligen Ladislaus, im Hintergrund der Flügelaltar von Tamás Kolozsvári aus Garamszentbenedek
Abb. 11. Der Pálóczi-Kelch und Kodex aus dem Nachlaß des Graner Erzbischofs György Pálóczi
Abb. 12. Der restaurierte gotische Saal der königlichen Burg von Buda mit einigen Stücken des gotischen Skulpturenfundes

KÉPJEGYZÉK

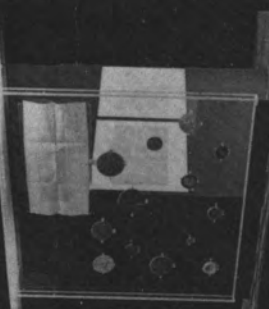
1. kép A kiállítás helyszíne: Földszint
2. kép Romterület: 1. Megőrzött, vagy rekonstruált Zsigmond-kori épületrészek
2. Kiállítási egységek, Zsigmond-kori tárgyakkal
3. kép A kiállítás kezdete
4. kép A kiállítás első szárnya
5. kép Oklevelek főúri pecsétekkel; pecsétmásolatok
6. kép A mindennapi élet tárgyai
7. kép Kályhacsempék
8. kép A kiállítás második szárnya főúri sírkövekkel és a budai várból származó gótikus szoborlelettel
9. kép Zsigmond császári pecsétjei, s Dürer Zsigmond-portrójának másolata
10. kép A kiállítás harmadik szárnya. Jobboldalt a Szent László herma, a háttérben Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki szárnyasoltára
11. kép A Pálóczi-serleg és kódexek Pálóczi György esztergomi érsek hagyatékából
12. kép A budai királyi vár helyreállított gótikus nagyterme, a gótikus szoborlelet néhány darabjával

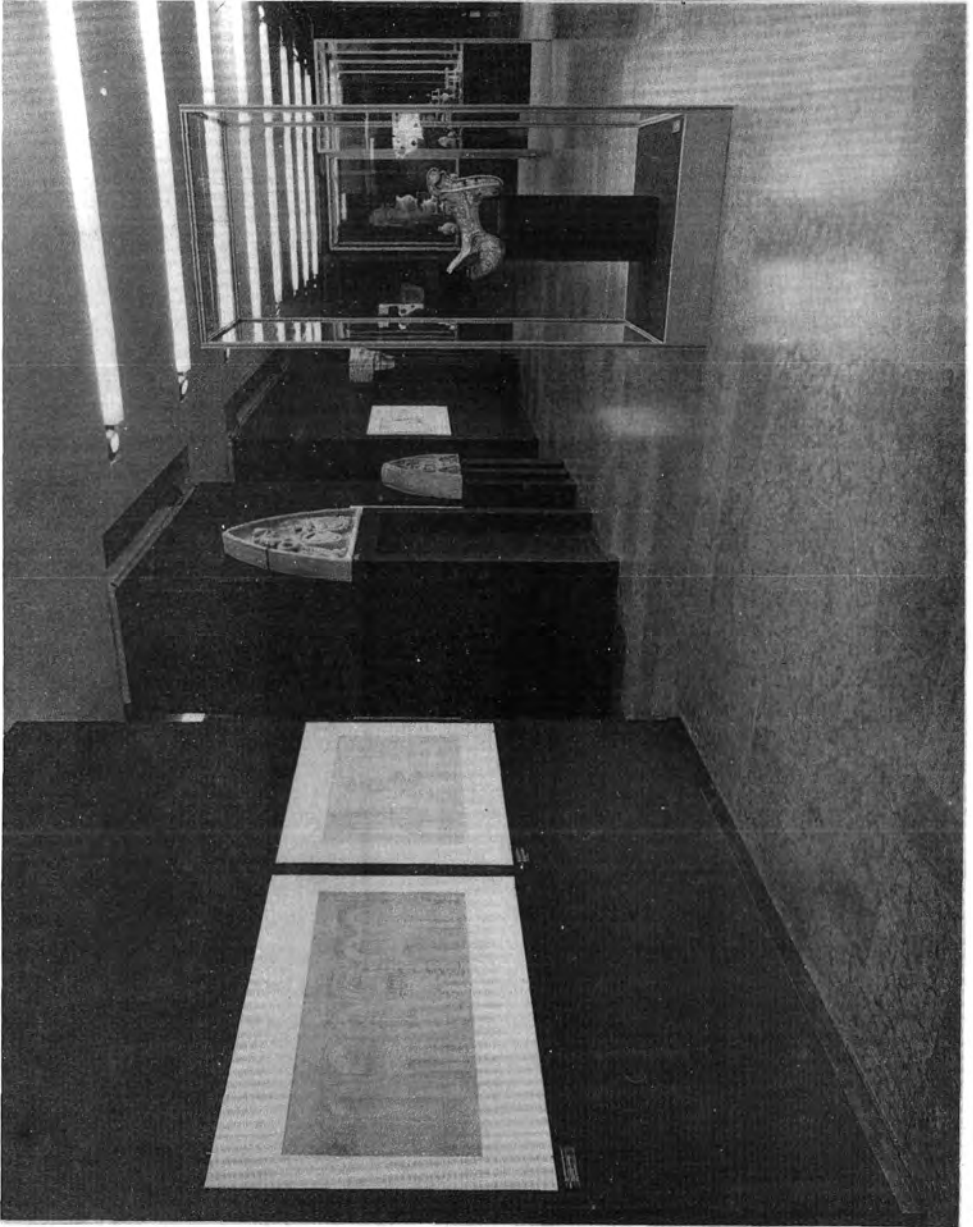

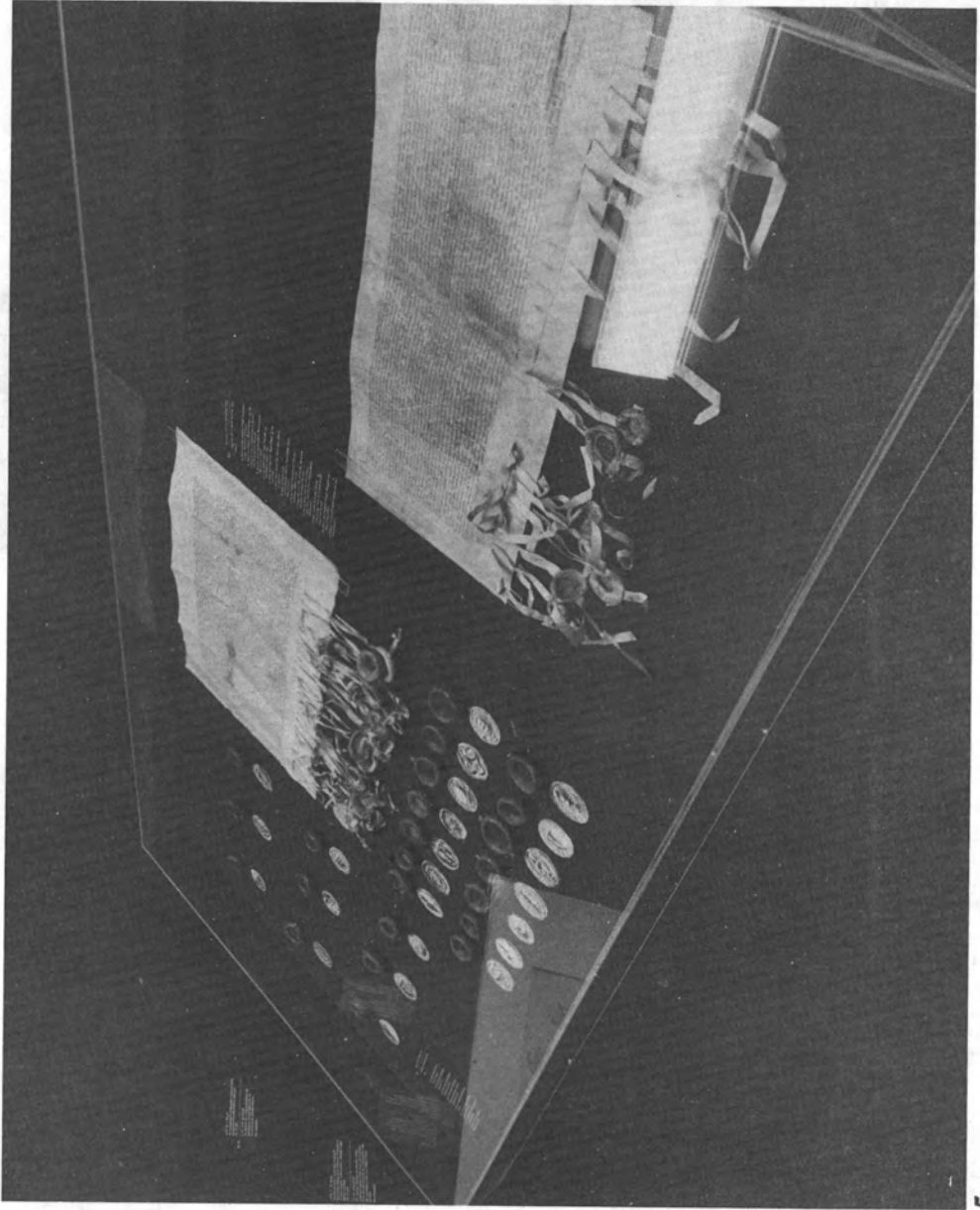
Zsigmond és kora
a művészeten

1387-1437
Kaiser Sigismund und
seine Zeit in der Kunst

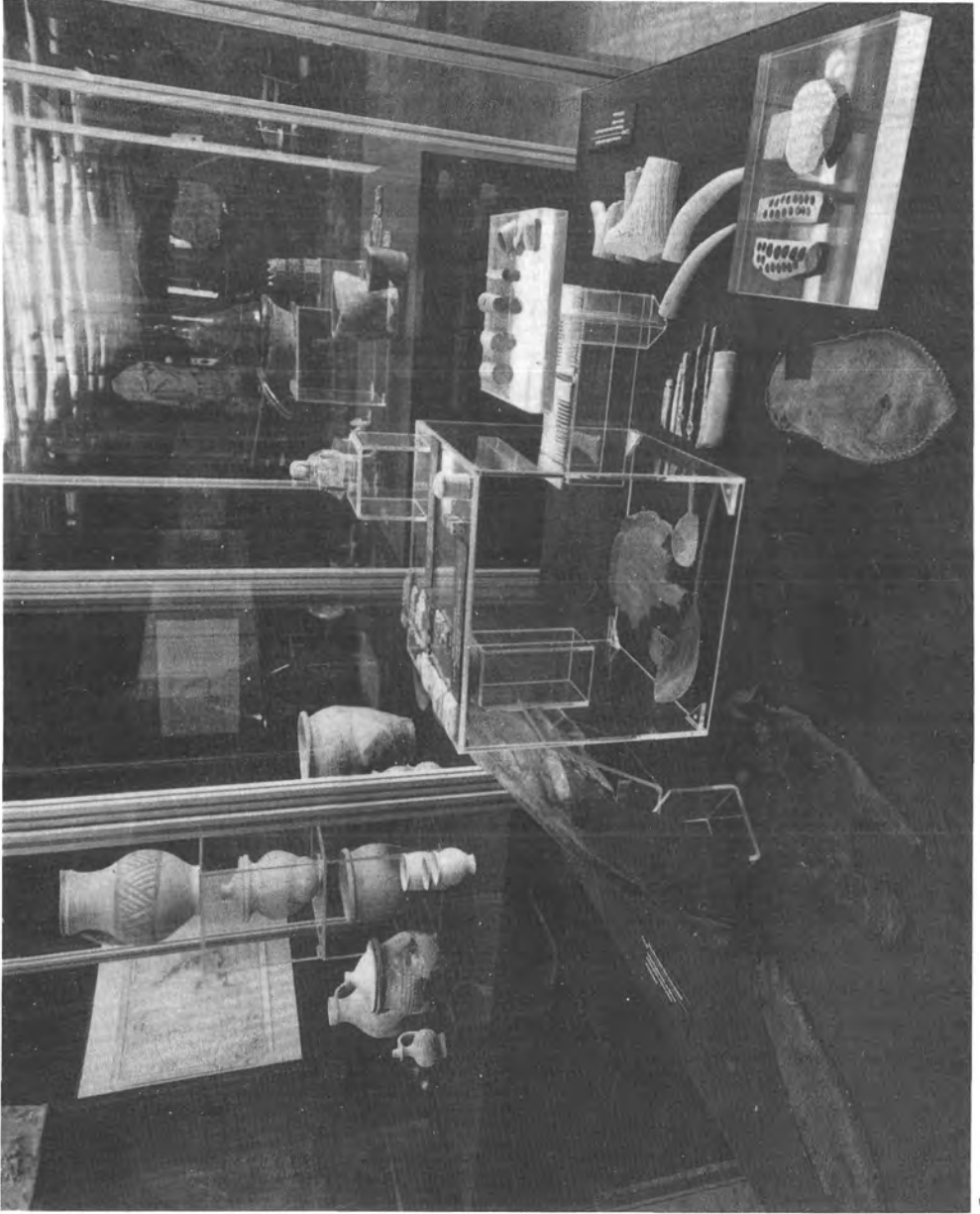

4

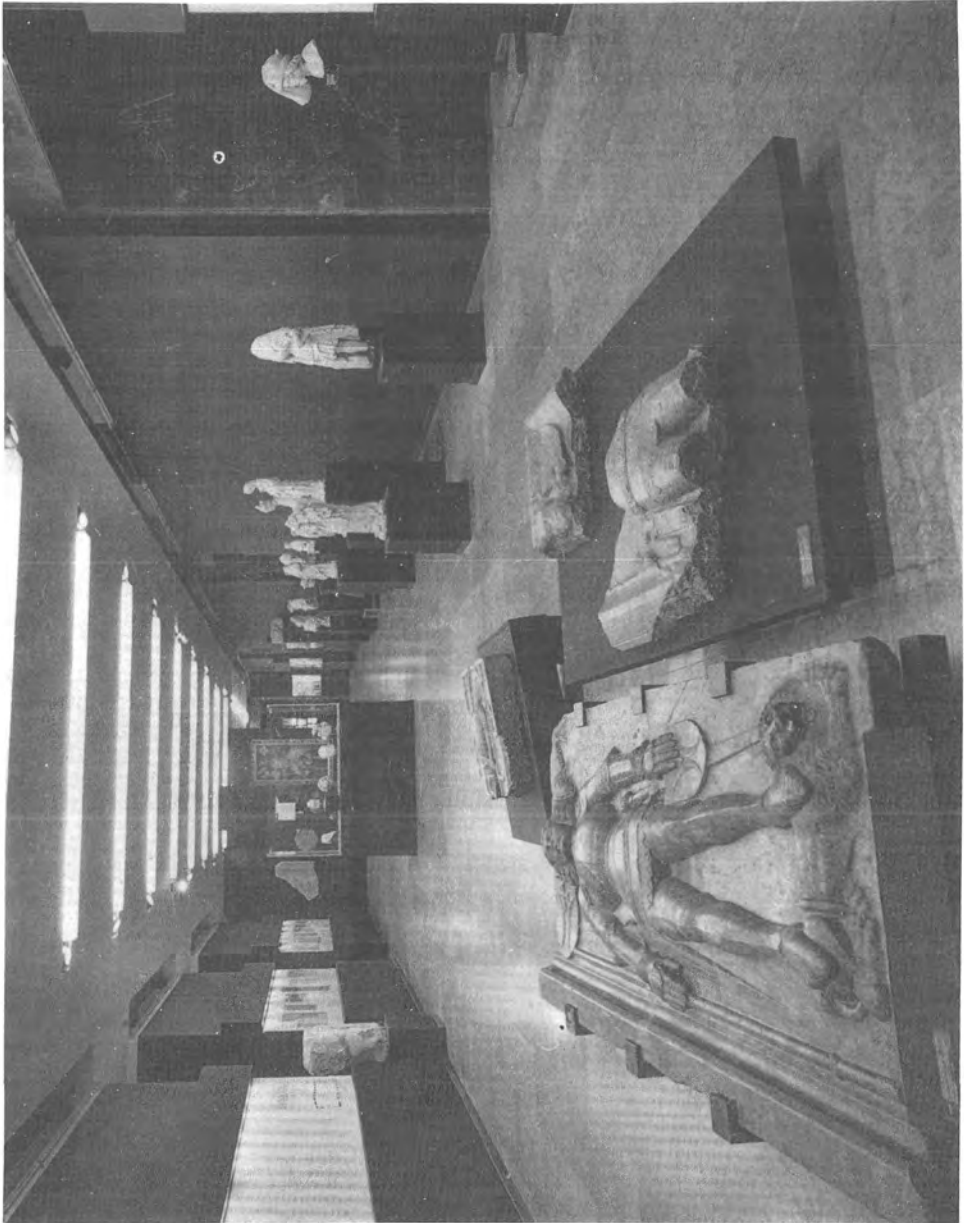

5

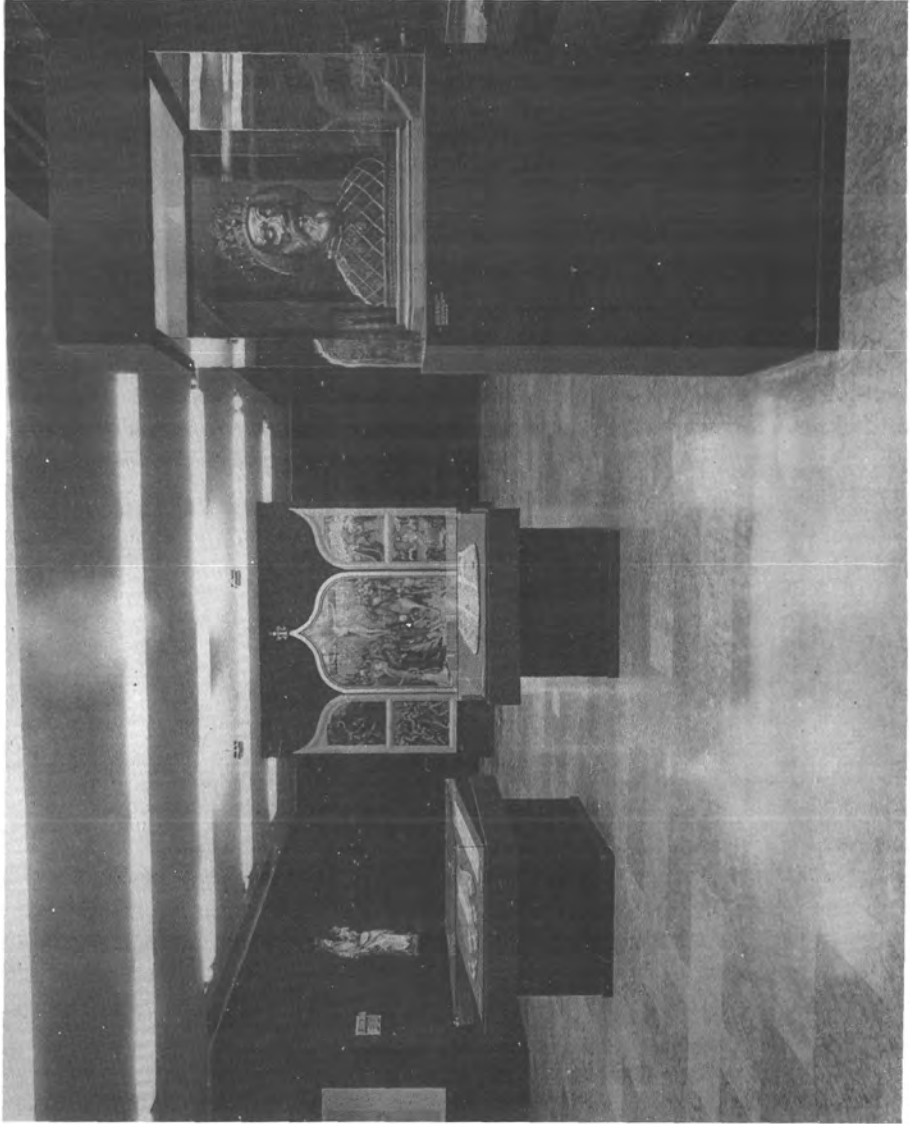

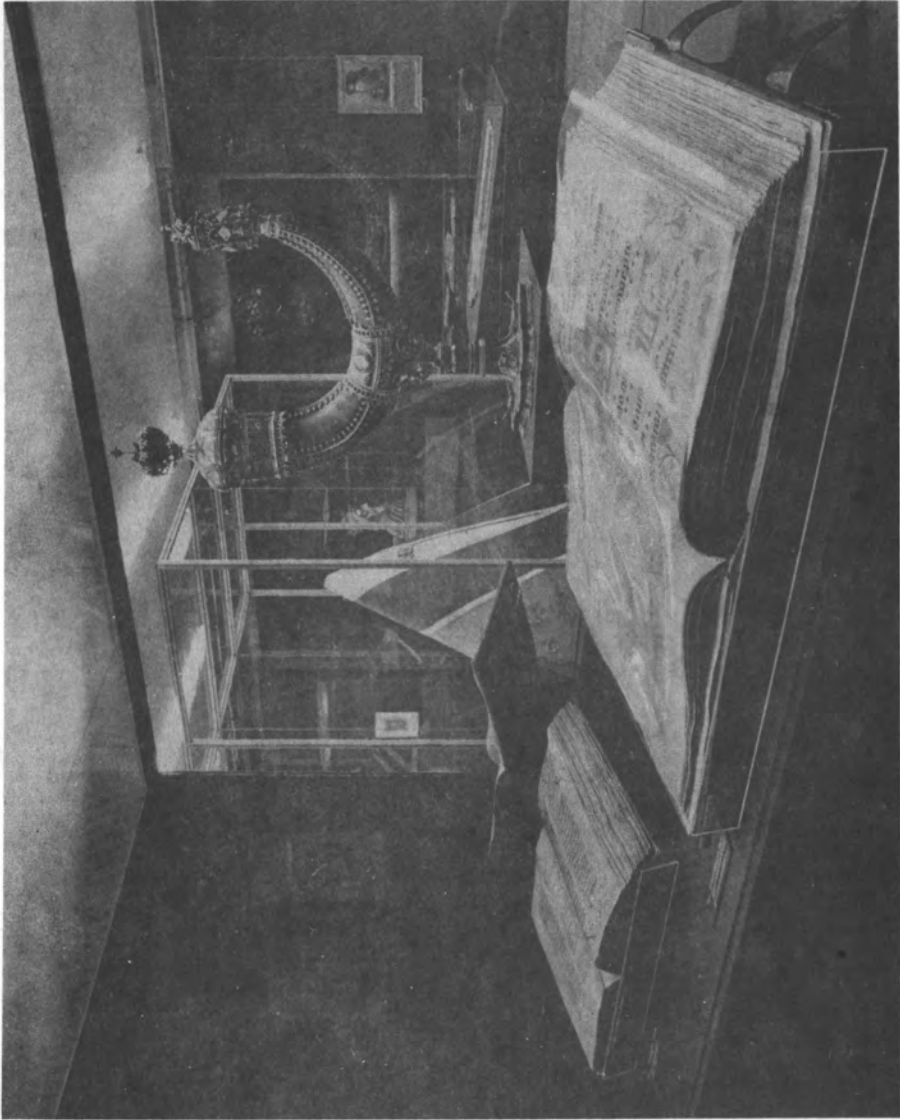

7

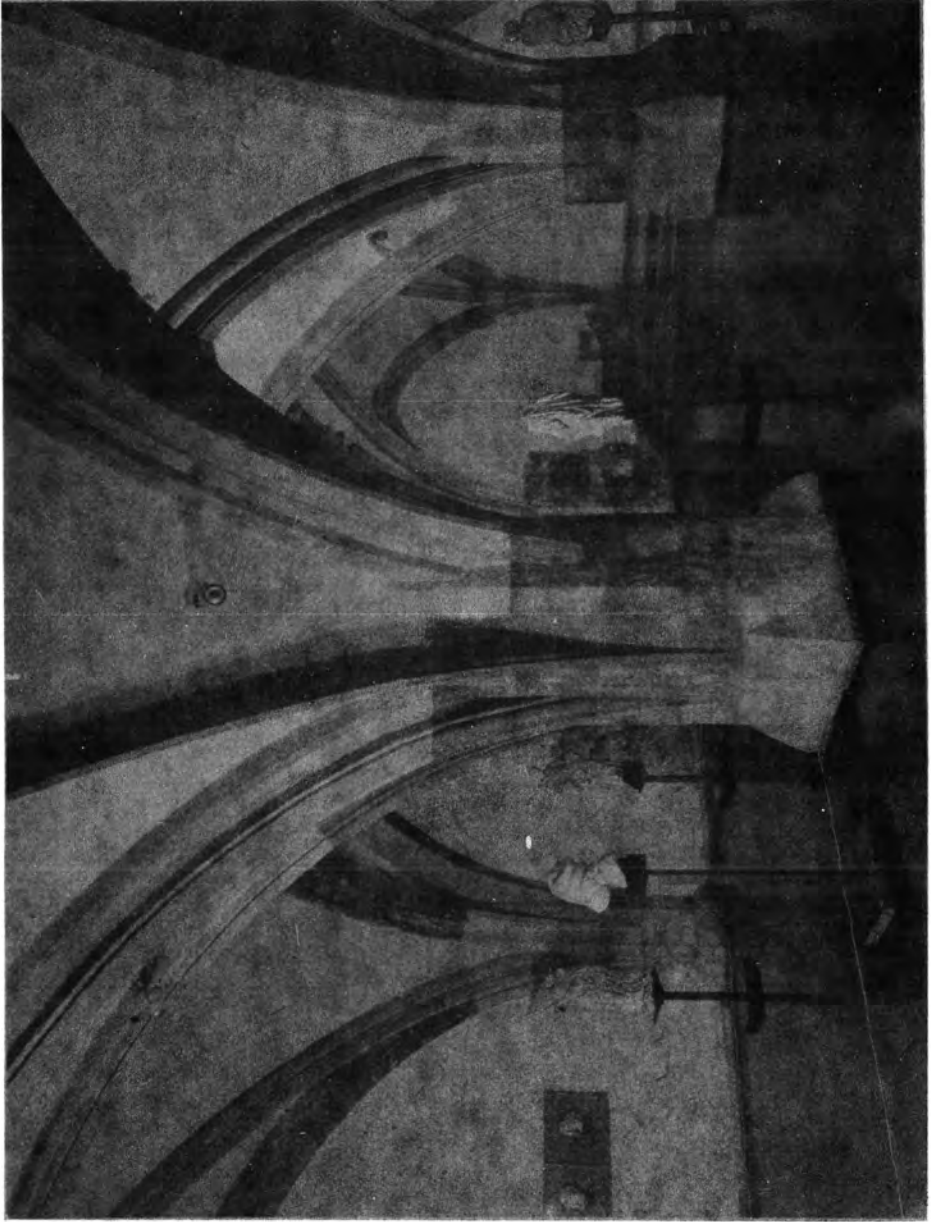

11

333

12

KÖNYVISMERTETÉS

Jean-Claude BESSAC: L'outillage traditionnel du tailleur de pierre de l'Antiquité à nos jours. Revue Archéologique de Narbonnaise Supplément 14. Édition du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1986.

A kőfaragás technikájának: szerszámainak, munkamenetének, valamint az adott szerszámokkal megmunkált kőfelületeknek a tanulmányozása, alapos vizsgálata különféle szempontokból fontos a régészettudomány, építészettörténet, művészettörténet, ipartörténet számára. A szerszám típusok megismerése régészeti leletek meghatározását segítheti. Előfordulásuk ideje és használatuk módja, valamint a kőfelületeken, vagy azok rejtett oldalain felfedezett nyomaik bizonyos határok között datálásainkat segíthetik. Ismeretük megkönnyíti a műemlékek helyreállítását, s nem utolsósorban különféle információkat nyújt az egyik legfontosabb iparág, az építészet technikai, szervezeti, társadalmi, kereskedelmi kérdéseinek vizsgálatához.

A kőfaragás technikájának és szerszámainak vizsgálatára több kísérlet történt külföldön és hazánkban is. A többé, vagy kevésbé részletes áttekintések, vagy részvizsgálatok sok értékes eredményt hoztak, Jean-Claude Bessac munkája azonban az első, ami a lehetőségekhez képest korban és földrajzi kiterjedésben egyaránt teljes és hiánytalan áttekintést akar adni a közvetlenül a kőfaragást érintő, egymással szorosan összefüggő kérdésekről: a szerszámokról, használatuk módjáról és idejéről, a köveken hagyott nyomaikról.

A szerző igazán alapos ismerője anyagának. Pályafutását maga is kőfaragóként kezdte, s hosszabb tényleges gyakorlat után kezdett el érdeklődni szakmájának történeti fejlődése iránt, s végezte el mindazokat a felsőfokú tanulmányokat, melyek a kérdéskör hivatásos kutatójává tették. Kőfaragói múltja, technikai ismeretei olyan előnyöket biztosítanak számára, melyek a csak történeti oldalról közelítő kutató számára nem adóttak. Bevezetőjében maga is elmondja, hogy azokat a publikációkat, melyek eddig a kőfaragástechnika kérdéseivel foglalkoztak, olyanok írták, akik az építészet elméleti kérdései felől közelítettek a témához, akik sohasem dolgoztak azokkal a szerszámokkal, melyekről beszélnek, így munkáikat sokszor kritikával kell olvasni, ha el akarjuk kerülni a technikai tévedéseket.

Az előttünk fekvő kötet a szó építészeti és szobrászati értelmében vett kőfaragó szerszámokkal foglalkozik, nem tér ki tehát a kovakő és az ékkövek megmunkálására. Nem érinti a kőbányák speciális szerszámainak, azaz a kitermelés és szállítás eszközeit sem, mivel ezek egy következő tanulmány tárgyát képezik.

Jean-Claude Bessac a könyvében felsorakoztatott egyes szerszám típusokat szigorú

következetességgel, azonos rendszerben tárgyalja. Épp ezért sehol sem maradnak ki fontos kérdések, s ez a rendszer megkönnyíti a könyv használatát is. A szerszámfajták ismertetése mellett vizsgálja a használatukra vonatkozó összes fontos kérdést. Az egyes szerszámok leírása magában foglalja az anyag és forma ismertetését, méreteket és súlyt, az ütésmódot, s a különös jellemzőket. Részletezi az egyes szerszámok funkcióit: mikor, milyen céllal, milyen keménységű kövek faragására használják. Áttekinti, hogy milyen elhelyezésben áll a kő a megmunkálás idején, s milyen szögben éri felületét az ütés – ez lényeges a szerszámnyomok megítélése szempontjából. Vizsgálja az általánostól eltérő, speciális használat lehetőségeit. A szerszámok francia elnevezései közül kiválasztja a funkciónak legmegfelelőbb nevet, s kitér a hibás rossz interpretációból, valamint a speciális használatból eredő nevek kritikájára is. Sorra veszi a szerszámok különböző variánsait, kitér a más szerszámokkal való kombinációkra (a különféle szerszámfajták, szerszámfejek együttes alkalmazása főként a kalapácsoknál lehetséges és szokásos). A szerszámfajták vizsgálatát a köveken hagyott nyomaik technikai analízise követi, utalva azokra a jellegzetességekre, amelyek más, hasonló jellegű szerszámok nyomaitól megkülönböztetik.

A következő pontokban a technikai vizsgálatokról szóló részeket a fennmaradt szerszámok, ábrázolásai és nyomaik történeti áttekintése követi. Kronológiájának fő csoportjai: Egyiptom, Görögország és a kolóniák, római kor, középkor, újkor; de ha szükséges, további részletezésekre is sort kerít (korai- és későrómai, koraközépkor, román, gótika, reneszánsz, új- és legújabb kor). Sokszor őskori emlékeken is felfedezi a vas szerszámok kőből készített előzményeinek nyomait. Végül: minden szerszám után röviden összegezi a legfontosabb következtetéseket.

Magát a szerszámanyagot három fő csoportra osztva tárgyalja: kalapács-félék (les instruments à percussion lancée), a vésők (les instruments à percussion posée avec percuteur) és a csiszoló jellegű szerszámok (les instruments à percussion posée sans percuteur) felosztásban. Az egyes szerszámcsoportokon belül egyedileg vizsgálja az egyes szerszámokat az előbbieken ismertetett szempontok szerint, majd a csoportra vonatkozó szöveges és táblázatos összefoglalás következik. Ez utóbbi keretében összefoglalja a csoport fő jellemzőit, áttekinti a szerszámok, s a velük megmunkált kövek fajtáit és egymással való összefüggéseiket, használatuk időbeli határait, megszűnésük idejét és okait. Végignézi a szerszámnyomokat abból a szempontból is, hogy mikor és milyen formában használták azokat speciálisan dekoratív kőfelületek kialakítására. A táblázatokban ugyancsak összefoglalja a csoporthoz tartozó szerszámok fő típusait, variánsait, a kombinációk lehetőségeit, a kő helyzetét és az ütés irányát az adott szerszámmal való megmunkáláskor. Ugyancsak táblázatokban összesíti, hogy az adott szerszám milyen munkafázisok elvégzésére alkalmas kemény, s milyenekre puha kövek megmunkálása esetén (nagyolásra, finomításra, stb.), s hogy melyik esetben milyen nyomot hagy maga után. Végül időrendi táblázatokat állít össze az egyes szerszámok használatának időtartamáról, az őskortól napjainkig. Az első szerszámcsoport táblázatai után megadja a kövek keménységi fokozatainak hivatalos osztályozását is.

Az első csoportba, a kalapács-félék csoportjába azok a szerszámok tartoznak, melyeket a szerszám középebe illesztett fanyélnél fogva lendít a kőfaragó, s így gyakorol közvetlenül ütést a kő felületére. Ezt a szerszámcsoportot fenyegeti elsősorban a kihalás

veszélye, mert a velük végzett munkafázisok pótolhatók leginkább a modern mechanikus szerszámokkal. A 20. század első felében még töretlen volt a használatuk, a század közepe óta azonban már csak a műemlékvédelemben alkalmazzák őket az elsődleges modern megmunkálás nyomainak az eltüntetésére, a kőfelület régiessé tételére.

A régészeti kutatások során viszonylag ritkán találják meg e szerszámcsoport eredeti példányait, viszont annál többször találhatók meg nyomai a kőfelületeken, ahol a szerszámnyomok speciális volta és tisztasága gyakran egész pontos azonosítást tesz lehetővé. E szerszámcsoport egyes tagjaival végzik a kőfaragó művelet első fázisát, a nagyolást is, de ilyenkor ennek nyomait a további felületegyengetés eltünteti. Teljesítmény szempontjából ez a szerszámcsoport áll az első helyen.

A kalapácsokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a francia elnevezések vagy speciális névvel illetik az egyes kalapács-féleségeket, (pic, polka, bretteure, stb.), vagy jelzős szerkezetben a kalapács (marteau) szóösszetételt alkalmazzák. A magyar terminológia – ellentétben a franciával – megkülönbözteti egymástól a kalapácsokat és a fejszékét: ez utóbbi csoportba akkor sorolja az ütő szerszámokat, ha azok éle – akárcsak a favágó fejszéké – párhuzamos a szerszám nyelével. Minden egyéb esetben, mint ez a továbbiakból is kitűnik, a magyar névhasználat is a kalapács névkombinációt alkalmazza.

A kötet szerzője a tárgyalt szerszámtípusokat nemcsak nevükön nevezi, de, az esetleges összekeverés megelőzésére, be is számozza az egyes szerszámokat, hogy visszautalásoknál, vagy a szerszámkombinációk említésénél mindig pontosan tudni lehessen, hogy melyik szerszámtípusról beszél. A kalapácsokat az 1–8., a vésőket 9–17., a harmadik csoportot a 18–25. számok alatt foglalja össze.

A kalapácsok között a legrégebb időktől kimutatható, s azóta is használt típus a hegyes végű kalapács (le pic, az újkorban smille-nek is nevezik; 1. sz.). Ennek alapformája a középtűt lévő nyéllukban elhelyezett nyél két oldalán szimmetrikusan elhelyezett két hegyes, vagy piramis alakú ütőtag. A kőtömb durva egyenetlenségeit ütik le vele, de bizonyos korszakokban felületi megmunkálásra is használják. Pont szerű, vagy vonalkázott, esetleg bordás nyomokat hagy, aszerint, hogy az ütés milyen szögben éri a követ. Nyeles, vagy nyél nélküli kő változatainak nyomait az őskori menhireken is megtalálták. Egyiptomban bronz változata is került elő ásatásokon. A római korban inkább illesztési felületeken, vagy egyéb rejtett kőfelületeken található nyomai, a látható felszíneket más szerszámokkal tovább egyengették. Kivételt csak a technikai létesítmények, hidak, vízvezetékek képeznek, ahol a nagy kváderek kinagyolt felületeit nem finomítják tovább. Dekoratív célzatú használatával a hellenisztikus- és a meroving korban találkozunk: az előbbiben halszállás, az utóbbiban legyező díszű felületeket alakítanak ki vele. A középkorban ritka kivételtől eltekintve ugyancsak az elsődleges megmunkálás, nagyolás szerszáma. Ábrázolásai egyaránt felbukkannak a legkülönbözőbb korszakokban. A szerszám használatának végleges felhagyására – legalábbis Franciaországban – az 1950 körüli időkben került sor, a mechanikus fűrészek használatának általánossá válásával.

A 2. sz. nagykalapács (le marteau tétu) a legközönségesebb, mindkét végén négyszögfejú kalapács-forma. Ezt kombinálják a leggyakrabban egyéb kalapács-típusokkal, s köztük is elsősorban az 1. sz. hegyes kalapácsfejjel. Használata Egyiptomban és a görög archaikus korban már biztosan kimutatható. Ezt is elsősorban a kő elsődleges megmunkálására, főként kemény kövek nagyolására használták, s nyomai sokszor nehezen kü-

lönbözthetők meg a hegyes kalapács nyomaitól. Felületen leginkább a púpos kvádereken, az ún. „bossage” kialakításánál fordul elő. Ábrázolásai is Egyiptomig nyúlnak vissza. Nyomait sokszor összetévesztik a nyers sziklafelfelületekkel is.

A 3. számmal jelzett „le marteau taillant”-nak két magyar nyelvű elnevezés felel meg. Az egyik a lapos élű balta: ez olyan nyeles kalapács, aminek ütőtagja a nyél mindkét oldalán egy-egy, a nyéllal párhuzamos lapos élben végződik. Általában a nagyolás elsimítására használták, a kőre mért ütés szöge a megfaragandó kő keménységi foka szerint változott. Ennek megfelelően nyomai is többé-kevésbé szabályosak. Díszítő céllal halszájkás felületeket is alakítottak ki vele. Sokszor a nagyolás és a végső, sima felületmegmunkálás közötti munkafázis szerszáma. Egyiptomban a szerszám kő változatát is megtalálták.

A „marteau taillant” csoportján belül a magyar terminológia megkülönbözteti a balta mellett a lapos élű kalapácsot is: ekkor a szerszám egyenes éle – a baltákétól eltérően – a nyélra merőleges irányban helyezkedik el. Megkülönböztetésük azért is indokolt, mert ez utóbbinak használata időben korlátozottabb a baltákénál. Első ábrázolása, s az első szerszámlelet is a római korból származik.

A egyazon szerszámon belül egyesített lapos élű balták és kalapácsok speciális francia névvel illetett kombinációja a „polka” (4. sz.), itt a lapos él a nyél egyik oldalán merőleges a szerszám nyelére, a másikon párhuzamos vele.

Az 5. sz. „la brettüre” az egyenes élű fejszének, vagy kalapácsnak olyan változata, ahol a fejsze élett bizonyos számú fogra osztották (tehát a fogak éle is egyenes és nem hegyes!). Puha, félkemény és kemény kövekhez használják, sokszor ugyancsak közbeeső fázisként, de nyoma utánfaragás nélkül is megtalálható, ilyenkor dekoratív felületet alkot. Nyomai könnyen összetéveszthetők más fogas élű szerszámokéival. Használata a szerszámnyomokból már Egyiptomban is igazolható, ritka az antik Görögországban, de annál gyakoribb a római korban. A középkorban leggyakrabban a 12–13. században fordul elő, ekkor igen gyakran a végső felületmegmunkálás eszköze. A 15. század végére a látható felületekről fokozatosan eltűnik, csak nagyolásra használják, fogai egyre szélesednek. A 19. század végén – 20. század elején újra használják homlokzatok díszítésére, vagy vakolásra szánt kőfelületeken a vakolat jobb megfogásának előkészítésére. Eredeti példányai ásatási leletekből hiányoznak: a fogak a földben elrozsdásodnak, ill. a fogak letörése, elkopása után lapos élű szerszámmá kalapálják át.

A 6. sz., ugyancsak fogas fejsze, vagy kalapács (le marteau grain d'orge, szó szerinti fordításban árpaszemes kalapács) fogai – szemben az előbbi csoport lapos élű fogaival – jól edzett hegyekben végződnek. Félkemény és kemény kövekhez használják nagyolásra, vagy végleges felületgyengítésre, nyomai ennek is alkalmasak a kőfelületre kerülő vakolat megfogására. Használják a nyélre merőleges, s a nyéllal párhuzamos változatait, ill. mindkettőt kombinálják másfajta kalapácsfejekkel is. A vízszintes élű változat a legelterjedtebb a folyóközi mediterráneumban, Nyugatnak pedig a Levántéval kapcsolatban lévő részein. Legkorábbi középkori nyomai Franciaország délnyugati részén a 15. századtól fedezhetők fel.

A 7. sz. szemcséző kalapács (stokkoló kalapács, francia nevén la boucharde) legtöbbször négyyszögű, ritkábban ovális végein egymás mellett több sorban gyémánthegyű, vagy csonka piramis alakú fogakat helyeznek el. Két kézzel fogva, merőlegesen ütik a

kőfelületre, főként kemény kövek felületének egyenesítésére használták a mechanikus fűrész használata előtt, de csak az újkorban. A 17. század előtti használatára nincsenek adataink. Mivel felülete helyenként összetéveszthető az egyéb fogas szerszámokkal megmunkált felületekkel, tévesen utaltak egyiptomi, vagy klasszikus görög használatára.

Az előbi szerszám még későbbi változatán a szemcesorokat egymás mellé helyezték, összefüggő acél élek helyettesítik (8. sz., la patente). Első említése és ábrázolása 1878-ból való. Igen kemény kövek megmunkálására szolgál, valószínűleg az amerikai gránátfaragók hozták magukkal használatát Európába.

A munka második részében a szerző a vésők csoportjába tartozó szerszámokat veszi sorra. Ezek lényege, hogy a bal kézzel tartott és irányított szerszám végét egy másik, ütő szerszámmal, kalapáccsal továbbítják a kő felületén, s így hámozza le a kőről a fölösleges rétegeket. Szemben az előző, kihalóban lévő csoporttal, ezeket napjainkban is rendszeresen használják, legfeljebb funkciójuk változott az új, mechanikus eszközök bevezetése után (a mechanikus előkészítés után ezekkel adják meg a kőfelületnek a kézi faragás felületi textúráját). Általában elmondhatjuk róluk, hogy a felület megmunkálására szolgáló végük típusai azonosak a kalapács-félék típusaival. Használatuk kevésbé termelékeny, mint a hasonló jellegű kalapácsé, de precízebb munkát lehet vele végezni, szabályosabbak a nyomai, s finomabb az elért eredmény is. Sok különböző korú ábrázolásukkal találkozunk, de ezekről gyakran nem állapítható meg, hogy milyen vésőfej tartozik hozzájuk. Eredeti példányaik a kalapácsokhoz viszonyítva nagyobb számban maradtak fenn. Nyomaik fellelhetők profilált darabokon és szobrokon is.

A 9. sz. hegyes véső (la broche, vagy poinçon de tailleur de pierre) merev, kemény, tömör kövek estében ugyanúgy elsősorban nagyoláshoz, durva megformáláshoz használatos, mint az 1. sz.-mal jelzett kalapács-párja. Nyomait ennek is rendszerint más szerszámokkal tovább finomítják. Használata már Egyiptomban és a Közel-Keleten is kimutatható. Utóbbi részeken egy bronz szerszámot is találtak, de több ízben és helyen előkerültek kemény kőből készített változatai is. A modern, mechanikus megmunkálás után általában ezzel képezik ki a kövek rusztikus felületét.

A 10. sz. nagyoló véső (saraboló véső, francia nevén la chasse de tailleur de pierre) a nagykalapácsnál finomabb, de jellegében arra emlékeztető vésőfejjel dolgozik, s mint neve is mutatja, nagyolásra szolgál. Úgy tűnik, a 19. század előtt nem használják.

A 11. sz. lapos élű véső (le ciseau, vagy ciseau droit de tailleur de pierre) a laposvégű kalapács megfelelője. Dekoratív, szálkás felületek kialakítására is alkalmas, s használják vésésre is. Gyakori szerszáma a profilfaragásnak, szélezésnek, lyukvágásnak, szobrászatnak. Kemény kőből készült változatait megtalálták Egyiptomban, bronz változatát a Közelkeleten. Ábrázolásai és tárgyi emlékei a legkülönbözőbb időszakokból ismertek. Olyan egyszerű és funkcionális szerszám, amit a kőfaragás és szobrászat minden fázisában használnak, puhább és keményebb köveknél egyaránt.

A „la gradine” (12. sz.) az előbbi véső fogas élű változata, a fogas élű fejsze és kalapács párja. Ábrázolása és eredeti darabjai a 17. század előtt nem mutathatók ki, de nyomait megtaláljuk már a 6. századi görög szobrokon is, s attól kezdve nyomai végig követhetők napjainkig. Különbséget csak abban észlelhetünk, hogy végső látható felületeken való használata – akárcsak a kalapácsoknál – bizonyos időszakokra korlátozódik.

A 13. sz. hegyes fogazású véső (la ciseau grain d'orge) a hasonló nevű, 6. sz. kalapács

párja, s használatának ideje és elterjedése is nagyjából azzal párhuzamos. A római kor után ritkán használják, ujjászületése a 19. század végén – 20. század elején következik be.

A 14. sz. hajlított profil-véső (la gouge) ívesen hajlított éle konkáv profilok kivésésére alkalmas, s gyakran használják a szobrászatban is különféle méretű és hajlású változatait. A kalapácsok között megfelelője nincs. Talán görög szövegek említik, de az azonosítás bizonytalan. Előkerültek eredeti szerszámok gallo-román leletegyüttesekben, majd legközelebb a 17. században találkozunk vele. Közben egy-egy bizonytalan nyom utalhat esetleges használatára. Elsősorban puha kövek megmunkálására használják.

A 15. sz. szemcsés vésőt (le ciseau boucharde) kemény, rideg kövek megmunkálására a modern kőfaragók használják.

A vésők használatához – mint erre utaltunk már – még egy ütőszerszám – kalapács – is szükséges. Ezek egyik fajtája a kemény fából készített fakalapács vagy bunkó (16. sz., maillet), a másik a fa nyelű, vas fejű kalapács (17. sz., la massette). Mindkettő több formaváltozatban készül. A szerző leszögezi, hogy minden ellenkező hiedelem ellenére sem általánosítható az a felfogás, hogy a fakalapácsot csak puha, a vaskalapácsot pedig csak kemény kövek megmunkálásához használják. Egyébként mindkét kalapácsfajta előfordul különböző korú ábrázolásokon, legfeljebb az alapformák változnak korszakonként, vagy helyenként.

A kőfaragó szerszámok harmadik csoportjába azok a szerszámok tartoznak, melyek a kőfelületre szorítva és ott mozgatva, ütés nélkül végzik feladatukat. Kőfaragó szerszámoknak kell tekintenünk őket, annak ellenére is, hogy nem mindenki sorolja ide őket. Általában finomabb munkát, felületek simítását végzik velük, s nyomaik az első két csoporthoz viszonyítva sokkal kevésbé rajzolódnak ki a kövek felületén. Így használatuk pontosabb rögzítése is nehezebb az előbbi szerszámcsoportokénál. Ma még jól ismerik őket, de a mechanikus módszerek alkalmazása következtében rövidesen eltűnnek a kőfaragók kezéből. Régészeti leletekben igen ritkán fordulnak elő. Ábrázolásokon elsősorban a fűrőkkel találkozunk, s ugyancsak ezek nyomai fedezhetők fel leggyakrabban a faragott kőanyagon is.

A 18. sz. saraboló, vagy hántoló szerszám (le raclair) leginkább a 11. sz. saraboló vésőre hasonlít, de a szerszám mindkét végén van éle, s egy külön, keresztirányú nyéllal szorítják a kőfelületre, s kaparják vele a kő felső, egyéb szerszámokkal már meglehetősen simára megmunkált felületét. Célja is az: a korábban használt szerszámok nyomainak az eltüntetése és egységes – de nem csiszolt – sima felület kialakítása. Történeti használatában sok a bizonytalanság.

A 19. sz. vakaró (la ripe) fogas végei ívesen behajlítottak, a jobb kéz húzza, a bal kéz ugyancsak fanyéllal szorítja le az egyengetésre váró kőfelületre. Nyomai, ha nem is gyakran, de előfordulnak egyiptomi, görög, római, középkori és 17. századi emlékeken. Gyakran mutatható ki Michelangelo szobrain. A 19. században használatát felváltja a kőgyalu (21. sz.)

Puha és tömör kövek felületeinek finomítására és az egyéb, finomító szerszámokkal nem hozzáférhető helyek megmunkálására szolgálnak a kőráspolyok (20. sz., la râpe à pierre); vannak egyenes, hajlított és profilált variánsai. Eredeti példányait ásatásokból ismerjük, bronzráspoly Egyiptomból, vas változata már a Közelkeletről ismert. Vannak

görög és római kori leleteink is. Rendszeres használatuk, hosszú szünet után, a 17. században kezdődik újra. A közbeeső időben, jelenlegi ismereteink szerint csak Michelangelo szobrain mutatható ki, de alaposabb vizsgálatok bizonyára egyéb korabeli szobrászok munkáin is felfedezhetnék.

A kőgyalu (21. sz., le chemin de fer) egy vízszintesen fekvő fanyél, aminek alsó felére egymással párhuzamosan, vagy ferdén, ellentett irányban egyenes aljú, vagy profilált, fogazott acél lemezeket helyeznek el, s előre-hátra mozgatva gyalulják le vele a puha kövek felületét. A szerző szerint a 19. század utolsó negyedétől használják, de nem zárható ki, hogy Magyarországon a pécsi népoltár lábazati profiljainak kialakításánál valami hasonló szerkezetet alkalmaztak. Ezért használatának kérdése tovább vizsgálandó.

A kőfűrész (22. sz., la sciotte) fogazatának mérete a fűrészszelendő kő keménységi foka szerint változik: minél puhább a kő, annál nagyobbak a fogai. Kemény kövekhez fogazat nélküli fémlapot használnak. Ábrázolása kevés, de a kevés ábrázoláson keresztül, s itt-ott fellelhető nyomaiból használata Egyiptomtól követhető.

A következőkben a fúrók (23. sz., le foret) különféle típusait veszi sorra, a közönséges kézi fúróktól a különböző egyszerű szerkezetekkel működtetett változatokig. Ábrázolások, nyomok és néhány lelet alapján ugyancsak általános érvényű használatukat igazolja.

Tárgyalja az esztergák (24. sz., le tour) változatait, utal antik és újkori használatukra. A középkorról azt írja, hogy használata nem igazolható, más kutatók (pl. Feldhaus) azonban feltételezi középkori használatukat is.

Utolsóként a profil-kaparók, s a különféle csiszolók (25. sz., l'abrasif de façonage et du polissage) kerülnek sorra. Itt nem csak a profil-alakító szerszámokról, de a csiszoláshoz használt egyéb anyagokról (szemcsés, vagy púderes csiszoló szerek, ásványok) is beszél.

Végző összefoglalásában a szerző összegezi munkájának eredményeit, hiányosságait és fő mondanivalóit.

Ami feldolgozásának a földrajzi kereteit illeti: az őskorra és az antikvitásra vonatkozóan elsősorban a mediterrán területek anyagára támaszkodott, míg a következő periódusokban inkább a nyugat-európai tanúságokat vette figyelembe. E határokat azonban időnként áthágta, elsősorban az összehasonlítások érdekében.

A történelem előtti korszakokban, beleértve a korai antikvitást is, s különösképp a keleti mediterráneumot, kemény kövekből készített kőfaragó szerszámokat használtak, melyekkel a nagyon kemény kövek, bazalt, kova megmunkálása sem okozott gondot. Ezek a korai kő szerszámok gyakran ugyanazokat a formákat mutatják és közel ugyanazokat a nyomokat hagyják, mint a későbbi, fémből készített utódaik, legfeljebb valamivel kevésbé precízek, mint emezek. A kő szerszámok használata természetesen időigényesebb, s határfoka kisebb, mint a fémeké. Már ekkor használták a fúrókat és kaparókat is.

A réz és bronz kőfaragó szerszámok használata az ősi Egyiptomban és a Középkorban jelenik meg az i. e. 2. évezred környékén. Viszonylag puha anyaguk miatt csak puha kövek megmunkálására használhatták őket, így mellettük tovább éltek a kőből készített szerszámok is. Alkalmazták a kövek égetéses repesztését, főként a gránitnál.

Nagy ugrást jelent a vas szerszámok bevezetése, s különösképp az az időszak, amikor már edzeni tudják a vasat (az edzetlen vas hatékonysága ugyanis nem sokban különbözik a réz és bronz szerszámokétól). Nagyszámú vas szerszám tűnik fel Egyiptomban az i. e. 14. század körül, de ezek még nem acélozottak. Az első acélozott kőfaragó szerszámokkal Kisáziában találkozunk az i. e. 8. század táján. Úgy tűnik, hogy a szerszámok rendszeres acélozása a 7. század végén – 6. század elején kezdődik. Nagyjából ekkor alakulnak ki a máig is használt, hagyományos szerszámformák, s terjednek el hirtelen a keleti mediterráneumban. Nyugati elterjedésük két-három évszázaddal későbbre tehető. Az etruszkoknál nagyjából a görög technológia követhető nyomon. A nyugati görög kolóniákban elsősorban a puha köveknél használt technológiák terjednek el.

Igen nagy fellendülés tapasztalható a római korban. Igen sok a szerszámlelet, s tapasztalható a technikai fejlettség emelkedése: a legmegfelelőbb, legtermelékenyebb szerszám típusokat használják a különféle kőfajtákhoz és a különböző munkafázisokhoz. Ez, ilyen mértékben, csak az egyes szerszám típusokon belüli formai variációk segítségével érhető el. A római kortól megkülönböztethető a keleti és nyugati szerszámhasználat és megmunkálási mód is: nyugaton általában függőlegesre beállított felületeket munkálnak meg, míg keleten vízszintesre, vagy közel vízszintesre állítják a megdolgozandó kőfelületet. Utóbbihoz inkább a kalapács-félék, előbbihez inkább a balta-félék használhatók. A keleti típusú faragás a kelet-római birodalomban tűnik fel és Bizáncban él tovább. A népvándorlás korában a nyugati világban a korábban használt kőfaragó szerszámok nagy része eltűnik. Jobbára csak a nagy kalapács és hegyesvégű kalapács használatos, csak fokozatosan tér vissza a többi szerszámfajta használata. A véső és a lapos élű kalapács gyakoribb használatával a 11. század körüli időkben találkozunk. A 12–13. században a fogas élű szerszámok nyomai tengenek túl, a 15. századra azonban visszatérnek a lapos élű szerszámokkal megmunkált, s a korábbiaknál szebb, simább felületekhez: ez már nem technológiai különbséget jelent, hanem ízlésváltozásról tanúskodik. A középkori leletek és ábrázolások azt tanúsítják, hogy ekkor sokkal inkább használják a kombinált szerszámformákat, mint korábban. Ez a tény a szerző nem meggyőző felfogása szerint arról tanúskodik, hogy a középkorban a vas nem volt annyira hozzáférhető a szerszámkészítők számára, mint a római korban.

A reneszánszban az antik kőfaragási technikák feléledését tapasztaljuk (kaparók, csiszolók használata).

Később, a 17–18. században új, korábban nem használt szerszám típusok terjednek el, mint a szemcséző kalapács és hasonló jellegű változatai. A 20. század elején, különösen Észak-Európában jön divatba a felületek dekoratív megmunkálása a kemény kövek hagyományos fogas szerszámaival. Egyébként, a mechanikus szerszámok terjedésével fokozatosan elhagyják a tradicionális kézi szerszámok használatát, s a kőfaragók korábban változatos, maximális tudást igénylő munkája csak az egyre inkább azonos munkafázisok ismétléséből álló, gépies tevékenységgé változott.

A kötetben minden szerszám típushoz jó rajzi anyag csatlakozik. Ezek között fellelhetjük maguknak a szerszámoknak, a szerszám-variációknak az ábráit, vázlatokat találunk a szerszám használatához szükséges kőnek a beállítására. Megtaláljuk a szerszámnyomok felületének és nem egyszer keresztmetszetének rajzait, ami hozzásegít a hasonló típusú szerszámok nyomainak egymástól való megkülönböztetéséhez.

A kötetet részletes szó- és kifejezés magyarázat egészíti ki, majd végül a témakör gazdag, részletes bibliográfiája zárja.

* * *

J.-C. Bessac munkáját igen hasznos kézikönyvnek, útmutatónak kell tekintenünk, akkor is ha – mint erre maga is utal – egyes korszakok és egyes területek további megfigyeléseket, pontosításokat igényelnek. Eredményei lényegében megegyeznek a magyarországi – elsősorban középkorral foglalkozó – kutatások eredményeivel, s helyenként ki is egészítik azokat. Szempontjai lehetőséget nyújtanak a hazai és külföldi anyag jobb összehasonlításához, s tovább serkentik a középkori hazai eredmények pontosítását. Remélhetőleg biztatást adnak más korszakok kőfaragás-technikájának hazai vizsgálatához is.

Röviden értékelve tehát: a különböző tudományágak szempontjából komoly eredménynek, útbaigazító és további munkára serkentő kötetnek tarthatjuk J.-C. Bessac előttünk fekvő munkáját.

Nagy Emese

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI

1. *Schoen Arnold*: A budapesti központi városháza. 1930
2. *Schoen Arnold*: A budai Szent Anna templom. 1930
3. Tanulmányok Budapest múltjából I. 1932
4. Tanulmányok Budapest múltjából II. 1933
5. Tanulmányok Budapest múltjából III. 1934
6. *Horváth Henrik*: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. 1935
7. Tanulmányok Budapest múltjából IV. 1936
8. Tanulmányok Budapest múltjából V. 1936
9. *Horváth Henrik*: Zsigmond király és kora. 1937
10. Tanulmányok Budapest múltjából VI. 1938
11. Tanulmányok Budapest múltjából VII. 1939
12. Tanulmányok Budapest múltjából VIII. 1940
13. Tanulmányok Budapest múltjából IX. 1941
14. Tanulmányok Budapest múltjából X. 1943
15. *Horváth Henrik*: Árpád-házi Szent Margit síremléke és egyéb tanulmányok. 1944
16. *Lestyán Sándor*: Az ismeretlen Táncsics. 1945
17. *Nagy Lajos*: Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. 1946

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI

- XVIII. Tanulmányok Budapest múltjából XI. 1956
- XIX. Tanulmányok Budapest múltjából XII. 1957
- XX. *Huszár Lajos*: A budai pénzverés története. 1958
- XXI. Tanulmányok Budapest múltjából XIII. 1959
- XXII. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. 1961
- XXIII. *Bónis György*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1962
- XXIV. Tanulmányok Budapest múltjából XV. 1963
- XXV. Tanulmányok Budapest múltjából XVI. 1964
- XXVI. Tanulmányok Budapest múltjából XVII. 1966
- XXVII. Tanulmányok Budapest múltjából XVIII. 1971
- XXVIII. Tanulmányok Budapest múltjából XIX. 1972
- XXIX. Tanulmányok Budapest múltjából XX. 1974
- XXX. Tanulmányok Budapest múltjából XXI. 1979
- XXXI. Tanulmányok Budapest múltjából XXII. 1988
- XXXII. Tanulmányok Budapest múltjából XXIII. 1991

A XVIII–XXXII. kötetek megrendelhetők:
Budapesti Történeti Múzeum, H–1250 Budapest, pf. 4

Die Bände von XVIII–XXXII. sind im Historischen Museum
der Stadt Budapest erhältlich: H–1250 Budapest, pf. 4.

A nyomás a Statisztikai Kiadó Vállalat nyomdaüzemében készült
Felelős vezető: Belecz Benedek igazgató
Formátum: B/5
Terjedelem: 30,45 (A/5) ív
Példányszám: 550
66-11-41-0482-0

